

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik :
onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom**
Westerman, J.

Citation

Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44809> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen

Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Issue Date: 2016-12-08

Deel I

Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

Deel I

Beschrijving, analyse en reconstructie van de 12de-eeuwse kathedraal

1 Inleiding

De voornaamste bron van deze studie is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik, zoals die zich vandaag de dag aan ons voordoet: een gebouw dat uit diverse, meer of minder goed van elkaar te onderscheiden delen is samengesteld.

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal is een kruisbasiliek opgebouwd uit een westpartij, schip, koor en transept. De Doornikse kathedraal is in totaal circa 134 m lang. Op haar breedste punt, het transept, meet zij 67 m. Het koor is 58 m lang. De transepttorens zijn met 83 m hoogte net iets hoger dan de centrale vieringtoren.¹

Deze kerk, zo zal blijken, is het complexe resultaat van negen eeuwen bouw-, sloop- en restauratiegeschiedenis. Bij het zichtbare gebouw voegen zich de resten van voorgangers onder de huidige kerk, oude afbeeldingen en teksten die een beeld geven van het gebouw en zijn context in vroeger tijd.

Het eerste deel van deze studie vangt aan met een beschrijving en een reconstructie van de bouwgeschiedenis. De zorgvuldige beschrijving heeft als doel het gebouw tot in detail te analyseren en zo goed mogelijk te doorgronden. De volgende vragen staan hierbij centraal: Hoe zit het gebouw in elkaar? Welke onderdelen kunnen we onderscheiden en hoe verhouden die zich tot elkaar? Welke vormen, materialen en technieken en constructies zijn gebruikt?

De nu volgende beschrijving is een samenvatting van de waarnemingen die in het kader van dit onderzoek zijn gedaan. Vervolgens kan met behulp van historische afbeeldingen, observaties van eerdere waarnemers en vergelijking met andere gebouwen een beeld worden gevormd van de bouwgeschiedenis.

Omdat dit onderzoek beoogt het ontstaan en de vormgeving van het gebouw te plaatsen en te verklaren binnen de historische context is het van belang een zo precies mogelijk beeld te krijgen van het gebouw en de ontwikkeling die het in de loop der tijd heeft doorgemaakt. Daarbij gaat het niet alleen om het gebouwde werk, maar ook om niet-gerealiseerde of onvoltooide plannen in de periode die deze studie bestrijkt: van de late 11de tot de vroege 13de eeuw.

Het huidige gebouw is per bouwdeel bestudeerd, beschreven en geanalyseerd. Er is onderscheid gemaakt tussen de vier onderdelen: westpartij, schip, transept en koor. Per bouwdeel is eenzelfde stramien gevolgd. De eerste stap is de beschrijving van de architectuur van exterieur en interieur. Vervolgens wordt geanalyseerd welke wijzigingen (toevoegingen of verwijderingen) er in de loop der eeuwen hebben plaatsgevonden. Ten slotte is getracht te komen tot een reconstructie van het bouwdeel, zoals dat in de bouwtijd gepland en gerealiseerd is en, in een aantal gevallen, welke planwijzigingen er tijdens de bouw hebben plaatsgevonden.

Voor de architectuurhistoricus is de beschrijving van het gebouw de primaire bron. Het is een zo zorgvuldig mogelijk observatie van het object. Idealiter is het een, onbevooroordeelde kennismaking met het gebouw alvorens te komen tot een analyse en datering, een vergelijking met andere bouwwerken en een interpretatie. Een andere belangrijke reden waarom een zorgvuldige beschrijving bij architectuurhistorisch onderzoek gewenst is, is het ontsluiten van het gebouw voor anderen.²

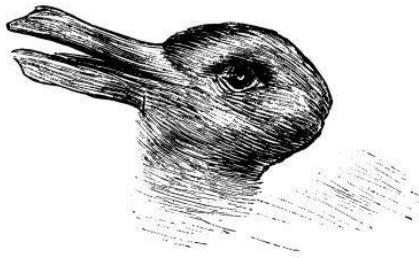
¹ Chantrain 1993a: p.170.

² Of een beschrijving ook gepubliceerd wordt, zal afhangen van de aard en het doel van de publicatie. In een wetenschappelijke studie van monografische aard is de beschrijving de publicatie van de voornaamste bron.

I.1 Inleiding

Als product van persoonlijke waarneming is de beschrijving onvermijdelijk ook een eigen keuze uit de veelheid van mogelijke perspectieven. Eenzelfde object kan immers door verschillende personen op heel verschillende wijze worden gezien. Een mooi voorbeeld daarvan is de door Wittgenstein gebruikte tekening van een eend of een konijn (afb.I.1,1A).³ Het belang van een beschrijving is dan ook gelegen in de mogelijkheid die deze aan derden biedt om te verifiëren wat wel en niet gezien is. Dat is voor vervolgonderzoek van belang. Bovendien kan in de beschrijving de context worden teruggevonden van bepaalde details die in de analyse en vergelijking aan de orde zullen komen.

**Welche Thiere gleichen ein-
ander am meisten?**

Kaninchen und Ente.

I.1.1A links: tekening van een eend/ konijn in *Fliegende Blätter* (1892) (foto: wikimedia.org).

Ook de onderhavige beschrijving is niet volledig onbevooroordeeld. Hoewel het onderzoek is begonnen met de bestudering van het gebouw, werd de blik beïnvloed door de interpretatie van de waarnemingen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de afbakening van de verschillende bouwdeelen. Zo is de meest westelijke travee van het gebouw, de westpartij, als afzonderlijk bouwdeel beschreven en niet als onderdeel van het schip. Hoewel het – op grond van de vele uiterlijke en structurele verbanden – ook mogelijk is de westpartij te integreren in de beschrijving van het schip, is gekozen voor een afzonderlijke beschrijving, omdat de huidige westpartij het resultaat is van een relatief complexe geschiedenis die om afzonderlijke bestudering vraagt.

Een ander, steeds weer terugkerend dilemma is de vraag hoe gedetailleerd de beschrijving dient te zijn. De rijkdom aan te beschrijven details is nagenoeg onuitputtelijk. De keuze om bepaalde details al dan niet te beschrijven is onvermijdelijk mede gestuurd door dat wat verderop in dit betoog nog komen gaat. Sommige details krijgen meer aandacht dan andere, omdat zij in de verdere analyse van het gebouw een rol zullen spelen.

Naast de beschrijving van de gebouwde bron vormen de iconografie en de historiografie belangrijke bronnen voor de geschiedenis van het gebouw. Zij behandelen respectievelijk de afbeeldingen en teksten die in de loop der tijd van en met betrekking tot het gebouw zijn vervaardigd. Ook de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek krijgen een plaats in het overzicht van de bronnen.

³ De oudste versie van deze tekening is te vinden in het Duitse humoristische tijdschrift *Fliegende Blätter* van 23 oktober 1892 met de titel: *Welche Thiere gleichen einander am meisten? Kaninchen und Ente*. Zie bijvoorbeeld de befaamde tekening van Wittgenstein, waarin zowel een eend als een haas gezien kan worden. Gombrich 1977a: p.4.

2 De westpartij

2.1 Beschrijving van de westpartij

2.1.1 Inleiding en terminologie

Meer dan de andere delen van de kathedraal is de westpartij aan de Place de l'Évêché het complexe resultaat van vele interventies in de loop der eeuwen. Na een beschrijving van de huidige toestand worden de verschillende wijzigingen in beeld gebracht. Zo wordt – mede op basis van oude afbeeldingen en vergelijking met andere bouwwerken – gekomen tot een reconstructie van de 12de-eeuwse situatie. Uiteindelijk zal blijken dat aan de westfaçade aanvankelijk een ander concept ten grondslag lag, dan dat wat uiteindelijk gerealiseerd is. De westgevel en de daarachter gelegen travee – aangeduid met façadetravee – vormen samen de **westpartij**.¹ De architectuur ervan is nauw verbonden met die van het schip, waarvan het de westelijke afsluiting vormt. Met **westfaçade** of westgevel (afb. I.2.1 A-B) wordt de gevel van dit bouwdeel (en van de gehele kathedraal) aangeduid. Voor de westfaçade staat een **porticus**. Op de begane grond wordt het hart van de westpartij gevormd door de centrale **entreehal** of vestibule met aan iedere zijde een zij- of nevenruimte. Op de verdieping is er een centrale **westgalerij** die over de volledige hoogte geopend is op het middenschip. Aan weerszijden van de centrale westgalerij bevindt zich een verkeersruimte in het verlengde van de schipgalerij.

2.1.2 Materiaal, steensoort en formaat

Het muurwerk van de westpartij is grotendeels in Doornikse kalksteen opgetrokken. De vulling van de nis onder de spitsboog in de middenzone is uit zachte, gele zandsteen. Van de gebeeldhouwde wand onder de porticus zijn de sokkelzone – met uitzondering van de vier linker traveeën van deze porticus – en enkele kapitelen, consoles en stukken schalk van Doornikse steen. Voor het overige zijn deze wand en de porticus opgebouwd uit diverse zand- en kalksteensoorten. In de noordelijke zijgevel van de westpartij bevindt zich in een beschadigd deel van de gevel metselwerk in baksteen. De gewelven van de middenbeuk en de galerij zijn ook van baksteen, evenals de achterwand van de voormalige openingen in de nissenzone. De dakstoelen, ten slotte, zijn van beton en bekleed met lood.²

Bij de midden- en bovenzone van de westfaçade valt op dat het centrale gedeelte uit grotere, regelmatigere gehouwen/bewerkte en vlakkeren stenen bestaat dan de zijgedeeltes. Dit gedeelte is uitgevoerd in Maffle-steen. Ook het radvenster en het muurwerk rondom zijn uit grote, regelmatigere en fijner bewerkte stenen opgetrokken, evenals de gehele topgevel en het bovenste deel van de twee torentjes.

De twee lisenen die het centrale gedeelte van de gevel van de driehoekige gevelvelden aan weerszijden scheiden, zijn opgebouwd uit kleinere, minder glad afgewerkte stenen in een onregelmatiger metselverband. Dit geldt eveneens voor de driehoekige gevelvlakken van de

¹ Er is in de beschrijving bewust afgezien van het gebruik van de begrippen westwerk, westblok en westbouw. Dit zijn termen die vaak zonder duidelijke begripsafbakening toegepast zijn op de middeleeuwse kerkbouw. Er bestaat geen consensus over de betekenis van deze termen, zodat het gebruik ervan vaker voor verwarring dan voor helderheid zorgt. De belangrijkste reden waarom deze consensus nooit bereikt zal kunnen worden is dat deze begrippen niet bestonden toen de concepten voor de bedoelde westpartijen werden geformuleerd. Zij zijn pas eeuwen later bedacht en op het westelijke deel van bepaalde kerken geprojecteerd.

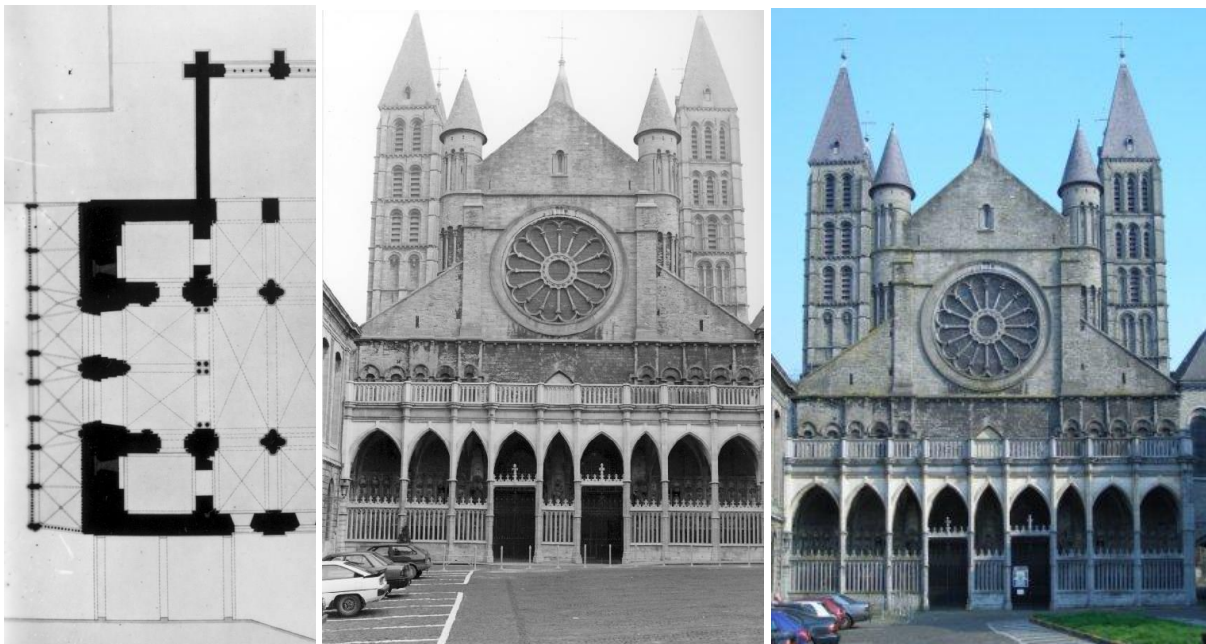
² In de periode dat deze studie tot stand kwam is in 2009 de leien dakbedekking van het schip vervangen door lood. Sommige foto's zijn van voor deze ingreep, sommige van erna.

I.2 De westpartij

galerijdaken op de zijbeuken en voor het onderste gedeelte van de traptorens. Dit steenverband lijkt sterk op dat van de arcade van de middenzone.

2.1.3 De plattegrond

De **plattegrond** van de westpartij (afb.I.2.1A) bestaat op de begane grond uit een centrale ingangshal, die verdeeld is in twee gewelfvakken. Deze ingangshal ligt in het verlengde van het middenschip en wordt geflankeerd door twee zijruimtes in het verlengde van de zijbeuken van het schip. Deze ruimtes zijn trappenhuisen die naar boven toe grotendeels open zijn. Op de verdieping heeft de westpartij een galerij, gelegen boven de ingangshal. Deze centrale westgalerij is een hoge ruimte, overwelfd door een rechthoekig kruisribgewelf in het verlengde van het middenschipsgewelf. Hierboven bevindt zich de zolder onder een zadeldak. Aan weerszijden van de centrale westgalerij liggen, zoals op de begane grond, nevenruimtes die ingericht zijn als trappenhuisen. Deze hoekruimtes zijn overwelfd en even hoog als de galerijen van het schip. Hierboven bevindt zich, onder een lessenaarsdak, een zolder. Ook deze zolder vormt één ruimte met de zolder van de galerij van het schip.

I.2.1A links: westpartij, plattegrond (foto: Constant Sonnevile).

I.2.1B midden: westpartij, westgevel (foto: JW).

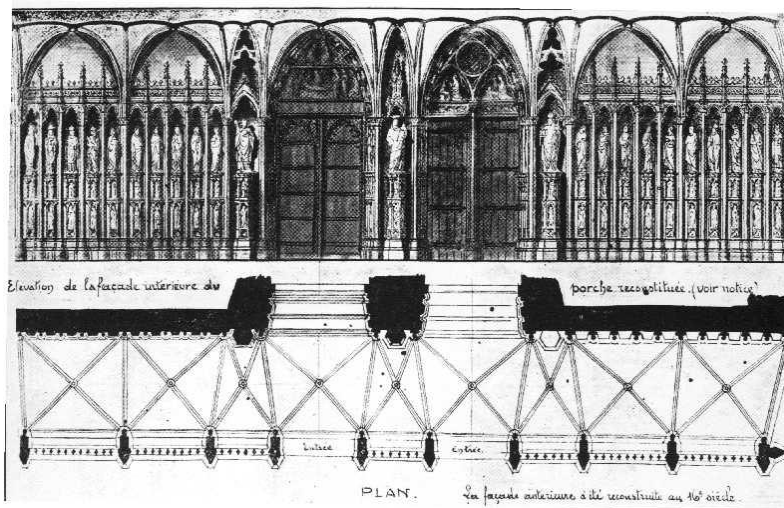
I.2.1C rechts: westpartij, westgevel (foto: JW).

2.1.4 Het exterieur van de westpartij

Voor het onderste deel van de westgevel staat een porticus van negen traveeën breed, die is afgedekt door een platform met aan de west- en zuidzijden een balustrade. Een middenzone, direct boven de porticus, strekt zich uit over de gehele breedte van het gebouw en wordt links en rechts geleed door een arcatuur. Het derde niveau wordt gevormd door een nagenoeg vierkant centraal veld, waarin een radvenster, dat wordt geflankeerd door twee lisenen waartegen afgeschuinde gevelvlakken zijn geplaatst. Naast en achter de lisenen van het centrale gedeelte bevindt zich aan weerszijden een traptoren, waarvan de torenhelmen het driehoekige gevelveld flankeren dat het centrale deel van de gevel bekroont.

De porticus

De porticus (afb. I.2.2A-2B) is een apart bouwvolume dat zonder verband met het achterliggende werk vóór de westgevel is geplaatst. Met circa 26 m is de porticus, die 3 m diep is, nagenoeg even breed als de erachter liggende façade. De korte zijden zijn licht afgeschuind, wat vooral aan de rechterkant goed waarneembaar is. De porticus is één travee diep en verdeeld in negen in vorm en omvang wisselende gewelfvakken. De achtermuur bestaat uit een sculptuurwand met blind maaswerk en nissen: in drie opeenvolgende registers is een groot aantal beelden en reliëfs ondergebracht. De beelden en reliëfs zijn van elkaar gescheiden door slanke colonnetten. Het onderste register bevat een reeks oudtestamentische figuren onder spitsbogen in tamelijk vlak reliëf. Het tweede register bestaat uit een reeks reliëfs met voorstellingen van de Merovingische geschiedenis van Doornik en de grote Doornikse Mariaprocessie. Het bovenste register biedt plaats aan 31 bijna levensgrote, vrijstaande beelden, voornamelijk heiligen, die in evenzoveel nissen staan opgesteld.³

I.2.2A boven: plattegrond van de porticus met reconstructie van de opstand (uit: Dufour 1932a).

I.2.2B onder: westpartij, porticus (1914-1918, © KIK-IRPA, Brussel).

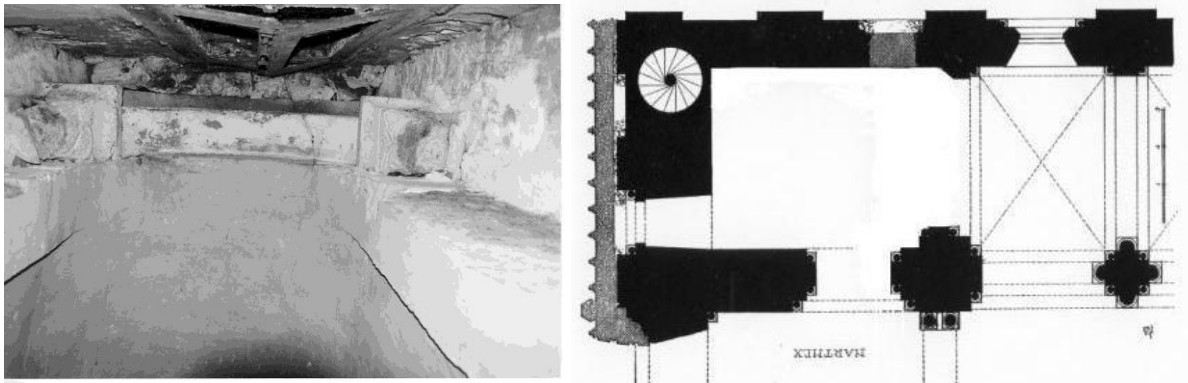
De westgevel

Achter de porticus bevindt zich de eigenlijke westgevel, waarvan het lagere deel grotendeels aan de waarneming wordt onttrokken. Op enkele plaatsen is echter nog wel een glimp van de

³ De geschiedenis van de porticus en de sculptuurwand zijn slechts beperkt onderzocht. Zie § I.2.2. Nadere informatie is te vinden in Dufour 1932a en Warichez 1934a: p.222-226.

I.2 De westpartij

achterliggende westgevel te zien. Dit is zowel rechts als links van het dubbelportaal het geval, waar een nis geen zonder achterwand heeft, zodat hier achterliggend muurwerk zichtbaar is. Deze twee plaatsen achter de porticuswand zijn ook vanuit het interieur te bereiken via een doorgang vanuit de zijruimten van de westpartij (afb. I.2.3B). Onder de beide trappen in de zijruimtes bevindt zich namelijk een rondboogopening van bijna 3 m hoog die toegang geeft tot een doorgang in de dikte van de westgevel. Deze doorgangen eindigen tegen de achterzijde van de beeldenwand. Bij de doorgang in het linkerdeel van de westgevel bevindt zich aan weerszijden (afb. I.2.3A) een beschadigd kapiteel (afb. I.2.4A-C) waarop een archivolt aanzet. Dit kapiteelpaar steunt niet (meer) op muurwerk of colonnetten, maar hangt als het ware in de lucht. In de achterwand van de porticus bevindt hier achter de grote beelden in de nissen een houten, vermoedelijk 18de-eeuws raamkozijn met draaiende raamdelen (afb. I.2.3A). De zuidelijke doorgang was niet toegankelijk voor onderzoek.

I.2.3A links: opening in de westmuur van de westpartij, doorgang (onder) van de zijruimte naar de achterwand van de porticus met raamkozijn (boven) en rondboog met hangende kapiteelen (midden) (foto: JW).

I.2.3B rechts: schetsmatige plattegrond van de noordelijke zijruimte van de westpartij met links de porticus in gearceerd (foto: Dhuicque 1941a).

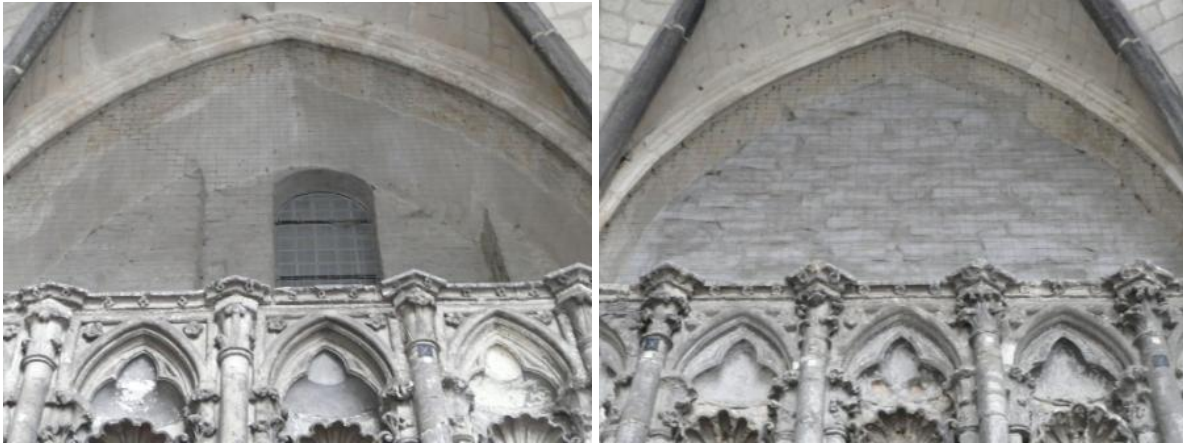
I.2.4A links: noordelijke kapiteel van de voormalige doorgang vanuit de noordelijke zijruimte (foto: KIK-IRPA).

I.2.4B midden (foto: JW) en I.2.4C (foto: KIK-IRPA) rechts: zuidelijke kapiteel van de voormalige doorgang vanuit de noordelijke zijruimte van de westpartij.

Onder de gewelven van de porticus, maar boven de sculptuurwand is muurwerk zichtbaar dat behoort tot de daarachterliggende westgevel. Het betreft vier door schildbogen van de aansluitende gewelvvakken begrensde muurvlakken: twee links en twee rechts van de ingangsportalen. In het meest linker van deze muurvlakken (afb. I.2.5A) bevindt zich een langgerekt rondboogvenster in het terugwijkende middendeel van de wand. Het aangrenzende muurvlak (afb. I.2.5B) vertoont regelmatig natuursteenmetselwerk zonder specifieke bouwsporen. Bij vergelijking met het meest linkse muurvlak blijkt dat dit tweede muurvlak verder naar voren komt: op een later moment (bij de bouw van de porticus?) is hier voor de oude westwand een nieuwe vlakke wand opgetrokken.

De twee rechter muurvlakken onder de gewelven van de porticus (afb. I.2.6A-B) zijn telkens in drieën verdeeld: een centraal gedeelte dat terugwijkt ten opzichte van de twee flankerende

muurdelen. In het rechter, terugliggende vlak zijn verticale bouwnaden zichtbaar die wijzen op een dichtgezette staande, rechthoekige opening. Bij nadere bestudering van de westgevel blijkt dat de vooruitspringende en terugliggende muurdelen in de bewuste muurvlakken onder de porticus in het verlengde liggen van de lisenen die de middenzone van de westgevel aan beide kanten van het centrale veld met de grote spitsboog verticaal geleden (afb. I.2.8A).

I.2.5A links: westpartij, porticus, fragment van de westmuur boven de sculptuurwand, meest linkertravee (foto: JW).

I.2.5B rechts: westpartij, porticus, fragment westmuur boven de sculptuurwand, links van het portaal (foto: JW).

I.2.6A links: westpartij, porticus, fragment westmuur boven de sculptuurwand, rechts van het portaal (foto: JW).

I.2.6B rechts: westpartij, porticus, fragment westmuur boven de sculptuurwand, meest rechter travee (foto: JW).

De middenzone van de westfaçade

De middenzone van de westfaçade (afb. I.2.8A), boven het platform van de porticus, correspondeert ongeveer met de zone van de galerijen aan de binnenzijde, al ligt het platform ruim 1 m hoger dan de vloer van de galerijen. Deze middenzone is in drieën verdeeld: een centrale partij en twee flankerende delen met lisenen en arcades. De centrale partij, gelegen onder het grote radvenster, bestaat uit vlak muurwerk met in het midden een grote spitsboog over een ondiepe nis, die met lichte kalksteen gevuld is (afb. I.2.9A). De boogstenen zijn versierd met gestileerde, achtbladige bloemen. Dicht boven deze nis bevindt zich in het metselwerk een spitse ontlastingsboog. Aan beide zijden van dit gedeelte, nabij de lisenen die het centrale geveldeel flankeren, bevindt zich over enkele metsellagen een verticale, schuin naar het centrum toe buigende bouwnaad (afb. I.2.10A & 10C), die doet denken aan de aanzet van een spitsboog. De bouwmassa die aan weerszijden het centrale gedeelte flankiert, omvat telkens een arcade van vijf bogen die afwisselend tegen lisenen en de vlakke muur zijn aangebracht (afb. I.2.9B). De eerste, derde en vijfde boogstelling van de arcade zijn geplaatst tegen de lisenen. De tweede boog – vanuit het midden gezien – omkadert telkens een venster. De andere vier bogen omvatten nissen, die – evenals het venster – omgeven worden door bogen op vrijstaande colonnetten met

I.2 De westpartij

kapitelen en basementen. De basementen en voetplaten van de colonnetten rusten op een doorlopende plint, die de overgangen tussen de lisenen en het muurvlak volgt (afb. I.2.9C). De bovenzijde van de booggrondingen worden geaccentueerd door een lijst opgebouwd uit drie kwartholle profielen. De gehele middenzone van de façade wordt afgesloten door een eenvoudige door kraagstenen gedragen lijst. Ook deze volgt de verspringingen van de lisenen.

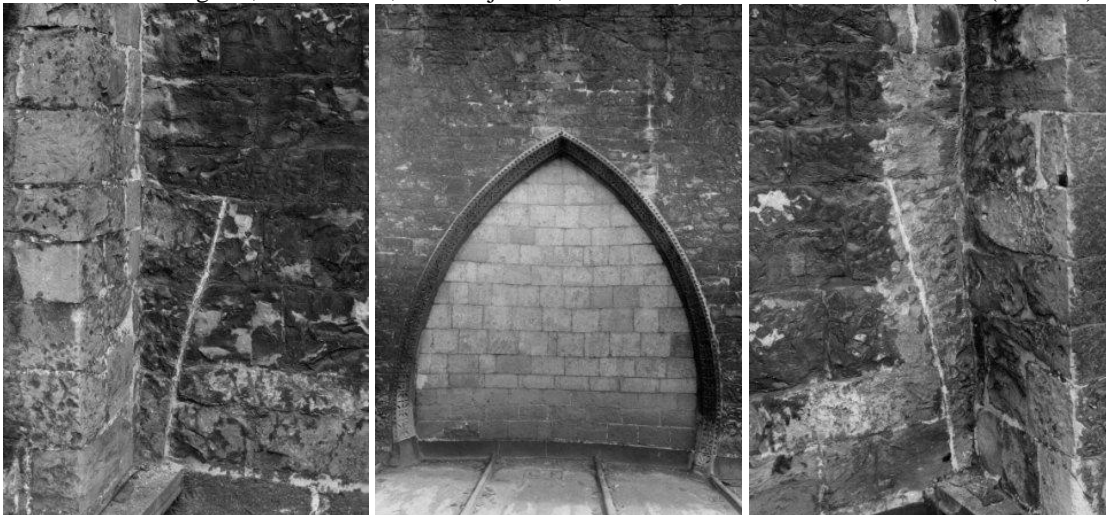
I.2.8A links: de middenzone van de westfaçade (foto: JW).

I.2.9A links: westgevel, middenzone, centrale deel met grote spitsboognis (foto: JW).

I.2.9B midden: westgevel, middenzone, noordelijk deel met lisenen en arcade (foto: JW).

I.2.9C rechts: westgevel, middenzone, noordelijk deel, basement van de meest rechter colonnet (foto: JW).

I.2.10A links: westgevel, middenzone, centrale deel met bouwnaad links van de grote spitsboognis (foto: JW).

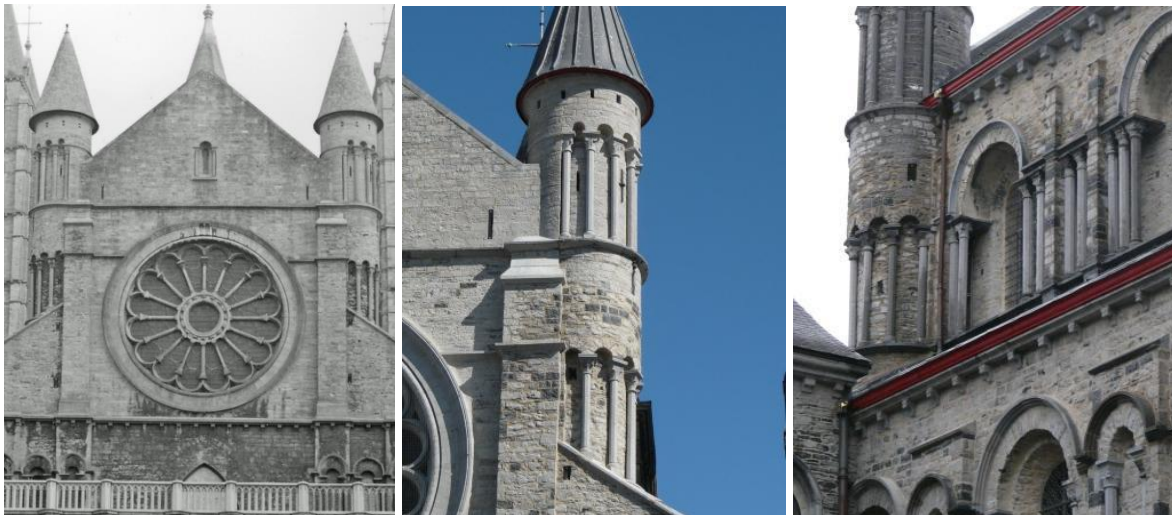
I.2.10B midden: westgevel, middenzone, centrale deel met grote spitsboognis (foto: JW).

I.2.10C rechts: westgevel, middenzone, centrale deel met bouwnaad rechts van de grote spitsboognis (foto: JW).

De bovenzone van de westfaçade

Op de middenzone staat de bovenzone die de gevel bekroont (afb. I.2.11A). Hiertoe behoren het centrale geveldeel met het radvenster, de topgevel en de flankerende torentjes en de schuin aflopende gevels aan weerszijden van het radvenster. De gevelcontour volgt daarmee de basilicale opzet van de westpartij en het erachter gelegen schip met een hoge middenbeuk en lagere zijbeuken. De driehoekige gevelvelden volgen de contouren van het dak en vormen de sluitmuren van de erachter gelegen kapruimtes.

Het centrale gedeelte van de gevel wordt gedomineerd door een groot zestiendelig centrifugaal radvenster dat het gehele midden van het gevelvlak in beslag neemt. Het venster is omgeven door een rijke profilering. Aan weerszijden van het centrale deel bevindt zich een liseen die gesitueerd is in het verlengde van de binnenste liseen uit de middenzone. Deze liseen eindigen met een afschuining ter hoogte van het hoogste punt van het radvenster. Een cordonlijst markeert de overgang naar een vlakke, ongedecoreerde puntgevel met een hellingshoek van circa 40° waarin een smal, door vrijstaande colonnetten geflankeerd rondboogvenster is aangebracht. Deze gevel wordt geflankeerd door de eerdergenoemde cilindervormige torentjes, die aanzetten onder het dak van de galerijen (afb. I.2.11B & 11C). Zij zijn geleed met twee boven elkaar geplaatste arcades van blindbogen op vrijstaande colonnetten. De onderste arcade bevindt zich op het niveau van de lichtbeukarcade van het schip en sluit daar ook op aan. De tweede arcade bevindt zich ter hoogte van de centrale puntgevel. De colonnetten van de tweede arcade staan op een lijst die een voortzetting is van de cordonlijst tussen het radvenster en de puntgevel. De door een kegeldak bekroonde hoektorentjes zijn vanaf dit niveau vrijstaand. Op de dekplaten van de kapitelen van de bovenste arcade sluit een tweede cordonlijst aan.

I.2.11A links: westpartij, centrale deel van de bovenzone (foto: JW).

I.2.11B midden: westpartij, zuidelijke flankerende traptoren, westzijde (foto: JW).

I.2.11C rechts: westpartij, zuidelijke flankerende traptoren, zuidoostzijde (foto: JW).

De westelijke eindmuren van de beide lessenaarsdaken boven de zijbeuken en galerijen zijn vlakke, nagenoeg blinde gevels met enkele lichtspleten die voor daglicht zorgen op de zolders boven de gewelven.

De zijgevels van de westpartij

De zijgevels van de westpartij aan de noord- en zuidzijde bestaan uit een benedenzone, die correspondeert met de zijruimtes van de westpartij op het niveau van de zijbeuken en de galerij, en een bovenzone die correspondeert met de lichtbeuk. De twee zones worden van elkaar gescheiden door een lessenaarsdak.

I.2 De westpartij

I.2.12A links: noordzijde van het schip, zicht richting de westpartij (foto: JW).

I.2.12B midden: oostmuur van de voormalige kapittelzaal en noordgevel van de kathedraal (foto: JW).

I.2.12C rechts: westpartij, noordgevel, benedenzone (foto: JW).

Tegen de noordgevel van de westpartij bevinden zich resten van voormalige kapittelgebouwen. Dwars op de gevel van de kathedraal, op de grens van de westpartij en de noordgevel van het schip, staat de oostmuur van de 12de-eeuwse kapittelzaal (afb. I.2.12B), waarin zich de dubbele doorgang bevindt die deze zaal verbond met de ten oosten ervan gelegen pandgang.

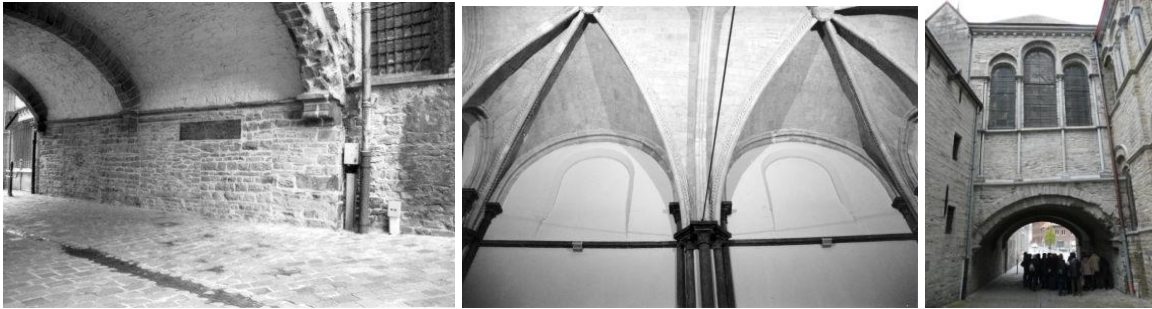
I.2.13A links: westpartij, noordgevel, benedenzone, muurwerk rechts naast de oostmuur van de voormalige kapittelzaal (foto: JW).

I.2.13B midden: westpartij, noordgevel, benedenzone, muurwerk ter hoogte van de galerij (foto: JW).

I.2.13C rechts: westpartij, noordgevel, benedenzone, muurwerk in het lagere deel, onder dat in afb. I.2.13B (foto: JW).

De benedenzone van de noordgevel van de westpartij biedt in eerste instantie een weinig gestructureerde aanblik (afb. I.2.12C). Stukken metselwerk in Doornikse steen en baksteen, ruw en afgewerkt, al dan niet gepleisterd, vormen een lappendeken aan fragmenten. Op een aantal plaatsen zijn lisenen, dakmoeten, bogen, colonnetten, kapitelen en andere architectuurfragmenten aanwezig. Het hogere gedeelte van de benedenzone biedt (afb. I.2.13B) de meeste structuur. Hier is goed zichtbaar dat de gevel over de gehele hoogte geritmeerd is door drie lisenen, die lopen tot aan de door consoles gedragen daklijst die uitkraagt over de rechte beëindiging van de lisenen. Op de lisenen en in de spaarvelden tussen de lisenen bevinden zich de fragmenten van een arcade van afwisselend smalle (op de lisenen) en brede bogen (tussen de lisenen). Bij een aantal bogen ontbreken de colonnetten. In het spaarveld tussen de tweede en derde liseen – geteld vanaf de westfaçade – bevindt zich een smal, hoog rondboogvenster. Hieronder lopen de resten van een dakmoet, waarvan de top zich rechts op de middelste liseen bevindt. Onder de dakmoet, tussen de tweede en derde liseen, is lager in de gevel een dichtgezette rondboogopening te zien en

daaronder, tegen de muur van de kapittelzaal, de contouren van een doorgang met een segmentboog (afb. I.12.13B). In het midden, onder de verstoorte zone met steenmassa's in baksteen en Doornikse steen, bevinden zich een latei en enkele kraagstenen (afb. I.2.13B). Aan de zuidzijde ligt tegen het lagere deel van de zijgevel de Sint-Vincentiuskapel, die op een gewelf over de straat tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis is gebouwd (afb. I.2.14C). De kapel ontnemt het zicht op het lagere deel van de gevel van de westpartij en een deel van de eerste travee van het schip. Wel zijn er bouwsporen aanwezig in de muur waarop het gedrukte gewelf aanzet dat de kapel draagt. Het muurwerk is hier door vijf verticale bouwnaden verdeeld in zes stroken (afb. I.2.14A). Deze bouwnaden komen niet alleen overeen met het ritme van de lisenen in de noordgevel van de westpartij, maar ook met de lisenen op de middenzone van de westfaçade (afb. I.2.8A & 9B).

I.2.14A links: westpartij, zuidelijke zijgevel, aanzet van het gewelf, dat de Sint-Vincentiuskapel draagt (foto: JW).

I.2.14B midden: Sint-Vincentiuskapel, interieur, noordwand met blindnissen (foto: JW).

I.2.14C rechts: Sint-Vincentiuskapel, oostzijde (foto: JW).

Binnen in de Sint-Vincentiuskapel zijn een niveau hoger in de muur aan de kant van de kathedraal twee blinde rondboogvelden zichtbaar (afb. I.2.14B). Waarschijnlijk markeren deze boogvelden blindnissen die zich hierachter in het muurwerk van de westpartij bevinden. Aan de andere zijde van deze muur, in de kathedraal op de galerij van de westpartij, lijkt zich in het stucwerk inderdaad een rondboog af te tekenen (afb. I.2.19B), die zou kunnen corresponderen met de linkse van deze twee boogvelden. In de Sint-Vincentiuskapel zijn dergelijke blindnissen in de tegenoverliggende muur (aan de zijde van het bisschoppelijk paleis) in ieder geval afwezig.

Uit de bouwsporen aan de noord- en zuidzijde blijkt dat de benedenzone van de zijgevels van de westpartij in geleding overeenkomt met de zijdelen van de middenzone van de westgevel (afb. I.2.9B). In beide gevallen gaat het om een vrijwel gesloten wand die geleed wordt door drie lisenen. Ook de sporen boven en achter de sculptuurwand onder de porticus voegen zich in dit patroon. Op het niveau van de middenzone van de westfaçade is de geleding van de zijgevels eveneens verrijkt met een arcatuur van nissen op en tussen de lisenen. Over deze arcatuur is een lijst getrokken die bestaat uit driemaal een kwart hol.

Het lessenaarsdak op de overgang van de benedenzone naar de bovenzone sluit naadloos aan bij het lessenaarsdak van de galerij van het schip. De bovenzone van de zijgevels van de westpartij is aan de noord- en zuidzijde gelijk en bestaat uit een vensterzone met uitwendige loopgang (afb. I.2.12A, 15A-15B). Aan de westzijde wordt de travee afgesloten door de traptoren, die ook deel uitmaakt van de westfaçade. Aan de andere zijde wordt de grens met het schip gemarkeerd door een ensemble van twee pijlers met daartussen drie *en délit*-colonnets, dat wil zeggen colonnets die haaks op het groefleger geplaatst zijn. Over de pijlers loopt een liseen die onder het galerijdak aanvangt en zich voorziet boven de kapiteelzone van de loopgang om uiteindelijk met een schuine dekplaat onder de dakvoet teniet te gaan.

De wandopbouw van de gevel is dubbelschalig: voor de vensterzone bevindt zich een 0,5 m brede loopgang met een rijk vormgegeven boogopening, die bestaat uit een rondboog met rechte

I.2 De westpartij

stukken aan weerszijden. De arcade rust op achthoekige *en délit*-colonnetten met sokkel, basement en kapiteel, waarvan de verlengde dekplaten het plafond van de galerij vormen. Er zijn twee colonnetten aan de zijde van de westgevel en drie aan de kant van het schip. Boven de dekplaten, die een kwart hol profiel hebben, loopt een waterlijst die rondom de boogopening is getrokken. De geprofileerde daklijst rust op een reeks voluutconsoles.

I.2.15A links: westpartij en schip, zuidelijke zijgevel, lichtbeuk en flankeertoren (foto: JW).

I.2.15B rechts: westpartij, noordelijke zijgevel, lichtbeuk en flankeertoren (foto: JW).

De loopgang tussen arcade en venster is toegankelijk vanuit de traptoren (afb. I.2.15A). De door rondbogen verbonden colonnetten die de traptoren decoreren, bevinden zich exact in het verlengde van de door architraven gedekte colonnetten van de arcade voor de lichtbeukvensters. De grote rondboogvensters hebben een korte afzaat en vrij ondiepe neg. Zij zijn iets kleiner dan de boogopening van de arcade.

Deze vensterzone van de westpartij gaat zonder opvallende onderbreking over in de lichtbeukzone van het schip. Toch is de overgang tussen westpartij en schip goed zichtbaar, doordat de afstand tussen het lichtbeukvenster in de westpartij en het eerste venster van het schip groter is dan tussen de lichtbeukvensters van het schip onderling (afb. I.2.15A-15B). Terwijl bij het schip de traveeën in de arcade van elkaar gescheiden zijn door een enkele pijler met aan weerszijden drie colonnetten, kent de overgang tussen westpartij en schip de al beschreven twee pijlers met daartussen drie extra *en délit*-colonnetten.

2.1.5 Het interieur van de westpartij

De eerste travee van het gebouw is nauw verbonden met de westgevel en vertoont een aantal karakteristieken die hem onderscheiden van het schip. Bij het exterieur bleek dit voor het lagere gedeelte het geval, terwijl op het niveau van de daken en de lichtbeuk de opstand vooral overeenkwam met die van het schip. Hierna zal de bestudering van het interieur uitwijzen hoe daar de architectuur van de westpartij en van het schip zich tot elkaar verhouden.

Op de begane grond bestaat de façadetravee uit een centrale vestibule en twee zijruimtes, waarin zich trappenhuisen bevinden die naar de galerijen voeren. Boven de vestibule ligt de westgalerij,

die over de gehele hoogte naar het middenschip geopend is en nu plaats biedt aan het grote orgel. De zolders van de westpartij zijn bereikbaar via wenteltrappen in de westgevel.⁴

I.2.16A: links: westpartij, interieur, gezien vanuit het schip (foto: JW)

I.2.16B rechts: plattegrond van de westpartij door Constant Sonnevillie. Op de plattegrond zijn de scheidingsmuren tussen de centrale ruimte en de zijruimtes niet aangegeven, noch de doorgangen die vanuit de zijruimtes naar de achterwand van de porticus leiden (foto: KIK-IRPA).

De plattegrond van de westpartij

De westpartij bestaat op de begane grond uit drie door dikke muren van elkaar afgescheiden ruimtes. In het midden, in het verlengde van de middenbeuk van het schip, bevindt zich een vestibule, waarop de twee deuren van het dubbelportaal in de westfaçade uitkomen. Deze vestibule is twee, bijna vierkante, gewelfvakken breed. Een dubbelarcade aan de oostzijde opent op de middenbeuk van het schip. De centrale vestibule wordt geflankeerd door twee zijruimtes die niet met de vestibule in verbinding staan. Deze liggen in het verlengde van de zijbeuken van het schip en zijn daarvan gescheiden door een muur onder een forse gordelboog, waaronder zich grote houten deuren in Lodewijk XV-stijl bevinden.

I.2.17A links: westpartij, trappenhuis in de noordelijke zijruimte, westwand met links onder de dichtgezette boogopening van de doorgang door de westmuur, rechts naast het schilderij een fragment van het begin van de wenteltrap in de noordwesthoek en boven de sokkel van de linker colonnet van de blinde rondboognis (foto: JW).

I.2.17B rechts: westpartij, trappenhuis in de noordelijke zijruimte, westwand vlak voor het bereiken van de galerij, met blinde rondboognis en draaivenster (met trap) in de westfaçade (foto: JW).

⁴ De analyse van het muurwerk wordt in het interieur van de kathedraal op veel plaatsen belemmerd door de aanwezigheid van een pleisterlaag.

De zijruimtes

In opzet zijn de noordelijke en zuidelijke zijruimte gespiegeld ten opzichte van elkaar. Beide hebben een bij benadering vierkante plattegrond. De ruimtes dienen nu in de eerste plaats als trappenhuis: in elk bevindt zich een vrije houten trap in Lodewijk XV-stijl waarvan de eerste steek tegen de zijmuur van de westpartij ligt. Vervolgens leiden beide trappen in zes steken en enkele bordessen naar de galerijen.⁵ Het metselwerk van de zijmuren is bijna volledig aan het oog onttrokken door een dikke bepleistering.

De houten trap in de **noordelijke zijruimte** begint zijn klim aan de noordzijde tegen de wijzers van de klok in. Bij het begin van de eerste steek is in de noordmuur op circa 1m50 hoogte een grote nis aanwezig met in de rechterhoek een kwartronde zuil met kapiteel. Een omgang verder bevindt zich op 4m hoogte in de westmuur een lage doorgang in de noordwesthoek die toegang geeft tot een wenteltrap. De aanzet van deze doorgang is lager dan het bordes van de trap, maar het onderste deel is dichtgezet (afb. I.2.17A). Deze wenteltrap leidt naar de zolder boven de gewelven van de galerij. Nog iets hoger in de westmuur bevindt zich vlak voordat de houten trap de westgalerij bereikt, een rondboognis die geflankeerd wordt door twee vrijstaande colonnetten met basis en kapiteel (afb. I.2.17B).

I.2.18A links: westpartij, noordelijk trappenhuis op galerijniveau, westwand met draaivenster (met trap) in de westfaçade (foto: JW).

I.2.18B midden: westpartij, noordelijk trappenhuis op galerijniveau, oostwand (foto: JW).

I.2.18C rechts: westpartij, noordelijk trappenhuis op galerijniveau, gewelf richting noorden met rechts het begin van de galerij (foto: JW).

Op begane-grondniveau, onder het eerste bordes van de houten trap dat tegen de westmuur ligt, bestaat een toegang tot de doorgang in de dikte van de muur van de westfaçade. Deze doorgang komt uit tegen de achterwand van de sculptuurwand onder de porticus. Het hogere gedeelte van deze toegang, die de vorm heeft van een rondboog, is dichtgezet (afb. I.2.17A). Bij de beschrijving van het exterieur kwam deze doorgang ook al ter sprake (zie afb. I.2.3B).

Terug in de zijruimte bevindt zich in de zuidmuur – die de scheidingsmuur vormt met de centrale vestibule – een hoge, brede nis met aan weerszijden de verspringende delen van een samengesteld muur- of pijlerlichaam. In de hoeken die door de verspringingen ontstaan, zijn op vloerniveau de resten van sokkels en basementen van colonnetten zichtbaar.

De **zuidelijke zijruimte** is het spiegelbeeld van de noordelijke zijruimte en wordt eveneens in beslag genomen door de vrije houten trap in Lodewijk XV-stijl. Ook hier begint onder de trap een doorgang die, dwars door de dikte van de westmuur gaat en doodloopt tegen de achterkant van de gebeeldhouwde wand van de porticus (afb. I.2.19A).

⁵ De westgalerij of tribune wordt ook wel *le grand jubé*, het grote doksaal, genoemd in tegenstelling tot het andere doksaal in de viering onder triomfboog van het koor.

I.2.19A links: westpartij, de westwand van het trappenhuis in zuidelijke zijruimte; links de ingang naar de Sint-Vincentiuskapel, midden onder de dichtgezette doodlopende doorgang door de westgevel naar de achterwand van de porticus (foto: JW).

I.2.19B: rechts: westpartij, trappenhuis in zuidelijke zijruimte op galerijniveau, zuidwand met rechts onder de ingang naar de Sint-Vincentiuskapel (foto: JW).

In de zuidmuur van deze ruimte bevindt zich geen nis in tegenstelling tot de noordmuur van de noordelijke zijruimte. Evenmin is er in de zuidwesthoek op enkele meters hoogte toegang tot een wenteltrap die leidt naar de hogere delen van het gebouw. Daarentegen bevindt zich in deze hoek – op iets meer dan 4 m hoogte vanaf het vloerniveau – een brede doorgang die leidt naar de kapel die tussen de kathedraal en het bisschoppelijk paleis over de straat is gebouwd (afb. I.2.19B). Tegen de noordmuur – de scheidingsmuur met de ingangsvestibule – zijn ook hier sporen van sokkels en basementen zichtbaar aan weerszijden van een hoge nis, die geflankeerd wordt door terugspringende muurdelen.

De centrale vestibule

De centrale vestibule (afb. I.2.20A & 20B) vormt de voorruimte tot het schip, nadat men vanuit het exterieur door het dubbelportaal is binnengekomen. Achter elk van beide portaaldoorgangen bevindt zich een nagenoeg vierkante travee die door een vierdelig graatgewelf wordt overspannen. De graten van de gewelven komen aan de westzijde in de hoeken neer op een slanke colonnet en in het midden op de centrale pijler tussen de twee westelijke ingangen. Aan de oostzijde geven twee rondboogdoorgangen toegang tot het middenschip. De graten van het gewelf komen hier in het midden neer op een ensemble van vier Toscaanse zuilen op een hoge sokkel en aan weerszijden daarvan op dubbele Toscaanse zuilen, eveneens op een hoge sokkel. Deze groepen Toscaanse zuilen dragen twee brede, gedecoreerde diafragmabogen die zich openen op het schip.

De twee graatgewelven rusten dus op zes punten: vier hoekpunten en twee vrijstaande dragers te weten de middenpijler van het dubbele westportaal en het samenstel van vier Toscaanse zuilen aan de zijde van het middenschip. Aan de noord- en zuidzijde rust het gewelf op muraalbogen, terwijl boven de twee westportalen de brede gordelbogen die de twee ingangen overspannen deze functie vervullen. Deze bogen komen neer op de rechtstanden van het portaal. De gordelboog tussen de twee gewelfvakken, die van de verdeelpijler aan de portaalzijde naar de vier Toscaanse zuilen aan de schipzijde gaat, wordt aan de portaalzijde begeleid door een tweede boog die in het gewelf tenietloopt.

I.2 De westpartij

I.2.20A links: westpartij, vestibule, zicht op de zuidelijke wand (foto: KIK-IRPA)

I.2.20B rechts: westpartij, zicht vanuit het schip op het zuidelijke deel van de vestibule (foto: JW).

I.2.21A en I.2.21B links: westpartij, noordwand van de vestibule (foto: JW).

I.2.21C en I.2.21D rechts: westpartij, zuidwand van de vestibule (foto: JW).

De bogen boven de twee westingangen hebben dezelfde hoogte als de gordelboog die de gewelven van elkaar scheidt en deze dienen tevens als schildbogen, omdat ze aan de gewelvvakken grenzen. Zij komen in het midden neer op de deelpijler tussen de portaaldoorgangen, een door colonnetten geflankeerde muurpijler met halfzuil (afb. I.2.22A). Naast de aanzet van de gordelboog die ontspringt op de verdeelpijler, bevinden zich meerdere boogaanzetten die echter naar boven toe tenietlopen in het gewelfveld. De deelpijler kent een samenstel van pijlerlichaam, colonnetten en een halfzuil, dat in opbouw overeenkomt met het pijlertype van de scheiboogarcade van het middenschip (zie afb. I.3.7A). De aan weerszijden *en délit* geplaatste colonnetten zijn echter getorst. Beschadigde delen ervan zijn met stuc gerepareerd. Voor zover zichtbaar heeft de verdeelpijler een regelmatig verband van doorlopende steenlagen.

De zuidmuur van de vestibule wordt gedomineerd door een hoge en diepe nis links van het midden (afb. I.2.21C-21D), die lijkt op een dichtgezet portaal door de getrapte wijze waarop de vier archivolten elkaar opvolgen. Deze rusten op de kapitelen die de colonnetten in de hoeken van de getrapte dagkanten bekronen. De buitenste archivolt draagt het wandvlak van de vestibule. De tweede archivolt steunt op de eerste verkropping van de deklijst. De derde archivolt komt neer op een colonnet die tegen de zijwand van de nis staat. De vierde archivolt ten slotte dekt de nis. De colonnetten en de rechtstanden van de archivolten delen dezelfde sokkel.

I.2.22A links: westpartij, vestibule, halfzuil en colonnet tegen de verdeelpijler van het westportaal (foto: JW).

I.2.22B rechts: westpartij, vestibule, noordwand, pijler op de grens van de westpartij en het schip (foto: JW).

De colonnetten die zich in de wandgeleding van de vestibule bevinden, staan alle op rijk gebeeldhouwde sokkels met basement. Ze dragen een over de gehele breedte van de wand doorlopende deklijst. In de muur nabij het portaal is een ondiepe nis uitgespaard, waarvan de boog rust op twee vrijstaande zuiltjes met kapiteel. Hierboven bevindt zich tegen het graatgewelf een muraalboog over de gehele lengte van de travee. In de hoek bij het portaal komt deze neer op een colonnet met kapiteel. Aan de zijde van het schip is er geen corresponderende colonnet. Hier bevindt de aanzet van de muraalboog zich nabij de twee Toscaanse zuilen die aan deze zijde de arcade naar het schip dragen (afb. I.2.22B).

De geledingen van de noord- en zuidwand van de vestibule zijn het spiegelbeeld van elkaar (afb. I.2.21A-21D).

De decoratie van de vestibule

De vestibule heeft een rijk decor. Dit geldt in het bijzonder voor de noord- en zuidwand, waar achthoekige *en délit*-colonnetten met kapitelen de wandgeleding bepalen. Een doorlopende lijst, die boven de kapitelen als dekplaat functioneert, verbindt deze verticale delen van de geleding. Op sommige kapitelen ligt eerst nog een extra dekplaatje. De colonnetten die hen dragen, rusten op basementen en sokkels.

I.2.23A links: westpartij, vestibule, kapiteel met dennenappels (foto: JW).

I.2.23B midden: westpartij, vestibule, kapiteel met bladerwerk en hoekvoluten (foto: JW).

I.2.23C rechts: westpartij, pijler op de grens met schip en noordelijke zijbeuk, sokkel en basement (foto: JW).

De kapitelen zijn grofweg in twee groepen te verdelen, die door elkaar voorkomen. De ene groep wordt gekenmerkt door twee registers van geabstraheerd bladwerk, dikwijls omgekruld in een knop. De hoeken van deze kapitelen zijn versierd met kleine voluten. Hoewel de andere groep kapitelen ook twee lagen bladwerk en kleine voluten op de hoeken kent, wordt dit type gedomineerd door forse dennenappels aan de onderzijde van de genoemde voluten. Opvallend is

I.2 De westpartij

dat de basisvorm van de kapitelen binnen beide groepen nogal kan verschillen: sommige zijn van onderen veel smaller dan andere, die een meer kubusachtige vorm hebben. Ook loopt de mate van gedetailleerdheid en afwerking van het beeldhouwwerk nogal uiteen. Enkele kapitelen zijn fijn, andere juist vrij grof vormgegeven. Sommige kapitelen hebben een gedecoreerde astragaal.

I.2.24A links: westpartij, vestibule, sokkel met gehoornd ram (foto: JW).

I.2.24B rechts: westpartij, vestibule, sokkel met kattenkop en twee gezichten (foto: JW).

De basementen in de vestibule staan op sokkels die dikwijls rijk gedecoreerd zijn met verschillende profielen en geometrische motieven. Sommige sokkels hebben een extra voetplaat, waarop het basement rust dat veelal is voorzien van een attiserend profiel. Enkele basementen zijn extra verrijkt met voetloof, soms in de vorm van een voluut. Twee basementen hebben een figuratieve decoratie in de vorm van een dierenkop (afb. I.2.24A & 24B). Aan de zuidzijde van de vestibule is het niveau van de basementen iets lager dan aan de noordzijde.

De westpartij op galerijniveau

Op galerijniveau zijn in de westpartij drie ruimtes eveneens te onderscheiden, die recht boven de drie ruimtes op de begane grond liggen. Boven de vestibule ligt de westgalerij, waarop het grote orgel staat. Aan weerszijden bevinden zich de twee **trappenhuisen**. Er is weinig verschil tussen het trappenhuis aan de zuid- en dat aan de noordzijde. Hier wordt steeds de situatie aan de noordzijde beschreven, waarna de verschillen aan de zuidzijde worden genoemd.

In het noordelijke trappenhuis eindigt de laatste steek van de houten trap die vanaf de begane grond komt, op galerijniveau naast de vrijstaande pijler van de westpartij. Deze pijler – waarvan de doorsnede hieronder beschreven wordt – kraagt uit ten opzichte van het trappenhuis. Aan de west- en noordzijde van de pijler vormt een smalle doorgang de verbinding tussen de westgalerij en de zijbeukgalerij van het schip.

I.2.25A links: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: zuidzijde (rechts het schip, links de galerij) (foto: JW).

I.2.25B midden: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: westzijde (rechts de westgalerij, links op de voorgrond balustrade van het trappenhuis en daarachter zicht in de noordgalerij van het schip) (foto: JW).

I.2.25C rechts: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: noordoost (rechts de zijruimte met trappenhuis, links richting de westgalerij met orgel) (foto: JW).

De trappenhuisruimte wordt op dit niveau verlicht door een venster in de westmuur, dat geplaatst is in een grote spaarnis (afb. I.2.18A). Het venster, met wijde en ongelijke neggen, is uit de as van de travee in de richting van het midden van de westpartij geplaatst. Hierdoor past het aan de buitenzijde van de westgevel precies in een terugliggend vlak van de arcade van de middenzone.⁶ Schuin onder dit venster, bijna in de as van de travee en deels schuilgaand achter de voorlaatste steek van de trap, is er de al eerdergenoemde ondiepe nis, waarvan de boog door twee colonnetten wordt gedragen (afb. I.2.17B & 18A). In de noordmuur bevindt zich, niet ver van de schipgalerij, een smal rondboogvenster met diepe neggen (afb. I.2.18B).

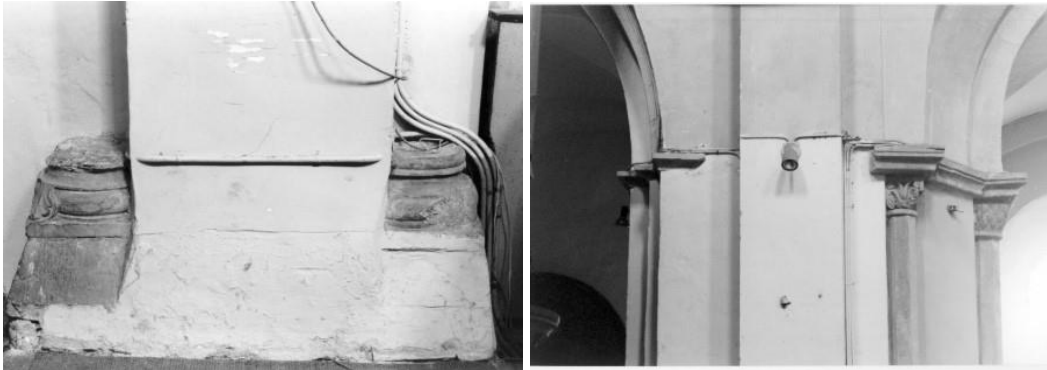
De travee waarin het trappenhuis is ondergebracht – een hoektravee van het gebouw – wordt overwelfd door een graatgewelf dat in het verlengde van de gewelven van de zijbeukgalerij ligt (afb. I.2.18C). Aan de muurzijden wordt het gewelf begeleid door een muraalboog. Daaronder bevindt zich aan de westzijde de al eerdergenoemde spaarnis. De muraalboog en de gewelfgraten komen in de hoeken neer op getrapte hoekpilasters die tegen de muren en de vrijstaande pijler zijn geplaatst. Een eenvoudige lijst dient als impost.

Twee **vrijstaande pijlers** markeren de overgang van de façadetravee naar het schip. Deze pijlers hebben een complexe geleding. De noord- en zuidpijler zijn in opbouw en doorsnede elkaars spiegelbeeld, daarom wordt volstaan met de beschrijving van de noordpijler (afb. I.2.25A-25C). De pijlerkern heeft een rechthoekige grondslag. Daartegen zijn in vier richtingen pijlerdelen van verschillende vorm geplaatst. Aan de westzijde (afb. I.2.25B), gericht naar de westgevel, bevindt zich een getrapte pilaster. De noordelijke pijlerzijde (afb. I.2.25C) – tegenover de zijmuur van de westpartij en het schip – die de gordelboog tussen het trappenhuis en de schipgalerij draagt, heeft eenzelfde structuur. Aan de oostzijde (afb. I.2.25C) bestaat de pijler uit vijf achtste deel van een ongelijkzijdige achthoekige pijler, zoals de pijlers van de galerij van het schip. Deze zijde van de pijler draagt de eerste boog van de arcade van de schipgalerij, die uit drie archivolten bestaat. Tegen drie van de vijf zijden van dit oostelijke pijlerdeel zijn colonnetten geplaatst die de

⁶ Aan de buitenzijde, gezien vanuit het midden van de façade, bevindt het venster zich onder de tweede boog van de arcade in de buitengevel.

I.2 De westpartij

binnen- en buitenarchivolt dragen. De zijden daartussen zijn afgeschuind en dragen het getordeerde naar voren gekantelde binnenwelfvlak van de middelste archivolt. Tegen de vierde, zuidelijke, zijde van deze pijler (afb. I.2.25A) ten slotte, de middenschipzijde op de overgang van westgalerij en middenschip, staat een forse pilaster (afb. I.2.25A). Deze pilaster rust op een afgeschuinde sokkel die aan weerszijden plaats biedt aan (thans) geïsoleerde basementen (afb. I.2.26A).

I.2.26A links: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: sokkel en basementen van de pilaster die westpartij en schip scheidt (foto: JW).

I.2.26B rechts: westpartij, noordelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: zuidzijde (rechts zicht op de galerij van het schip, links op de noordelijke zijruimte van de galerij) (foto: JW).

De pilaster loopt over de muur tot aan het hoge middenbeukgewelf, waarbij deze aan de schipzijde tot aan het begin van de lichtbeukzone aan beide zijden begeleid wordt door een platte nevenpilaster (afb. I.2.28B-28C). Boven de horizontale lijst, die het begin van de lichtbeukzone markeert, wordt de pilaster wederom aan weerszijden geflankeerd door een nevenpilaster, zodat het geheel het karakter van een verdubbelde pilaster krijgt. Gezamenlijk dragen zij een geprofileerde impost waarop de dubbele gordelboog en de graten van het middenbeukgewelf neerkomen.

I.2.27A links: westpartij, zuidelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: noordzijde (links het schip, rechts de galerij van de westpartij) (foto: JW).

I.2.27B midden: westpartij, zuidelijke vrijstaande pijler op de overgang van westpartij en schip: westzijde (links de westgalerij met zicht in het schip, rechts op de voorgrond de balustrade van het trappenhuis) (foto: JW).

I.2.27C rechts: westpartij, westgevel, colonnettenreeks onder het radvenster (achter het orgel) (foto: KIK-IRPA).

Bij de vrijstaande pijlers worden de boogaanzetten op galerijniveau gemarkeerd door een doorgetrokken impost, behalve aan de oostzijde. Aan die kant, de zijde van de schipgalerij, dragen drie colonnetten met kapiteel en een doorlopende dekplaat met ojiefprofiel de boog van de galerijarcade. Ook de forse pilaster aan de zijde van de westgalerij wordt niet onderbroken door de genoemde impostlijst. Zowel de impostlijst als de doorlopende dekplaat houdt al op enige afstand van de pilaster op.

De hoektravee op galerijniveau aan de **zuidzijde** verschilt op enkele punten van die aan de noordzijde. In de zuidelijke zijgevel bevindt zich geen smal, hoog venster. Een belangrijker verschil is de aanwezigheid van een doorgang naar de bisschoppelijke kapel in de hoek van de westpartij en het ontbreken van een wenteltrap in de zuidwestelijke hoek, zoals hierboven al werd gesignaleerd. Boven de doorgang naar de kapel zijn de rechtstanden van de hoekpijler afgesneden. Van de vrijstaande pijler zijn aan de zijde van het trappenhuis ook enkele rechtstanden weggekapt (afb. I.2.27B).

De westgalerij

De westgalerij ligt op de verdieping boven de centrale vestibule en wordt voor het grootste gedeelte in beslag genomen door het orgel. De hoge ruimte wordt overwelfd door een vierdelig graatgewelf dat in het directe verlengde van het middenschipgewelf ligt, dezelfde vormen heeft en slechts ervan wordt gescheiden door een tweeledige gordelboog.

De westwand van de westgalerij wordt gevormd door de muur van de westfaçade, waarin direct onder het gewelf het grote radvenster is uitgespaard dat ook al bij het exterieur aan de orde kwam. Onder het radvenster bevinden zich tegen de wand twee reeksen van vijf colonnetten met kapitelen, waarvan de basementen op circa 60 cm boven het vloerniveau liggen (afb. I.2.27C). Met uitzondering van één rond en met een spiraalpatroon gedecoreerd exemplaar zijn de colonnetten achthoekig en *en délit*. De meeste kapitelen zijn van een bol, kubusvormig type en gedecoreerd met bladwerk en, soms vrij forse, voluten. De basementen van de colonnetten staan op een met dekstenen beklede bank. Tussen deze twee reeksen van vijf bevindt zich in de as van de westfaçade een centrale muurdam. De muurdam en de zuiltjes met kapitelen, met daartussen voluutvormige consoles, dragen dekplaten met een impostlijst met een ojief.

I.2.28A links: westpartij, galerijniveau, noordzijde, vrijstaande pijler op de grens van westpartij en schip (foto: JW).

I.2.28B midden: westpartij, galerijniveau, noordzijde, pilaster op de grens van westpartij en schip (foto: JW).

I.2.28C rechts: westpartij, galerijniveau, zuidzijde, pilaster op de grens van westpartij en schip (foto: JW).

De noord- en zuidzijde van de centrale galerij van de westpartij hebben een driedelige opstand, waarvan de niveaus aansluiten bij de vergelijkbare bouwlagen van het middenschip (afb. I.2.28B & 28C). Opvallend is dat de galerijboog en zijn pijlers wezenlijk anders zijn dan bij het schip, terwijl de erboven gelegen nissenzone en de afsluitende lichtbeuk identiek zijn vormgegeven. De opstand van de westpartij is hier van het schip gescheiden door de hoge pilaster die vanaf de

galerij tot aan gewelf voert en die bij de bespreking van de vrijstaande pijlers al aan de orde kwam.

Het eerste niveau van deze opstand bestaat uit grote boogopening met drie archivoltten, die zorgt voor de verbinding met de zijruimtes (de ruimte boven de trappenhuizen). Tegen de westfaçade rust deze boog op een impost, die onderdeel is van een pilaster met hoekprofielen (afb. I.2.18A, links van het venster). Aan de andere zijde maakt de drager van deze boog deel uit van de vrijstaande pijlers van de westpartij (afb. I.2.28A). Het betreffende deel van de pijler bestaat eveneens uit een pilaster met hoekprofielen. De boogopening heeft dezelfde hoogte als de boogopeningen van de schipgalerij, maar heeft archivoltten met rechte hoeken en daarmee corresponderende pijlerdelen.

Boven de scheiboog die op de zijruimte van de galerij opent, bevindt zich een nissenzone, die bestaat uit twee nissen. Deze zijn identiek aan de nissen in het aangrenzende schip (zie § I.3.3). Aan de onder- en bovenzijde wordt deze zone afgebakend door een cordonlijst met een kwart hol profiel. De opstand van de middenbeuk van de westpartij wordt afgesloten met een lichtbeukzone waarin centraal een groot rondboogvenster met een diepe afzaat is aangebracht.

De westgalerij is aan de oostzijde over de gehele hoogte en breedte geopend naar het middenschip (afb. I.2.33B). Een tweeledige boog vormt de overgang van het gewelf boven de westgalerij naar dat van de eerste travee van het middenschip. Deze boog steunt op een drieledige impost die op een dubbele pilaster ligt. Deze pilaster – op galerijniveau geïntegreerd in de vrijstaande pijlers – loopt vanaf zijn basement op het vloerniveau van de westgalerij ononderbroken door tot aan de impost van de gordelboog. Alleen de cordonlijst aan de onderzijde van de lichtbeuk loopt over de pilaster heen. De pilaster rust op het niveau van de galerij en de nissenzone tegen een licht naar voren komend muurdeel.

Op galerijniveau zijn er bij deze pilaster enkele opmerkelijke zaken waarneembaar, waarvan sommige al genoemd zijn: de forse pilaster rust op een brede afgeschuinde sokkel, waarop zich ook twee basementen zonder colonnetten bevinden (afb. I.2.26A). Het sokkelgedeelte recht onder de pilaster is ingesnoerd ter hoogte van de basementen. Ter hoogte van de aanzet van de bogen naar de schipgalerij houdt de lijst die als dekplaat en impost dienst doet ruim voor het bereiken van de pilaster op. Ook de impost van de vrijstaande pijler, op hetzelfde niveau aan de westzijde, gaat niet door tot aan de pilaster. Er is hier duidelijk sprake van een bouwspoor dat wijst op een planwijziging.

Boven de gewelven

De zolder boven de galerij van de westtravee is te bereiken via een eerste wenteltrap in de noordwesthoek van de westpartij. Deze stenen trap voert naar de ruimte onder het zijbeukdak aan de noordzijde. Op deze galerijzolder begint een tweede wenteltrap. Deze bevindt zich in de noordelijke flankerende traptoren van het middendeel van de westgevel. De tweede trap voert langs een toegang tot de arcade voor de lichtbeukvensters en een doorgang naar de zolder van de middenbeuk om te eindigen in de top van de noordelijke flankeertoren. Aan de zuidzijde van de westpartij ontbreekt de eerste wenteltrap. Daardoor is de aan de zuidzijde de zolder boven het gewelf van het trappenhuis (onder het lessenaardak van de galerij) alleen bereikbaar van bovenaf. Dit kan door eerst aan de noordzijde naar de zolder van de middenbeuk te klimmen en vervolgens af te dalen naar de zolder van de zuidelijke galerij. Voor het overige is de situatie aan de noord- en zuidzijde identiek.

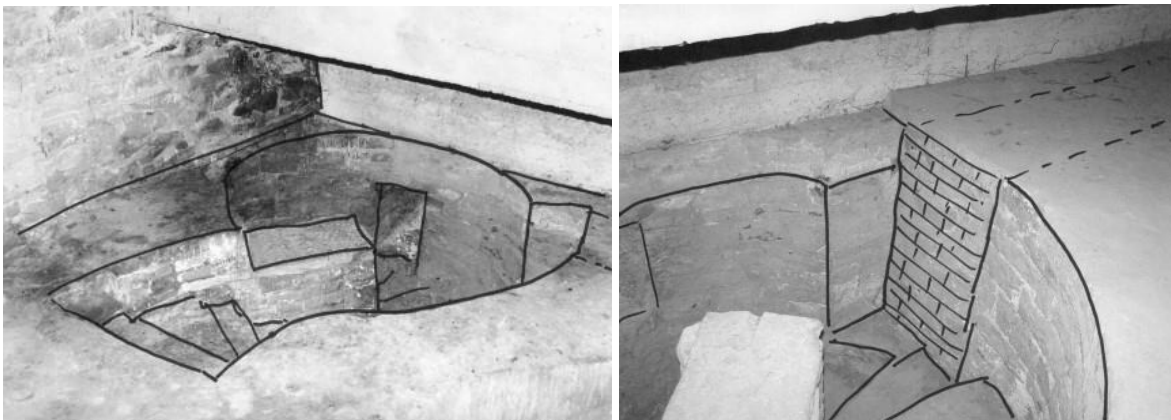
De **wenteltrap** in de noordwesthoek begint op een hoogte van circa 4 m in de noordwesthoek van het trappenhuis. De trap wordt verlicht door een raampje aan de westzijde, dat aan de buitenzijde onder de muraalboog van de porticus te zien is (afb. I.2.5A) en via lichtspleten aan de west- en noordzijde. Na twee omwentelingen eindigt de trap boven de gewelven van de galerij,

inwendig ter hoogte van de nissenzone van de middenbeukwand. Het aflopende zadeldak van de galerij laat in de hoogte weinig ruimte voor het einde van deze trap. Vlak voor het einde van de trap, op het punt waar deze langs de noordmuur van de façadetravee draait, zijn – na een terugsprong van de trapwand – in de dikte van deze muur twee parallel verlopende staande bouwnaden te zien met daartussen een baksteenvulling (afb. I.2.29A & 29B).

I.2.29A links: westpartij, zolder van de noordelijke galerij, aankomst van de wenteltrap (foto: JW).

I.2.29B rechts: westpartij, zolder van de noordelijke galerij, aankomst van de wenteltrap met in het midden een sprong in de trapwand het gedeelte muur in baksteen (foto: JW).

I.2.29Abis links: I.2.29A met ingetekend de bovenkomst van de wenteltrap op de zolder van de noordelijke galerij.

I.2.29Bbis rechts: I.2.29B bovenkomst van de trap op de zolder van de noordelijke galerij met in baksteen dichtgemetselde doorgang in de noordmuur.

De trap eindigt op de zolder van de galerij. Op dit niveau verjongt de westmuur zich aan de binnenzijde met een flinke sprong. Vanaf het einde van de wenteltrap leiden enige treden langs de westfaçade naar een trapkoker op vierkante grondslag, op de hoek van het middendeel van de westgevel. Dit trappenhuis rust voor het grootste gedeelte op de muur van de westfaçade en de scheiboog tussen de westgalerij en de hoektravee van de westpartij, maar kraagt uit in de richting van de hoektravee. Een kleine tromp vangt deze overkraging op. Ter hoogte van het dak gaat de vierkante trapkoker over in de cilindrische traptoren (afb. I.2.15A). De situatie is aan de noord- en zuidzijde identiek.

De wenteltrap in deze traptoren, die dus op de zolder van de galerij begint, geeft na anderhalve omwenteling toegang tot de uitwendige loopgang voor de vensters van het schip en driekwart omwenteling verder tot een zeer smal trapje dat tot boven de gewelven van het middenschip klimt. De trap gaat voort en loopt dood in de top van het torentje.

De achterwand van de nissenzone, die tegen dit trappenhuisje aan komt, is geled met grote spaarnissen. Deze zijn van elkaar gescheiden door lisenen. Tussen de eerste twee spaarnissen is

de scheiding nadrukkelijker dan in de daaropvolgende traveeën van het schip: er is hier meer ruimte tussen de spaarnissen, zodat hier twee lisenen naast elkaar geplaatst zijn (afb. I.2.25A-35B). Deze lisenen zetten zich bovendaks voort in de smalle muurdammen die de traveescheidingen vormen bij de buitenloopgang voor de lichtbeuk.⁷

De buitenwelfvlakken van de gewelven van de galerijtraveeën van de westpartij en het schip zijn van elkaar gescheiden door gordelbogen met daarop muurdammen. Tussen de travee van de westpartij en de eerste travee van de galerij van het schip is deze muurdam opvallend breder dan bij de overige traveeën van de schipgalerij (afb. I.2.35A).

De gewelven van het middenschip zetten aan tegen het hoogste deel van de wanden van het middenschip. Aan de met cement afgesmeerde buitenwelfvlakken zijn talrijke ankers zichtbaar. Er is geen afscheiding tussen de gewelven van de façadetravee en de volgende travee. Wel is er op de overgang van de façadetravee en de eerste schiptravee een zwartgeblakerd stuk muur of pijler te zien tegen de zijwand. Aan de noordzijde is dit stuk wat groter dan aan de zuidzijde. Dit muurdeel bevindt zich in het verlengde van de grote pilaster die in het interieur de overgang van de westgalerij en het middenschip markeert en die hierboven (afb. I.2.28C) bij de beschrijving van de vrijstaande pijler van de westgalerijgeleding al ter sprake kwam. De zolder wordt overkapt door een betonnen dakstoel. Deze werd in 1949 gebouwd na de verwoesting van de houten kap in 1940.⁸

2.2 Wijzigingen aan de westpartij

Uit de bestudering van de bouwmassa van de westpartij en op grond van iconografische en schriftelijke bronnen is het mogelijk een reeks wijzigingen en restauraties bij de westpartij in beeld te brengen. Er zijn afbeeldingen bewaard die een indruk geven van de situatie van vóór 1851. Het gaat om enkele prenten en tekeningen en om de maquette van het plan-reliëf uit 1701.

De Sint-Vincentiuskapel

Driekwart eeuw na voltooiing van de westpartij en het schip vonden eind 12de eeuw door de aanbouw van de Sint-Vincentiuskapel (afb. I.2.14C) veranderingen plaats aan de zuidzijde van de façadetravee (afb. I.2.14A-14C, 19A-19B).⁹ Door de bouw van de bisschoppelijke kapel, voltooid en gewijd in 1198, werd de zijgevel van de westpartij aan de zuidzijde grotendeels ingebouwd. In de muur aan de zijde van de kathedraal zijn in de kapel twee blindnissen aanwezig, die mogelijk het restant zijn van vensters in de zuidmuur van de westpartij (afb. I.2.14B). Op basis van een vergelijking met de noordzijde van de westpartij kan verwacht worden dat er op de verdieping slechts één smal venster is geweest.

Vanuit het zuidelijke trappenhuis werd op het moment van de aanleg van de kapel een doorbraak gemaakt voor een verbindingsgang. Hiervoor moest waarschijnlijk de toegang tot de wenteltrap in de zuidwesthoek dichtgezet worden, al kan dit ook later gebeurd zijn.¹⁰ De analyse van het muurwerk ter plekke is op dit moment niet mogelijk vanwege de aanwezige bepleistering.

⁷ Op een foto van na het bombardement van mei 1940, toen de daken van het schip verwoest waren, is goed te zien dat de lisenen onder de zadeldaken zich bovendaks voortzetten in de muurdammen van de loopgang. Zie I.2.35A-35B.

⁸ Zie hierover § I.3.6 en Cornet 1970a: p.66-67.

⁹ De kapel werd gebouwd en in 1198 in gebruik genomen door bisschop Stephanus van Doornik.

¹⁰ De wenteltrap bleef wel aanwezig. Op de foto na het bombardement van mei 1940 is het trapgat op de zuidelijke galerijzolder nog te zien (afb. I.2.35A-35B). Pas bij de daaropvolgende restauratie werd het aan de bovenzijde dichtgesmeerd. Er is echter nog steeds een deel van de trap aanwezig. Dit is te constateren door twee kleine lichtspelen, rechts in het middendeel van de westgevel.

De porticus

De porticus kan op grond van de vormkenmerken van zijn oudste elementen teruggaan tot de eerste helft van de 14de eeuw.¹¹ Mogelijk dateren ook de gewelven nog uit deze tijd. Een besluit van de Doornikse synode van 1366, waarin sprake is van een verbod op het houden van wereldlijke toespraken en het dansen in de kerk, de porticus of het kerkhof, wijst op het bestaan van de porticus op dat moment.¹² In het begin van de 16de eeuw werd de gehele bogenreeks aan de zijde van het plein vernieuwd.

De achterwand heeft een bewogen geschiedenis. De reliëffiguren die het onderregister decoreren, dateren grotendeels uit de eerste helft van de 14de eeuw.¹³ De ondiepe reliëfs in Doornikse kalksteen stellen de *Zondeval*, de *Verdrijving uit het paradijs* en een reeks profeten voor. Het beeldhouwwerk onder de porticus moet tijdens de Beeldenstorm van 23 augustus 1566 zwaar geleden hebben¹⁴. Die conclusie kan onder andere worden getrokken op basis van de stilistische kenmerken van het grootste gedeelte van de decoratie van de achterwand, die wijzen op een ontstaanstijd laat in de 16de eeuw. Een aantal profetenreliëfs in het onderregister ter linkerkant moest ook vernieuwd worden. De middenzone werd gevuld met een reeks reliëfs met episoden uit de Merovingische geschiedenis van Doornik (zie § III.5.2.8) en een afbeelding van de Grote Processie (zie § II.7.2). De bijna menshoge beelden in de nissen van de bovenzone kregen hun plaats vanaf het einde van de 16de eeuw. Zo werden in 1603 het beeld van Onze-Lieve-Vrouw-der-Zieken (*Notre-Dame des Malades*), in 1623 die van Piatus en Eleutherius en in 1625 die van de evangelisten geplaatst.¹⁵

Door de bouw van de porticus en de achterwand werd de gehele benedenzone van de 12de-eeuwse westgevel aan het zicht onttrokken, inclusief de decoratie van de 12de-eeuwse westportalen. Hiervan zijn in de 19de en 20ste eeuw nog fragmenten teruggevonden (zie § I.2.1.7). Alleen de twee centrale doorgangen naar de vestibule werden opgenomen in de achterwand, terwijl de twee ingangen naar de zijruimten van de westpartij voortaan geblokkeerd werden.¹⁶

Het maaswerkvenster van Charles de Croÿ

In de 16de eeuw werd het aanzien van de westfaçade opnieuw sterk veranderd: de middenpartij werd geheel vernieuwd, waarbij een groot venster werd gerealiseerd en de topgevel plaatsmaakte voor een rechte afsluiting. In 1526 zou bisschop (1524-1564) Charles de Croÿ een gebrandschilderd raam voor dit venster geschonken hebben. Het is aannemelijk dat de verbouwing zelf uit die tijd dateert.¹⁷ In de jaren 1851-1852 verdwenen alle sporen van deze 16de-eeuwse verbouwing door het ter plaatse aanbrengen van een rad- of roosvenster. Het gebrandschilderde glasraam was al eerder verplaatst.¹⁸

¹¹ De porticus ontbeert tot op heden een grondig onderzoek naar zijn bouwkundige samenstelling, de herkomst van de reliëfs en de typologische verwantschap. In zijn structuur en typologie vertoont het ensemble vooral gelijkenis met doksalen uit de 13de en 14de eeuw.

¹² Groux 1726a: p.60. Zie ook: Du Mortier 1862a: p.68 & Warichez 1934a: p.224.

¹³ Cornet 1970a: p.257. Héliot 1969a: p.54.

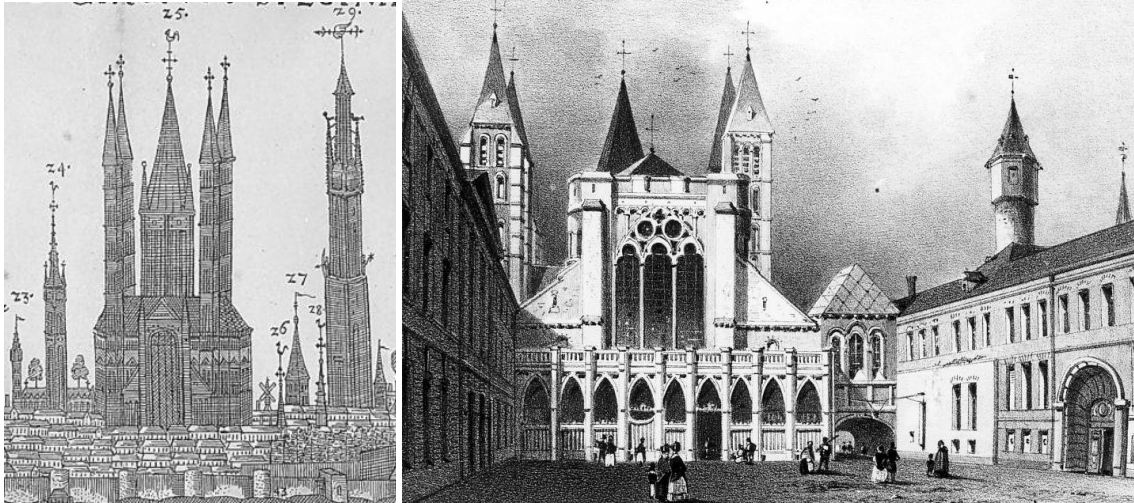
¹⁴ Steen 1985a: p.86-87.

¹⁵ Warichez 1934a: p.225-226. Voisin dateert het beeld van Onze-Lieve-Vrouw-der-Zieken in 1589. Voisin 1870a: p.271.

¹⁶ Lemaire 1949a: p.6.

¹⁷ Renard 1852a; Warichez 1934a: p.224. De datum van 1526 komt voor op het glas-in-lood. Aangezien het kapittelarchief in 1566 grotendeels verbrandde, zijn er geen documenten bewaard die meer duidelijkheid zouden kunnen geven. Jean Cousin (1619-1620a) noemde de verbouwing niet. Een deel van het betreffende glas-in-loodvenster bevindt zich thans in de zuidelijke nevenkapel van het koor na aanvankelijk in het hoogkoor te zijn geplaatst.

¹⁸ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.293. De gebrandschilderde glaspanelen bevinden zich thans in de voormalige 14de-eeuwse bibliotheek (ten zuiden van het koor). De vermelding door Warichez (1934a: p.224, 299) dat de glaspanelen in 1851 verplaatst werden, moet op een vergissing berusten.

I.2.30A links: de kathedraal vanuit het westen, met rechts het belfort, lithografie uit 1615 door Philippe De Huges (afgedrukt in Du Mortier 1862a: p.14, naar: Brussel, Koninklijke bibliotheek Albert I. Prentenkabinet. Top. Tournai folio S.III 91374).

I.2.30B rechts: Place de l'Évêché met de westgevel van de kathedraal, naar een lithografie van Prosper Basterot de La Barrière (1792-1844) (afgedrukt in Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a).

Bij gebrek aan bouwsporen is men voor informatie over het venster aangewezen op de iconografische documenten van voor de restauratie en een enkele beschrijving (afb. I.2.30A en 30B). Deze geven een vrij eenduidig beeld. Het venster nam het gehele centrale deel van de gevel in beslag: vanaf het dak van de porticus tot aan de bekronende borstwering. Zo laten een 17de-eeuwse (afb. I.2.31B) en een 19de-eeuwse prent (afb. I.2.30B) een driedelig maaswerkvenster zien met een couronnement dat binnen een omvattende spitsboog plaats bood aan drie spitsbogen met driepassen, twee grote veelpassen en in de top een kleine vierpas. In de zwikken van het rechthoekige veld waarin het couronnement was gelegen, bevond zich blind maaswerk in de vorm van enkele smalle, door colonnetten van elkaar gescheiden lancetvormige nissen met drielobbige bekroningen.

De 17de eeuw

Na de Beeldenstorm van 1566 werd de kathedraal hersteld.¹⁹ Inrichting en iconografie werden aangepast aan de opvattingen van de Contrareformatie en de smaak van de late 16de eeuw. De werkzaamheden richtten zich niet alleen op de porticus,²⁰ maar ook op het interieur van de westpartij. Tegen 1620 werd de vestibule gemoderniseerd op initiatief van kanunnik Michel de Nave (†1620), ongetwijfeld ter ere van zijn patroonheilige Michael wiens altaar zich op de westgalerij bevond.²¹ De middenpijler en enkele colonnetten aan de zijde van het middenschip werden onderwerks vervangen door Toscaanse zuilen.²² De gewelven bleven daarbij intact. Halverwege de 18de eeuw bleken deze echter in zulk slechte staat dat vervanging noodzakelijk was. In 1756 werd hiertoe besloten.²³ Aan de opzet veranderde niets wezenlijks: de indeling in twee traveeën met twee scheibogen naar het schip bleef gelijk.

¹⁹ Pinchart 1859-1865a, 2: p.135. Warichez 1934a: p.157-164.

²⁰ Zie hierboven.

²¹ Warichez 1934a: p.249. Michel de Nave bestemde deze kapel voor de kapelaans van de kathedraal, die het zogenaamde kleine kapittel vormden. Warichez 1934a: p.37-40.

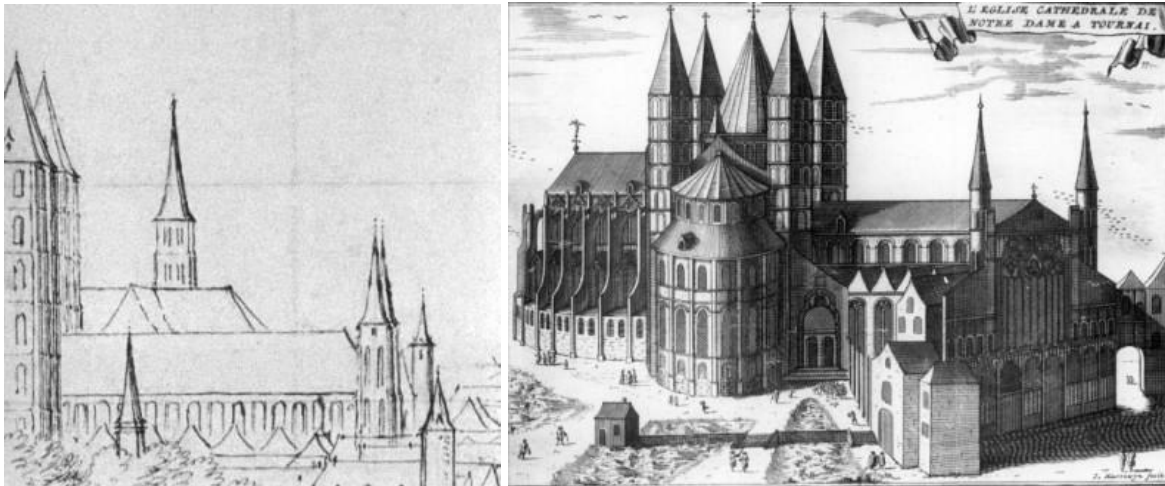
²² Warichez 1934a: p.23; Leurs & Warichez 1934-1935a: p.24. Hélot, 1963a: p.292.

²³ ACT, 2e section, numéro 1. Citaten uit de betreffende stukken uit het kapittelarchief bij Cornet 1970a: p. 77.

In 1624 kreeg het beeld van Christus Salvator een plaats aan de middenschipzijde tegen de groep van vier Toscaanse zuilen.²⁴ In de jaren '30 van de 17de eeuw werd het interieur gewit, dat wil zeggen in een crèmegele kleur afgewerkt. Lijsten en profielen werden afgehakt of bepleisterd.²⁵

De 18de en vroege 19de eeuw

In de jaren 1753-1757 vond een verbouwing van het schip en de westpartij plaats. Het lijkt erop dat de bouw van een nieuwe dakstoel de aanleiding vormde. Tevens werd de beslissing genomen om het houten plafond van het middenschip te vervangen door een gewelf.²⁶ Hiertoe werden de zijmuren van het middenschip met enkele lagen baksteen verhoogd.

I.2.31A links: schip vanuit het noorden. Schets. Adam Frans van der Meulen. 1667 (foto: Mobilier national, Paris).
I.2.31B rechts: tekening van de kathedraal, Jacques Harrewijn (1660-1727), circa 1700 (foto: Bibliothèque communale, Tournai).

Ook aan de westgevel vonden wijzigingen plaats. Zo werden de flankerende hoektorentjes van de gevel afgetopt. Op oude afbeeldingen van de kathedraal en van de stad Doornik is goed te zien dat de hoektorentjes van de westfaçade aan het einde van de 17de en begin van de 18de eeuw nog aanwezig waren. Als voorbeeld kan de op zich vrij schematische tekening (afb. I.2.31A) uit 1667 van de doorgaans betrouwbare Adam Frans van der Meulen dienen.²⁷ De torentjes verdwenen in of kort na 1753.²⁸

²⁴ De inscriptie PER ME SI QUIS INTROIERIT SALVABITUR (Hij die door Mij binnentreedt, zal gered worden) wijst erop dat het beeld van meet af aan bedoeld was om bij de ingang te staan. Warichez 1934a: p.248. Cousin ed.1868a, III: p.171.

²⁵ ACT, Acta capitularia van 11 februari, 11 en 14 maart, 15 april, 10 juni, 26 juni, 19 en 28 september en 9 november 1633. Warichez 1934a: p.235.

²⁶ Voor een uitgebreidere beschrijving van deze werkzaamheden, zie § I.3.6.

²⁷ De bouwvolumes zijn op deze tekening uit 1690 getrouw weergegeven. De details van de geleding, zoals op de torens en met de name bij de lichtbeuk van het schip zijn veel schetsmatiger en repetitief afgebeeld.

²⁸ Barthélemy Du Mortier (1862a: p.167) verklaarde dat de bekroning van de façade in de 17de eeuw werd gesloopt en vervangen "door een fronton in klassieke stijl van slechte smaak." Joseph Cornet (1970a: p. 81) opteerde voor de 18de eeuw. Op het plan-reliëf (Lille, Musée des Beaux-Arts, plan-relief n° 89) uit 1701 zijn deze torentjes niet aanwezig. De maquette is echter op meerdere plaatsen niet betrouwbaar: zo is de parochiekapel aan de noordflank zo hoog opgetrokken dat de lichtbeuk van de kathedraal door het kapeldak verblind wordt. In werkelijkheid bevond het dak van de parochiekapel zich op dezelfde hoogte als de daken van de schipgalerij. Ook de andere daken zijn te hoog opgetrokken, behalve dat van het koor. Deze proportionele vergissingen zijn verklaarbaar door ervan uit te gaan dat de opname van de kathedraal gebeurde vanaf het straatniveau in de onmiddellijke omgeving. Het ontbreken van de toch niet onopvallende flankerende torentjes kan op deze wijze niet goed verklaard worden. Op een aantal afbeeldingen uit de eerste helft van de 18de eeuw zijn de torentjes nog te zien. De datum van 1753 volgt uit de kapittelakten: op 7 september 1753 vroeg het kapittel zich af of "[...] het van belang is de twee kleine torens die zich aan het eind van het grote schip bevinden te slopen." ACT, acta capitularia 7-9-1753.

Enkele jaren later, omstreeks 1757, werden naar ontwerp van de architect Playez de zijruimten van de westpartij veranderd in trappenhuizen in Lodewijk XV-stijl.²⁹ Het is onduidelijk in hoeverre de 12de-eeuwse trappen toen nog bestonden. Het zuidelijke trappenhuis was al bij de bouw van de bisschoppelijke kapel in 1198 gewijzigd.³⁰ Ook werd, wellicht tijdens de verbouwing halverwege de 18de eeuw, op de begane grond de doorgang tussen de vestibule en de zijruimten dichtgemetseld. De toegang tot de trappenhuizen vanuit de zijbeuken werd dichtgezet met een wand waarin een doorgang met dubbele houten deur kwam.³¹ Tegelijk met de nieuwe trappen besloot het kapittel tot de herinrichting van de Michaelskapel op de westgalerij, waarvan de onderliggende gewelven waren vernieuwd. Playez gaf de beeldhouwer Nicolas Lecreux de opdracht een groot beeld te vervaardigen van Michael die de duivel verslaat. Lecreux voerde de opdracht uit in 1763, waarna het beeld op de galerij een plaats kreeg.³² In 1807 werd de Michaelskapel, waarvan het meubilair tijdens de Franse revolutie verdwenen was, opgeheven om plaats te maken voor een orgel op de westgalerij.³³ Het beeld van de aartsengel vond een nieuwe plek op het doksaal (afb. I.7.1B). Aan het begin van de 20ste eeuw werd het ook daar weggehaald. Sindsdien leidt het een zwervend bestaan.³⁴

De 19de-eeuwse reconstructies en restauratie

Toen in de loop van de 19de eeuw een totale restauratie van de kathedraal ondernomen werd, kwam ook de westpartij aan bod. Vanaf 1841 kregen de werkzaamheden hun beslag.³⁵ Als eerste kwam het interieur aan bod. Het gewelf van de middenbeuk werd, evenals bij het schip, van zijn 18de-eeuwse decoratie ontdaan. De kapitelen en colonnetten verloren hun pleisterlaag. De nissenzone tussen galerij en lichtbeuk werd hersteld.³⁶

De restauratie van de westfaçade schoof de restauratiecommissie voor zich uit. Men twijfelde tussen een poging om de 12de-eeuwse façade te reconstrueren en een restauratie van de bestaande toestand, die echter in slechte staat was. Door de vele wijzigingen die de gevel in de loop der tijd had ondergaan, kwam de vraag op in hoeverre de restauratie conserverend of reconstruerend zou moeten zijn. Verschillende adviseurs werd om raad gevraagd. Een rapport van 24 december 1849 maakt melding van de uiterst slechte staat waarin de westfaçade verkeerde: “De façade blijkt in zulke slechte staat dat het ons noodzakelijk lijkt een groot gedeelte ervan te vernieuwen. De twee torentjes, die afgeknot en gescheurd zijn, dreigen in te storten, vooral die aan de kant

²⁹ Deze verbouwing houdt waarschijnlijk ook verband met de installatie van de bibliotheek op de verdieping van het naast de kathedraal gelegen *Maison des anciens prêtres*. De trap in de noordelijke vestibule staat dan ook bekend als *Escalier de la Bibliothèque* (trap van de bibliotheek). Voor 1620 werd deze ook vaak *Escalier du réfectoire* (trap van het refectorium) genoemd, naar de eetzaal die zich in het ten noordwesten van de kathedraal gelegen kapittelgebouw bevond. De oudste vermelding, die dateert uit 1375, luidt: *gradus cappella beati Michaelis*, trap van de Sint-Michaelskapel. Mariage & Pycke 2004a: p.43-44.

³⁰ Deze trap is bekend onder de naam *Escalier de l'évêque*, daar deze leidt naar de bisschoppelijke kapel. De oudste vermelding, die dateert uit 1375, luidt: *gradus cappella beati Vincentii*, trap van de Sint-Vincentiuskapel. Mariage & Pycke 2004a: p.44-45.

³¹ Warichez 1934a: p.84-85. In de kapittelarchieven (ACT, 2e section, n° 1) bevindt zich een document (*Explications et additions*) van 22 maart 1757 dat spreekt over de vernieuwing van de trappen. Zie: Cornet 1970a: p.71.

³² Dumoulin 1991a: p.15.

³³ Dumoulin 1991a: p.15. Op 26 juni 1807 kocht bisschop (1802-1819) François-Joseph Hirn het orgel van de opgeheven abdij van Affligem. Felix & Servais 1991a: p.19.

³⁴ Dumoulin 1991a: p.15. Na een aantal jaren te hebben verbleven in een ruimte op de verdieping van de Parochietoren werd het beeld van Michael eind jaren '90 van de 20ste eeuw gerestaureerd en geplaatst in het noordelijke transeptarm, tegen de Brunintoren. Daar is het ondertussen weer verwijderd vanwege de opgravingen en werkzaamheden aan de voet van deze toren.

³⁵ Zie voor details: *Étude préliminaire* 1991a: p.79-87.

³⁶ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.20, 23.

van het bisschoppelijk paleis. De geveltop wordt slechts door loskomende stijlen ondersteund. De middenstijl van het grote spitsboogvenster houdt het niet meer.”³⁷ Nog in 1850 pleitte de restauratiecommissie voor een restauratie van de bestaande situatie.³⁸ Maar nog geen jaar later werd besloten toch te kiezen voor een nieuw ontwerp dat meer in overeenstemming werd geacht met het karakter van de rest van de westpartij en het schip. Het gehele centrale deel van de gevel werd vernieuwd.

Het reconstructieplan van Renard

In zijn boek over de Doornikse kathedraal publiceerde Bruno Renard een reconstructie van de façade (afb. I.2.32A). Zijn voornaamste uitgangspunt was het doorzetten van de geleiding van de noordelijke en zuidelijke zijgevels van de westpartij over de westgevel. In zijn ontwerp domineert een sterke tweedeling doordat de centrale as van de façade wordt gemarkeerd door een liseen. Verder koos Renard voor een groot aantal rondboogopeningen en –nissen. Alleen van de twee oculi en de twee piramides op de hoeken vermeldde Renard dat hij er geen sporen van had teruggevonden.³⁹ Hoewel de architect verder inderdaad elementen heeft gebruikt die elders aan de kathedraal voorkomen, is de totale compositie niet overtuigend voor de westelijke gevel van een voorname kerk uit die tijd, onder andere door het excessieve aantal vensters en deuren. De twee grotere centrale vensters zijn niet gebaseerd op enige bouwhistorische of andere documentatie.

Renards tekening werd later veelvuldig gepubliceerd, maar zijn reconstructie speelde uiteindelijk geen rol van betekenis bij de definitieve planvorming voor de westgevel, laat staan dat zijn ontwerp werd uitgevoerd.⁴⁰ Behalve met zijn vertrek uit de restauratiecommissie had dit mede te maken met het feit dat de porticus gehandhaafd moest worden. Het volledig terugrestaureren naar een (vermeende) 12de-eeuwse situatie was daarmee onmogelijk geworden.

I.2.32A links: reconstructie van de 12de-eeuwse westgevel door Bruno Renard (uit Scaff 1971a).

I.2.32B midden: reconstructie van de kathedraal in de toestand vóór 1560, anonieme vroeg-19de-eeuwse tekening (AET, fonds Ville de Tournai, 1512).

I.2.32C rechts: plan voor verbouwing van de westgevel door Charles-César Benvignat, ACT, Fonds des cartes et plans, gravures et dessins (uit: Dumoulin & Pycke 1985a: p.95).

Een anonieme en ongedateerde vroeg-19de-eeuwse tekening in het Rijksarchief in Doornik met als opschrift *Hoofd-kerk van Doornik een der oudste Bisdommen van Belgien de H. Piatus was er Bisschop in 288. gezien van 1560* vertoont opvallende overeenkomsten met de reconstructie

³⁷ Citaat bij Cornet 1970a: p.82, naar ACT, 2e section, n° 8.

³⁸ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.293: "[...] restaurer la façade telle qu'elle est [...]."

³⁹ Renard 1852a: p.4, pl.III, IV. De tekening is ook opgenomen in Schayes 1849a.

⁴⁰ Joseph Cornet (1970a: p.85) beschouwde het ontwerp voor het radvenster als een reconstructiepoging. *Cathédrale de Tournai*, in: *Trésors sacrés*, 1971a: p.74-75. Cornet 1970a: p.81.

van Bruno Renard (afb. I.2.32B).⁴¹ Het is niet duidelijk hoe deze fantasierijke tekening, die de kathedraal vóór de Beeldenstorm moet voorstellen, zich verhoudt tot Renards reconstructie.

Het radvenster en het ontwerp van Benvignat

De restauratie van de westfaçade was al een punt van discussie geweest op het *XIIIe Congrès archéologique de France* in 1845 in Lille. De Rijselse architect Charles-César Benvignat (1805-1877) was gevraagd om een ontwerp (afb. I.2.32C) te maken.⁴² Hierin domineerde een groot radvenster dat de gevel van het middenschip zou markeren.⁴³

Als inspirator van het radvenster geldt vicaris-generaal mgr. Joseph Voisin, invloedrijk lid van de restauratiecommissie: “Na de constatering dat de lijsten die aan de buitenzijde van het schip lopen en op de façade worden voortgezet hier [in het centrale deel van de gevel, JW] een groot leeg vierkant achterlaten, oordeelde men dat deze ruimte door een rond venster gevuld moet zijn geweest.”⁴⁴ Een zegel van de bisschoppelijke officiaal uit 1275 vormde een inspiratiebron. Hierop staat een schematische weergave van een kerk met twee torens en een oculus. Daarnaast dienden de oculi in de vier Doornikse parochiekerken tot voorbeeld: de dwarsschipgevels van de Sint-Kwinten (Saint-Quentin), de Sint-Jakob (Saint-Jacques) en de Maria Magdalenakerk (Sainte-Marie-Madeleine) en de westgevel van de Sint-Niklaas (Saint-Nicolas).⁴⁵

I.2.33A links: Reims, Notre-Dame, apsis, zuidzijde, lancetvenster met voorstelling van de Doornikse kathedraal, circa 1240 (foto: JW).

De façade van Benvignat vertoont echter ook nadrukkelijke gelijkenis met de rechte koorsluiting van de kathedraal van Laon. Een frappante bijkomstigheid is dat een radvenster ook aanwezig is op de oudst bekende voorstelling van de Doornikse kathedraal (circa 1240), die zich bevindt op een gebrandschilderd raam in de kathedraal van Reims. Daar zijn in de 13de-eeuwse koorlantaarn

⁴¹ AET, fonds Ville de Tournai, 1512. Zie ook: Dockx 2000a: p.233.

⁴² Benvignat stuurde zijn ontwerptekening (ACT, Fonds des cartes et plans, gravures et dessins. P.A., Section II, n° 8) voor de façade naar het kathedraal kapittel. In het kapittelarchief bevindt zich een brief van 18 januari 1848 waarin Benvignat 1570,60 fr. vraagt. Hij kreeg uiteindelijk 600 fr. betaald. Cornet 1970a: p.85. Zie ook: Jean Dumoulin, *Façade de la cathédrale de Tournai*, in: *Trésors sacrés*, 1971a: p.74-75. Cornet 1970a: p.81. In het verslag van het *Congrès archéologique* in de *Annales archéologiques* wordt melding gemaakt van verschillende discussies over de kathedraal waaraan Benvignat deelnam. Er blijkt echter niet of deze over de façade gingen. Roisin 1845a: p.44-45.

⁴³ In later tijd is er verwarring ontstaan over de oorsprong van het radvenster. Joseph Warichez (1934a: p.224; 1934-1935a, I: p.40, afb.23) vermeldde dat het een idee van de Franse architect Eugène-Émmanuel Viollet-le-Duc was geweest. Hiervoor is echter geen enkele aanwijzing. Viollet-le-Duc werd wel geraadpleegd over de reconstructie van de crête (vorstkam) op de nok van het koordak. Zie: Soil 1896b: p.429-437. Huguet 1873a: p.11-12.

⁴⁴ Voisin 1863b: p.206.

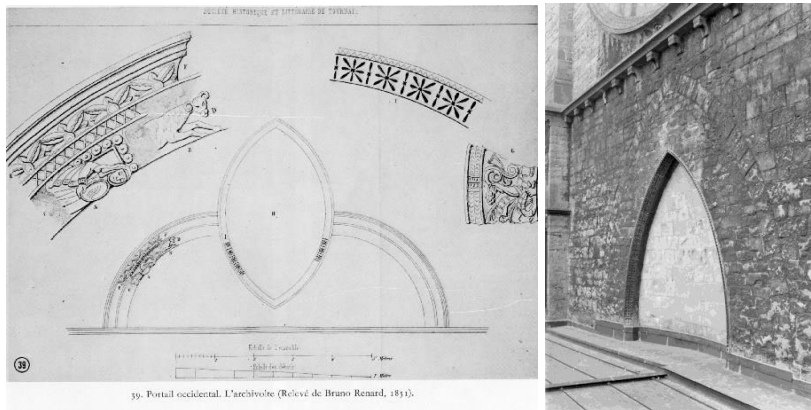
⁴⁵ Cornet 1970a: p.81, 85. Voisin 1863b: p.206. Voisin 1869b: p.319-320.

de suffragaanbisdommen door middel van hun kathedralen of patroonheiligen afgebeeld.⁴⁶ Doornik wordt er gepresenteerd door een tweetorenfaçade met galerij en roosvenster (afb. I.2.33A). Hoewel er geen sprake lijkt van portretmatigheid is, valt wel op dat het middenportaal in tweeën gedeeld is en een driepasboog heeft.

Benvignat liet in zijn ontwerp de porticus ongemoeid en trok de arcade op het niveau van de galerij door over de gehele breedte van de gevel. Boven het radvenster vormde een kleine galerij de afsluiting van het rechte deel van de façade, die bekroond werd door een eenvoudige topgevel. Ook koos Benvignat voor twee boven elkaar geplaatste reeksen van colonnetten ter decoratie van de hoektorentjes. De restauratiecommissie bedankte hem voor zijn ontwerp, maar liet hem weten dat het project niet zou worden uitgevoerd, omdat het te ingrijpend was. Bovendien vreesde men door voor een Fransman te kiezen in een lastig parket verzeild te geraken ten opzichte van de Belgische architecten.⁴⁷

De restauratie naar ontwerp van Bruyenne

Het ontwerp waar in 1851 voor werd gekozen, was niet minder ingrijpend dan dat van Benvignat. Het kwam van Justin Bruyenne (1811-1896), het nieuwe architect-lid van de restauratiecommissie.⁴⁸ Hij nam het ontwerp van Benvignat in gewijzigde vorm over. In plaats van de kleine galerij koos Bruyenne voor een topgevel met klimmende spitsboogarcade, naar voorbeeld van de gevel boven de apsiden van de transeptarmen (afb. I.5.21B). Bruyenne behield het radvenster, met kleine aanpassingen.

I.2.33A links: reconstructie van het westportaal, volgens Bruno Renard uit de late 12de eeuw (uit: Renard 1853a).

I.2.33B rechts: westpartij, westfaçade, centrale deel van de middenzone met grote spitsboog (foto: JW).

Tijdens de bouw van steigers voor de werkzaamheden aan de westfaçade werden op een hoogte van circa 9 m de resten van 12de-eeuws beeldhouwwerk ontdekt.⁴⁹ Volgens Bruno Renard, die de situatie onderzocht, waren de drie fragmenten niet uit dezelfde tijd als de westpartij en ook niet gemaakt voor de plaats waar ze werden teruggevonden. Hij benadrukte de uitstekende staat van het beeldhouwwerk en verklaarde deze uit het feit dat dit slechts korte tijd aan de buitenlucht was blootgesteld.⁵⁰ Bij de publicatie (1853) van deze ontdekking voegde Renard een tekening bij met de situering van de gevonden fragmenten en hun mogelijke positie binnen het westportaal (afb. I.2.33A).⁵¹

⁴⁶ *Corpus vitrearum* 1992a: p.389.

⁴⁷ Cornet 1970a: p.84-85.

⁴⁸ Jeannette Niegel, "Justin Bruyenne" in: Allgemeines Künstlerlexikon Online (<http://refworks.reference-global.com>) [geraadpleegd 7 juli 2011].

⁴⁹ Renard 1853a: p.23.

⁵⁰ Renard 1853a: p.24-25.

⁵¹ Renard 1853a.

I.2 De westpartij

De vondst leidde tot een aanpassing van het ontwerp voor dit deel van de gevel. Volgens het ontwerp van Benvignat moest de blindarcade hier over de gehele breedte van de westfaçade doorlopen. Dit idee werd niet uitgevoerd. De reconstructie van het westportaal volgens Renard (afb. I.2.33A) zou de leidraad worden bij de restauratieplannen van dit deel van de gevel.

I.2.34A links: westfaçade omstreeks 1900 (foto: KIK-IRPA, Brussel, B150 - detail).

I.2.34B midden: westpartij, tekening van Joseph Hoolans, gedrukt bij Simonau & Toovey in Brussel, 1852.

I.2.34C rechts: westpartij met galerij, gezien vanuit het schip (foto: JW).

Het brede 16de-eeuwse maaswerkvenster werd gesloopt en een deel van de beglazing aangebracht in de oude kapittelbibliotheek aan de zuidzijde van het koor. In plaats ervan kwam het grote radvenster. Jean-Baptiste Capronnier vervaardigde het gebrandschilderde glas met als thema De triomf van de heilige Maagd Maria. In de zone onder het radvenster werd een grote spitsboognis gebouwd volgens de reconstructie van Renard. De vulling van de nis werd uitgevoerd in een gele kalksteen.

Ook de 18de-eeuwse bekroning van de topgevel – nog te zien op oude afbeeldingen (afb. I.2.30B) – verdween. In plaats daarvan werden op basis van aanwezige resten ranke ronde hoektorentjes met kegelvormige spits gebouwd aan weerszijden van de topgevel. Deze kreeg als bekroning een arcatuur in de vorm van een klimmende bogenreeks naar voorbeeld van het transept.

Uiterlijk september 1852 was het radvenster voltooid. Het venster, dat met zijn zware profilering de façade beheerst, riep zowel lof als afschuw op.⁵² In het interieur volgt het de bovenzijde van de orgelkas, die in de jaren 1853-1854 eveneens naar ontwerp van Justin Bruyenne werd gerealiseerd, de cirkel van het roosvenster. Zo voorkwam de architect dat zijn nieuwe radvenster achter de orgelpijpen verdween.⁵³

De aanpassingen van na de Tweede Wereldoorlog

Op 17 mei 1940 werd Doornik getroffen door de grootste ramp uit haar geschiedenis. Een verwoestend bombardement vernietigde de helft van de panden in de oude stad. Ook de kathedraal werd geraakt. De parochiekapel van Onze-Lieve-Vrouw, langs de noordflank van het schip, werd zo zwaar beschadigd dat besloten werd tot afbraak. Verder brandde een deel van de kapittelgebouwen ten zuiden van het koor af. Ook de daken van het schip en van de bisschoppelijke kapel vielen aan de vlammen ten prooi (afb. I.2.35A). Hun gewelven weerstonden echter de brandende balken die erop terecht kwamen, zodat de kathedraal op

⁵² Voor Du Mortier (1862a: p.169) was het een zeer geslaagde restauratie. Warichez (1934a: p.224 en p.250) bekritiseerde het exterieur, maar had veel lof voor de werking van het radvenster in het interieur. Voor Cloquet (1893a: p.227) was het ontwerp bouwhistorisch niet verantwoord. Hymans (1906a: p.105) bekritiseerde het ontwerp vooral op esthetische gronden.

⁵³ Felix & Servais 1991a: p.33. Monseigneur Labis bekommerde zich er zelf om dat het nieuwe orgel het niet aan het zicht zou onttrekken door het nieuwe orgel. Felix & Servais 1991a: p.30. Bij de afronding van de restauratie van de kathedraal werden de porticusgewelven gedemonteerd en weer opgebouwd. Chantraine 1993a: p.176-177.

miraculeuze wijze ontsnapte aan een catastrofe. Overigens was al eerder, tijdens een kleinere brand op 25 oktober 1928, een deel van de dakstoel van het schip verloren gegaan.⁵⁴

I.2.35A links: zuidzijde van de kathedraal, Sint-Vincentiuskapel en bisschoppelijk paleis na de bombardementen van mei 1940. Foto: kanunnik Dewinter.

I.2.35B rechts: detail van I.2.35A.

Door de verwoesting van de dakstoel moesten de westpartij en het schip nieuwe daken krijgen. Gekozen werd voor een lagere dakhelling, waarbij ook de 18de-eeuwse ophoging van de lichtbeukzone werd verwijderd. In samenhang hiermee viel het besluit om ook de topgevel van de westfaçade aan te passen.⁵⁵ Het ontwerp van de architect P. Cailleau voorzag in een eenvoudige, vlakke topgevel met een miniatuuropening ter hoogte van de zolder van het schip. De klimmende bogenreeks boven het radvenster en de nadrukkelijke lijst tussen topgevel en radvenster werden verwijderd, evenals het corresponderende gedeelte van de flankerende hoektorentjes, die nieuwe, minder ranke torenhelmen kregen. Ten slotte werden de hoeksteunberen van de midscheepgevel direct boven de radvensterzone afgeschuind. De flink beschadigde noordzijde van de westpartij werd aan haar lot overgelaten.⁵⁶

In de laatste decennia hebben er opnieuw werkzaamheden plaatsgevonden aan de westpartij van de kathedraal. Begin jaren '90 werd de architectuur van de porticus en in 2009 en 2010 werden de westpartij en het schip gerestaureerd. Op de daken maakte de leibedekking in 2010 plaats voor een nieuwe, loden dakbedekking.⁵⁷

2.3 Reconstructie van de situatie rond 1120

Inleiding

Na alle ingrepen aan de westpartij in de loop der eeuwen is het niet eenvoudig om tot een reconstructie te komen van de situatie rond 1125. Op dat moment moet de bouw van de westpartij en het schip namelijk beëindigd zijn, zo blijkt uit de bouwgeschiedenis (zie § I.5). Vooral de reconstructie van de middenpartij van de westgevel, in de 16de en de 19de eeuw sterk gewijzigd, is problematisch. Een vergelijking met andere, beter bewaarde of bekende kerkfaçades uit de 12de eeuw maakt het mogelijk ten minste enkele hypothesen te formuleren.

⁵⁴ Warichez 1934a: p.382. Foto A 132713, KIK, Brussel, toont de kathedraal kort na de brand.

⁵⁵ De dakmoet van het 19de-eeuwse dak is nog te zien op een foto die waarschijnlijk kort na het bombardement werd genomen van de westmuur van de vieringtoren (afb. I.5.4.7A).

⁵⁶ De porticus - maar niet de sculptuurwand - werd in de jaren 1990 en 1992 ingrijpend gerestaureerd. De balustrade die in 1965 was verwijderd werd toen weer teruggebracht. Chantraine 1993a: p.176-177.

⁵⁷ Brunelle, Desmet & Duperron 2014a.

De portaalzone

De 12de-eeuwse portaalzone wordt tegenwoordig nagenoeg geheel door de sculptuurwand aan het oog onttrokken. Toch bleken op dit niveau nog wel enige observaties mogelijk met betrekking tot de geleding van dit bouwdeel. Die wijzen erop dat de 12de-eeuwse gevel achter de gebeeldhouwde wand nog grotendeels intact is. In de muurvlakken boven de sculptuurwand duiden verticale bouwnaden en verspringingen in het muurwerk erop dat de lisenen die de middenzone van de westgevel – boven het dak van de porticus – geleiden, in het verlengde liggen van deze naar voren komende verticale muurdelen.⁵⁸ De conclusie is dat deze lisenen vanaf het maaiveld doorliepen. Bij de noordgevel is te zien hoe deze situatie geweest moet zijn. Ook aan de zuidgevel waren deze lisenen aanwezig, zo blijkt uit de verticale bouwnaden in het metselwerk onder de bisschoppelijke kapel (afb. I.2.10A). De lisenen tegen de westgevel zijn overigens iets smaller dan die tegen de zijgevels van de westpartij.

De huidige twee ingangen in het midden van de westfaçade zijn oorspronkelijk. Hun grootte en uiterlijk zijn echter veranderd. Hoe deze twee portalen er in de 12de eeuw mogelijk hebben uitgezien zal hierna aan de orde komen. Naast het dubbelportaal had de westgevel op de begane grond twee voormalig zijportalen die zich ter rechter- en linkerzijde van het centrale dubbelportaal bevonden. Deze zijportalen gaven via een 3 m lange doorgang in de dikte van de westmuur en onder de daarin aanwezige trap toegang op de zijruimtes van de westpartij. Zoals hierboven beschreven, zijn deze doorgangen nog altijd aanwezig. Ook werd geconstateerd dat er aan de noordzijde aan weerszijden van de rondboogopening in de buitenwand van de oude westgevel een kapiteel aanwezig is, waarvan aan beide zijden de corresponderende colonnet verdwenen is (zie § I.1.4; afb. I.2.3A).⁵⁹ Deze colonnetten met kapiteel en basement flankeerden een smal zijportaal, dat zich tussen de binnenste twee lisenen gezien vanuit het dubbelportaal bevond.⁶⁰

Wat hoger in de gevel, tussen de buitenste lisenen, bevinden zich op circa 5 m hoogte smalle vensters die voor licht zorg(d)en in de kokers van de wenteltrappen op beiden hoeken van de westpartij. Aan de zuidzijde is dit rechtgesloten venster dichtgezet. Aan de noordzijde heeft het nog steeds zijn oorspronkelijke functie.

De zuidelijke zijgevel van de westpartij is achter de bisschoppelijke kapel verdwenen. Hier bevonden zich in de zijgevel van de westpartij drie lisenen met daartussen spaarvelden, gedecoreerd met bogen op vrijstaande colonnetten met kapitelen, zoals de bouwnaden onder het kapelgewelf nog laten zien. De noordelijke en zuidelijke zijgevel van de westpartij hadden dus dezelfde geleding met drie lisenen (twee tegen de hoeken en één in het midden), als het aangrenzende deel van de westfaçade. Aan de westzijde zijn hiervan nog resten zichtbaar boven de sculptuurwand en onder de schildbogen van de porticus (afb. I.2.5A, 6A-4B).

⁵⁸ Alleen in het tweede muurvlak van links zijn geen bouwsporen zichtbaar. Dit komt omdat hier in latere tijd tegen de 12de-eeuwse muur een extra muur werd opgetrokken. De nis onder de muraalboog is daardoor op deze plek zeer ondiep. Dit wijst erop dat er op deze plek geen venster aanwezig was dat op het moment van het bouwen van deze voorzetmuur nog functioneel was.

⁵⁹ Verschillende eerdere onderzoekers van de kathedraal hebben deze opening geïnterpreteerd als het restant van een ingang, in laatste instantie Cornet 1970a: p.85. Laurent Deléhouzée heeft deze plaatsen aan een nader bouwhistorisch onderzoek onderworpen en kwam daarin ook tot de conclusie dat het hier toch ingangen betreft (resultaten nog te publiceren).

⁶⁰ Dat deze opening nog na de bouw van de sculptuurwand een rol speelde als lichtbron, moge – naast de opening in de sculptuurwand – blijken uit de resten van een raamkozijn die in de achterwand van de sculptuurwand aanwezig zijn. Het hier aangebrachte raamkozijn moet uit de 18de of 19de eeuw dateren. Waarschijnlijk is deze opening toen opnieuw afgetimmerd.

Het dubbelportaal

De 12de-eeuwse westgevel had in het centrum een dubbelportaal met twee ingangen, die van elkaar gescheiden waren door een vrij brede pijler. Deze was waarschijnlijk smaller dan de huidige middenpijler, die aan de buitenzijde verbreed lijkt te zijn. Hoe breed deze pijler precies was, en hoe deze er aan de buitenzijde uitzag, is niet meer na te gaan. De pijler was in ieder geval van een zekere omvang, aangezien hij de twee graatgewelven van de westtravee ondersteunde. Dat wil echter niet zeggen dat hij aan de buitenzijde de vorm van een eenvoudige steunbeer had. Door middel van getrapte wangen met terugspringende neggen of dagkanten was het mogelijk de twee portalen een rijk en weinig massief karakter te geven. Ook over de vorm van de doorgangen valt weinig met zekerheid te zeggen. Mogelijk waren het rondboogopeningen zonder timpaan, zoals bij de twee nog bestaande 12de-eeuwse zijportalen in de hoek van schip en transept. Ook is het waarschijnlijk dat in de neggen één of meer colonnetten stonden, die kapitelen droegen. Vast staat dat het dubbelportaal versierd was met figuratief beeldhouwwerk van hoge kwaliteit. Zoals hierboven al gemeld werd, kwamen bij de 19de-eeuwse restauratie resten van 12de-eeuws sculptuur op boogstenen tevoorschijn. Het ging om drie figuratieve reliëfs met daarop afbeeldingen van een vrouwelijke figuur, een ram en een druivenplukker. Bruno Renard maakte er een beschrijving en tekening van (afb. I.2.33A). De sculpturen bleven op hun vindplaats boven de gewelven van de porticus achter. De druivenplukker werd in 1892 weggenomen, de twee andere reliëfs in 1911. Renée Desclée maakte in 1911 van de blokken een foto, voordat deze uit hun context werden gehaald (afb. I.2.36B).⁶¹

Voor een nieuwe reconstructiepoging van de bovenzijde van het portaal zijn slechts beschikbaar: de eerdere waarnemingen, de beoordeling van de 19de-eeuwse reconstructie en een vergelijking met andere portalen. Ter plekke is nu namelijk alleen de spitsboog met gele kalksteenvulling in het centrale deel van de gevel zichtbaar. Deze is een 19de-eeuwse (re?)constructie. Het gegraveerde, gestileerde bloemmotief is afkomstig van Bruno Renard, die meerdere boogstenen met dit motief waarnam in het middendeel van de façade en dit interpreteerde als deel van een amandelvormig veld (afb. I.2.33A).⁶² Het bovenste deel van de amandelvorm – de spitsboog met ontlastingsboog die nu zichtbaar is boven het platform – is hypothetisch. Uit afbeeldingen van de westgevel van vóór de restauratie blijkt namelijk dat het 16de-eeuwse maaswerkvenster tot aan het platform van de porticus doorliep (afb. I.2.30A, 31B). De foto uit 1911 (afb. I.2.36B) geeft hierover geen nadere informatie. De foto toont wel de plotselinge beëindiging van de archivolten na de sculptuur van de ram. Deze afbreking lijkt het gevolg te zijn van een latere ingreep, mogelijk de bouw van de porticus. Op de foto uit 1911 is te zien dat de aldus ontstane bouwnaad zich naast een muurtje op de top van een gewelf bevindt. Dit gewelf moet de overkluizing van de porticustravee voor de linkeringang van het hoofdportaal zijn. Op dit muurtje rustte het platte dak van de porticus.⁶³ Verder is het niet onwaarschijnlijk dat de gele zandsteen die Renard aantroef, afkomstig was van de 16de-eeuwse verbouwing. In de 12de eeuw werd er bij de kathedraal zelf, voor zover bekend, namelijk alleen Doornikse kalksteen gebruikt. De foto laat ook zien dat Bruno Renards tekening niet erg accuraat was, zeker wat betreft het reliëf van de ram. Waar de druivenplukker precies werd teruggevonden, liet hij onvermeld.⁶⁴

⁶¹ Nadat zij eerst in de kooromgang bewaard werden, zijn zij thans te zien in de schatkamer van de kathedraal. Goldschmidt 1923a, I: p.68. Dumoulin & Pycke 1994a: p.48.

⁶² Dit blijkt overigens ook uit zijn tekening (afb. I.2.33A). De decoratie van achtbladige bloemen (I, op de tekening) is niet anders bekend dan via deze tekening en het is moeilijk om de plaats en betekenis van deze sculptuur binnen de opzet van het portaal op waarde te schatten.

⁶³ Behalve met het maaswerkvenster zou deze naad ook te maken kunnen hebben met de bouw van de porticus. In het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel zijn twee foto's die de fragmenten nog in situ tonen: A 132681 en A 124093 (afb. I.2.36B). Andere foto's zijn te vinden bij Rolland 1937a: tegenover p.256. De foto's werden gemaakt vlak voor de berging van de fragmenten in mei 1911 (Rolland: 1934a: p.127 noot 92).

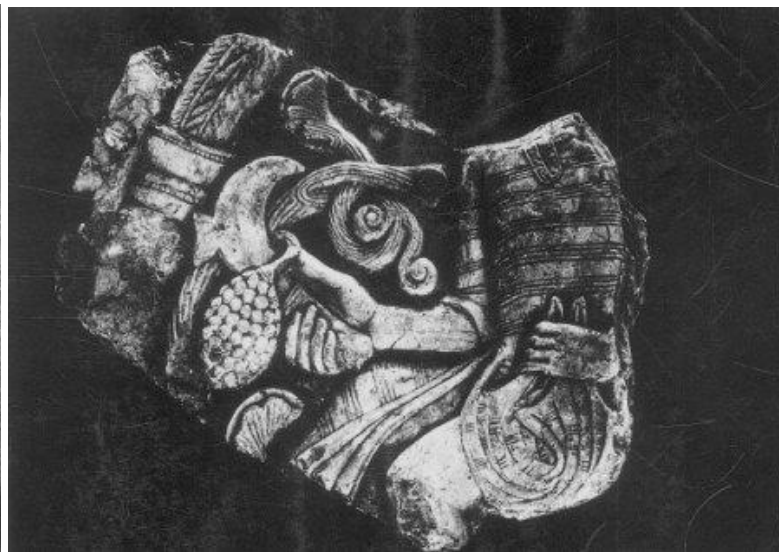
⁶⁴ Het blijkt noch uit de tekst noch uit de tekening. Renard 1853a: p.23-25.

I.2 De westpartij

I.2.36A links: Tournai, Trésor de la cathédrale, fragment van het 12de-eeuwse westportaal: het sterrenbeeld ram (foto: 1943, Commissariat général à la Restauration du pays. KIK-IRPA, Brussel).

I.2.36B rechts: foto uit 1911 van de sculpturen van de Ram en de *Temperantia* in situ (foto: Renée Desclée. © KIK-IRPA, Brussel).

I.2.37A links: Tournai, Trésor de la cathédrale, *Temperantia*. Fragment van het 12de-eeuwse westportaal (foto: 1943, Commissariat général à la Restauration du pays. © KIK-IRPA, Brussel).

I.2.37B rechts: foto uit 1943 met de toenmalige staat van een sculptuur van een druivenplukker. Fragment van het 12de-eeuwse westportaal (Commissariat général à la Restauration du pays. © KIK-IRPA, Brussel).

De korte beschrijving van Renard is niet erg helder, maar samen met de tekening en de foto kan voorsnog geconcludeerd worden dat Renard de fragmenten op hun 12de-eeuwse positie aantrof. Uit de foto blijkt dat het gaat om twee archivolten: een eerste met de vierkante blokken en figuratieve voorstellingen, een tweede met gebeeldhouwde achtbladige bloemen.⁶⁵ Een nadrukkelijke waterlijst, zoals die zo dikwijls voorkomt aan de kathedraal, sloot de archivolten af. Zoals gezegd bevonden de fragmenten zich boven de gewelven van de porticus, op circa 9 m hoogte.

De **iconografie** van de fragmenten is niet eenduidig geïnterpreteerd. Op het bovenste van de twee blokken die Renard aantrof, is een schaapachtige afgebeeld. Omdat de tekens van de dierenriem frequent voorkomen in de portaalsculptuur uit die tijd, mag worden aangenomen dat

⁶⁵ Dit gebeeldhouwde motief van achtbladige bloemen moet niet verwisseld worden met het gegraveerde motief op de boogstenen van de grote, 19de-eeuwse spitsboog dat een gestileerdere weergave is van een achtbladige bloem.

het een ram is, die het gelijknamige teken (Ram/*Aries*) van de dierenriem moest verbeelden.⁶⁶ Het daaronder aangetroffen blok toont een figuur met nimbus, die water van de ene schaal in de andere laat vloeien (afb. I.2.37A). Meerdere auteurs hebben deze figuur als het sterrenbeeld Waterman (*Aquarius*) geïdentificeerd.⁶⁷ In de dierenriem wordt het sterrenbeeld Ram echter voorafgegaan door de Vissen en gevolgd door de Stier. Volgens Goldschmidt en Schwartzbaum gaat het hier dan ook niet om *Aquarius*, maar om *Temperantia*, de Gematigdheid, een van de vier kardinale deugden.⁶⁸ Voor deze laatste identificatie pleit het feit dat het gaat om een vrouwenfiguur met een nimbus: de tekenen van de dierenriem worden namelijk niet met nimbus afgebeeld. Bovendien vertoont de iconografie van het Doornikse reliëf gelijkenis met andere afbeeldingen van *Temperantia*.⁶⁹ Het derde fragment is kleiner en niet *in situ* aangetroffen: het gaat om een kleine plaat met daarop een druivenplukker (afb. I.2.37B). Deze kan worden geïdentificeerd als de representant van de maand september of oktober als onderdeel van een cyclus van de werken der maanden, die ook vaak aan kerken uit deze periode werd aangebracht.⁷⁰

Het lijkt er dus op dat in de archivolten de reeksen van de dierenriem en van de werken van de maanden waren afgebeeld. Deze gebruikelijke thema's in 12de-eeuwse portaalsculptuur komen ook veelvuldig in samenhang met elkaar voor.⁷¹ De combinatie met een reeks kardinale deugden – wellicht aangevuld met andere personificaties – is echter uit de portaalsculptuur elders niet bekend.⁷² De plaats van de *Temperantia* naast het dierenriemteken Ram is dus uitzonderlijk. Wat het overkoepelende iconografische thema van het portaal geweest is, kan niet met zekerheid gereconstrueerd worden. Het voorkomen van de dierenriem en de werken der maanden komt in de 12de-eeuwse beeldhouwkunst vooral voor bij aan Christus gewijde portalen, waarin hij verschijnt als Rechter of Verlosser,⁷³ een voor de westfaçade van een kathedraal courant thema. Zoals al vermeld, trof Bruno Renard naast de resten van deze twee archivolten ook een fragment van een andere boog aan. De boogstenen daarvan waren versierd met een gestileerd bloemmotief (afb. I.2.33A). Hij concludeerde dat dit de rand moest zijn geweest was van een amandelvormig vlak, een mandorla (Renard zelf gebruikte de term *vesica piscis*, visblaas). In zijn toelichting gaf hij aan dat hij de vorm ervan overdreven had, maar het is niet duidelijk wat hij daarmee bedoelde. Over deze fragmenten is niets anders bekend dan de tekening van Renard. Daaruit blijkt weinig over de context van deze sculpturen.⁷⁴ Renard meende dat de sculpturen pas naderhand in de gevel waren aangebracht. Die opmerking is niet onbelangrijk, omdat dat kan betekenen dat het beeldhouwwerk een plaats had gekregen in een verstoorde situatie. De foto uit 1911 lijkt wat de twee archivolten betreft het tegenovergestelde aan te tonen (afb. I.2.36B).

⁶⁶ Alle onderzoekers zijn het hierover eens. Elizabeth Schwartzbaum (1977a: p.119-120) wijst op de treffende gelijkenis met Saint-Denis en Chartres.

⁶⁷ Renard 1853a: p.24; Warichez 1934-1935a: pl.24; Rolland 1944b: p.13; Scaff 1971a: p.232-235 neemt geen stelling. Vergelijk het timpaan met van *Mysticus Appolinus* in het museum Grand Curtius in Luik.

⁶⁸ Goldschmidt 1923a: p.68-69; Schwartzbaum 1977a: p.118-119.

⁶⁹ Het is gebruikelijk dat *Temperantia* het water dat zij vergiet ook weer opvangt. Schwartzbaum 1977a: p.118-119.

⁷⁰ Schwartzbaum 1977a: p.120. Dit fragment is enige tijd zoek geweest. Villy Scaff (1971a: p.86) waande het verloren, maar Elizabeth Schwartzbaum (1977a: p.116) meldt dat een restant ervan in de schatkamer van de kathedraal wordt bewaard. De foto uit 1943 (afb. I.2.37B) toont het in de staat waarin het door Renard was aangetroffen.

⁷¹ Dierenriem en maanden van het jaar komen onder andere voor in Autun, Vézelay, Civray, Aulnay en Saint-Denis, Chartres, Parijs, Reims en Amiens. In het Samson-portaal van de kapittelkerk van Nijvel bevinden zich op de zijanten van het portaal reliëfs van een scorpioen (*Scorpio*), een steenbok (*Capricornus*), een druivenplukker, een vogel met klauwen en een centaurer-boogschutter (*Sagittarius?*), zonder dat er sprake lijkt van een samenhangend iconografisch programma. Tollenaere 1957a: p.287; Scaff 1971a: p.236; Barral i Altet 1989a: p.120-121. Het Samson-portaal van Nijvel dateert waarschijnlijk van omstreeks 1130. Den Hartog 1992a: p.105-110.

⁷² Schwartzbaum 1977a: p.121.

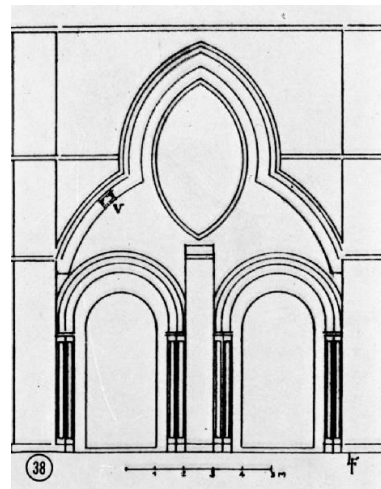
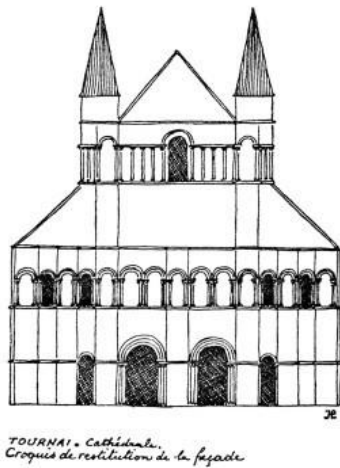
⁷³ Bijvoorbeeld in Autun, Vézelay en Chartres.

⁷⁴ Helaas zijn er geen waarnemingen bekend van de situatie bij de restauratie van de porticus in 1991 van de situatie onder de afdekking van het platform.

I.2 De westpartij

Renards conclusie dat het beeldhouwwerk relatief korte tijd aan het weer blootgesteld was geweest, is terecht, aangezien vanaf het einde van de 13de eeuw de porticus voor de façade stond. In vergelijking met het beeldhouwwerk van de zijportalen valt dan ook op hoe weinig de Ram en de Temperantia zijn verweerd.

De waarnemingen van Bruno Renard werden door latere onderzoekers geaccepteerd. Zijn conclusies werden soms aangepast. Zo kwam Paul Rolland tot een reconstructie waarbij het dubbelportaal door een grote driepasboog werd omgeven (afb. I.2.38B). Deze oplossing zou het gevolg zijn geweest van een wijziging in de tweede helft van de 12de eeuw. Het voorbeeld zou afkomstig zijn geweest van de driepasbogen van de transeptportalen.⁷⁵ Pierre Héliot vond het materiaal te onduidelijk en liet de driepasboog in zijn reconstructie van de façade (afb. I.2.38A) achterwege.⁷⁶

I.2.38A links: reconstructie van de voltooid 12de-eeuwse westgevel door Pierre Héliot (uit: Héliot 1956a).

I.2.38B rechts: reconstructie van het eind 12de-eeuwse westportaal door Pierre Rolland. V = plaats van de Temperantia (uit: Rolland 1944b).

De plaatsing van de verhalende sculptuurfragmenten in een grotere compositie blijft intrigerend. De sculpturen bevonden zich op bijna 9 m hoogte. Dat is te hoog om als archivolten van de eronder liggende linkeringang te kunnen dienen. Een driepas die twee bogen van een dubbelportaal omvat, is een zeldzaam gegeven. Toch zal nog blijken dat er voor deze vorm wel enkele parallellen zijn. Het is ook niet uitgesloten dat de twee portalen overspannen werden door een grote, samenvattende rondboogarchivolt.⁷⁷

Samenvattend moet geconstateerd worden dat de reconstructie van het westportaal problematisch blijft. Dat er een portaal met hoogwaardig beeldhouwwerk was, blijkt uit de gedane vondsten. Wat de architectonische en iconografische contexten van deze sculpturen waren blijft onduidelijk. Hernieuwd onderzoek van het muurwerk onder het platform van de porticus zou mogelijk aanvullende aanwijzingen kunnen opleveren.

⁷⁵ Rolland 1944b: p.13 en afb. 18. Joseph Cornet (1970a: p.81), Villy Scaff (1971a: p.127) en, met aarzelingen, Elizabeth Schwartzbaum (1977a: p.111-116) namen de conclusies van Renard en Rolland grotendeels over.

⁷⁶ Héliot 1963b: p.296.

⁷⁷ In het Duits zou gesproken worden van een 'übergreifende Boge'. Een vergelijkbaar schema is te vinden bij het westportaal van de kathedraal van Oloron-Sainte-Marie (Frankrijk, departement Pyrénées Atlantiques) en bij het noordportaal van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Vouvant (Frankrijk, departement Vendée).

De middenzone

Boven de portaalzone bevindt zich het middenniveau van de westfaçade. De qua geleding spiegelbeeldige zijgedeelten van dit verticaal in drieën verdeelde gevelsegment corresponderen met de zijgalerijen.

De verticale geleiding van deze zijgedeelten bestaan aan beide zijden uit de drie lisenen, waarvan al geconstateerd is dat deze vanaf het benedenniveau achter de porticus tot aan de lijst onder het galerijdak doorlopen. De horizontale geleding wordt gevormd door een bogenreeks met monolithische *en délit*-colonnets en een geprononceerde waterlijst die over de arcade loopt. In de noordgevel van de westpartij treft men dezelfde geleding aan. Dit gedeelte van de westfaçade kan op grond van zijn vormgeving, decoratie, profielgebruik en metselwerk beschouwd worden als in hoofdzaak 12de-eeuws. Wel zijn bij de restauraties de lijsten en sommige zuiltjes en kapitelen vernieuwd.

Centraal in de middenzone van dit gedeelte van de façade bevindt zich de grote gedecoreerde spitsboog die de met zandsteen beklede nis omkadert. Dit motief en de problematiek ervan kwamen hierboven al ter sprake in samenhang met het dubbelportaal. Hoe deze zone er in de 12de eeuw uitzag, is onbekend. Na de bouw van het 16de-eeuwse maaswerkvenster, dat direct boven de porticus begon, en de verwijdering daarvan in de 19de eeuw zijn alle oudere sporen hier verloren gegaan. Ook aan de randen zijn geen aanzetten meer die aanknopingspunten bieden voor een reconstructiepoging. De enige bouwsporen hier worden gevormd door een vrij korte, schuin verlopende verticale bouwnaad aan de randen van het middenvlak (afb. I.2.10A & 10C). Het wat onregelmatige bouwspoor doet vermoeden dat het in later tijd ontstaan is, bijvoorbeeld bij de bouw van de porticus of van het grote maaswerkvenster, maar het is niet uitgesloten dat het 12de-eeuws is.

De bovenzone

Het gedeelte van de westfaçade boven de waterlijst die het galerijniveau afsluit, bestaat uit drie delen. De twee driehoekige zijdelen volgen het beloop van de lessenaarsdaken en buitenmuren van de galerijen. Dit muurwerk is nog grotendeels 12de-eeuws. Vergelijking met oude afbeeldingen laat zien dat diverse details ook al voor de 19de-eeuwse restauratie aanwezig waren. Zo zijn op een vroeg-19de-eeuwse prent (afb. I.2.30B) dezelfde lichtspleten zichtbaar.

Het centrale deel van de bovenzone is daarentegen uit de 19de eeuw, wat ook aan het afwijkende muurwerk te zien is. Hier geldt wederom dat de bouw van het grote maaswerkvenster in 1526 en de vervanging door het huidige radvenster nagenoeg alle sporen van de oudere vormgeving hebben uitgewist. Dit wordt bevestigd door een brief van de restauratiecommissie aan het ministerie: “De restauratie van de façade van de kathedraal was het moeilijkste deel van het gehele werk [...]. Om de restauratie uit te voeren moest de gehele afsluitende muur van het [midden]schip van de nok tot aan de bovenzijde van de porticus omver gehaald worden [...]”⁷⁸

Ten behoeve van de restauratie had Bruno Renard een reconstructie van de 12de-eeuwse westgevel gemaakt (afb. I.2.32A), die hierboven al ter sprake kwam.⁷⁹ Veel van de door hem gereconstrueerde elementen moeten verworpen worden. In de benedenzone kunnen er vanwege de achterliggende trappen geen portalen tussen de buitenste en middenliseen geweest zijn. Van de door hem getekende zes vensters tussen de portaalzone en het middenniveau bestonden alleen de buitenste exemplaren, die voor licht zorgden in de wenteltrappen. Op het middenniveau vergat Renard te tekenen dat de zijgedeelten van de westfaçade steeds drie lisenen hebben en in

⁷⁸ Citaat bij Joseph Cornet (1970a: p.86) naar ACT, 2ème section, n° 8.

⁷⁹ Bruno Renard (1852a: p.4) beweerde dat het enige dat hij niet had ontleend aan het gebouw de rondvensters en de pinakels op de hoeken waren. Waarschijnlijk rekende Renard ook die elementen die hij elders in het gebouw had gekopieerd als ontleend aan het gebouw en betrof het niet alleen identieke vervanging van aangetroffen onderdelen. Het is namelijk onmogelijk dat de reconstructie volledig gebaseerd was op bouwsporen in de façade.

het centrale gedeelte reconstrueerde hij in de bovenzone tweemaal een groot rondboogvenster met daarvoor een opengewerkte loopgang, waarvan de dekplaten aan weerszijden van de genoemde vensters zouden zijn gedragen door colonnetten. De reconstructie van een loopgang is onwaarschijnlijk: in de flankerende traptorens ontbreekt op deze plaats ieder spoor van een dichtgezette toegang tot een loopgang.

De hoektorentjes

Tot het bewaard gebleven werk van de 12de-eeuwse westpartij behoort ook de onderste helft van de huidige hoektorentjes die de topgevel van de kathedraal flankeren. De torentjes staan onderdaks op een vierkante basis en gaan over in een ronde vorm op de plaats waar zij bovendaks komen. Op de prent van Jacques Harrewijn voor *Les délices des Pays-Bas* (afb. I.2.31B) is goed te zien dat de torentjes ook voor de restauratie twee rijen colonnetten hadden: één in het verlengde van de lichtbeuk van het schip en één ter hoogte van het dak van de middenbeuk.⁸⁰ Op de prent staat tegen de beide torentjes ter hoogte van het dak een rechthoekig stuk muur. Dit lijkt de beëindiging van de liseen te zijn, die vanuit het lagere deel van de façade omhoog loopt. Deze bevindt zich nog altijd op de rand van de hoektorentjes en de topgevel. De hoektorentjes verdwenen grotendeels in of kort na 1753 (zie afb. I.2.30B). Bij de restauratie van 1852 werden zowel de torentjes als de lisenen teruggerepareerd. Na de brand van het schip in 1940 werd besloten de westfaçade enigszins te verlagen. Daartoe werden de torentjes afgeknot. De hoeklisenen werden ingekort tot aan de lijst tussen het radvenster en de topgevel. Hoe hoog de hoektorentjes oorspronkelijk geweest zijn, valt door de wijzigingen in de loop der eeuwen niet met zekerheid te reconstrueren, maar op basis van de oude afbeeldingen lijkt het erop dat deze hoger zijn geweest dan thans het geval is.

De topgevel

De 12de-eeuwse topgevel was al in 1526 verdwenen bij de bouw van het maaswerkvenster. Vermoedelijk in de jaren '50 van de 18de eeuw werd de bovenzijde van dit venster afgewerkt met een nieuwe lijst. Op hetzelfde moment werd ook de dakstoel vernieuwd. Hoe de 12de-eeuwse topgevel eruit heeft gezien, is niet meer te achterhalen op basis van aanwezige of gedocumenteerde bouwsporen. Mogelijk kwam deze in vorm overeen met de doorsnede van het erachter gelegen zadeldak. Een oude foto van de westmuur van de vieringtoren (afb. I.5.4.7A) toont de dakmoet van een zadeldak met een helling van 42 graden, die wellicht afkomstig is van het 12de-eeuwse gebinte.⁸¹ Bij de 19de-eeuwse restauratie werd gekozen voor een topgevel met een klimmende bogenreeks. De vorm hiervan was geïnspireerd op de transeptgevels van de kathedraal. De blindbogenreeks werd aan de westgevel omgevormd tot een loopgang met trap. Deze klimmende loopgang werd na de brand van 1940 weer verwijderd.

Het interieur

Ook het interieur van de westpartij heeft in de loop van zijn bestaan talrijke veranderingen ondergaan. Toch zijn er voldoende elementen over om de 12de-eeuwse situatie op veel plaatsen te kunnen reconstrueren.

⁸⁰ Christijn 1786a, 3: p.130.

⁸¹ Volgens de gegevens van het KIK dateert de foto M 4756 (afb. I.5.4.7A) uit 1906. Dit is onwaarschijnlijk. Uit andere foto's van hetzelfde jaar blijkt niet dat er in 1906 geen dakstoel op het schip was. In de 20ste eeuw heeft het dak van het schip een brand gekend in 1928 en in 1940. De foto dateert van na de brand in 1940, omdat deze het tijdelijke dak toont, dat toen werd aangelegd. Op de bewuste foto is de bovenste van de dakmoeten de dakmoet van het zeer hoge dak, dat bij de 19de-eeuwse restauratie werd gebouwd. De onderste van de twee dakmoeten, direct boven de ontlastingsboog in de westmuur van de vieringtoren, geeft waarschijnlijk de plaats van de 12de-eeuwse kap aan. De flauwe helling ervan vormt een indicatie voor een vroege datering. Hoffsummer 1995a: p.51-56.

In de **vestibule** is de 12de-eeuwse ordening nog grotendeels aanwezig. De boogopeningen en de dagkanten van het dubbele westportaal zijn weliswaar aangepast aan de porticus, maar de westingang bevond zich altijd op deze plaats. De twee in de 18de eeuw vernieuwde graatgewelven, aan de schipzijde gedragen door vier paar Toscaanse zuilen, zouden bijna voor een 12de-eeuws graatgewelf kunnen doorgaan. Hoe de centrale pijler die deze gewelven aan de schipzijde ondersteunde, er oorspronkelijk uitzag, is niet bekend. De verdeelpijler van het hoofdportaal, geleed door een halfzuil en monolithische colonnetten, kan erop wijzen dat de corresponderende vrijstaande pijler aan de zijde van het schip ook uit dergelijke elementen was opgebouwd. In dat geval was het een pijler op kruisvormige grondslag met halfzuilen en colonnetten, zoals de vrijstaande pijlers van de schiparcade.

De vestibule heeft nog een groot deel van de originele bouwsculptuur. Sommige basementen en kapitelen zijn rijk gebeeldhouwd. Aan beide zijden van de vestibule omkaderden de viervoudige archivoltten oorspronkelijk een doorgang naar de zijruimtes, die thans dichtgezet is.

De zijruimtes

De zijruimtes van de westpartij hadden ook vóór de 18de eeuw al trappen. Die waren noodzakelijk vanwege de bereikbaarheid van de galerijen, de bisschoppelijke kapel (vanuit de kathedraal) en de wenteltrappen in de dikte van de muur. De in de noordwesthoek bewaarde wenteltrap begint namelijk pas op circa 4 m hoogte (in tegenstelling tot wat veel plattegronden van de kathedraal aangeven). Deze wenteltrap leidt bovendien rechtstreeks, zonder de galerijen aan te doen, naar de zolder van de westpartij en het schip.

I.2.39A links en midden: westpartij, noordelijke zijruimte, noordwand in 1944 (foto: Commissariat général à la Restauration du pays. © KIK-IRPA, Brussel, A58931).

I.2.39B rechts: westpartij, noordelijke zijruimte, westwand in 1944 (foto: Commissariat général à la Restauration du pays). © KIK-IRPA, Brussel, A58930).

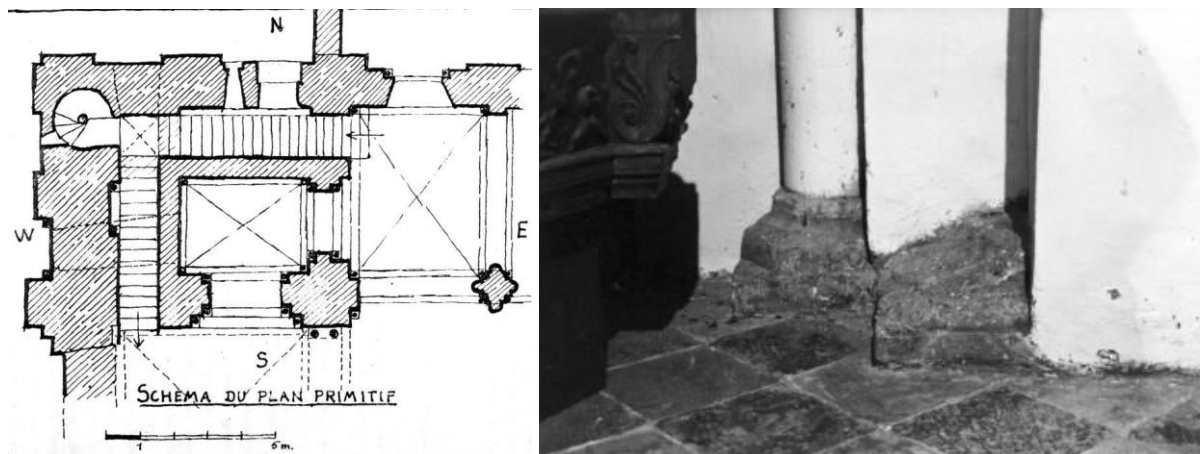
Een eerste wijziging van de trappen aan de zuidzijde vond plaats bij de bouw van de bisschoppelijke kapel, die in 1198 gewijd werd. Een nieuwe doorgang moest de kapel en de kathedraal met elkaar verbinden. Waarschijnlijk werd de wenteltrap in de zuidwestelijke hoek van de westpartij op dat moment afgesloten. De trap naar de kapel wordt in 1344 voor het eerst genoemd in een tekst over een geschil tussen het kapittel en de bisschop over wie de sleutels van de doorgang aldaar in zijn bezit mocht hebben.⁸² In het noorden bleven de 12de-eeuwse trappen intact, want in 1749 schrijft kanunnik Denis-Dominique Waucquier over de trap in de

⁸² Pycke 2003a: p.211-212. Mariage & Pycke 2004a: p.44.

I.2 De westpartij

noordelijke zijruimte, dat men via stenen treden vlakbij het einde van de parochiekapel [JW: langs de noordzijde van het schip] naar de Michaelsskapel klimt: “On monte à la chapelle Saint-Michel près du bout de la paroisse par des degrés de pierre.”⁸³ Kort daarop werd de stenen trap gesloopt om plaats te maken voor een trappenhuis in Lodewijk XV-stijl. Dat gebeurde ook aan de zuidzijde.

In de huidige situatie zijn in beide zijruimtes nog 12e-eeuwse elementen zichtbaar, maar al het muurwerk gaat schuil achter een laag stuc of de wandbespanning van het trappenhuis. De noordelijke zijruimte kent daarbij meer bouwsporen dan de zuidelijke. Bovendien heeft kanunnik Raymond Lemaire aan de noordzijde na het uitbranden van het trappenhuis in mei 1940 een aantal waarnemingen kunnen doen die voor de zuidzijde niet mogelijk waren (afb. I.2.39A-B, 40A).⁸⁴ Omdat de aanwezige restanten erop wijzen dat de structuur van de beide zijruimtes oorspronkelijk spiegelbeeldig gelijk was, wordt de noordelijke ruimte als uitgangspunt genomen. Als de zijzuidelijke ruimte aanvullende informatie biedt of afwijkt, is dit aangegeven. Het 12de-eeuwse werk in de zijruimten bestaat uit de opbouw van de pijlers en wanden, resten van doorgangen en overblijfselen van sokkels en basementen.

I.2.40A links: reconstructieschets van de noordelijke zijruimte door kanunnik Raymond Lemaire (uit: Lemaire 1949a).

I.2.40B rechts: westpartij, zuidelijke zijruimte, basementen en colonnet tegen de zuidelijke pijler op de grens van westpartij en schip (foto: JW).

Kanunnik Lemaire reconstrueerde op basis van de bouwsporen een trap met rechte steken die begon in de eerste zijbeuktravee van het schip (E) en klom langs de noordmuur (N) van de westpartij tot in de noordwestelijke hoek om daar een hoek naar links te maken, zodat langs de westmuur (W) in zuidelijke richting de centrale galerij (S) werd bereikt (afb. I.2.40A). Onderweg gaf deze trap in de noordmuur eerst toegang tot een deur (bij N) naar aanpalende kapittelgebouwen (afb. I.2.12B), waarnaast zich een spleetvormige vensteropening bevond. In de noordwesthoek, waar de trap naar links knikte, gaf deze toegang tot een wenteltrap in de hoek, in de dikte van de muur. De trap passeerde vervolgens een nis met een arcade in de westmuur (afb. I.2.17B) en overspande de doorgang naar het zijportaal (bij W) in de dikte van de westmuur. Twee foto's uit 1944 ondersteunen de conclusies van Lemaire. Op de foto's zijn tegen de noord- en westmuur zowel de sporen van de 18de als van de 12de-eeuwse trap te zien. De 12de-eeuwse trap was veel steiler dan de 18de-eeuwse. Op een eerste foto van de noordwand (afb. I.2.39A) is de dichtgezette doorgang naar de kapittelgebouwen te zien, met rechts een kwartronde zuil en een kapiteel. Deze dichtgezette doorgang is ook aan de buitenzijde in de zijgevel van de westpartij gelokaliseerd (afb. I.2.13A). Op grond van het kapiteel kan de doorgang in de late 12^{de}

⁸³ Waucquier 1749a: f.63r. Naar: Mariage & Pycke 2004a: p.44.

⁸⁴ Lemaire 1949a.

of vroege 13de eeuw gedateerd worden.⁸⁵ Links ernaast lijkt op de foto nog de bouwnaad van een dichtgezet rondboogvenster zichtbaar. De boog hiervan is ook aan de buitenzijde zichtbaar. Hierbij moet aangetekend worden dat toen kanunnik Lemaire in 1948/1949 zijn onderzoek deed, hij het muurwerk nog verder van latere lagen kon ontdoen, zodat er nog meer te zien was.⁸⁶ Rechtsonder ziet men ook het profiel van enkele traptreden tegen het metselwerk van de muur. De spleetopening links van de doorgang, die aan de buitenkant van de westpartij wel te zien is, is op de foto niet goed te ontwaren. Links van de doorgang vermoedt men het stijgende profiel van de trap.

De tweede foto (afb. I.2.39B) is van de westmuur. Hier ziet men allereerst linksonder de rondboog van de doorgang naar het voormalige zijportaal in de westfaçade. Linksboven ziet men de wandnis met colonnetten en kapiteel, die zich nog altijd op deze plaats in de westmuur bevindt (afb. I.2.17B). De trap liep boven de doorgang en onder de nis. Rechtsboven is – op het niveau van de zojuist genoemde nis – een in baksteen gemetseld vlak zichtbaar. Dit is het bovendeel van de dichtgemetselde toegang tot de wenteltrap, waarvan het lagere deel zich op de foto achter het stuc bevindt. Helemaal rechts kan men in het muurwerk van de zijmuur de aankomst van de trap vermoeden. In de huidige situatie met de gereconstrueerde Lodewijk XV-trappen zijn de doorgang door de westmuur (afb. I.2.17A), de nis (afb. I.2.17B) en het begin van de wenteltrap nog aanwezig. De wenteltrap begint circa een halve meter lager dan het huidige bordes in die hoek, maar is wel weer toegankelijk gemaakt (afb. I.2.17A, rechts naast het schilderij).

Lemaire beschrijft dat onder de 18de-eeuwse trap het muurwerk tevoorschijn kwam waarop de 12de-eeuwse trap en zijn zijmuur, die deze afgrensde naar de noordelijke zijruimte, rustte.⁸⁷ In de noordmuur was de plaats van meerdere oude treden te zien met een optrede van 18 à 20 cm en een aantrede van 30 cm. Boven de treden was het muurwerk vlak, terwijl het muurwerk eronder, zoals gezegd, grof weggehakt was. Tegen de westzijde was de trap een stuk luier: de optreden waren slechts 15 cm hoog en de aantreden 42 tot 45 cm diep. De trap liep voor de blindnis langs en eindigde op de westgalerij ter hoogte van de scheiboog naar de middenruimte van de westpartij. De pilaster waarop deze scheiboog rust, is hier extra ondiep om de trap niet te hinderen. Op deze plek trof Lemaire nog enkele complete treden over hun gehele breedte aan.⁸⁸ De trap was hier 1,15 m breed.

Ook op de begane grond is de pilaster tegen de noordmuur aan het begin van de trap, tussen de noordelijke zijruimte en de zijbeuk van het schip, om dezelfde reden vlak gehouden. De eerste treden van de trap moeten namelijk hier al in de zijbeuk van het schip gelegen hebben, zoals Lemaire ook op zijn schema aanduidt. Mogelijk was dit de reden waarom in de 16de eeuw, bij de bouw van de parochiekapel tegen de noordmuur van de kathedraal (zie § I.3.6), de muur tussen de nieuwe kapel en de eerste travee van de schipzijbeuk niet doorgebroken werd, terwijl dit bij alle andere traveeën wel gebeurde. De trap moet een eigen gewelf hebben gehad, waarschijnlijk een reeks van tongewelfjes over de breedte die meestegen met de trap.

De zijruimte op de begane grond was oorspronkelijk veel kleiner dan het huidige trappenhuis vanwege het ruimtebeslag door de trappen en hun zijmuren, die gesloopt werden in de 18de eeuw. De kleine travee had toen nog niet de functie van trappenhuis, maar vormde een doorgangruimte tussen de noordelijke zijingang, de noordelijke zijbeuk en de centrale vestibule. De doorgang naar deze laatste ruimte is nog grotendeels intact hoewel dichtgezet met een dunne

⁸⁵ De rij vierkante balkgaten in de muur en de vulmuur behoren bij een van de bordessen van de 18de-eeuwse trap. De thans zichtbare kwartzuil bleek bij Lemaire's onderzoek een halfzuil. Hij verklaarde de functie hiervan om een gemakkelijker bocht richting de kerk te kunnen maken.

⁸⁶ Helaas zijn hiervan geen foto's bekend.

⁸⁷ Tegen de westgevel was dit muurwerk circa 3,5 m dik. Aangezien de trap 1,15 m breed was, was de muur tussen trap en de zijruimte circa 80 cm dik. Lemaire 1949a: p.3 en 4.

⁸⁸ Deze bevinden zich nu nog onder het plankier van de westgalerij en zijn recent opnieuw aangetroffen door Laurent Deléhouzée.

muur aan de zijde van de zijruimte (afb. I.2.16B). De doorgang van de zijruimte naar de noordelijke zijbeuk van het schip was op een vergelijkbare manier vormgegeven. De nog aanwezige basementen wijzen namelijk in die richting.

De zijruimte was overwelfd, ongetwijfeld met een graatgewelf, zoals de andere 12de-eeuwse gewelven in dit deel van de kathedraal. Zowel in de noordelijke als de zuidelijke zijruimte (afb. I.2.40B) bevinden zich de resten van de basementen tegen de voet van de zware pijlers, die de grens van de westpartij en het schip markeren. In de verspringingen van deze pijler in de zijruimte liggen twee basementen. Het ene basement droeg een colonnet die waarschijnlijk de pilaster tegen de noordzijde van de pijler flankeerde en zo een archivolt van de boog tussen de zijbeuk en de zijruimte droeg. Het andere basement was dan bestemd voor een colonnet waarop de graat van het gewelf neerkwam (afb. I.2.40B toont situatie aan de zuidzijde, waar een nieuwe, ronde colonnet op het basement is gezet).

Het is niet bekend of de situatie in de zijruimte aan de zuidzijde gewijzigd werd bij de realisatie van de Sint-Vincentiuskapel. Op zich volstond het aansluiten van de bestaande trap op de doorgang naar de kapel, waarbij, zoals al gesignaleerd, de toegang tot de wenteltrap naar de hogere niveaus werd geblokkeerd. Verder kon de 12de-eeuwse situatie intact blijven. Het is evenwel niet uitgesloten dat de trap tussen de begane grond en de kapel verbreed is om een ruimere verbinding tussen de kathedraal en de kapel te creëren.

Dat de zijruimtes overwelfd waren, blijkt ook uit het feit dat de vrijstaande pijler op galerijniveau aanzienlijk overkraagt boven het huidige trappenhuis.⁸⁹ Dit kan niet het gevolg zijn van het verkleinen van de massa van de pijler op begane grondniveau daaronder, omdat de omvang daarvan vaststaat door de aanwezigheid van sokkels en basementen aan alle vier de zijden. De aanwezigheid van een gewelf in de onderliggende zijruimte betekende dat deze overkraging van de vrijstaande pijler op galerijniveau constructief geen probleem was.⁹⁰

De hoektraveeën op de verdieping

De hoektraveeën op de verdieping zijn thans naar beneden geopend als trapgat van het 18de-eeuwse trappenhuis. Oorspronkelijk rustte hier een vloer op het gewelf van de eronder gelegen zijruimte. Langs de westmuur bereikte de trap het galerijniveau, zodat hier een brede spleet het trapgat vormde, maar voor het overige waren via deze travee de galerijen van het schip en de westpartij met elkaar verbonden. Toen in de 18de eeuw het onderliggende gewelf werd verwijderd, schuinde men aan de zuidwest- respectievelijke noordwestzijde de hoekpilasters af om de doorgang van westgalerij naar schipgalerij te behouden.

De hoektraveeën op galerijniveau waren oorspronkelijk niet overwelfd. Waarschijnlijk werd in 1640 een gewelf aangebracht tijdens de bouw van de aansluitende gewelven van de schipgalerij (zie § I.3.6). De 12de-eeuwse muurpijlers met imposten zijn namelijk niet ‘voorbereid’ op de graten van een gewelf. De sprong in de buitenhoek van deze travee was evenmin bedoeld als drager van een gewelf, maar als hoekpilaster die tot het houten plafond van deze ruimte doorliep. Ook in de transepttorens hebben de ruimten op galerijniveau geen gewelven, maar komen dergelijke hoekpilasters wel voor.⁹¹ Het ontbreken van een gewelf zou in overeenstemming zijn met een consequent doorgevoerde opzet: de bouwmeester van de westpartij en het schip maakte bij alle overwelfde traveeën gebruik van colonnetten.

⁸⁹ Volgens Raymond Lemaire (1949a: p.4) was een gewelf noodzakelijk, omdat de trap uitkwam op de westgalerij en er anders geen verbinding met de schipgalerijen was. Een houten plafond/vloer had deze functie natuurlijk ook kunnen vervullen. Daarnaast is Lemaire zeer stelling in zijn aanname dat “als er al een gewelf is in een romaanse kerk, dit aanwezig is in de onderbouw van de torens.” Over de geplande torens, zie § I.2.9.

⁹⁰ In tegenstelling tot wat Eugène Dhuicque (1941a: p.38) beweerde. Ook in de kathedraal van Laon kragen de transepttorens licht over aan de zijde van het gewelf. In Doornik zelf kragen de transepttorens over op het middenschip van het transept.

⁹¹ Bij de Brunintoren is de situatie specifiek vanwege, omdat de gehele toren in beslag wordt genomen door een brede trap.

De centrale westgalerij

Op de centrale westgalerij staat sinds 1807 het grote orgel van de kathedraal. Daarvoor was het de Michaelskapel. De gewelven van de vestibule, waarop deze galerij rust, dateren uit het midden van de 18de eeuw. Hoe deze galerij er bij de voltooiing van de westpartij in de 12de eeuw uitzag, valt niet meer met zekerheid te zeggen. Een aantal elementen biedt echter aanknopingspunten voor een reconstructiepoging.

Nabij de westwand van de westgalerij kwamen links en rechts de trappen vanaf de begane grond uit. Het lage gedeelte van deze wand, die thans geheel achter het orgel schuilgaat, is op circa 0,5 m hoogte gedecoreerd met een natuurstenen bank. Daarop staan colonnetten met kapitelen die afwisselend consoles en dekplaten dragen. Deze wandgeleding bevindt zich op het niveau van de bovenzijde van de porticus voor de westgevel en bleef in ieder geval gedeeltelijk gespaard bij de bouw van het 16de-eeuwse maaswerkvenster. Opgemerkt moet worden dat alle dekplaten en consoles van de 19de-eeuwse restauratie dateren. Sommige colonnetten en kapitelen zijn nog wel 12de-eeuws. Het is daarom niet uitgesloten dat de kapitelen hier oorspronkelijk andere elementen droegen, bijvoorbeeld een reeks bogen. Deze bogen zouden dan bij de bouw van het maaswerkvenster in de 16de eeuw verdwenen zijn, terwijl de colonnetten en kapitelen daaronder nog bewaard bleven en bij de 19de-eeuwse restauratie het uitgangspunt voor de huidige reconstructie vormden.

De westgalerij opent zich naar de zijruimten (trappenhuizen) via een eenvoudige boog met een dunne archivolt. Deze rust op een eenvoudige impost in de westgevel en op gelijke wijze op de vrijstaande pijler aan de andere zijde. Deze situatie is sinds de bouw niet veranderd.

De vrijstaande pijlers

In de huidige situatie is de westgalerij over de volledige hoogte geopend naar het schip. Deze toestand bestaat in ieder geval sinds 1756, toen de gewelven waarop de galerij rust, vernieuwd werden. Er zijn aanwijzingen dat de overgang van de galerij naar het middenschip er aanvankelijk anders uit heeft gezien of had moeten zien.

Zoals beschreven bevindt zich op de overgang van middenschip en westgalerij een brede pilaster, die zich boven de nissenzone nog verdubbelt, waarop vervolgens de imposten voor het 18de-eeuwse gewelf rusten. Hierdoor lijkt de pilaster een onderdeel van de 18de-eeuwse overwelling. Dit is echter niet het geval. Op de zolder van de middenbeuk is namelijk te zien dat de pilaster zich ook nog voortzet tot boven de gewelven. Er zijn geen aanwijzingen dat de pilaster de drager is geweest van een diafragmaboog die de façadetraave van het middenschip scheidde, zoals het schip van de viering (afb. I.3.28A): de top van de pilaster vertoont geen sporen van aanpassingen dat deze gesloopt is en bovendien zou een dergelijke boog in de 18de eeuw in de overwelling opgenomen kunnen zijn.⁹² De pilaster liep dus hoogstwaarschijnlijk tot het plafond dat tot 1753 het gehele schip, inclusief de façadetraave, overdekte. Op grond hiervan kan aangenomen worden dat de westgalerij voor 1753 over de gehele hoogte naar het schip geopend was. Die situatie bestond hoogstwaarschijnlijk ook al in de 16de eeuw, toen Charles de Croÿ het grote maaswerkvenster in de westgevel schonk en dat alleen tot zijn recht kon komen als de galerij op het schip geopend was.

Een ander bouwspoor op de galerij blijft hiermee evenwel onverklaard. Het betreft de plint van de genoemde brede pilaster, die aan weerszijden een leeg basement heeft (afb. I.2.26A & 28A). Dit wijst erop dat hier oorspronkelijk colonnetten gestaan hebben of bedoeld waren. Of het om colonnetten ging die dezelfde hoogte hadden als de nabije colonnetten aan de schipzijde van de

⁹² Eugène Dhuicque (1942a: p.38) en Pierre Hélot (1963a: p.293; 1969a: p.22-23.) waren van mening dat de pilaster tussen schip en westgalerij één grote diafragmaboog had gedragen, vergelijkbaar met de boog tussen het schip en de kruising. De pilaster die vanaf de westgalerij tot aan het gewelf loopt, hoorde volgens hen tot een 17de of 18de-eeuwse verbouwing.

I.2 De westpartij

vrijstaande pijler, of dat deze colonnetten de pilaster over een grotere hoogte hadden moeten begeleiden, is niet zeker. Het eerste lijkt meer voor de hand te liggen. Deze colonnetten en hun kapitelen hebben er namelijk waarschijnlijk ook gestaan, maar zijn verwijderd. Daarop wijst althans het feit dat de impostlijsten aan weerszijden niet doorlopen tot aan de grote pilaster, maar ruimte laten voor de dekplaat van een kapiteel. De vraag blijft, wat er op deze dekplaten moest rusten.

Een pilaster met flankerende colonnetten komt op meerdere plaatsen in de kathedraal voor, zoals in de centrale vestibule van de westpartij en de zijbeuken van het schip. Op die plekken is een dergelijke combinatie de drager van een enkele of dubbele gordelboog. Het is dus mogelijk dat het aanvankelijk de bedoeling was om de westgalerij door middel van een dubbele rondboog af te scheiden van het schip. Deze tweedeling is ook terug te vinden bij de reeks colonnetten in de westmuur van de westgalerij, achter het huidige orgel (afb. I.2.27C). Dat de westgalerij ook overwelfd had moeten worden, is onwaarschijnlijk, aangezien de zijruimtes op de galerij en de galerijen van het schip evenmin overwelfd waren. Of de twee bogen naar het schip ook werkelijk gebouwd zijn, blijft ongewis. Het is waarschijnlijk dat het opgeven van dit werk verband houdt met het concept dat voor de westpartij gepland was, maar niet gerealiseerd werd: een tweetorenfaçade.

Hoe een dubbele boogstelling op de verdieping eruit had kunnen zien, is mooi te zien in de kerk van Orp-le-Grand, halfweg Brussel en Luik. Hier kreeg de 12de-eeuwse westpartij een galerij op de verdieping die zich met twee grote rondboogopeningen opent op het schip (afb. I.2.41A). Ook in de keizerlijke St. Servatiusabdijkerk te Quedlinburg in de Harz kreeg het schip een westelijke afsluiting van twee traveeën. Hier werden echter op de verdieping twee tweelingopeningen gerealiseerd (afb. I.2.41B).

I.2.41A links: Orp-le-Grand, Sainte-Adèle-et-Saint-Martin, schip naar het westen (foto: JW 2011).

I.2.41B rechts: St. Servatius, Quedlinburg, schip naar het westen (foto: Deutsche Photodienst).

2.4 Vergelijking met andere façades

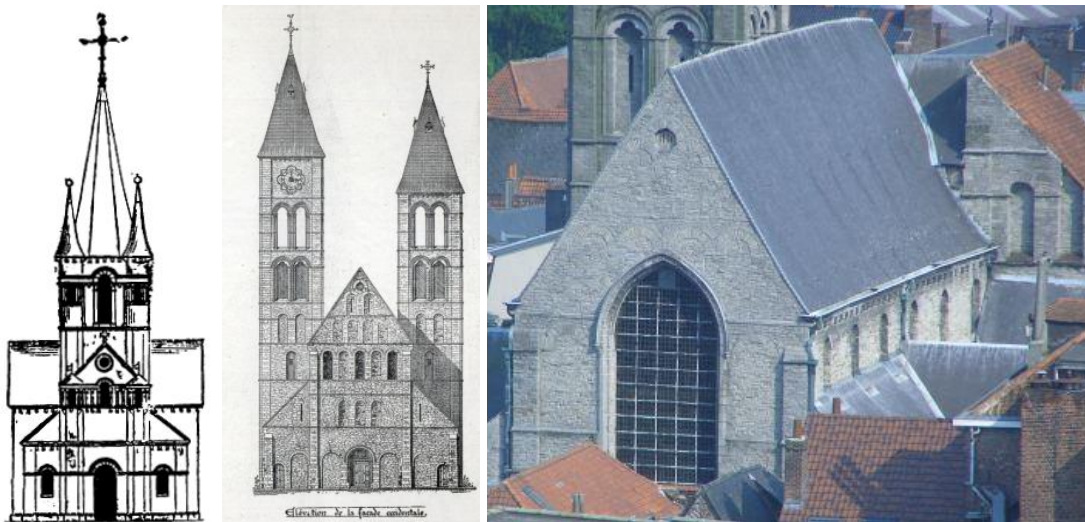
Voor een deel van de westpartij blijkt het mogelijk op basis van aanwezige bouwsporen, oude afbeeldingen en waarnemingen in het verleden om te komen tot een betrouwbare reconstructie van de 12de-eeuwse situatie. Dat geldt niet, zoals hierboven is gesteld, voor de invulling van het centrale deel. Hier kan vergelijking met andere façades behulpzaam zijn bij een reconstructieopgave.

De kathedrale hoofdkerk van Doornik had een hoge status als moederkerk van het bisdom en zetel van een voornaam kapittel. Het is aannemelijk dat haar architectuur gerepresenteerd is in andere kerken, in het bijzonder binnen het eigen bisdom. In Doornik-stad komen de gevels van enkele parochiekerken in aanmerking voor een vergelijking. Zij vielen bovendien alle onder het kathedraal kapittel, dat de scepter zwaaide over de Doornikse stadsparochie. Ook elders zijn er

enkele contemporaine kerken met west- of transeptgevels die gelijkenis vertonen met de westzijde van de kathedraal.

De parochiekerken

Indien de volgorde van de lijst met altaren van het kapittel uit 1108 op basis van anciënniteit de kerken weergeeft, was de Sint-Pieterskerk na de kathedraal de oudste kerk van Doornik.⁹³ Deze kerk, die in de 19de eeuw is afgebroken, had een westgevel die een afspiegeling was van de basilicale opbouw van het schip. Het hoge middendeel had een centraal portaal.⁹⁴ Centraal in de topgevel bevond zich een rondboogvenster, dat geflankeerd werd door een rij colonnetten die overgingen in bescheiden ronde hoektorentjes (afb. I.2.42A). Op grond van zijn uiterlijke kenmerken ligt een datering van deze façade in het midden van de 12de eeuw voor de hand.

I.2.42A links: Tournai, Saint-Pierre, gesloopt in 1821, reconstructie (Bozière 1874a: p.156).

I.2.42B midden: Tournai, Saint-Piat, tekening door Louis Cloquet (uit: Cloquet, s.d.a).

I.2.42C rechts: Tournai, Saint-Piat, vanuit het westen (foto: JW).

Een interessante vergelijking biedt de westgevel van de Sint-Piatuskerk, die uit de eerste helft van de 12de eeuw dateert (afb. I.2.42B), dus uit de bouwtijd van de kathedraal.⁹⁵ De westgevel vormt hier eveneens de afspiegeling van het basilicale schip, dat breder was dan bij de Sint-Pieter. Hoewel de gevel in de 14de eeuw een nieuw portaal en een centraal venster kreeg, en in de late 17de eeuw ook nog twee spitsboogvensters aan de zijkanten, is de indeling van de 12de-eeuwse westgevel nog goed afleesbaar. Het middendeel van de gevel wordt linke en rechts afgebakend door twee steunberen. De portaalzone bestond uit een centraal portaal met aan weerszijden een reeks in hoogte afnemende bogen. Mogelijk bevond zich onder twee van deze bogen een zijportaal. Boven de portaalzone bevinden zich in de middengevel eveneens de restanten van reeksen rondboogopeningen. Deze hebben behoord bij vensters of blindnissen. Er zijn geen sporen van een loopgang.

Omdat de Sint-Piatus gewijd was aan de eerste geloofsverkondiger in Doornik, had deze een bijzondere relatie met de moederkerk, die, zo leerde Piatus' vita, door hem was gesticht.

⁹³ Dumoulin & Pycke 1983a: p.1-50.

⁹⁴ Deléhouzée & Verslype 1999a: p.159-162, 174-175, 178-179. Rolland 1936a: p.24-25. Bozière 1864a: p.155-156. Dumoulin & Pycke 1983a: p.16-17.

⁹⁵ De kerk wordt over het algemeen in het midden van de 12de eeuw gedateerd. In laatste instantie: Deléhouzée 2005d. Zie verder: Schayes 1849a, 2: p.32. Cloquet s.d. Rolland 1936b: p.11-13. Cornet 1951a: p.565. Volgens Du Mortier (1862a: p.244) behoorde de façade tot de vroegste romaanse kerken van Noord-Europa. Cloquet & De la Grange (1887a: p.6-7) wezen al op de mogelijke verwantschap tussen de westgevel van de Sint-Piatuskerk en die van de kathedraal.

I.2 De westpartij

Verondersteld kan worden dat het kapittel die bijzondere band tot uitdrukking bracht in de architectuur. Daarbij werden naast de façadegeleding ook andere motieven van de kathedraal overgenomen, in het bijzonder de torens (zie § III.5.5.1).

De kerk van Sint-Kwinten (Saint-Quentin) aan de westzijde van de Grote Markt heeft de ingang op het oosten. De huidige façade dateert van de restauratie na de Tweede Wereldoorlog, waarin het schip zwaar gehavend werd.⁹⁶ Deze gevel is een vrije neo-12de-eeuwse variatie op het thema van tweemaal drie vensters, mogelijk op basis van een foutieve interpretatie van enkele oude afbeeldingen.⁹⁷ De vooroorlogse gevel was overigens al eerder zwaar gerestaureerd (1845 en later). Zo verdwenen bouwsporen die op oude afbeeldingen nog zichtbaar waren. De hoofdopzet van de façade, bestaande uit een topgevel geflankeerd door twee traptorens met twee boven elkaar gelegen rijen van drie openingen, gaat vrijwel zeker terug op de vroege 13de eeuw.

I.2.43A links: Tournai, Saint-Quentin, tekening van de situatie voor 1940 (uit: Bozière 1874a: p.391).

I.2.43B midden: Tournai, Saint-Nicolas, tekening van de situatie halverwege de 19de eeuw (uit: Bozière 1874a: p.407).

I.2.43C rechts: Tournai, Saint-Nicolas, voorgevel (foto: JW).

Op de rechteroever van de Schelde ligt de kerk van Sint-Niklaas/Saint-Nicolas-du-Château (bisdom Kamerijk). Ook deze kerk heeft een westgevel uit het begin van de 13de eeuw, die zonder veel veranderingen de tijd heeft doorstaan. De topgevel boven de oculus en het portaal zijn 19de-eeuwse interpretaties, evenals de topjes van de flankerende torens. De centrale gevel heeft boven het portaal drie spitsboogvensters met een loopgang ervoor. In het geveldeel daarboven bevindt zich een blinde oculus. De bovenste helft van de gevel wordt geflankeerd door ronde traptorens met conische torenhelmen.

De genoemde Doornikse parochiekerken hebben allen als kenmerk dat de façade een afspiegeling is van het erachter gelegen schip. Bij de drie basilicale parochiekerken valt duidelijk de driedeling op. Sint-Kwinten en Sint-Niklaas hebben een door traptorens geflankeerde topgevel. De Sint-Piatuskerk en de Sint-Pieterskerk hebben de nadrukkelijke lisenen die de gevel geleiden.

Hoewel alle parochiekerken als dochters van de moederkerk de kathedraal konden representeren, is de Sint-Piatuskerk extra interessant, aangezien deze kerk, gewijd aan de eerste geloofsverkondiger in het Doornikse, kon gelden als eerbiedwaardigste onder de Doornikse kerken na de kathedraal. Het voor een parochiekerk prestigieuze concept van twee oosttorens wijst hier ook op.

⁹⁶ Op een foto uit 1943 (Rolland 1946b: afb.5) lijkt de façade nog goed overeen te staan. Toch werd besloten tot nieuwbouw.

⁹⁷ Rolland 1946b: p.16-24; Devliegher 1964b: p.61-71; Deléhouzée 1997a.

Kerken in het bisdom

Buiten de stad Doornik waren er meerdere kerken waarvan de indeling van de westfaçade verband kan houden met de kathedraal. Het gaat in Brugge om de Sint-Donaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk en in Gent om de Sint-Niklaaskerk. De twee laatste kerken zijn aanmerkelijk jonger dan de façade van de kathedraal, maar als kerken van voornamelijk stadsparochies in de twee grootste steden in het bisdom konden zij de hoofdgevel van de moederkerk representeren. De Sint-Niklaas (I.2.44A) werd vanaf circa 1200 gebouwd en heeft een westgevel en twee transeptgevels met flankerentorentjes op de hoeken van de middenbeuk. De Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge (afb. I.2.44B) uit het tweede kwart van de 13de eeuw heeft flankerentorens aan de westgevel.⁹⁸ In alle gevallen lopen de torentjes van maaiveld tot geveltop. In zowel Brugge als Gent bestaat de opbouw van de transeptgevels uit meerdere opeenvolgende rijen openingen boven elkaar met op de hogere niveaus een loopgang ervoor.

Mogelijk de belangrijkste kerk in het bisdom na de kathedraal was de Sint-Donaaskerk in Brugge (afb. I.2.44C), de eigenkerk van de graven van Vlaanderen. De pronkfaçade van deze kerk op de Brugse Burg had flankerende vierkante torentjes, twee rijen van drie ramen boven elkaar en een uitwendige loopgang. De torentjes van de zuidgevel waren op vierkante grondslag en maakten daardoor een robuustere indruk. De westgevel van de Sint-Donaas had kleine ronde flankerentorentjes. Deze waren echter vrij klein en kort en dateerden uit de 14de eeuw. Ze flankerden alleen de geveldriehoek van de topgevel.⁹⁹

Al deze kerken kunnen beïnvloed zijn door de westgevel van de Doornikse kathedraal, waarmee ze verschillende eigenschappen gemeen hadden. De meeste van deze kerken, waaronder de Sint-Piatus en de Sint-Donaas, kenden reeksen van boven elkaar geplaatste vensters, in sommige gevallen met een loopgang. Het is mogelijk dat hier de opbouw van het middendeel van de kathedraal is gerepresenteerd.

I.2.44A links: Gent, Sint-Niklaas (foto: KIK-IRPA, F000364).

I.2.44B midden: Brugge, Onze-Lieve-Vrouwekerk, westfaçade (foto: Wikipedia.org).

I.2.44C rechts: afbeelding van koor en transept van de Sint-Donaas in Brugge. Detail van een miniatuur uit het Sforza-getijdenboek. Circa 1519-1520, London, British Museum, add.nr.34924, f.257v (foto: Devliegheer 1991a: p.125).

Het westportaal

Hiervoor bleek al dat niet alleen de reconstructie van het centrale deel van de middenzone problematisch is, maar ook die van het dubbelportaal. In het bijzonder geldt dit voor de driepas, die mogelijk beide portaalopeningen heeft omvat. Bij vergelijking met kerken elders blijkt er wel

⁹⁸ De 19de-eeuwse restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk heeft de Doornikse elementen in de westgevel benadrukt, zodat voorzichtigheid geboden is bij de interpretatie van de huidige façade. De Borchgrave d'Altena 1962a: p.29-44.

⁹⁹ De abdijkerk van Clairmarais (Sanderus 1735a: III, liber II, p.101) had flankerende geveltorens tegen de middenbeuken bij de gevels van het schip en de transeptarmen.

een opmerkelijke parallel, die in tijd en afstand nabij was: de abdijkerk Sint-Salvator in Anchin (bisdom Atrecht), 30 kilometer ten zuiden van Doornik.¹⁰⁰ De laat-12de-eeuwse voorgevel van deze kerk had een dubbelportaal onder één gezamenlijke boog (afb. I.2.45A-45B).

I.2.45A links: Carpentier. Tekening van de abdijkerk van Anchin, detail. Eerste helft 17de eeuw. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Collectie Bodel Nijenhuis P 94 N 190.

I.2.45B rechts: Douai, Musée de la Chartreuse, Jehan Bellegambe, veelluik van het hoofdaltaar van de abdij van Anchin, detail. Circa 1511-1520 (foto: JW).

Opvallend is dat het hier niet om een spitse, maar om een ronde driepas ging.¹⁰¹ Boven het driepasportaal kende Anchin drie rijen boogstellingen, waarvan in ieder geval een gedeelte van vensters was voorzien. Of er ook een uitwendige loopgang voorlangs liep, is op basis van de oude afbeeldingen niet te beoordelen.

Het motief van de driepas zou omstreeks 1120 toegepast worden bij de zijportalen van de kathedraal. Bij de behandeling van de transeptportalen (zie § I.4.6) zal blijken dat het Mantiliusportaal oorspronkelijk een rondboogportaal was, dat in een tweede fase bekroond is door een driepasboog. Vervolgens werd dit motief overgenomen bij het zuidportaal. Het is denkbaar dat op dat moment ook het besluit viel tot realisatie van een driepas aan de westzijde.

De westpartij omstreeks 1120

De Doornikse kathedraal bezat bij de voltooiing van de westpartij omstreeks 1120/1125¹⁰² een eenvoudige westfaçade. De hoofdcontour van de gevel volgt de doorsnede van de westpartij en het erachter liggende schip. Aan weerszijden van een centraal geveldeel dat geflankeerd wordt door ronde traptorens en dat aansluit op de middenbeuk van het schip, bevinden zich de lagere zijdelen die corresponderen met de zijruimtes en galerijen. Centraal in de westpartij bevindt zich de westgalerij, de huidige orgeltribune.

De westgevel had in totaal vier portalen, waarvan er twee behoorden tot het centrale dubbelportaal, dat met beeldhouwwerk van hoge kwaliteit versierd was, mogelijk bekroond door een overkoepelende driepasboog. De exacte vorm ervan is niet vastgesteld. De onzekerheid is nog groter voor het centrale deel van de middenpartij. Duidelijk is wel dat het motief van het radvenster niet teruggaat op een invulling uit de eerste decennia van de 12de eeuw.¹⁰³ Op basis van vergelijking met andere kerkfaçades is het waarschijnlijk dat de westgevel één of meer rondboogvensters had, mogelijk ook één of meer reeksen vensters in twee of meer rijen boven elkaar, zoals bij Sint-Piatus in Doornik, Sint-Niklaas in Gent of Sint-Donaas in Brugge.

¹⁰⁰ De abdijkerk, die na de Franse Revolutie werd verwoest, is alleen bekend uit oude afbeeldingen.

¹⁰¹ Het is niet bekend of Bruno Renard of de andere leden van de restauratiecommissie Anchin kenden.

¹⁰² Voor de chronologie, zie § I.5.6.17.

¹⁰³ De oudste bewaarde radvensters van enige omvang dateren van kort na 1150 (Saint-Étienne in Beauvais noordelijke transeptgevel; Notre-Dame in Noyon, schatkamer; Notre-Dame in Laon, westgevel -Dame).

De zijgevels van de westpartij sluiten in vormgeving aan op de zijgevels van het schip, waarbij met name de niveaus van de zijbeuken en de galerijen zwaarder zijn uitgevoerd. De lichtbeuk van de westpartij en het schip lopen bijna naadloos in elkaar over.

2.5 Het plan voor een tweetorenfaçade

De westpartij, zoals die hierboven beschreven is, was niet de architectuur die de opdrachtgever voor ogen stond toen met de bouw ervan werd begonnen. De combinatie van een aantal bouwsporen laat zien dat de Doornikse kathedraal een tweetorenfaçade had moeten krijgen. De westpartij zou dan bestaan hebben uit een middendeel van dezelfde hoogte als de huidige façade met aan weerszijden een flinke toren op vierkante grondslag. Op een aantal plaatsen in de westpartij zijn bouwsporen aangetroffen die wijzen op dit project. In het licht hiervan zullen achtereenvolgens het muurwerk, de funderingen, de wandgeleding en de trappen nader worden beschouwd.

Het steviger muurwerk

De muren van de westpartij zijn aanmerkelijk dikker dan die van de aansluitende traveeën van het schip. Aan de noordzijde is de buitenmuur circa 1,9 m dik en aan de westzijde zelfs 2,5 m. Deze muur is zo dik dat de wenteltrap erin uitgespaard kon worden. Ook de muur tussen de zijruimtes en de vestibule is 1,8 m dik, zo blijkt uit de plattegrond. Daarnaast zijn de samengestelde pijlers op de grens van schip, zijbeuk, vestibule en zijruimte bijzonder fors. Hun oppervlak is viermaal groter dan dat van de pijlers van de schiparcade. Naast de zwaarte van dit muurwerk valt op dat de lichtopeningen in de buitenmuren van de westpartij op zijbeuk- en galerijniveau veel kleiner zijn dan die in het schip. Het dragend vermogen van deze muren is zo sterk mogelijk gemaakt. De constructieve samenhang in dit bouwdeel werd bovendien versterkt door de oorspronkelijk aanwezige gewelven van de zijruimten.

Ook op galerijniveau zijn de muren in de westpartij nog steeds opvallend dik. Het venster in de noordwand van de westpartij is een smalle spleet in plaats van een breed venster, zoals op de galerij van het schip. De twee vrijstaande pijlers op dit niveau, die de overgang van de façadetravee naar het schip markeren, rustten oorspronkelijk voor een deel op het gewelf van de onderliggende zijruimten. Zoals reeds gezegd, kragen deze pijlers nu uit boven de Lodewijk XV-trappenhuizen, omdat deze gewelven in de 18de eeuw verdwenen zijn. Oorspronkelijk werden zij echter voldoende gedragen door de massa van de onderliggende pijler en het gewelf van de zijruimte, zodat de huidige overkraging geen gegrond argument is tegen een tweetorenfaçade.¹⁰⁴ Ten slotte is de diafragmaaboog tussen de zijruimte op de galerij en de schipgalerij veel zwaarder dan de gordelbogen tussen de corresponderende traveeën in het schip. Een foto uit 1940 toont dit duidelijk (afb. I.2.35A & 25B). Ook is hier te zien dat de zijmuren van de westpartij op de overgang tussen westpartij en schip, op het niveau van de nissen tussen galerij en lichtbeuk, geleed worden door twee in plaats van één pilaster. Hier had de oostmuur van de toren moeten staan. Alle dragende pijlers, bogen en muren in de westpartij zijn veel zwaarder uitgevoerd dan de vergelijkbare bouwdelen in het schip. Dit alles duidt erop dat zij meer dan de reguliere schiptraveeën moesten dragen.

De funderingen

Paul Rolland schreef in 1944 dat bij opgravingen aan de noordzijde van de kathedraal gebleken was dat de meest westelijke travee bredere funderingen had dan de overige traveeën van het

¹⁰⁴ Het gaat het om de zuidoosthoek van de geplande noordtoren en de noordoosthoek van de geplande zuidtoren.

schip.¹⁰⁵ Helaas is er behalve de mededeling van Rolland niets bekend over deze opgravingen, zodat het lastig is deze conclusie naar waarde te schatten. Vanaf 1991 vonden aan de zuidkant van het schip opgravingen plaats. Tot 5,40 m diep werden de imposante funderingen van het schip blootgelegd.¹⁰⁶ Er bleek echter aan de buitenzijde geen verschil tussen de fundering van de westpartij en de traveeën van het schip.¹⁰⁷ Het lijkt er dus op dat er aan de noordzijde wel een bredere fundering was en aan de zuidzijde niet. Of het funderingspakket ter hoogte van de westelijke travee aan de binnenzijde verzwakt was, is niet bekend.

De geleding van de westpartij

Er is een duidelijk onderscheid in de geleding van het schip en de westpartij, ook al sluiten de twee bouwdelen goed op elkaar aan. De façadetravee heeft ten opzichte van de schiptraveeën een groter aantal en bredere lisenen. Bovendien houden deze niet op ter hoogte van de galerijvensters: ze lopen door tot en met de daklijst, die verspringt om de lisenen af te dekken. Dit wijst erop dat er ten minste nog een volgende bouwlaag voorzien was. De lisenen geleiden eveneens de zijgevels van de westpartij. De hoek van de westfaçade en de noordgevel van het schip toont ook een verzwaring. Het gebruik van een middenliseen naast twee hoeklisenen past bij de opbouw van een torengleding, zoals ook bij de transepttorens zichtbaar is.

Trappen en loopgangen in de westpartij

De wenteltrappen naar de zolder van de galerij bevinden zich in de noordwesthoek van de westpartij en komen uit onder het zadeldak dat de zolder overdekt. Op de foto uit 1940 is de situatie aan de zuidzijde goed zichtbaar (afb. I.2.35A-35B).¹⁰⁸ Aan de noordzijde is de trap intact. Het feit dat de trap dicht onder het zadeldak van de galerij uitkomt – men moet daar opletten het hoofd niet te stoten – is een aanwijzing dat het muurwerk hier hoger opgetrokken had moeten worden.¹⁰⁹ Er zijn echter elders vergelijkbare situaties bekend waar de trap ook ongelukkig uitkomt, maar die wel zo gepland waren.¹¹⁰

Op de plaats waar de wenteltrap uitmondt op de galerijzolder, maakt hij een kleine tegencurve alvorens te eindigen in de dikte van de muur van de westfaçade, die hier aanmerkelijk verjongt (afb. I.2.29A-29B). Vlak voor deze tegencurve bevindt zich een interessant bouwspoor: een met bakstenen dichtgemetselde gangetje in de dikte van de noordmuur.¹¹¹ Dit gangetje kon alleen gepland zinvol functioneren als het muurwerk hier nog aanzienlijk hoger had moeten worden. Waarschijnlijk was deze doorgang bedoeld als het begin van een trap in de dikte van de muur, die moest leiden naar een geplande volgende bouwlaag van de hoektravee.¹¹² Maar ook als deze

¹⁰⁵ Paul Rolland (1944d: p.48 n.1) meldde: "des fondations plus épaisses que celles des autres murs de l'édifice ont été retrouvées au cours des fouilles, au début de la première, sur laquelle elles débordaient." Mogelijk is het profiel 8 in afbeelding 4 in het opgravingsverslag van Laurent Verslype (1994a: p.79) het profiel van de noordzijde uit 1942.

¹⁰⁶ Afbeelding 4, profiel 3 in het verslag van Laurent Verslype (1994a: p.79) geeft het meest volledige profiel van de fundering aan de zuidzijde.

¹⁰⁷ Verslype 1994a: p.78-81. Drie lagen van deze funderingsmuur, die rusten op oudere structuren, zouden in ieder geval tot de funderingen van het 12de-eeuwse schip behoren. Het is goed mogelijk dat de resten van eronder gelegen muren teruggaan tot de Karolingische of zelfs de Merovingische tijd. Verslype 1994a: p.95-96.

¹⁰⁸ De wenteltrap aan de zuidzijde is bij de restauratie na de Tweede Wereldoorlog dichtgemaakt.

¹⁰⁹ Joseph Cornet (1970a: p.75) beschouwde deze situatie als het bewijs voor de geplande westtorens.

¹¹⁰ In de kathedraal van Norwich, waarvan de vorm van de westpartij op die van Doornik lijkt, is een vergelijkbare situatie aan te treffen. Ook hier bevinden zich trappen in de buitenhoeken van de westpartij die eindigen op galerijniveau. Op dat niveau beginnen de traptorens die de centrale gevel flankeren.

¹¹¹ Joseph Cornet (1970a: p.75) was de eerste die dit bouwspoor ontdekte.

¹¹² Bij de transepttorens bevinden zich rechte trappen in de zijmuren van de toren (west- en zuidzijde Brunin-toren, zuidzijde Sint-Janstoren, noordzijde Mariatoren en – in mindere mate stijgend – de oostzijde van de Parochietoren. Een andere mogelijkheid die niet uitgesloten kan worden is dat er op dit niveau een loopgang was, zoals het geval is in de westpartij van de kathedraal van Chichester en Durham en Southwell Minster, waar de wenteltrappen zich in dezelfde hoek van de façade bevinden.

aanzet ‘slechts’ een horizontale gang betrof, betekent dit dat het aanvankelijk de bedoeling was om de hoektraveeën van de westpartij een bouwlaag hoger op te trekken dan nu het geval is.

De flankeertorentjes

Op de zolder van de noord- en zuidgalerij bevindt zich, onderdaks en tegen de middenbeuk van de westpartij, de onderbouw van de flankerende traptorens. Deze onderdakse sokkels zijn in tegenstelling tot de eigenlijk torentjes, die rond zijn, min of meer rechthoekig van vorm. Deze torensokkels kragen aan de binnenzijde van de westgevel uit boven het gewelf van de hoektravee. Dat wijst erop dat een traptoren op deze plaats niet was voorzien.¹¹³

Het laatste deel van de huidige wenteltrap in de noordwesthoek van de westpartij (in de zuidwesthoek moet zich een vergelijkbare situatie hebben voorgedaan, maar deze is niet meer te beoordelen) en de inpassing van het flankerende traptorentjes tegen de middenbeuk laten zien dat de tweetorenfaçade werd opgegeven toen de eerste twee niveaus van de westpartij waren gerealiseerd. Uiteindelijk koos het kapittel ervoor de westgevel te voorzien van flankeertorentjes. Deze danken hun bestaan mede aan het feit dat men hier een wenteltrap moest onderbrengen om de zolder van de middenbeuk te bereiken.

Het opgeven van de tweetorenfaçade

De bouw van de tweetorenfaçade werd gestaakt op het niveau van de galerijdaken. Vanaf daar heeft de westpartij zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde een opstand die gelijk is aan die van het schip. De verschillen in de bovenzone zijn te verklaren uit de aanpassing van de sokkel van de tweetorenfaçade aan de opstand van de hogere niveaus. Zo is de uitwendige loopgang voor de lichtbeukvensters tussen het eerste en het tweede venster uitgerust met een extra muurpijler en colonnetten om de overgang tussen het schip en de westpartij te overbruggen. In hoeverre deze planwijziging van invloed was op de vormgeving van de nissenzone en de lichtbeuk van het schip, is moeilijk te zeggen.¹¹⁴ De planwijziging werpt echter wel een verhelderend licht op een bouwspoor dat aangetroffen werd op de westgalerij. Het gaat om de pilastersokkel die wordt geflankeerd door ongebruikte basementen (afb. I.2.25A, 26A & 28A). Bij de analyse en beschrijving van de westgalerij is geconstateerd dat deze galerij in een eerste bouwphase mogelijk door middel van twee boogopeningen afgescheiden had moeten worden van het schip.¹¹⁵ Het is waarschijnlijk dat dit idee gelijktijdig met de tweetorenfaçade verlaten is. Hoe het hogere deel van deze centrale travee eruit had moeten zien, is niet bekend. Het kan zijn dat boven de galerij nog een bouwlaag/niveau gedacht was. Ook is het mogelijk dat de topgevel van het schip terug lag ten opzichte van de westgevel, namelijk op de grens van westpartij en schip. De ruimte tussen de beide torens kon in dat geval afgedekt zijn door een plat dak, zoals enkele decennia later in Saint-Denis en Laon. De teruggelegen topgevel kon ook rusten op een grote boog die de grens tussen westgalerij en schip markeerde. De nu nog aanwezige pilasters zouden het restant van dit project kunnen zijn.

¹¹³ De afwezigheid van een gewelf op de etage van de hoektravee van de westpartij is geen argument tegen het plan voor een tweetorenfaçade. In de transepttorens van de kathedraal is ook alleen op zijbeukniveau een gewelf aanwezig. In Engeland hebben bijna alle tweetorenfaçades uit de 12de eeuw alleen gewelven op zijbeukniveau. Enkele hebben zelfs op dat niveau geen gewelven (Chichester Cathedral, Arbroath Abbey en Llanthony Priory en mogelijk de verdwenen kathedraal van aartsbisschop Lanfranc in Canterbury).

¹¹⁴ Joseph Cornet (1970a: p.76) betoogde dat tegelijkertijd met de wijziging van de westpartij besloten werd de driedelige opstand van het schip te wijzigen in een vierdelige opstand door toevoeging van een nissenzone. De hoge gordelbogen van de galerijen vormen echter een aanwijzing dat er een zone tussen de galerij en de lichtbeuk gepland was, waarachter het dak van de galerij werd geplaatst. In contemporaine kerken met galerijen (Saint-Étienne in Caen, Norwich Cathedral en Chichester Cathedral) was de aanzet van het dak op buitenmuur van de galerij lager, zodat het galerijdak ook lager tegen de muur van de middenbeuk aankwam.

¹¹⁵ Vergelijkbaar met de transeptgalerij van de kerk van Saint-Sever (Les Landes).

I.2 De westpartij

Samenvattend zijn er de volgende aanwijzingen dat de kathedraal een andere dan de gerealiseerde westpartij had moeten krijgen: de dikte van de muren, de kleinere vensters, het aantal, de vorm en de lengte van de lisenen en de geplande doorgang in de noordmuur aan het einde van de wenteltrap naar de galerijzolder. In ieder geval hadden de zijgedeelten van de westpartij even hoog moeten worden als het middenschip. Dat deze hoekdelen vervolgens met vrijstaande torens bekroond hadden moeten worden, is – ook op grond van vergelijking met het transept en met andere kerkgebouwen – zeer waarschijnlijk. Recente waarnemingen aan de buitenzijde van de fundering hebben overigens geen extra aanwijzing voor een tweetorenfaçade opgeleverd.

Het precieze uiterlijk van de torens kan niet meer achterhaald worden. De Doornikse transepttorens bieden een voor de hand liggende vergelijking aan. De torens werden aan iedere zijde door drie lisenen geled: twee hoeklisenen en een middenliseen. Dit wijst op een verticale tweedelige geleding. De noordoostelijke toren van het transept, de Janstoren, samen met de Mariatoren de oudste toren van het transept, is in de hoogte voor een groot deel tweeledig. Aan de hand van deze toren kan men zich een mogelijk beeld vormen van de geplande westfaçadetorens.

3 Het schip

3.1 Inleiding beschrijving

In het verlengde van de westpartij van de kerk bevindt zich het schip. Het negen traveeën lange schip kent een middenbeuk met aan weerszijden een zijbeuk. De middenbeuk heeft een vierdelige opstand die, van beneden naar boven, bestaat uit de scheibogen van zijbeuken en galerijen, een nissenzone ter hoogte van de zolder van de galerijen en de lichtbeuk. Het schip en de westpartij zijn nauw met elkaar verwant, zo bleek al bij de bestudering van de westpartij. De zijgevels van de façadetravee aan de noord- en zuidzijde lopen zonder bouwnaad door in de zijgevels van het schip, zij het met een aantal kleine, doch significante verschillen. In het interieur verschillen, zo bleek, de plattegrond en opbouw van de façadetravee vooral op het niveau van de begane grond en de galerijen sterk van het schip (zie § I.2.1.5).

I.3.1A links: schip, gezien vanaf het belfort (foto: JW).

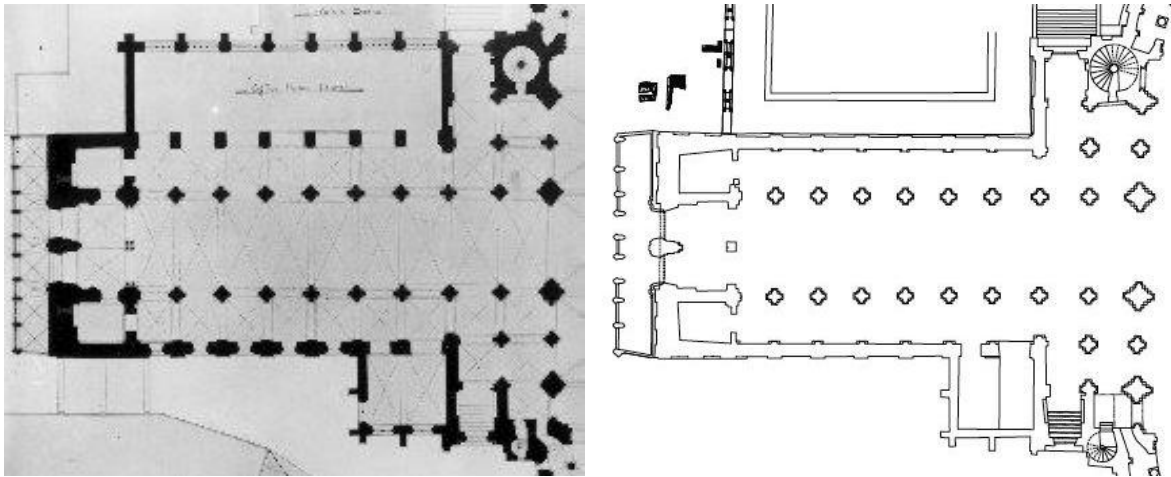
I.3.1B rechts: schip, vanaf de westgalerij (foto: JW).

De plattegrond

De plattegrond van het schip bestaat in grote lijnen uit een rechthoek die is onderverdeeld in drie parallelle rechthoeken waarvan de middelste, de middenbeuk, ongeveer tweemaal zo breed is als de flankerende rechthoeken, de zijbeuken, die nagenoeg gelijk zijn aan elkaar. In totaal telt het schip in de lengte negen traveeën, niet meegerekend de façadetravee die behoort tot de westpartij. Tegen de laatste twee oostelijke traveeën van de zijbeuken bevinden zich tweemaal twee extra traveeën. Zo werd aan de zuid- en noordzijde tegen de achtste travee van de zijbeuk een uitbouw gerealiseerd van twee traveeën groot, met als maatvoering die van de zijbeuktraveeën. Deze toevoeging staat dwars op de lengteas van het schip. De negende travee van de zijbeuk en de daaraan grenzende traveeën maken tegelijkertijd ook deel uit van de zijbeuk van het transept. Naast deze min of meer symmetrische uitbouw aan de noord- en zuidzijde, bevindt zich aan de zuidzijde nog een aanbouw tegen de zesde en zevende travee in de vorm van een zijkapel.

De maatvoering in de plattegrond van het schip is gebaseerd op een raster van kwadraten met een zijde van circa 5 meter. Het totale schip is vier kwadraten breed. De zijbeuktraveeën beslaan ieder één kwadraat met de vier dragers van het zijbeukgewelf op de hoeken ervan. Aan de zijde van het middenschip valt het hart van de vrijstaande pijlers steeds samen met een hoekpunt van een kwadraat. Tegen de buitenmuur, die samenvalt met de rand van het raster, vallen de hoekpunten van het kwadraat samen met het midden van de tegen deze muur geplaatste pilasters. De brede, rechthoekige traveeën van de middenbeuk beslaan twee naast elkaar gelegen

kwadraten van het raster en hebben dus de dubbele breedte van de zijbeuktraveeën en dezelfde diepte.

I.3.2A links: plattegrond van Sonnevile, 1895 (foto: KIK-IRPA, Brussel).

I.3.2B rechts: plattegrond van het schip, 2011 (tekening: Laurent Deléhouzée).

Het schip – van de façadetravee tot aan de grens met de viering – is ongeveer 48 meter lang, en – wat de eerste vijf traveeën betreft – 22,5 meter breed. De beide zijbeuken zijn circa 5 meter breed. De hart op hart-afstand van de scheibogen is in het westelijk deel van het schip ook circa 5 meter, maar neemt in de nabijheid van het transept toe. De scheiboog van de voorlaatste travee, die zich opent op de voorhal van de zijportalen, meet circa 5,50 meter.

Het materiaal

Het schip is opgetrokken in Doornikse steen die in lagen van gevarieerde hoogte is gemetseld. Het muurwerk oogt aan de buitenzijde in grote mate authentiek, met uitzondering van het zijbeukniveau aan de noordzijde. Hier is na de afbraak van de parochiekapel (zie § I.3.6) eind jaren '40 veel gereconstrueerd. In het gepleisterde interieur is de staat van het muurwerk alleen vast te stellen op de niet gepleisterde vrijstaande pijlers. Deze zijn uit regelmatige, vrij grote stukken Doornikse kalksteen in lagen van verschillende hoogte opgebouwd. De bouwstenen zijn gescharreerd en bijna volledig origineel.

Aan het exterieur zijn bijna alle lijsten en profielen gereconstrueerd. Waar dit is na te gaan, lijkt dit op betrouwbare wijze gebeurd te zijn. Ook veel colonnetten zijn vervangen, evenals de bijbehorende basementen. Van de kapitelen is nog een aantal authentieke exemplaren bewaard gebleven. In het interieur is bijna al het lijst- en beeldhouwwerk op zijbeuk- en galerijniveau authentiek. Bij de nissenzone is een deel van de zuiltjes en kapitelen vervangen of gereconstrueerd.¹ De gewelfconsoles met geprofileerde imposten van het middenschipsgewelf zijn 18de-eeuws.

Een bijzondere karakteristiek van de geleding van het schip is de grote voorliefde voor het gebruik van monolithische, achthoekige *en délit*-colonnetten; dat wil zeggen colonnetten die haaks op het groefleger geplaatst zijn. Als er in deze beschrijving gesproken wordt over achthoekige colonnetten dan gaat het steeds om dergelijke *en délit*-colonnetten, tenzij anders is vermeld. In tegenstelling tot de bouwstenen van muren en pijlers zijn deze colonnetten bovendien gezoet. In het interieur van het schip komen de *en délit*-colonnetten rijkelijk voor op het niveau van de zijbeuken en de galerijen. Bij de buitengevels van het schip zijn ze toegepast aan weerszijden van alle vensters op zijbeuk- en galerijniveau en in de boogstellingen op de

¹ Bevestigd dankzij een vriendelijke mededeling van Laurent Deléhouzée (Région wallonne), die de blindnissenzone in 2011 heeft onderzocht.

lisenen op galerijniveau. Het rijkste gebruik in het exterieur treft men aan in de lichtbeuk, waar de loopgang aan beide zijden van ieder venster drie colonnetten telt. Enkele van deze colonnetten, met name aan de noordzijde, zijn niet *en délit*, maar opgebouwd uit zuiltrommels. De muren, pijlers en gewelven van de zijbeuken zijn van Doornikse steen, evenals de muren, schei- en gordelbogen op het niveau van de galerij en de nissenzone. De galerijen zijn in baksteen overwelfd. In de nissenzone is de achterwand van de kleine nissen afgesloten met baksteen. Dit is te zien onder het dak op de zolder van de galerij. Ten slotte zijn ook de gewelven van het middenschip van baksteen.

3.2 Het exterieur

Aan de oostzijde grenst het schip aan het transept en aan de westzijde aan de westpartij, zodat de opstand van het exterieur bestaat uit de zuidelijke en noordelijke zijgevels. Deze kennen een beneden- en een bovenzone die van elkaar gescheiden zijn door een lessenaarsdak. De benedenzone komt overeen met de gevels van de zijbeuk en de galerij, de bovenzone met de lichtbeuk van het middenschip. Op sommige plaatsen is een gedeelte van de benedenzone aan het oog onttrokken door aanbouwsels.

Het exterieur van het schip bestaat uit een opeenvolging van identiek vormgegeven eenheden die overeenkomen met de traveeën in het interieur. Daarom volgt hier eerst de beschrijving van het algemene patroon. De bijzonderheden aan de noord- en de zuidkant – inclusief de gesignaleerde aanbouwsels – komen vervolgens aan de orde.

I.3.3A links: zuidzijde van de kathedraal met op de voorgrond de apsis van de zuidelijke transeptarm, vervolgens het zuidportaal, de Lodewijkskapel en het schip (foto: JW).

I.3.3B midden: noordzijde van het schip (foto: JW).

I.3.3C rechts: zuidzijde van het schip (foto: JW).

De benedenzone

De benedenzone van het schip bestaat uit twee niveaus die beide geleed zijn met een afwisseling van rondboogvensters en steunberen in de vorm van lisenen. Deze zone is aan de zuidzijde circa 13,7 m hoog.² Het eerste niveau van deze zone komt overeen met de zijbeuk van het schip, het tweede met dat van de galerij. Het enige verticale element dat de beide bouwlagen verbindt, zijn de lisenen (circa 1,6 m breed en 20 cm diep) die vanaf het maaiveld bijna tot aan het lessenaarsdak van de galerijen lopen zonder van breedte of dikte te veranderen.

Vier ononderbroken cordonlijsten vormen de horizontale geleding van de benedenzone. Een eerste, zeer eenvoudige rechte lijst bevindt zich onder de afzaat van de zijbeukvensters, waarvan de dagkanten afgeschuind zijn. Ieder venster is omkaderd door een boogstelling bestaande uit

² Cornet 1970a: p.43.

een geprofileerde rondboog, die rust op kapitelen op achthoekige colonnetten met basementen. De kapitelen van de colonnetten bevinden zich ter hoogte van de vensterkruin, zodat er tussen de top van het venster zelf en de boog van de venster nis een lunetvormig boogveld ontstaat. De tweede doorlopende lijst is evenals de andere lijsten ook over de lisenen omgetrokken. Deze bestaat, tussen de venster nissen, uit een aaneenschakeling van rechte, horizontale gedeelten en gebogen segmenten die rondom de boogrug van de vensteromlijstingen zijn omgetrokken. Het profiel van deze lijst bestaat achtereenvolgens uit 1/3 bol, een 1/4 rond en een recht profieldeel. De derde doorlopende lijst, met een 1/4 hol, een 1/4 bol en een recht profiel, bevindt zich onder de afzaten van de galerijvensters. Deze vensters zijn eveneens voorzien van afgeschuinde dagkanten. Ook de galerijvensters zijn omgeven door een boogstelling met twee achthoekige colonnetten. Hier loopt de boog van de vensteromlijsting parallel met de rondboog van het venster, zodat er geen lunet tussen de vensterboog en de omlijstingsboog ontstaat. Ter hoogte van de galerijvensters zijn ook de lisenen gedecoreerd met een smalle boogstelling die uitgespaard is in het vlak van de liseen. Het kapiteel en basement in deze blindnissen bevinden zich op hetzelfde niveau als die van de galerijvensters.

De vierde lijst van de horizontale geleding is een forse, drieledige cordonlijst met drie holle profielen, gevolgd door een recht profiel. Deze omkadert zowel de kleinere boog op de liseen als de grotere vensteromlijsting. Korte horizontale lijststukken zorgen voor de verbinding tussen de boogomlijstingen. Boven de arcade wordt de liseen door een schuin geplaatste steen afgedekt. De sterk geprofileerde daklijst van het schilddak hierboven steekt iets over en rust op kraagstenen die op regelmatige afstand van elkaar zijn aangebracht.

De dakgoot van het lessenaarsdak boven de galerij rust op de daklijst. Het dak heeft een hoek van circa 33 graden en is sinds 2010 met lood gedekt.³ Het dakschild onttrekt de gehele uitwendige zone tussen galerij en lichtbeuk aan het zicht. Wel zijn er onder de lichtbeukzone kleine pilasters die boven het dakschild uitkomen. Onder het dak, op de zolder, is te zien dat deze pilasters steunen op een door verjonging van de muur gevormde rand boven de galerijgewelven. De muurvlakken tussen de pilasters in deze zone onder het dak tussen galerij en lichtbeuk, zijn geleed met brede spaarnissen.⁴ Laag in de nis bevinden zich per travee telkens twee rechthoekige openingen die dichtgezet zijn met baksteen.

De bovenzone

De lichtbeuk van het middenschip bevat een reeks grote vensters. Zij liggen steeds op dezelfde verticale as als de zijbeuk- en galerijvensters. Ook zij hebben afgeschuinde dagkanten, maar deze zijn minder diep dan op de lagere niveaus. Bovendien is het oppervlak van deze vensters aanzienlijk groter.

Voor de vensters bevindt zich een loopgang van circa 0,5 meter breed. Deze loopt tussen de muur van de lichtbeuk enerzijds en een reeks van kleine tussenpijlers met aan weerszijden drie colonnetten anderzijds. De tussenpijlers, die de traveegrenzen markeren, zijn de voortzetting van de kleine pilasters die onder de loopgang net boven het dakschild uitsteken. Deze tussenpijlers worden over het muurwerk boven de loopgang voortgezet als lisenen en eindigen met een schuine dekplaat, iets onder de daklijst van het middenschip.

Aan weerszijden van ieder venster of van iedere tussenpijler, afhankelijk van de wijze waarop men kijkt, bevinden zich drie achthoekige colonnetten. Elk van deze colonnetten draagt een kapiteel waarop een dekplaat of architraaf ligt. Deze dekplaten vormen het plafond van de loopgang en zijn daartoe ingewerkt in het muurwerk van de lichtbeuk. Boven de colonnet die zich direct naast het venster bevindt, rust op de dekplaat een archivolt die het venster omkadert

³ De dakhelling is gemeten op de restauratietekening van Jean Cailleau van kort na de Tweede Wereldoorlog. Op de foto's van vóór 2010 zijn de daken nog gedekt met leien.

⁴ Op foto's van direct na de brand van de schipdaken in mei 1940 is de situatie onder het dak goed zichtbaar. Zie afb. I.3.10A).

en waarvan het binnenwelfvlak of de intrados tegelijkertijd het gewelf van de loopgang voor de vensters vormt. Een doorlopende holle lijst loopt over de dekplaten en over de tussenpijlers en is omgetrokken rond de boogrug van de vensteromkadering. De voortzetting van deze lijst over de tussenpijlers verloopt niet zo vloeiend als bij de doorlopende lijsten op de benedenzone.

I.3.4A links: schip, loopgang voor de lichtbeuk, circa 1945, met tijdelijk galerijdak (foto KIK-IRPA, Brussel).

I.3.4B rechts: schip. Lichtbeuk aan de zuidzijde (foto: JW).

Achter of schuin achter elke tussenpijler zijn in het muurwerk van de lichtbeuk bouwnaden zichtbaar die de contour hebben van een halfronde, dichtgezette opening. Deze figuren beslaan ongeveer de halve vensterhoogte (afb. I.3.5B) en bevinden zich nagenoeg op de traveegrens, meestal enigszins excentrisch achter de tussenpijlers van de loopgang.

Op de muur boven de lichtbeuk bevindt zich een brede daklijst, die door kraagstenen wordt ondersteund. Het profiel van deze lijst is nog rijker dan dat van de lager gelegen galerijdaklijst. Het dak van het middenschip heeft een helling van circa 45 graden.

I.3.5A links: schip, zuidzijde, lichtbeuk nabij het transept (foto: JW).

I.3.5B rechts: schip, zuidzijde, lichtbeuk nabij het transept, contour van dichtgezette opening tussen de twee colonnetten ter linkerzijde van de pijler (foto: JW).

Als men de gehele opstand van de zijgevels van het schip in ogenschouw neemt, valt op dat er sprake is van een zorgvuldige opbouw, waarin de decoratieschema's – van beneden naar boven – in rijkdom toenemen. Bij de zijbeuken worden de vensters benadrukt door een boogstelling op kapitelen. Op het niveau van de galerij worden de vensters gecombineerd met steunberen en is het lijstwerk rijker uitgevoerd. Het lichtbeukniveau vormt de climax van de opstand: dankzij de

loopgang met vrijstaande colonnetten wordt een uitbundig ruimtelijk en visueel effect gerealiseerd.

De zuidzijde van het schip

Aan de zuidzijde zijn de façadetravee en een deel van het muurvlak van de eerste schiptravee niet te zien door de kapel die boven de doorgang tussen het bisschoppelijk paleis en de kathedraal gebouwd is. De oostzijde van de kapel oversnijdt de omkadering van het eerste venster van zowel de zijbeuk als de galerij. De zuidgevel het hierboven geschetste patroon van de noordgevel. Daarbij kan opgemerkt worden dat de lichtbeukcolonnetten in de travee die aansluit op het transept, veel dichter bij elkaar staan, dan in de andere traveeën.

Tegen de zuidzijde van het schip bevinden zich, nabij de hoek met het transept, drie aanbouwen, die de benedenzone van de vijfde, zesde en zevende travee aan het zicht onttrekken. De eerste aanbouw is een klein bouwdeel met een zadeldak. Het is onder tegen de dakrand gedecoreerd met een klimmend boogfriesje. Het bouwsel dat gedeeltelijk aan het zicht wordt onttrokken door het verhoogde maaiveld, is een voormalige sacristie uit 1849. Eerder stond hier het verwarmde lokaal of calefactorium van de *clochemans*, de kosters van de kathedraal.⁵ De tweede aanbouw is de kapel voor Lodewijk de Heilige, die zich bevindt in de hoek van het schip en het transept, tegen de zesde en zevende zijbeuktravee (zie § I.3.6). Ten slotte staat in dezelfde hoek, voorbij de kapel, een uitbouw met de entreehal van het zuidelijke zijportaal (zie § I.4.3).

De noordzijde van het schip

Op de grens van de façadetravee en het schip staat dwars een 12de-eeuwse muur die behoorde tot de kapittelgebouwen, die zich aan de westzijde van de alhier gelegen pandhof bevonden. Nabij het transept staan – net zoals aan de zuidzijde – de colonnetten van de lichtbeuk veel dichter bij elkaar, dan bij de rest van het schip. Ook aan de noordzijde bevindt zich in de hoek van het schip en het transept een uitbouw met de entreehal van het noordelijke zijportaal. Deze uitbouw zal apart beschreven worden (zie § I.4.2).

I.3.5A links: zuidzijde van de westpartij met aansluiting op het schip (foto: JW).

I.3.5B rechts: noordzijde van de westpartij met aansluiting op het schip (foto: JW).

⁵ Joseph Cornet (1970a: p.256) citeert uit een rapport van 7 maart 1849, Doornik, ACT, 2ème section, n° 8. Zie ook: Voisin 1859a: p.80 en Pycke 2003a: p.172.

Het schip en de façadetravee

De zuid- en de noordzijde van de façadetravee sluiten in het exterieur – op enkele reeds besproken verschillen na – harmonieus aan op de opbouw van de zijgevel van het schip. In de bovenzone is de continuïteit het sterkst. Hier wordt de overgang van de façadetravee naar de eerste travee van het schip slechts gemarkeerd door een extra tussenpijler en drie extra colonnetten langs de loopgang voor de vensters. Al deze colonnetten bevinden zich op hetzelfde niveau als de reeks colonnetten van de flankerende torentjes tegen de topgevel van de westfaçade. Ook de sokkellijst waarop zij staan, loopt ononderbroken door. De sokkellijst van de bovenste reeks colonnetten van de westtorentjes bevindt zich in het verlengde van de daklijst van het schip.

3.3 Het inwendige van het schip

Het schip heeft een basilicale aanleg: het hoge middenschip wordt geflankeerd door lagere zijschepen met galerijen. Evenals de plattegrond bestaat de opstand van het schip uit een reeks herhalingen van eenzelfde module: de traveeën die in de hoogte op gelijke wijze zijn vormgegeven.

Het middenschip

De opstand van de hoge middenbeuk is in vier zones verdeeld. Op vloerniveau bevindt zich de arcade van de scheibogen, die de middenbeuk van de zijbeuken scheidt en deze er tevens mee verbindt. Hierboven verheffen zich de galerijen. Deze zijn net zo hoog als de zijbeuken. Het derde niveau is een nissenzone waarachter zich het lessenaarsdak van de galerijen bevindt. Het vierde niveau wordt gevormd door een lichtbeukzone met tussen de vensters de aanzet van de gewelven. De vier niveaus zijn van elkaar gescheiden door forse cordonlijsten die ononderbroken doorlopen van de pijlers van de façadetravee tot aan de vieringpijlers. Deze lijsten zijn zowel afsluiting als sokkel van de elkaar opeenvolgende bouwlagen. Er is geen enkel verticaal element dat deze lijsten doorbreekt. De zijbeuken, de galerijen en de middenbeuk zijn overwelfd met graatgewelven.

Achtereenvolgens zullen de vier zones beschreven worden, waarbij steeds eerst de opstand aan de zijde van het middenschip en daarna de corresponderende ruimte (zijbeuk, galerij) aan de orde komt.

I.3.6A links: doorsnede van het schip en de westpartij. Constant Sonneville, 1895 (foto: KIK-IRPA).

I.3.6B rechts: opstand van het schip, zuidzijde (foto: JW).

De scheiboogarcade

Het eerste deel van de opstand van het middenschip wordt aan beide zijden gevormd door een scheiboogarcade die op samengestelde pijlers rust. De pijlers van het middenschip hebben als

I.3 Het schip

grondvorm een gelijkarmig kruis, waarbij halfzuilen aangebracht zijn tegen de uiteinden van de armen. In de oksels van het kruis zijn achthoekige colonnetten geplaatst (afb. I.3.7A-7C). Zowel de halfzuilen als de colonnetten staan op basementen en worden bekroond door rijk versierde kapitelen met voornamelijk vegetatieve motieven. De kapitelen worden verenigd onder een geprofileerde dekplaat. De eerste twee pijlers, vanaf het westen geteld, van de zuidelijke arcade zijn iets slanker dan de overige pijlers van de scheiboogarcade. De sokkels en basementen van de pijlers liggen gedeeltelijk in de bestaande vloer van het schip verzonken. Aan de zuidzijde is dit, in de richting van de westgevel, in toenemende mate het geval. Aan de noordzijde doet dit fenomeen zich juist in de omgekeerde richting voor: naar het transept toe.

I.3.7A links: schip, zuidzijde, middenschippijler nabij de Lodewijkskapel (foto: KIK-IRPA, Brussel).

I.3.7B midden: schip, zuidzijde, zijbeuk richting transept (foto: JW).

I.3.7C rechts: schip, zuidzijde, middenschippijler, sokkels en basementen (foto: JW).

De **scheiboogarcade** tussen middenschip en zijbeuk wordt aan weerszijden gevormd door een reeks van negen boogopeningen, waarvan de boogronding drie archivoltentelt. De buitenste archivolt draagt het wandvlak van de schiparcade en komt neer op de halfzuil aan de zijde van het middenschip. De tweede of middelste archivolt wordt gedragen door de vrijstaande colonnetten, terwijl de binnenste archivolt neerkomt op de halfzuilen in de arcadeopening. De drie archivoltent zijn vlak, ongeveer even groot en hebben geen profilering.

De scheiboogarcade, tevens de eerste zone van de schipwand, wordt aan de zijde van het middenschip afgesloten met een horizontale lijst, die de overgang naar de tweede zone met de galerij markeert. De geprononceerde cordonlijst heeft een samengesteld profiel bestaande uit een kwart hol, een ojief en een afsluitend recht profiel.

I.3.8A links: schip, opstand van de noordzijde (foto: JW).

I.3.8B midden links: schip, zuidelijke zijbeuk (foto: JW).

I.3.8C midden rechts: schip, zuidelijke zijbeuk in westelijke richting (foto: JW).

I.3.8D rechts: schip, zuidelijke zijbeuk, pilaster met flankerende colonnetten (foto: JW).

De zijbeuken: pijlers, muren, vensters, gewelven

De opstand van de zijbeuken bestaat aan de binnenzijde uit de vrijstaande pijlers van de scheiboogarcades. Aan de andere zijde worden de zijbeuktraveeën begrensd door de buitenmuur, met aan weerszijden een daarin verankerd pijlerlichaam. Deze pijlerlichamen hebben de vorm van een pilaster, geflankeerd door twee achthoekige colonnetten (afb. I.3.8D). De colonnetten hebben een basement en een kapiteel en delen met de pilaster een gezamenlijke sokkel. De afgeschuinde sokkel is in veel gevallen vrij rijk geprofileerd en met geometrische motieven gedecoreerd. Op de colonnetten en de pijler ligt een impostlijst die tegelijkertijd als dekplaat van de kapitelen fungeert.

De zijbeuktraveeën zijn overwelfd door graatgewelven in Doornikse steen die van elkaar gescheiden worden door een dubbele gordelboog. De binnenste archivolt van deze boog steunt aan de zijde van de schiparcade op de halfzuil van de vrijstaande pijler. Aan de zijde van de buitenmuur komt deze neer op de impost van de pilaster. De tweede archivolt vertrekt aan de schipzijde vanaf de flankerende achthoekige colonnetten. Aan de buitenzijde rust deze echter wederom op de gezamenlijke impostlijst van pilaster en kapitelen. Doordat de colonnetten bij de vrijstaande pijler terugliggen ten opzichte van de halfzuil, is de binnenste archivolt veel geprononceerder aan de zijde van de schiparcade. Naar de buitenmuur toe verliest deze geleidelijk aan dikte. De graten van het gewelf komen zowel aan de muurzijde als aan de schipzijde neer op de hoek van de dekplaat van de colonnetten.

Aan de vier zijden van het gewelfvak worden de schei- respectievelijk gordelbogen begeleid door smalle bogen, die aan de muurzijde als muraalboog dienen. De muraalboog komt neer op de dekplaat van het pijlerlichaam. Onder de muraalboog bevindt zich, in de as van de travee, een rondboogvenster met een grote afzaat. Het venster heeft diepe neggen die geleidelijk overgaan in de naar boven toe minder afgeschuinde rondboog.

De galerijen

Boven de zijbeuken bevinden zich galerijen over de volledige lengte van het schip. Zij tellen evenzoveel traveeën, zijn even breed en ook even hoog als de zijbeuken. Door de grotere vensters, de minder zware pijlers en de bijna complete bepleistering in licht okergeel lijken ze echter aanzienlijk ruimer. De galerij is met grote bogen over de gehele hoogte geopend naar het middenschip.

De scheiboogarcade naar het middenschip steunt op achthoekige pijlers met afwisselend smalle en brede zijden, die aan de vier korte zijden geflankeerd worden door achthoekige colonnetten met basement en driezijdig kapiteel. De pijler en de colonnetten hebben een gezamenlijke sokkel. Aan de bovenzijde wordt de pijler afgesloten door een doorlopende lijst met een ojiefprofiel, die boven de kapitelen als dekplaat fungeert. Hierop zetten de bogen aan. De galerijen zijn overwelfd met graatgewelven in baksteen.

De scheiboog van galerij en middenschip heeft drie archivolten. De binnenste rust op de colonnetten die onder de scheiboogarcade tegenover elkaar staan. De daaropvolgende, afgeschuinde archivolt, die zowel aan de zijde van de middenbeuk als van de galerij voorkomt, rust op de, eveneens afgeschuinde en vlakke zijden van de pijler. Deze afgeschuinde boog kan worden gezien als een gekanteld binnenwelfvlak. Naarmate dit vlak de boogkruin nadert, neemt het een meer horizontale positie in. De derde of buitenste archivolt rust op de colonnetten aan de middenschip- en galerijzijde. Aan de middenschipzijde is deze boog een uitsparing in het muurvlak van de middenschipwand. Aan de galerijzijde gaat hij op in het aangrenzende gewelfvak van het galerijgewelf.

Aan de galerijzijde rust de gordelboog die de gewelven van de galerijtraveeën van elkaar scheidt op dezelfde colonnet als de buitenste archivolt van de scheiboogarcade. Tegen de buitenmuur rust de gordelboog op een dubbele pilaster die bekroond wordt met een eenvoudige impostlijst.

I.3 Het schip

I.3.9A links: schip, noordzijde, laatste boog van de galerijarcade voor de viering (foto: JW).

I.3.9B midden links: schip, noordgalerij richting het oosten (foto: JW).

I.3.9C midden rechts: schip, nissenzone, noordzijde (foto: JW).

I.3.9D rechts: lichtbeuk (foto: JW).

Het nissenzone⁶

Het derde niveau van de opstand van het middenschip is een nissenzone, waarachter zich uitwendig de daken van de galerij bevinden. Deze zone bestaat uit een regelmatige reeks rondboognissen met dubbele archivolt. De binnenste archivolt rust op korte pilasters. Tegen deze pilaster staat een zuiltje op een basement en met een kapiteel waarop de buitenste archivolt rust. Deze buitenste archivolt vormt een uitsparing in het muurvlak. De dekplaat van het kapiteel en de impost van de pijler sluiten nauw op elkaar aan.

In de achterwand van het vlak onder de dubbele archivolt bevindt zich een kleine nis. Deze wordt voor het overgrote deel afgesloten door een rondboog, waarna de nis iets lager wordt voortgezet met een rechte afsluiting, zodanig dat tussen de rondboog en de rechte sluiting een klein lunet wordt gevormd.

I.3.10A links: zicht op de galerijen, de achterwand van het triforium en de lichtbeuk, 1940 (foto: Kanunnik Paul Dewinter).

I.3.10B & 10C midden: zolder van de noordelijke galerij: achterzijde van de nissenzone met in baksteen dichtgezette openingen (foto: JW).

Twee rondboognissen in de nissenzone komen overeen met één travee van de eronder en erboven gelegen zones. Het geheel is zodanig geordend dat de pilasters met zuiltje in de

⁶ De benaming van deze zone in de schipwand is lastig. Vaak wordt deze aangeduid als triforium (Cornet 1970a: p.42). Er is echter geen loopgang aanwezig, terwijl juist dit element een constante is bij het middeleeuwse gebruik van dit begrip (voor het eerst bij de 12de-eeuwse kroniekschrijver Gervasius van Canterbury). Oorspronkelijk waren er in Doornik kleine openingen naar de galerijzolders, zodat betoogd zou kunnen worden dat er sprake is van openingen op de galerijzolder. Om verwarring te voorkomen met de eronder gelegen galerij is gekozen voor het begrip schijntriforium. Voor een reeks blinde nissen of bogen onder de lichtbeuk van een basilicale middenbeuk, ter plaatse van de zolder boven de zijbeuk of galerij, wordt ook wel de term schijn- of blindtriforium gebruikt.

nissenzone zich afwisselend in de as van de pijlers van beide onderliggende arcades bevinden, dan wel recht boven de boogkruinen ervan. De reeks loopt zonder onderbreking door van de pilaster op de grens met de westpartij en de vieringpijlers.

Op de zolder van de galerij is de achterwand van de nissenzone zichtbaar onder de betonnen dakconstructie. De traveeën zijn hier gescheiden door middel van een liseen, die zich bovendaks voortzet als traveescheiding van de lichtbeuk (zie afb. I.3.10A). Het muurwerk tussen de lisenen is geled door brede spaarnissen die aan de bovenzijde worden afgesloten door een rondboog die aan weerszijden rust op een kleine impost. In elk spaarveld bevinden zich twee staande, rechthoekige, met baksteen dichtgemetselde openingen. Deze komen overeen met de diepe openingen in de nissenzone.

De lichtbeuk en het gewelf

De lichtbeuk van het schip heeft een zeer eenvoudige opzet. Centraal in de muur van iedere travee bevindt zich een groot rondboogvenster met een zeer diepe afzaat. Deze afzaat begint vlak boven de scheidingslijst met de nissenzone. Ook de dagkanten en de intrados van de rondboog van het venster zijn afgeschuind.

Tussen de vensters, in de as van de pijlers van de schipwand, bevinden zich pilasters met imposten op een console die rust op de scheidingslijst met de nissenzone. Op de pilasters rusten de vrij platte gordelbogen van het graatgewelf. De graten van het gewelf komen neer op de hoeken van de imposten. De bakstenen gewelven zijn geheel gepleisterd. Op de zolder van de middenbeuk zijn de buitenwelfvlakken en de gewelfkappen met cement afgesmeerd.

Het muurwerk van de middenbeuk eindigt iets boven de kruin van de gewelven. Daar begint de betonnen dakstoel van het schip. Van de façade tot aan de vieringtoren hangt in het midden van deze dakstoel een betonnen pad met aflopende zijpaden naar de dakkapellen aan weerszijden. Boven de gewelven bevinden zich meerdere bouwsporen in de hoek met het transept. Deze zullen hieronder aan de orde komen.

De overgang naar het transept

Het regelmatige patroon van de opstand van het middenschip eindigt aan de oostzijde tegen de vieringpijlers. Deze twee samengestelde pijlers dragen een brede diafragmaboog, die de vorm heeft van een licht geknikte spitsboog en opent op de viering.

De vieringpijlers

De twee westelijke vieringpijlers zijn spiegelbeeldig identiek, zodat de beschrijving van één van de twee, in dit geval de zuidelijke pijler, volstaat.⁷ Hoewel flink forser van omvang zijn de vieringpijlers typologisch vergelijkbaar met de kruisvormige, vrijstaande schippijlers. Aan de kern van de pijler op een kruisvormige plattegrond zijn elementen toegevoegd, zodat een samengestelde pijler is gevormd. Op de assen bevinden zich halfzuilen tegen het pijlerlichaam, die worden geflankeerd door twee colonnetten. Daartussen bevindt zich, in de inspringende gedeeltes tussen de kruisarmen, aan iedere zijde een vrij dikke schalk (afb. I.3.11A-11B). Is de opzet van de vieringpijlers aan alle vier de zijden identiek. De bogen die erop rusten zijn dat niet.

Aan de westzijde – richting de scheiboog van het schip – komen de drie archivolten van de scheiboogarcade van de middenbeuk van het schip neer op een halfzuil, een achthoekige colonnet en opnieuw een kleinere halfzuil. Aan de zuidzijde – richting de scheiboog van de zuidelijke transeptarm – zijn er slechts twee archivolten. Deze komen neer op de halfzuil en de flankerende colonnetten aan de zuidkant van de pijler. Tussen de pijlerdelen aan zuidkant en die

⁷ Voor de noordelijke pijler hoeven in onderstaand beschrijving alleen de woorden ‘zuid’ en ‘noord’ omgewisseld te worden.

I.3 Het schip

aan de westkant bevindt zich nog een halfronde colonnet. Hierop rust de graat van het zijbeukgewelf neer.

I.3.11A links: zuidwestelijke vieringpijler, tussen het schip (rechts) en de viering (links) (foto: KIK-IRPA).

Aan de noordzijde, de zijde van de middenbeuk van het schip, dragen de halfzuil en de flankerende colonnetten de diafragmaboog die het schip van de viering scheidt. De flankerende colonnetten zijn hier niet achthoekig, maar rond en dikker dan de colonnetten die de kapitelen dragen op scheiboogniveau. Aan de oostzijde, de kant van de middenbeuk van het transept, dragen de halfzuil en de ook hier dikkere, ronde colonnetten de gordelboog tussen de viering en de dubbeltravee van het transept. Tussen de colonnetten van de gordelboog en de diafragmaboog bevindt zich in het midden van de noordoostelijke zijde van de pijler een gemetselde tweederde-colonnet die uiteindelijk correspondeert met de kruisrib van het gewelf van de vieringstoren. Tussen de oostkant en de zuidkant van de pijler, ten slotte, is er in het midden van de zuidoostelijke zijde van de pijler nog een gemetselde halfronde colonnet. Deze correspondeert met de kruisrib van het gewelf van de dubbeltravee van het transept.

I.3.12A links: westelijke vieringpijlers gezien vanuit de noordelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).

I.3.12B midden links: westelijke vieringpijlers gezien vanuit de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).

I.3.12C midden rechts: westelijke vieringpijlers gezien vanuit het schip (foto: JW).

I.3.12D rechts: oostelijk deel van het schip en westelijke vieringpijler, noordzijde (foto: KIK-IRPA).

Op het niveau van de galerij en de nissenzone zetten de hierboven beschreven doorlopende halfzuilen en ronde colonnetten aan de zijde van de middenbeuken van schip en transept zich voort (noord- en oostzijde van de pijler). De westzijde van de vieringpijler bestaat op de

verdieping uit een gehalveerde, achthoekige pijler van het type van de galerijarcade van het schip. Aan de zijde van de galerij van het transept is de situatie anders. Daar steunt de arcade van de galerij op een halfzuil geflankeerd door achthoekige colonnetten, een situatie die overeenkomt met de zijbeuken op begane grond.

De doorlopende halfzuilen en ronde colonnetten van de vieringpijlers hebben alle een kapiteel, dat zich ongeveer ter hoogte van de gewelfaanzet van het middenschip bevindt. Deze kapitelen dragen de diafragmabogen van de viering. Het kapiteel op de centrale halfzuil aan de zijde van de viering draagt dubbele schalken die recht omhoog doorlopen tot aan het gewelf van de vieringtoren.

De diafragmahoog

Het schip wordt van het transept gescheiden door een imposante diafragmahoog. Deze rust aan beide kanten op dat deel van de viering pijler dat gericht is op de middenbeuk van het schip: de hoog ontspringt aan het kapiteel op de halfzuil, terwijl de begeleidende rondstaafprofielen rusten op de flankerende colonnetten. De gepleisterde hoog heeft een rechthoekige doorsnede, maar wordt aan beide zijden door een fijn driekwartrond profiel begeleid. Op de hoog bevindt zich een geschilderde versiering van geometrische motieven.

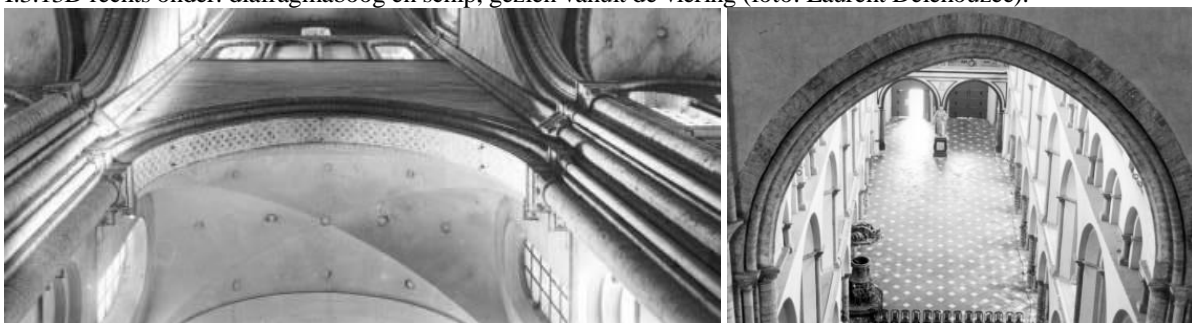

I.3.13A links boven: schip, diafragmahoog naar de viering (foto: JW).

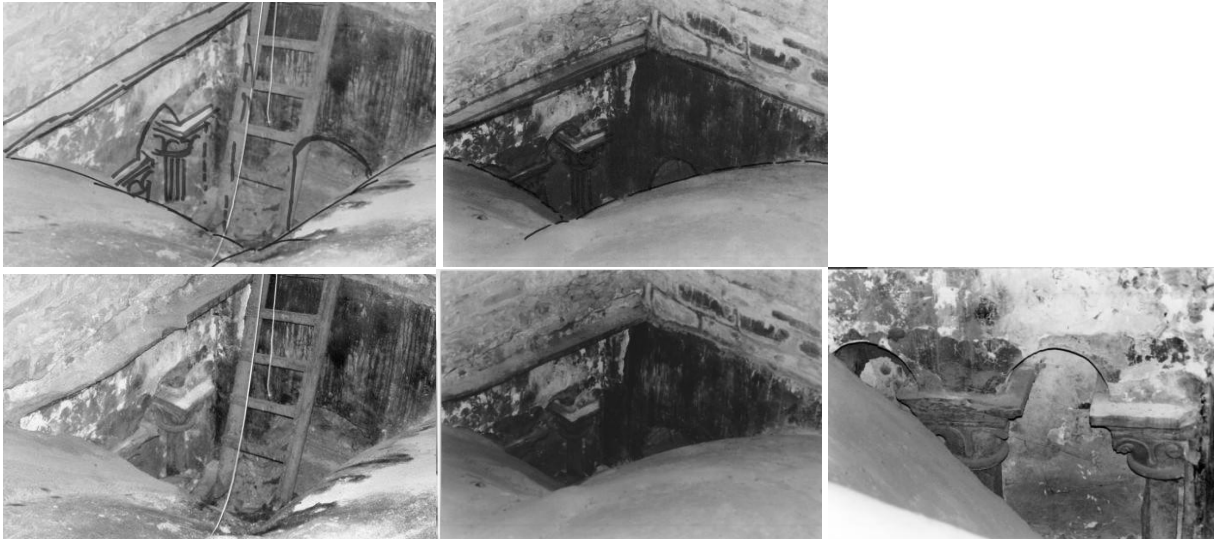
I.3.13B rechts boven: schip, aanzet van de diafragmahoog naar de viering (foto: JW).

I.3.13C links onder: diafragmahoog tussen schip en viering, gezien vanuit de viering (foto: KIK-IRPA).

I.3.13D rechts onder: diafragmahoog en schip, gezien vanuit de viering (foto: Laurent Deléhouzée).

De diafragmahoog draagt de westmuur van de vieringtoren. Aangezien de kruin van de hoog aanzienlijk lager is dan die van de schipgewelven, is aan de schipzijde het lagere deel van deze westmuur zichtbaar. In het muurwerk is hier door het pleisterwerk heen een horizontale lijn te ontwaren. Deze lijn behoort tot een bouwspoor dat ook boven de schipgewelven is te zien.

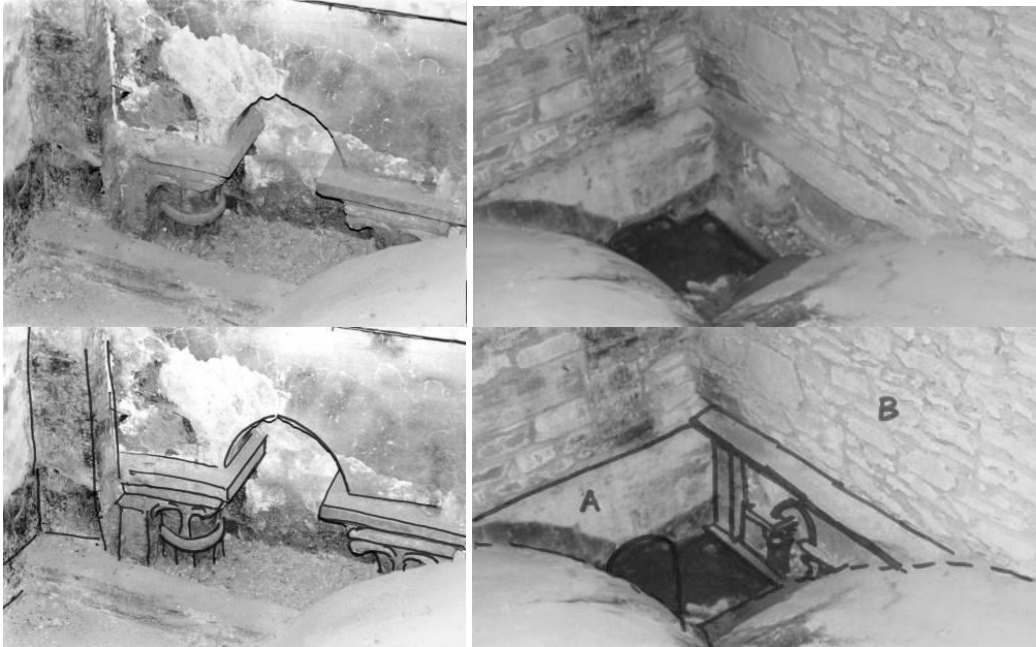

I.3.14A links en I.3.14B midden boven: schip, zolder van de middenbeuk, zuidzijde, gewelfflies in de hoek bij de vieringtoren, arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (links) en deel rondboognis (rechts) (foto: JW).

I.3.14C rechtsboven: schip, zolder van de middenbeuk, zuidzijde, gewelfflies in de hoek bij de vieringtoren, arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (foto: JW).

I.3.14D linksonder; schip, zolder van de middenbeuk, noordzijde, gewelfflies in de hoek bij de vieringtoren, rest van arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (foto: JW).

I.3.14E rechtsonder: schip, zolder van de middenbeuk, noordzijde, gewelfflies in de hoek bij de vieringtoren, arcatuur tegen de westelijke vieringmuur (B, rechts) en restant van een rondboognis (net boven de donkere waterplas) in de noordelijke muur van het schip (A, links) (foto: JW).

Bouwsporen in de westmuur van de vieringtoren

Onder de betonnen dakstoel van het schip zijn in de westmuur van de vieringtoren diverse bouwsporen zichtbaar (afb. I.3.14A-14E). Deze bevinden zich zowel aan de noord- als de zuidzijde in de meest oostelijke gewelfzwijk van het middenschipsgewelf, in de hoek bij de westelijke vieringpijlers. Hier zijn boven het schipgewelf fragmenten van een geprononceerde lijst en daaronder twee delen van een boogstelling zichtbaar. De blinde boogstelling bestaat uit bogen die op korte colonnetten met kapitelen rusten. Deze colonnetten staan op een lijst, die zich op dezelfde hoogte bevindt als het hierboven genoemde horizontale bouwspoor dat in het

interieur van het schip – dus onder het gewelf – te zien is in de muur die de diafragmaboog draagt.

Naast de fragmenten van de blinde boogstelling die in de gewelfzakken zichtbaar zijn, bevindt zich in dezelfde gewelfzakken nog een ander bouwspoor: in de zijmuur van het schip. Hier is, zowel aan de zuid- als noordzijde, een gedeelte van een rondboognis zichtbaar.

Hoger in de westmuur van de vieringtoren, maar nog onder de huidige dakstoel, leidt een brede ontlastingsboog in het metselwerk het gewicht van de toren richting de vieringpijlers en ontlast op deze wijze de eronder gelegen diafragmaboog tussen schip en viering. Deze ontlastingsboog is goed zichtbaar op een foto uit 1906, toen het schip een nieuw dak kreeg (afb. I.5.4.7A).

3.4 De vestibules aan de zuid- en noordzijde

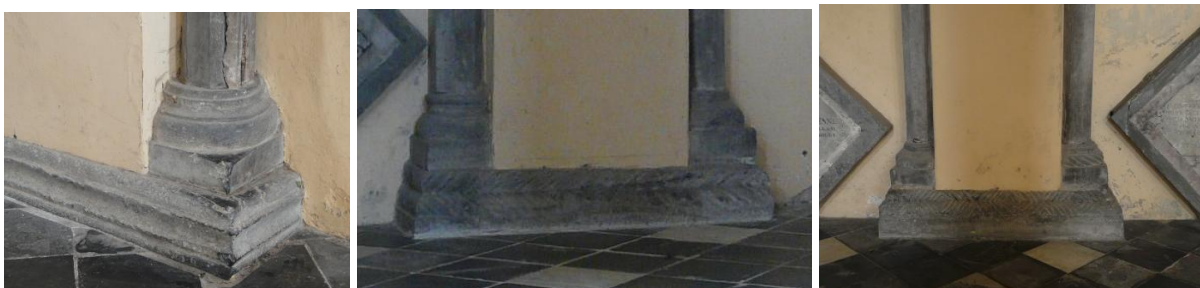
Ter hoogte van de achtste travee van het schip, in de oksel met het transept, bevindt zich aan de zuid- en noordzijde een voorhal. Deze voorhallen leiden naar de zijportalen van de kathedraal. Zij zijn nauw verbonden met zowel het schip als het transept. Door sommigen wordt deze ruimte ook wel aangeduid als pré-transept⁸ (voortransept), maar feitelijk gaat het om de ingangshallen van de zijportalen, die zich in de oksel van de zijbeuken van schip en transept bevinden. Deze ingangshallen of vestibules zullen in het volgende hoofdstuk aan de orde komen (zie § I.4).

3.5 Bouwsculptuur: de basementen en kapitelen van het schip

Het schip van de kathedraal heeft, in het bijzonder op het niveau van de zijbeuken en de galerijen, een weelderig ensemble van kapitelen, gedecoreerde basementen en sokkels. Er zijn nauwelijks twee kapitelen te vinden die gelijk aan elkaar zijn. Langs de zijbeukmuren geldt dat ook voor de plinten en basementen

Sokkels en basementen

In het schip komen twee typen sokkels en basementen voor. Het ene type siert de muurpilasters van de zijbeuken en is van hetzelfde type als de sokkels en basementen van de muurpilasters in de vestibule en op de galerij van de westpartij. Het andere type treft men aan bij de vrijstaande pijlers van het middenschip, op galerijniveau en op alle plaatsen waar colonnetten nissen of vensters flankeren, zowel in het interieur als aan het exterieur.

I.3.15A links: Schip, zuidelijke zijbeuk, gemeenschappelijke pijler met de façadetravee: plint, voetplaat en basement (foto: JW).

I.3.15B midden: Schip, zuidelijke zijbeuk, pijler met pilaster en colonnetten tegen de buitenmuur: plint, voetplaat en basement (foto: JW).

I.3.15C rechts: Schip, zuidelijke zijbeuk, pijler met pilaster en colonnetten tegen de buitenmuur: plint, voetplaat en basement (foto: JW).

⁸ Bijvoorbeeld: Brulet 2012a: p.228.

Het eerste type staat op een brede plint.⁹ Midden daarop rust de gepleisterde pilaster met aan weerszijden achthoekige colonnetten met ieder een eigen voetplaat en basement. De elementen van deze groep kennen een grote variatie aan vormen. De plinten bestaan uit een samenstel van drie tot vijf profielen en zijn vergelijkbaar met de plinten in de vestibule van de westpartij. Een deel ervan is opgebouwd uit traditionele profielen, zoals rechtstanden, ojieven en holle of bolle profielen (afb. I.3.15A). Maar bij de andere plinten van deze groep komt een veelheid aan decoratieve motieven voor: visgraatprofiel, touwprofiel, golfjesprofiel (afb. I.3.15B-15C). Op de plinten bevinden zich de vierkante, onversierde voetplaten van de colonnetten. Hierop staat het eigenlijke basement. Ook de basementen kennen een grote rijkdom aan vormen. Veelal bestaan zij achtereenvolgens uit een dik kussen (torus), dat op zeer onderscheiden wijze gedecoreerd kan zijn, en één of meer rondstaven, dikwijls met een scotia (hol) daartussen. De decoratie van de kussens is zeer gevarieerd: halve cirkels, schuine lijnen, golfjes, diamantkoppen, bladmotieven. Sommige kussens hebben een ornament op de hoek, zoals een hoekvluut of een klavertje vier. In de eerste travee van de zuidelijke zijbeuk, tegen de buitenmuur in de hoek bij de westpartij, is een omgekeerd kapiteel als basement gebruikt.

I.3.16A links: Schip, pijler van de noordelijke schiparcade (foto: JW).

I.3.16B rechts: Schip, pijler van de zuidelijke schiparcade (foto: JW).

Het tweede type sokkel en basement komt voor bij de pijlers van de middenschiparcade. Sommige basementen en ook sokkels zijn geheel of gedeeltelijk in de vloer van het schip verzonken (afb. I.3.16A-16B). Dit type kent veel minder variatie in vormenrijkdom. De (half)ronde basementen van halfzuilen, schalken en colonnetten hebben een rechte voetplaat en vervolgens een attiserend profiel met meestal een vrij hoge, ondiepe trochilus en torussen van ongelijke dikte. In hoogte en afwisseling van de profielen is er enige variatie. Zo worden bij sommige profielen twee gebogen delen gescheiden door een bandje. Een groot aantal basementen van de middenschippijlers heeft voetloof. In sommige gevallen verbindt dit de verschillende profielen van het basement. In andere gevallen ligt het op de hoek van het onderste kussen.

Kapitelen

Het schip van de kathedraal telt een uitzonderlijk groot en gevarieerd ensemble van kapitelen, zowel in het interieur als aan het exterieur. In totaal gaat het om circa 1500 kapitelen, waarvan het grootste deel oorspronkelijk is. Alleen de binnenzijde van het schip telt circa 400 exemplaren.¹⁰ De kapitelen van het schip kunnen in een aantal groepen worden ondergebracht. De eerste groep omvat voornamelijk de kapitelen op de begane grond van de westpartij en tegen de zijbeukwanden van het westelijke deel van het schip, vooral aan de zuidzijde. Twee hoofdvormen domineren deze groep: het ene type kan men karakteriseren als een volutenkapiteel met dennenappels op de hoeken (afb. I.2.23A), terwijl het andere omschreven kan worden als

⁹ In de traveeën van de noordelijke zijbeuk nabij het noordportaal en in de vestibule van dat portaal liggen de plinten thans geheel of gedeeltelijk verzonken in de stenen vloer.

¹⁰ Zie: Schwartzbaum 1977a : passim. Westerman 1995a: passim.

een volutenkapiteel met bladvormen die, al dan niet omgekruld, vanaf de astragaal oprijzen (afb. I.2.23B). De laatste vorm komt vooral voor bij de zuidelijke zijbeukwand.

I.3.17A links: schip, eerste pijler van de noordelijke schiparcade, met kapitelen van de tweede groep (foto: KIK-IRPA).

I.3.17B midden: schip, derde pijler van de noordelijke schiparcade, met kapitelen van de tweede groep (foto: KIK-IRPA).

I.3.17C rechts: schip, eerste pijler van de zuidelijke schiparcade, met kapitelen van de tweede groep (foto: JW).

De tweede groep (afb. I.3.17A-17C) bekroont de vrijstaande pijlers van het schip en een groot gedeelte van de schipzijbeuken, evenals het westelijke en centrale gedeelte van de schipgalerijen. Verder komt deze voor in de vestibule van het Mantilius-portaal. Ook aan de zuidkant van het exterieur zijn dergelijke kapitelen aan te treffen, en wel op het zijbeuk- en galerijniveau, gemengd met de eenvoudigere voluutkapitelen. Deze grote groep kapitelen van hoge kwaliteit zou afkomstig kunnen zijn uit een werkplaats met meerdere meestersteenhouwers.

Veel astragalen zijn getordeerd of gedecoreerd met een parelrand. De veelal vrij bolle kapitelen kenmerken zich verder door een vaak weelderige asymmetrische decoratie van vegetatieve ornamenten, zoals bladmotieven, knoppen en stengels. Er zijn meerdere basisthema's: een centrale twijg die zich naar beide zijden ontvouwt, twee in elkaar grijpende medaillons van twijgen en bladeren of het gebruik van acanthusbladeren op de hoeken. Dikwijls zijn de thema's gecombineerd. Op enkele kapitelen komen dierachtige of menselijke figuren voor.

Een derde groep kapitelen vertoont de motieven van de tweede groep, maar in een vlakker uitvoering met minder reliëf. Deze kapitelen hebben veelal een concave vorm. Ze zijn te vinden in het oostelijke deel van de schipgalerij.

I.3.18A links: schip, galerij, zuidzijde, zesde pijler, kapiteel van de derde groep (foto: JW).

I.3.18B midden links: schip, galerij, zuidzijde, vijfde pijler, kapiteel van de derde groep (foto: JW).

I.3.18A midden rechts: schip, galerij, zuidzijde, vierde pijler, kapiteel van de derde groep (foto: JW).

I.3.18A rechts: schip, galerij, derde pijler met kapitelen van de tweede (rechts) en derde groep (links) (foto: JW).

Een vierde groep kapitelen ten slotte treft men in het interieur aan in de meest oostelijke traveeën van het schip, in de nissenzone¹¹ en aan het exterieur bij de loopgang voor de lichtbeuk. Deze kapitelen hebben een concave vorm, vertonen kleine voluten en zijn gedecoreerd met gestileerde

¹¹ Volgens de restauratieverslagen van de kathedraal uit 1841 dienden er 40 zuiltjes met basis en kapiteel vervaardigd te worden voor het triforium ("nef – seconde galerij"). Dat aantal stemt overeen met alle kapitelen van het triforium. Zover is het niet gekomen. Enkele kapitelen bleken nog aanwezig. Schwartzbaum 1977a: p.88.

bladeren. Veel ervan, zeker aan het exterieur, hebben een zeer eenvoudige vorm, waarbij de decoratie zich beperkt tot hoekvoluten en schematische bladvormen. Vaak zijn het bladkapitelen waarbij het blad vanaf de astragaal opkomt en aan de hoek ombuigt, soms krullend als een voluut.

Lijsten

Naast de kapitelen en basementen kent het schip een grote rijkdom aan lijsten, zowel in het interieur als het exterieur. In het interieur vervullen horizontale lijsten een dominante rol in de geleding van het middenschip: de verschillende niveaus van de opstand worden van elkaar gescheiden door cordonlijsten, die zonder onderbreking van de westpartij tot aan de vieringpijlers lopen. Tussen de scheibogen en de galerij loopt een uitkragende lijst met een ojief, een recht profiel en een riem. De lijst tussen de galerij en de nissenzone bestaat uit een eenvoudig kwarthol. Dat laatste geldt voor al het lijstwerk in de nissenzone en ook voor de lijst tussen het triforium en de lichtbeuk. De aanzetten van de gordelbogen van het schipgewelf hebben een ojief, maar zijn 18de-eeuws: zij dateren uit de tijd van de schipgewelven.

Bovendien zijn de dekplaten van de kapitelen van de scheipijlers als doorlopende lijsten vormgegeven. Bij de pijlers tegen de wanden van de zijbeuken en de achthoekige pijlers van de galerij zijn de dekplaten van de kapitelen onderdeel van een rondom verbindende lijst. Nagenoeg al deze dekplaten en lijsten zijn uitgevoerd als een ojief met een recht profiel, waarop een riem. Bij sommige profielen van de galerijpijlers is de bolle aanzet van het ojief nauwelijks aanwezig, zodat het bijna om een kwarthol profiel gaat. Tegen de buitenmuur zetten de diafragmabogen van de galerij in de meeste gevallen aan op een kwartholle lijst, al is deze in sommige gevallen bijna een ojief.

Aan de buitenzijde domineert de kwartholle lijst: als dekplaat van de kapitelen van de loopgang voor de lichtbeukenvensters en direct daarboven, als architraaf en omgetrokken architraaf in de vorm van een waterlijst over de arcade voor de loopgang van lichtbeuk. Op galerijniveau is rondom de vensters en nissen op de steunberen een drievoudige kwarthollijst getrokken, terwijl aan de voet van de vensters het profiel is opgebouwd uit een ojief, een driekwartbol en een recht profiel. Rondom de vensters van de zijbeuken wordt de lijst gevormd door een kwart bol en een kwart hol.

3.6 Wijzigingen aan het schip

In de loop der eeuwen heeft het schip meerdere verbouwingen gekend. In het interieur zijn de overwelfing van de galerijen in de 17de en van de middenbeuk in de 18de eeuw het meest ingrijpend. Daarnaast werden meerdere aanbouwsels gerealiseerd. De voornaamste twee zijn de kapel van de heilige Lodewijk aan het eind van de 13de eeuw en de Onze-Lieve-Vrouwekapel in de 16de eeuw. In de 19de eeuw onderging het schip een complete restauratie. De laatste belangrijke wijzigingen vonden plaats na het bombardement van mei 1940.

Waarschijnlijk halverwege de 12de eeuw verrees aan de noordzijde van het schip een nieuwe pandgang met gebouwen voor het kapittel. Thans zijn nog enkele bescheiden resten van de westzijde van dit gebouwencomplex bewaard: het gaat hier om de oostelijke muur van de kapittelzaal, die aan de westgalerij van de pandhof lag, nabij de noordwesthoek van de kathedraal (afb. I.2.12B).¹² De nieuwe pandgang werd ten dele gerealiseerd op de plaats van een

¹² In het archeologisch onderzoek (Brulet 2012a) wordt de galerij die de noordwestelijke zijde van de pandgang vormt (dwars op de kathedraal) de noordelijke galerij genoemd. Feitelijk is het de noordwestelijke galerij. Aangezien voor de duidelijkheid in dit onderzoek is gekozen om de kathedraal als georiënteerd op de oost-westas te beschouwen, wordt deze galerij hier aangeduid als westelijke galerij.

oudere voorganger, waarvan de zuidelijke galerij langs de noordmuur van het schip lag en de oostelijke langs de westzijde van de huidige entreehal van het Mantilius-portaal.¹³

De Lodewijkskapel

Tegen het einde van de 13de verrees tegen de zuidelijke zijbeuk van het schip, in de hoek met de vestibule van het zuidportaal, de kapel van de heilige Lodewijk (*Chapelle Saint-Louis*). De kapel die sinds 1299 in de bronnen wordt genoemd, vormde de eerste toevoeging aan de kathedraal na de bouw van het 13de-eeuwse koor. Ten behoeve van de verbinding tussen de kapel en de zijbeuk werd in twee traveeën het muurwerk tussen de pijlers, inclusief de vensters, verwijderd. Ook de vensters in de westmuur van de ingangshal van het zuidportaal, die nu deel werd van de oostwand van de kapel, werden dichtgezet. Hetzelfde gebeurde met twee galerijvensters.

De parochiekapel van Onze-Lieve-Vrouw

Begin 16de eeuw vond een grote bouwcampagne plaats aan de noordzijde van het schip. Tegen de noordelijke zijbeuk verrees tijdens de Engelse bezetting van Doornik (1513-1519) een nieuwe parochiekapel, gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. De eenbeukige kapel werd vanaf 1516 gebouwd op pijlers boven de zuidelijke pandgang, tegen de noordmuur van het schip tussen de westelijke pandgang en de vestibule van het noordportaal van de kathedraal.

I.3.19A links: interieur van de Onze-Lieve-Vrouwekapel na de brand in 1940. Rechts de zijbeuk van het schip. 1944 (foto: KIK-IRPA, Brussel).

Bij de bouw van de kapel werden bij bijna alle traveeën van de noordelijke zijbeuk de muren uitgebroken, inclusief een deel van de ramen en de flankerende colonnetten met kapitelen. Resterende profielen werden eveneens weggekapt. De oorspronkelijke buitenmuur van schip en galerij werd gepleisterd. De vensteropeningen en de deur in de westzijde van de ingangshal van het noordportaal werden gedicht. De kapel brandde volledig uit tijdens het bombardement in mei 1940 (afb. I.3.19A) en werd uiteindelijk gesloopt (zie § I.2.2).

Overwelving van de galerijen

Evenals aan de westpartij (zie § I.2.2) vonden er in de loop van de 17de eeuw werkzaamheden plaats aan het schip. Nadat in 1625 de galerijen een vloer van gebakken plavuizen hadden gekregen¹⁴, werd in 1635 besloten de muren en gewelven te witten.¹⁵ Niet overgeleverd is wat hun afwerking op dat moment was. In 1640 werden de galerijen overwelfd. De *Acta capitularia* (verslagen van de vergaderingen van het kapittel) van 16 maart en 13 april van dat jaar maken melding van de opdracht daartoe aan de kerkfabriek.¹⁶

¹³ Brulet 2012a, I: p.147, 165-169.

¹⁴ ACT AC 11 augustus 1625, geciteerd door Charles-Joseph Voisin (1872a: p.293-294).

¹⁵ Besluit van 15 april 1635. Voisin 1872a: p.288.

¹⁶ ACT AC 16 maart 1640, ACT AC 13 april 1640. Zie voor citaten: Voisin 1872a: p.293-294. Cornet 1970a: p.57.

Overwelving van de middenbeuk

In het midden van de 18de eeuw vond een aantal belangrijke werkzaamheden plaats aan de kathedraal. Naast de westpartij (zie § I.2.2) betroffen deze vooral het schip. Het kapittel besloot tot de sloop van het oude plafond, het overwelven van de middenbeuk en het vervangen van de dakstoel. De deken Le Vaillant de la Bassardrie pleitte voor het handhaven van de oude kap, maar dan met een loden bedekking, in plaats van de onderhoudsintensieve leien.¹⁷ Het kapittel besloot echter tot vernieuwing.¹⁸ De verbouwing had mogelijk te maken met de schade die was ontstaan na de ontploffing van het in de citadel gelegen kruitdepot in 1745.¹⁹

I.3.20A Jean François Depelchin: Interieur van een kerk (kathedraal van Doornik), olieverf op paneel, 55 x 54 cm (Kortrijk, Broelmuseum) (foto: KIK-IRPA, Brussel. Z003171).

Aan een bouwkundige uit Lille (1751) en een architect op doorreis in Brussel (1752)²⁰ werd advies gevraagd. In 1753 werden de gewelven gebouwd.²¹ Tot de werkzaamheden behoorde ook het ophogen van de middenbeukmuren en het vergoten van de lichtbeukvensters. Verder werden in de lichtbeukzone de openingen tussen de vensters dichtgezet. In dit metselwerk werden vervolgens de ankers aangebracht waarmee het bakstenen gewelf werd vastgezet. Dat deze constructie stevig was, bleek tijdens de brand in 1940, toen de gewelven niet bezweken onder het gewicht van de instortende, brandende dakstoel.²²

¹⁷ Referenties bij Cornet 1970a: p.58.

¹⁸ Voisin 1869b: p.310. Warichez 1934a: p.84-85.

¹⁹ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.30. Cornet 1970a: p.60.

²⁰ Volgens Charles-Joseph Voisin (1869b: p.307) ging het hierbij om Gaetano Matteo Pisoni (1713-1782), de architect van de kathedraal van Namen (vanaf 1751 gebouwd), die in twee brieven het kapittel die in 1752 en opnieuw in 1754 in een brief aan het kapittel een honorarium eiste. Joseph Cornet (1970a: p.60) betwijfelde of Pisoni een ontwerp voor de kathedraal heeft gemaakt. Het lijkt er wel op dat het kapittel contact heeft gehad met Pisoni, maar dat het niet tot een overeenkomst is gekomen.

²¹ Aldus de *Memoire des reparations faites en l'église Cathédrale de tournay depuis l'année 1745 occasionnes tant par le siege de la ville et saut d'un magazin a poudre de la cithadelle que par la vetuste des batimens de ladite église* [sic] (Verslag van de reparaties, gedaan in de kathedrale kerk van Doornik sinds het jaar 1745, veroorzaakt door zowel het beleg van de stad en de explosie van een kruitopslag van de citadel, als door de ouderdom van de gebouwen van genoemde kerk), geciteerd door Joseph Cornet (1970a: p.60.). In oudere publicaties komt nogal eens het jaartal 1777 voor. Voorbeelden bij: Renard 1852a; Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.30. Rolland 1941a: p.20. Cornet 1970a: p.58-61.

²² Zie § I.3.6.

Behalve het inbouwen van gewelven behoorde tot de plannen ook een nieuwe aankleding van de kathedraal in Lodewijk XV-stijl. De nissen van de nissenzone werden volledig dichtgezet en gevuld.²³ Deze zone en de gewelven werden afgewerkt met een stucdecoratie, die te zien is op een tekening die Bruno Renard voorafgaand aan de 19de-eeuwse restauratie maakte (afb. I.3.26A, situatie B). In 1789 werd de huidige vloer van het schip in hardsteen en marmer aangebracht. De vele aanwezige grafplaten werden gelicht en ten dele geplaatst tegen de zijmuren van westpartij, schip en transept.²⁴

Een schilderij van de Kortrijkse schilder Jean-François Depelchin (1770-1835) geeft een impressie van de kathedraal aan het eind van de 18de eeuw (afb. I.3.20A), ondanks de talrijke vrijheden, die Depelchin zich veroorloofde: spitsbogen in plaats van rondbogen, galerijpijlers in een andere vorm. De decoratie van de schipwand boven de galerij komt overeen met de tekening van Renard.

De 19de-eeuwse restauratie

Tijdens de complete restauratie van de kathedraal in het midden van de 19de eeuw werd ook het schip aangepakt. De werkzaamheden werden gepland vanaf 1841 en uitgevoerd in een aantal campagnes. De belangrijkste daarvan liep van 1845 tot 1850.²⁵ Structurele of constructieve wijzigingen vonden er niet plaats. Het ingrijpendst was de verwijdering van de 18de-eeuwse aankleding.²⁶ De nissenzone werd vrijgelegd en ten dele voorzien van nieuwe colonnetten en kapitelen. Verder werd de 18de-eeuwse decoratie van de lichtbeuk en het gewelf verwijderd. De 17de en 18de-eeuwse gewelven werden echter gehandhaafd. Daarnaast werd het schip ontpleisterd en grotendeels weer opnieuw gepleisterd, afgezien van de kapitelen en colonnetten en van de pijlers van de zijbeukscheiboogarcade. De dichtgesmeerde kapitelen werden schoongemaakt.²⁷ Op een aantal plaatsen werd muurwerk vervangen, waarbij ook enkele kapitelen werden vernieuwd. De restauratie aan de buitenzijde betrof een aanzienlijk deel van de bouwsculptuur: met name colonnetten, lijsten en profielen en in mindere mate basementen en kapitelen.²⁸

De aanpassing na de Tweede Wereldoorlog

Op 17 mei 1940, tijdens de verwoestende Duitse bombardementen op Doornik in de meidagen van 1940, werden de kathedraal en vele bisschoppelijke en kapittelgebouwen geraakt door de bommen. Vooral het schip en de aangrenzende gebouwen kregen de volle laag. De daken van het schip brandden volledig af, maar de gewelven begaven het niet en behoedden de kerk voor een grotere catastrofe. Uiteindelijk viel de schade aan de kathedraal erg mee. Oorlogsfoto's tonen een stad van ruïnes waar de kathedraal nog fier overeind staat.

In 1942 werd besloten de zwaargehavende Onze-Lieve-Vrouwekapel te slopen, zodat de noordzijde van het schip in het zicht zou komen te liggen. Aangezien een groot deel van de noordmuur van het schip was weggebroken om de kapel te verbinden met de kathedraal, diende deze ten dele gereconstrueerd te worden. Besloten werd om de vensters even groot te maken als die aan de zuidzijde van het schip, behalve in de westmuur van de vestibule van het noordportaal. Daar waren de vensters bij de bouw van de kapel in de 16de eeuw niet uitgekomen, maar dichtgezet²⁹ en behielden zo de oorspronkelijke maat. Alle vensters aan de noordzijde van

²³ Renard 1852a. *Le Maître d'Anstaing 1842-1843a*: p.23. Zoals ook te zien is op de tekening van de opstand van het schip van Bruno Renard (afb. I.3.26a).

²⁴ Deze vloer is uit Genues marmer en hardsteen uit Basècle (Henegouwen). Warichez 1934a: p.238-240.

²⁵ Zie voor details: *Étude préliminaire* 1991a: p.72-77.

²⁶ *Le Maître d'Anstaing 1842-1843a*: p.23.

²⁷ *Le Maître d'Anstaing 1842-1843a*: p.20.

²⁸ De zuidkant gebeurde in de jaren '40 van de 19de eeuw. Begin jaren '70 volgde ook de noordkant.

²⁹ Het aanzicht van de noordelijke zijbeuk werd belangrijker geacht, dan een archeologisch juiste reconstructie, "[...] aangezien de pandgang niet gereconstrueerd zou worden [...]" TRA 1946, p.3.

I.3 Het schip

het schip waren namelijk oorspronkelijk korter geweest, waarschijnlijk vanwege het dak van de pandgang die tegen de noordmuur van de kathedraal lag (afb. I.3.22A).

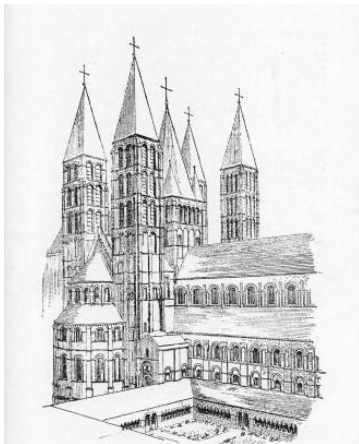

I.3.21A links: De noordzijde van het schip in 1944 (foto: KIK-IRPA, Brussel, A85325).

I.3.21B midden: Herstel van het dak van het schip na de oorlogsschade (uit: Gahide 1984: p.82, fig.92).

I.3.21C rechts: Zicht op de kathedraal en het belfort met op de voorgrond een weggevaagde Grand' Place (foto: arcampin.free.fr).

Terwijl de afbraak van de 16de-eeuwse kapel zonder veel discussie werd doorgezet, ontstond een felle polemiek over het schip. Deze draaide om de vraag of de 17de en 18de-eeuwse gewelven, die nagenoeg onbeschadigd waren, niet verwijderd moesten worden om het schip terug te brengen in zijn 'oorspronkelijke', dat wil zeggen niet-overwelfde, staat. Uiteindelijk besloot men de gewelven te behouden en op het middenschip een betonnen dakstoel met een lagere dakhelling te plaatsen.³⁰ De architect Jean Cailleau tekende voor de restauratie. De zadeldaken van de galerijen behielden hun oude hellingshoek, maar ook zij werden in beton uitgevoerd.

I.3.22A links: reconstructietekening van de 12de-eeuwse pandhof, door L. François (uit: Rolland 1944d).

3.7 Reconstructie van de situatie omstreeks 1120

Het huidige schip bestaat voor het grootste gedeelte uit het bouwlichaam, zoals dat in de vroege 12de eeuw werd gerealiseerd. Van de talrijke aanpassingen in de loop der tijd zijn sommige weer teruggedraaid en andere behouden. Per onderwerp zal worden geanalyseerd hoe de 12de-eeuwse situatie eruit zag.

Fundamenten

Dankzij de recente opgravingen zijn de fundamenten van het huidige schip goed gedocumenteerd. De zijmuren van het schip en de pijlers rusten op een doorgaande kettingfundering: deze bestaat uit een viertal parallel van west naar oost lopende muren. Ze zijn

³⁰ De dakmoet van het 19de-eeuwse dak is nog te zien op een foto die waarschijnlijk kort na het bombardement werd genomen van de westmuur van de vieringtoren (afb. I.3.30A).

opgemetseld in Doornikse steen in een middelgroot steenformaat. Aan de zuidzijde was de funderingsmuur onder de buitenmuur van de zuidelijke zijbeuk tot meer dan 6 m diep.³¹ Deze muren in de lengterichting kennen geen dwarsverbindingen, behalve in de laatste traveeën van de zijbeuken. De traveeën die de vestibule van Het Mantiliusportaal en de zijbeuk van het transept vormen rusten op een rasterfundering. De enige dwarsverbinding in het middenschip is aan de oostzijde tussen de vieringpijlers. Daarnaast bevinden zich in het middenschip aan weerszijden tegen de zevende pijler korte funderingsmuren met een aantal versnijdingen in het verlengde van de fundering van de westelijke muur van de vestibules van de zijportalen. Deze twee muurdelen zijn echter niet met elkaar verbonden.

De kettingfunderingen van het schip rusten voor een belangrijk deel op de muren van oudere kerkgebouwen die onder het huidige schip liggen.³² Na de bouw van het schip in de 12de eeuw lijken er aan de funderingen geen wijzigingen te zijn aangebracht.

L.I.3.23A links: opgravingen in het schip van de Doornikse kathedraal met de korte funderingsmuren tegen de pijlers van de zevende travee op de voorgrond en aan weerszijden de kettingfundering onder de pijlers van de schiparcade. 2011 (foto: CRAN).

De vloer van het schip

De sokkels en basementen van de pijlers liggen gedeeltelijk verzonken in de vloer. De oorzaak hiervan ligt zowel in latere ophogingen van de vloer, als in verzakkingen. Dat geldt ook voor de hoogte van de sokkels en basementen ten opzichte van elkaar.³³ De hoofdoorzaak voor de verzonken sokkels is het feit dat later nieuwe vloeren over de 12de-eeuwse mortelvloer van de kathedraal heen zijn gelegd en dus hoger kwamen te liggen. Het 12de-eeuwse vloerniveau was circa 20 à 30 cm lager dan nu het geval is. De huidige vloer, die dateert uit 1789,³⁴ verving een oudere vloer met 13de-eeuwse fragmenten van een decoratie met historiserende voorstellingen.³⁵ Deze vloer van vierkante tegels in witte Marquise-kalksteen, waarin voorstellingen gegraveerd waren, was door de vele begravingen in de

³¹ Chantrain 1993a: p.170. Brulet 2012a: p.332-333 (rapport opgravingen 2000-2006).

³² De in de 18de en 19de-eeuwse literatuur genoemde funderingen in de vorm van een raster van loodrecht op elkaar staande funderingsmuren aangevuld met andreaskruisen (Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: p.18-19; Waucquier 1749a: f.13, f.26) zijn niet aangetroffen in het schip. Bij de kathedraal van Noyon werden in het schip en transept ook geen dwarsverbanden aangetroffen. Seymour 1939a: fig.3 & 4.

³³ Joseph Cornet (1970a: p.50) veronderstelde dat de vloer van de kathedraal altijd al onregelmatig was en dat dit de oorzaak was van het feit dat sommige basementen meer dan andere onder het huidige vloerniveau liggen. Overigens hebben verzakkingen als gevolg van de geologische breuklijn die diagonaal onder het schip doorloopt in de loop der tijd ook geleid tot een onregelmatiger vloerniveau.

³⁴ Warichez 1934a: p.239. Cornet 1970a: p.51.

³⁵ Aldus kanunnik Didier Waucquier (1749a: f.26r), geciteerd door Joseph Warichez (1934a: p.238).

kathedraal langzamerhand vervangen door zerken. Tot de Tweede Wereldoorlog waren diverse fragmenten van deze oude vloer bewaard gebleven, onder meer in de westpartij van de kathedraal.³⁶ Ook bij de recente opgravingen zijn er overblijfselen van tevoorschijn gekomen.

De pijlers

De pijlers van het schip zijn authentiek. In een enkel geval is een klein deel van een pijler gereconstrueerd, zoals een stuk halfzuil en een kapiteel van de vijfde pijler aan de zuidzijde. Opvallend is verder dat de eerste twee schippijlers aan de zuidzijde iets dunner zijn, dan de overige pijlers van de scheiboogarcade. Ook kent het metselwerk daar minder hoge lagen. Zoals zal blijken is het schip waarschijnlijk van west naar oost gebouwd. Het lijkt er daarom op dat deze twee pijlers nabij de westpartij behoren tot een eerste fase in de bouw van het nieuwe middenschip. Structureel onderscheid met de andere pijlers van de middenbeuk is er niet.

De venstervorm en de overwelfing van de zijbeuken

Het onderscheid tussen de vrijstaande pijlers van de schiparcade en de pilasters tegen de zijmuren van zijbeuken heeft geleid tot uiteenlopende conclusies over de bouwgeschiedenis van de zijbeuken.³⁷ De vorm van de vensters van de zijbeuken speelt daarin een belangrijke rol. Doordat de pijlers van de schiparcade een halfzuil kennen aan de zijde van de zijbeuk en de corresponderende pilasters tegen de buitenmuur niet (afb. I.3.8B-8D), is verondersteld dat de zijbeuken aanvankelijk zonder gewelf zouden zijn gepland.³⁸ Toen later alsnog voor gewelven werd gekozen, zou de huidige asymmetrische gordelboog zijn gebouwd, waarvan de eerste archivolts dikte verliest naarmate deze dichter bij de pilaster komt. De gewelven van de zijbeuk sluiten echter goed aan bij de pijlers en pilasters waarop zij rusten. Er zijn geen sporen van latere wijzigingen. Bovendien zijn de gewelven in Doornikse steen opgetrokken. Dit is elders in de kathedraal alleen het geval bij de 12de-eeuwse gewelven.

I.3.24A links: schip, zuidelijke zijbeuk, exterieur (foto: JW).

I.3.24B rechts: schip, zuidelijke zijbeuk, interieur (foto: KIK-IRPA, Brussel).

Het verschil in articulatie tussen de middenschippijlers en de muurpilasters van de zijbeuken kan op andere manieren verklaard worden. Zo weerspiegelen de rijkere middenschippijlers de hogere

³⁶ Deze tegels kamen terecht in de collectie van het Doornikse *Musée archéologique*. De architect Alphonse Dufour publiceerde in 1927 een aantal vergelijkbare tegels die uit de kathedraal afkomstig zouden zijn en die in zijn privécollectie terechtkwamen. Cornet 1970a: p.51. Dufour 1927a: p.118; Dufour 1934a: p.257-260. Warichez 1934a: p.238-239. Fraaie fragmenten van middeleeuwse kerkvloeren zijn nog te vinden in de Notre-Dame in Saint-Omer en de Saint-Remi in Reims (afkomstig van de abdijkerk Saint-Nicaise).

³⁷ In het bijzonder in de discussie tussen Raymond Lemaire en Eugène Dhucque in de periode 1940-1943 (zie daarover Westerman 2015a). Zie daarnaast: Cloquet 1884a: p.185.

³⁸ Dhucque 1942a: p.21-28.

status van de centrale middenbeuk. Daarnaast is het mogelijk dat delen van de buitenmuren als eerste zijn aangelegd volgens het wandsysteem van de westpartij, bestaande uit een centrale pilaster zonder halfzuil, maar wel geflankeerd door colonnetten. Tijdens de bouw zou er vervolgens gekozen zijn voor een ander systeem met halfzuilen tegen de middenschippijlers. De vormgeving van de zijbeukvensters van het schip in het exterieur is door Louis Cloquet en Eugène Dhucque gezien als een bewijs dat de zijbeuken aanvankelijk niet overwelfd hadden moeten worden (afb. I.3.24A). Er zou een houten plafond gepland zijn. Door alsnog gewelven te bouwen, moesten de vensters van de zijbeuken verlaagd worden, waardoor tussen de oorspronkelijke omkadering en het gerealiseerde venster een lunetvormig timpaan ontstond. De vensters en gewelven van de zijbeuken vormen echter het resultaat van één en dezelfde bouwcampagne. Ook bij de vensters van de apsisomgang van het transept kwamen er lunetten tussen de vensteropening en de omliggende boogarcade.³⁹

De afwerking van de muren

Het metselwerk van het schip gaat voor het grootste gedeelte schuil achter een gepleisterde crèmekleurige afwerkingslaag. Alleen de pijlers van de scheiboogarcade en verder de sokkels, basementen, colonnetten, kapitelen en lijsten op alle niveaus zijn thans onbedekt. Omdat de achzijdige colonnetten gezoet zijn, ligt het voor de hand te veronderstellen dat deze niet gepleisterd waren, maar zeker is dit geenszins. Waarschijnlijk waren zij wel vertind.⁴⁰ Ook de kapitelen waren oorspronkelijk gepolychromeerd, zo is op sommige plaatsen nog te zien. In later tijd – waarschijnlijk in 1633⁴¹ – werd de beeldhouwde decoratie ervan volledig dichtgesmeerd met pleisterwerk. Toen dit in 1847 verwijderd werd, kwam het 12de-eeuwse beeldhouwwerk weer in het zicht.⁴² De 19de-eeuwse restauratiearchitect Bruno Renard wilde ook de middenschippijlers weer bepleisteren, maar dit project werd niet uitgevoerd.⁴³ Boven de gewelven van het schip is op een enkele plaats nog pleisterwerk te zien. Le Maistre d'Anstaing signaleerde hier de resten van middeleeuwse muurschilderingen in de vorm van een band met palmetten (zie hieronder).⁴⁴

De galerijen van het schip

Oorspronkelijk hadden de galerijen van het schip geen gewelven. De huidige gewelven dateren uit 1640.⁴⁵ Tot die tijd waren de galerijen, net zoals het middenschip, gedekt door een plafond. Wel waren de traveeën van elkaar gescheiden door diafragmabogen. Deze oorspronkelijke diafragmabogen werden in 1640 de gordelbogen van de 17de-eeuwse gewelven. Op een foto genomen vanaf de Parochietoren na de brand in 1940 (afb. I.3.25A) is goed te zien dat zij opgemetseld zijn tot aan het niveau van de nissenzone. Voor de brand was nog te zien geweest dat deze bogen en hun voortzetting ook bepleisterd waren.⁴⁶ Na de Tweede Wereldoorlog zijn de gewelvkappen en de bogen met cement afgesmeerd. Een andere foto uit 1942/1943 van een gedeeltelijk ontleisterd galerijgewelf laat zien dat het gewelf van baksteen is en dat de

³⁹ Lemaire 1942a: p.50. Cornet 1970a: p.55. Bij het transept is er – terecht – nooit enige twijfel geweest of de overwelling daar oorspronkelijk is.

⁴⁰ Bruno Renard (1852a: p.10) meldde dat het gehele interieur afgewerkt was met een 6 à 7 mm dikke bepleistering met uitzondering van de achthoekige colonnetten. Joseph Cornet (1970a: p.52 n.15) merkte terecht op dat de 12de-eeuwse schilderingen die gewijd zijn aan de heilige Margaretha zich ook voortzetten op de nabijgelegen schalken (afb. I.5.23A). Dit betreft echter ongezoete, gemetselde schalken.

⁴¹ ACT AC 15 avril 1633, 22 september 1633. Voisin 1872b: p.288. Cornet 1970a: p.53.

⁴² Du Mortier 1862a: p.171.

⁴³ Renard 1852a: p.10.

⁴⁴ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a : I: p.30.

⁴⁵ Alle details bij: Voisin 1872a: p.293-294.

⁴⁶ Voisin 1872a : p.294. Cornet 1970a : p.57.

I.3 Het schip

aangrenzende gordelbogen uit Doornikse steen zijn vervaardigd (afb. I.3.25B).⁴⁷ In de 12de-eeuwse constructie leverden deze diafragmabogen de nodige tegendruk voor de hoge en zware wanden van de middenbeuk en ritmeerden de traveeën van de galerij. Zij ontspringen op het kapiteel aan de galerijzijde en de impost op de pilaster tegen de buitenmuur.

Het feit dat de gordelbogen en de muurtjes daarboven in Doornikse steen zijn uitgevoerd, wijst erop dat zij uit de bouwtijd van de kathedraal dateren. Ook de vorm van de pijlers van de galerij, met hun afgeschuinde kanten, wijst niet op de bedoeling gewelven aan te brengen.⁴⁸ Aan de westzijde van het transept, waar de galerijtraveeën wel vanaf het begin overwelfd zijn met graatgewelven, werd daarom gekozen voor samengestelde pijlers zoals die van de scheiboogarcade in het schip.⁴⁹

I.3.25A links: zuidelijke galerijzolder na de brand in mei 1940 (foto: kanunnik Dewinter, 1940).

I.3.25B midden: ten dele ontleisterde tweede travee aan de zuidzijde. Commissariat général à la Restauration du pays, 1942 (foto: KIK-IRPA, Brussel).

I.3.25C rechts: de noordelijke galerij in oostelijke richting (foto: JW).

Op de diafragmabogen van de galerij rustte een houten plafond.⁵⁰ Aangezien er boven de diafragmabogen geen sporen van balkgaten of inkassingen zijn, achtte Joseph Cornet het waarschijnlijk dat de balken in de lengterichting over de traveeën lagen en dat aan de onderzijde van de balken het houten plafond was bevestigd. De balken lagen in dat geval niet in het zicht.⁵¹

De nissenzone

Bij de bouw van de gewelven in 1753 werd het aanzien van de middenschipwanden sterk gewijzigd. Op een tekening in zijn monografie over de kathedraal (afb. I.3.26A) schetste Bruno Renard vier verschillende aanzichten van de bovenste twee geledingen.

Achtereenvolgens noemde hij deze van links naar rechts: “A. oorspronkelijke staat”, “B. gewelf gebouwd in 1777”, “C. huidige staat” (restauratie van 1847) en “D. dat wat men gedaan zou kunnen hebben”.⁵²

⁴⁷ Foto van het *Commissariat général à la restauration du pays*, KIK-IRPA A34168.

⁴⁸ Graatgewelven hebben namelijk juist een steunpunt op de hoek van de pijler nodig. Voor een kruisribgewelf geldt in principe hetzelfde. Een andere mogelijkheid voor een galerijgewelf is een half tongewelf, zoals in de abdijkerk Saint-Étienne in Caen. In Doornik is daarvoor geen enkele aanwijzing. De vensters in de buitenmuur van de galerij zijn er ook veel te hoog voor.

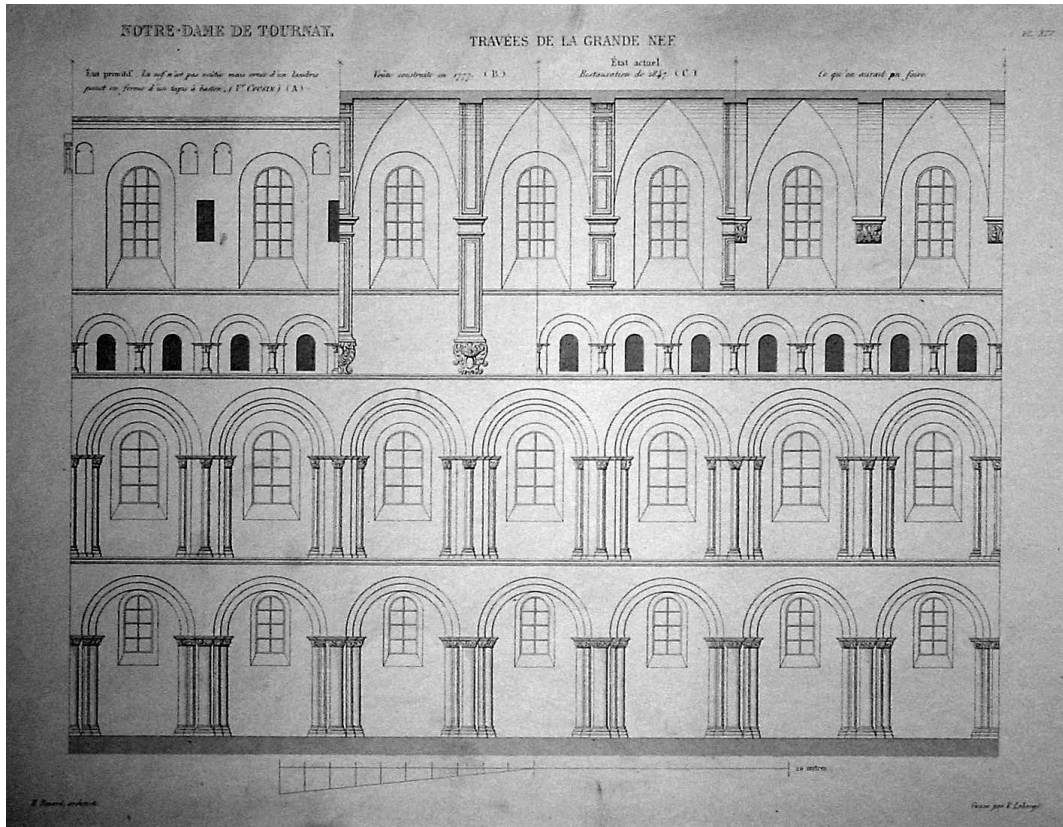
⁴⁹ Zie § I.5.2.1. Afb. I.5.6A

⁵⁰ Het ontleisteren gebeurde naar aanleiding van een scherpe discussie over deze kwestie tussen Eugène Dhuicque (1942a: p.20-26) en kanunnik Raymond Lemaire (1943a: p.64). Eugène Dhuicque was van mening dat er een open dakstoel was geweest, terwijl Lemaire het tegendeel bewees. Cornet 1970a: p.57.

⁵¹ Cornet 1970a: p.57-58.

⁵² Renard 1852a.

De tekening laat bij B de situatie zien, zoals Renard die aantrof: de nissenzone was geheel dichtgesmeerd met stuc. Het vrijleggen van de arcades was de eerste fase in de restauratie van het schip (1846/1847). Het resultaat daarvan moet de situatie C in de tekening van Renard zijn geweest. Vervolgens werd, waarschijnlijk in 1851, ook de 18de-eeuwse decoratie van het gewelf verwijderd en werden nieuwe consoles aangebracht.

I.3.26A links: tekening van Bruno Renard, circa 1850 met de verschillende situaties van de schipopstand (uit: Renard 1852): A. de reconstructie van de oorspronkelijke situatie, B. de situatie na de bouw van de gewelven in 1777, C. de situatie in 1847, D. het (uiteindelijk gerealiseerde) voorstel van Renard.

Nadat de nissenzone was vrijgelegd, werd het gerestaureerd, maar de openingen naar de galerijzolders liet men dicht. De lijsten werden gereconstrueerd en ook een deel van de zuiltjes en kapitelen, hoewel een aanzienlijk deel nog origineel is.⁵³ Opvallend is dat de zuiltjes hier rond en niet, zoals elders in het schip, achthoekig zijn. Aangenomen mag worden dat Renard zich hiervoor baseerde op nog aanwezige exemplaren. In dat geval kan de huidige nissenzone beschouwd worden als een betrouwbare weergave van de 12de-eeuwse situatie, met dien verstande, dat er oorspronkelijk kleine openingen op de galerijzolder waren.

De lichtbeuk

Op de tekening van Bruno Renard is ook te zien hoe de lichtbeuk er in 1840 voor het begin van de reconstructiewerkzaamheden uitzag (B). Brede met cassetten gedecoreerde pilasters ontsprongen aan een console direct boven de galerijen en gingen over in de gordelbogen van het gewelf. Bij de restauratie werd de lichtbeuk ongemoeid gelaten (C).

Tijdens een tweede campagne in 1851 werd de 18de-eeuwse decoratie op de gewelven en de aanzetten daarvan tussen de lichtbeukvensters verwijderd. Bruno Renard, die inmiddels met ruzie vertrokken was uit de restauratiecommissie, had daar – getuige het bijschrift op de

⁵³ De vermelding in de archieven van de jaren 1841 (planning) en 1846 (uitvoering) is hier niet duidelijk over. Schwartzbaum 1977a: p.88. Scaff 1971a: p.103.

tekening – al voor gepleit. De 18de-eeuwse pilasters met impost bleven gehandhaafd, maar werden van hun casementen ontdaan. De door Renard getekende consoles in de stijl van de kapitelen van het schip werden niet gerealiseerd. De verhoging van de lichtbeukmuur uit 1753 bleef gehandhaafd. Achteraf kunnen de 19de-eeuwse restauratoren niet genoeg geprezen worden om hun beslissing het 18de-eeuwse gewelf te behouden. Zoals vermeld voorkwam het gewelf dat de gehele kathedraal uitbrandde.

Voordat de gewelven gebouwd werden, was het schip overdekt door een houten plafond. De lichtbeukzone van het schip, waarvan de bovenzijde in de huidige situatie aan het oog onttrokken is, had toen een ander uiterlijk. Op zijn tekening geeft Bruno Renard er een reconstructie van (A). Tussen de vensters heeft hij staande, rechthoekige openingen getekend. Daarnaast bevinden zich schuin en aan beide zijden boven ieder lichtbeukvenster kleine rondboognissen met een kleine impost die de aanzet van de rondboog markeert. Volgens deze reconstructie had de lichtbeukzone van het middenschip een veel rijkere geleding dan alleen een enkel rondboogvenster per travee.

Renard baseerde zijn reconstructie op bouwsporen die ook nu nog ten dele aanwezig zijn: de staande rechthoekige openingen tussen de vensters in de tekening bevinden zich op dezelfde plaats als de dichtgezette rondboogopeningen aan de buitenzijde van de lichtbeukwand. Daar bevinden zij zich recht of schuin achter de pijlers die de arcade voor de lichtbeukvensters ritmeren (afb. I.3.5B). Opvallend is dat deze openingen dichtgezet zijn met Doornikse steen in plaats van met baksteen, dat vanaf de late Middeleeuwen als gangbaar bouw materiaal op andere plaatsen in de kathedraal gebruikt werd. De keuze voor Doornikse steen als vulling voor deze nissen is verklaarbaar door het feit dat het hier om de ongepleisterde buitenzijde gaat. In baksteen zouden zij teveel zouden opvallen.

In april 2011 was Laurent Deléhouzée tijdens de restauratie van het schip in de gelegenheid een van deze dichtgezette openingen aan de zuidzijde te laten openen en te onderzoeken. Na verwijdering van een deel van het muurwerk binnen de verticale opening aan de buitenzijde bleek dat het hier inderdaad oude openingen betreft. De opening met aan de buitenzijde een rondboog kende aan de binnenzijde een rechte latei als afsluiting, conform de tekening van Renard.⁵⁴ De rondboogopening bleek alleen aan de buitenzijde dichtgezet met Doornikse breuksteen, terwijl de rechtgesloten binnenzijde vol was gezet met baksteen, als onderdeel van de aanzet van het 18de-eeuwse bakstenen gewelf. In deze steenmassa's zijn ook de gewelfankers van het middenschipgewelf vastgezet.

In de kapittelarchieven zijn ook vermeldingen van deze openingen terug te vinden. Zo vond Renard in een 18de-eeuws handschrift een beschrijving van deze openingen: “[...] au juste milieu de deux de ces fenêtres passables, se voit une étroite, n’ayant guères une pied de largeur et haute de quelque trois pieds environ. Elles sont sans façon et de forme carrée aussi bien en haut qu’en bas.”⁵⁵ Uit andere vermeldingen blijkt dat de betreffende openingen al eerder waren dichtgezet, waarschijnlijk in 1742.⁵⁶ Bij de bouw van het gewelf werd dit op deze plaats met gewelfankers gefixeerd.

De functie van deze openingen tussen de vensters is onduidelijk. Dergelijke elementen zijn bij andere kerken uit de 12de eeuw niet bekend. Aangezien ze achter de pijlers van de loopgang liggen, lijkt lichttoetreding niet het doel te zijn geweest. Volgens Joseph Cornet dienden de

⁵⁴ De sondering is uitgevoerd door Laurent Deléhouzée. Uit de tekening blijkt dat Renard wist dat deze openingen aan de binnenzijde een rechte afsluiting hadden. Aangezien deze openingen zich overal achter de aanzetten van de gewelven bevinden, moet Renard tenminste op één plek een sondering hebben gedaan.

⁵⁵ Aangenomen mag worden dat dit het handschrift van Denis Waucquier (1749a) is: “[...] precies tussen twee doorlatende vensters, ziet men een smal [venster], dat nauwelijks één voet breed en ongeveer drie voet hoog is. Zij hebben geen profilering en zijn rechthoekig van vorm, zowel aan de boven- als onderzijde.” Citaat bij Cornet 1970a: p.62.

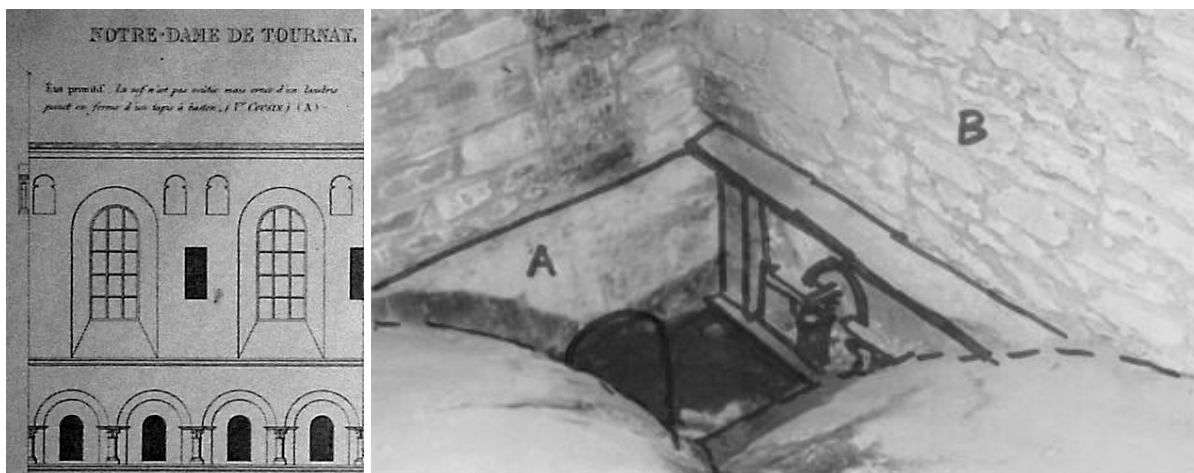
⁵⁶ Renard 1852a: p.11. Joseph Cornet (1970a: p.62) citeert uit de kapittelakten van 23 mei 1742, waarin sprake is van het dichtzetten van kleine vensters (*fenestellae*).

openingen voor de ventilatie van het middenschip.⁵⁷ Die hypothese laat echter onverklaard waarom er in Doornik in het middenschip ventilatie nodig was, maar in andere kerken blijkbaar niet. Een andere mogelijkheid zou zijn dat in deze nissen kaarsen of lampen werden neergezet om het schip te verlichten. Deze laatste hypothese heeft als voordeel dat rekening wordt gehouden met het feit dat bij met Doornik vergelijkbare kerken in Normandië en Engeland de loopgang voor de lichtbeuk aan de binnenzijde gerealiseerd was, terwijl deze in Doornik aan de buitenzijde lag. Bij een loopgang aan de binnenzijde konden daar eenvoudig lampen worden neergezet en aangestoken.

Behalve de dichtgezette openingen tekende Bruno Renard schuin boven ieder venster aan beide zijden kleine rondboognissen. Ook deze komen voor in het 18de-eeuwse handschrift waaruit Renard citeert: “Au-dessus de ces étroites et longues, sur chacun d’elles, il en est deux en même ligne et qui ont assez l’air d’une bouche de four.”⁵⁸

Van de betreffende rondboognissen zijn boven de gewelven van het schip nog twee exemplaren te zien: in de hoek bij de vieringtoren, zowel aan de zuid- als de noordzijde, omdat daar de aanrassing van de lende van het gewelf minder sterk is dan bij de andere gewelvkappen. De afmetingen van deze nissen zijn circa 80 cm breed, 120 cm hoog en 40 cm diep. Een impost markeert de aanzet van de boog. Dankzij de vermelding uit de 18de eeuw weten we dat aan weerszijden van ieder venster een dergelijke nis aanwezig was. De reconstructietekening van Renard is hierop gebaseerd.

De plaats van het verdwenen plafond is nog te zien dankzij de resten van bepleistering rondom de genoemde nissen en openingen. Deze bepleistering eindigt op dezelfde hoogte als de lijst boven de arcade in de westelijke vieringmuur, die ook de plaats van het plafond aangeeft tegen de vieringtoren.⁵⁹

I.3.27A links: reconstructie van de lichtbeuk door Bruno Renard. Detail van afb. I.3.26A.

I.3.27B rechts: gewelfzak nabij de vieringtoren: links de muur boven de lichtbeuk (A) aan de noordzijde en rechts de westmuur van de vieringtoren (B). Links van het midden is – boven het water dat in de gewelfzak staat – net de boog van de nis zichtbaar (foto: JW).

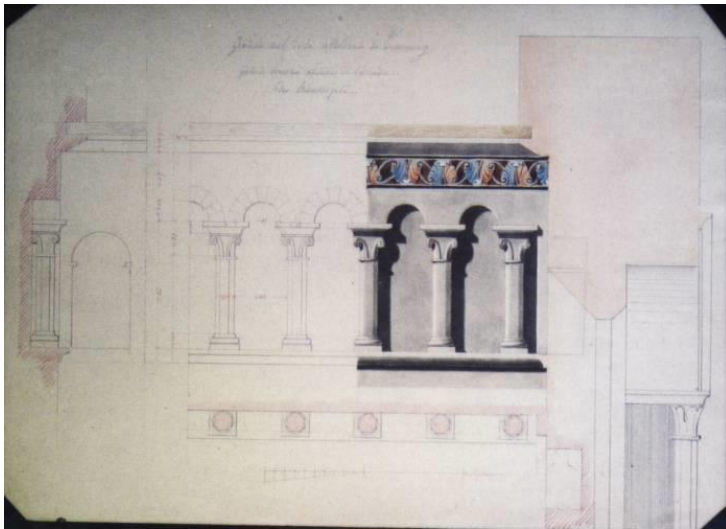
Op basis van het bovenstaande kan in ieder geval geconcludeerd worden dat de lichtbeukzone van het schip in het interieur een onverwacht rijke geleding had. Tussen de vensters bevonden zich immers smalle staande openingen en schuin boven de vensters halfronde blindnissen. De

⁵⁷ Volgens Joseph Cornet (1970a: p.62-63).

⁵⁸ “Boven elk van deze lange, smalle openingen bevinden zich er op dezelfde hoogte twee die lijken op een ovengat.”

⁵⁹ Cornet 1970a: p.61.

bijzondere geleding van de middenbeuk was ook de 18de-eeuwse schrijver al opgevallen: “Il faut convenir qu’il y a de l’étrange dans pareil gout [..].”⁶⁰

I.3.28A links: tekening van de arcatuur tegen de vieringtoren (rechts) en een nis schuin boven het lichtbeukvenster van het schip. Tekening van Bruno Renard. ACT.

De diafragmahoog aan de zijde van de viering

Een grote, geprofileerde spitsboog markeert de overgang tussen het schip en de viering. Op enige afstand boven deze boog bevindt zich de meest oostelijke gordelboog van het schipgewelf. In het muurwerk hiertussen is onder het pleisterwerk een horizontale lijn herkenbaar. Deze lijn hoort bij een lijst die nabij de lichtbeukwand nog zichtbaar is boven de gewelven van het schip. Daar vormt deze lijst de basis van een aantal blindbogen, die op korte colonnetten met kapitelen rusten. Zowel aan de noord- als de zuidzijde zijn ongeveer twee bogen zichtbaar, waarbij duidelijk te zien is dat de bogen zich achter het gewelf voortzetten. Een tweede lijst, waarop het plafond aansluit, vormde de beëindiging van deze arcatuur. Nabij de hoeken met de vieringtoren is boven de gewelven ook nog goed te zien dat de zijmuren van het schip precies tot op deze hoogte gepleisterd was (afb. I.3.27B). De diafragmahoog tussen schip en viering werd dus aan weerszijden bekroond door een rijk vormgegeven arcatuur met basementen, zuiltjes en kapitelen.⁶¹

Het plafond van de middenbeuk

Evenals de galerijen had het schip dus oorspronkelijk een houten plafond, dat – zo is al eerder gememoreerd – ten gunste van gewelven werd verwijderd in 1753. Enkele vermeldingen verschaffen informatie over dit plafond. Jean Cousin aan het begin van de 17de eeuw: “[..] la nef

⁶⁰ “Men moet toegeven dat een dergelijke stijl vreemd is.” De 18de-eeuwse tekst meldt ook: “[..] aussi en 1744 on bouche en dedans de l’église, à fleur de mur, comme elles étaient déjà bouchées de longtemps et dehors, ces trois petites fenestres qui se trouvent toujours au-dessus des grandes arcades par lesquelles cette nef étoit éclairée.” (In 1744 vulde men deze openingen dan ook aan de binnenzijde, daar zij aan de buitenzijde reeds lang dichtgezet waren, deze drie kleine vensters die zich nog altijd boven de arcade bevinden waardoor dit schip verlicht wordt).” Renard 1852a: p.11. Cornet 1970a: p.62. Deze werkzaamheden komen waarschijnlijk overeen met een vermelding in een verslag van een kapittelzitting op 23 mei 1742. Daarin is sprake van het dichtzetten van kleine vensters (*fenestellae*). Overigens ging de auteur ervan uit dat de nissen schuin boven de vensters ook ooit open waren geweest. Hiervoor is echter geen enkele aanwijzing. Aan de buitenzijde vertoont het muurwerk op deze plaatsen geen veranderingen.

⁶¹ Op sommige reconstructietekeningen is deze arcatuur ingetekend over de volledige breedte, waarbij overigens ten onrechte van de spitse diafragmahoog een rondboog is gemaakt in de veronderstelling dat deze boog later zou zijn aangepast. Tekening in: Renard 1852a. Dhucque 1941a: fig.10. Zie ook Voisin 1865a en Voisin 1865b.

n'est ny si haute, ni voultee, mais ornee d'un lambris peint en forme d'un tapis à bastons [...]."⁶² Denis Waucquier noteerde in 1749: "La grande nef au lieu de voûte a un lambris travaillé à la mosaïque ; il y a quelques années qu'excepté l'or on a changé les autres couleurs pour n'y substituer que du blanc ; l'or n'y a pas été épargné."⁶³ Deze werkzaamheden staan vermeld in de kapittelakten van 16 mei 1742: "Domini ordinarunt laquear navis hujus ecclesiae depingi colore subalbicante, vulgo *couleur de perle* et rosas deaurari."⁶⁴

I.3.29A links: fragment uit het reisverslag van James Thornhill met twee tekeningentjes van het plafond van het schip van de kathedraal van Doornik (uit: Fremantle 1977a, II: p.57).

Het interessantste document over het plafond is het reisverslag van de Engelse schilder James Thornhill.⁶⁵ Hij verbleef in Doornik van 19 tot 22 juni 1711. Bij zijn relaas maakte hij schetsen, waarvan twee de decoratie van het plafond betreffen (afb. I.3.29A). Bij de tekeningen schreef hij de volgende toelichting: "The Middle Isle over the Choir is vaulted but in the west body of the Church the Ceiling is flat & painted in this manner the work in itself being raised in wood – gold & red – richly."⁶⁶ De twee tekeningen tonen een patroon van meanderende banden rondom op regelmatige afstand van elkaar geplaatste rozetmotieven. Van het plafond waren de draagbalken niet in het zicht. Deze lagen op de middenschipmuren van het schip en het plafond was er aan de onderzijde tegen bevestigd. Mogelijk waren de rozetten in hout gesneden. Daarop kan de tekst van Thornhill wijzen (*to raise* = opwerken, in reliëf brengen).

Het niveau van het plafond is op de zolder van de middenbeuk nog altijd zichtbaar tegen de vieringtoren, boven de arcaderesten die hierboven al ter sprake kwamen. Voor de Tweede Wereldoorlog was bovendien tegen de lichtbeukmuren, boven de gewelkappen, nog precies de grens van de pleisterlaag te zien, die de lichtbeukwand onder het plafond bedekte. Idesbald Le Maistre d'Anstaing signaleerde in de 19de eeuw dat zich hier nog resten van middeleeuwse

⁶² "Het schip is niet zo hoog en niet overwelfd, maar voorzien van een betimmering, beschilderd in de vorm van een vlak met staven." Cousin 1619a: III, p.164. Vanwege de vermelding *lambris peint* dacht Eugène Dhuicque (1941a: p.21-24) ten onrechte dat er sprake was geweest van een houten tongewelf.

⁶³ Het middenschip heeft in plaats van een gewelf een betimmering die bewerkt is als een mozaïek; enige jaren terug heeft men behalve het goud de andere kleuren vervangen door alleen maar wit; aan goud is daar niet bespaard. Waucquier 1749a, geciteerd door Bruno Renard (1852a: p.13).

⁶⁴ De domheren bevelen om het plafond van het schip van deze kerk te schilderen in een witachtige kleur, gewoonlijk *de kleur van parel* genoemd, en de rozetten te vergulden. ACT AC 16 mei 1742. Rolland 1941a: p.20-22. Citaat bij: Cornet 1970a: p.65.

⁶⁵ Het reisverslag is fotografisch gereproduceerd in het eerste deel van Fremantle 1975a. Deel twee van hetzelfde boek bevat de transcriptie en annotatie. Het gedeelte over Doornik betreft de pagina's 52 tot en met 61 van het oorspronkelijke reisverslag. De pagina's over de kathedraal zijn de pagina's 55 tot en met 58. Zie ook: Pion-Leblanc 1980a: p.282-289 (over de kathedraal).

⁶⁶ Fremantle 1975a: p.57. "Het middenschip van het koor is overwelfd, maar in het westelijk volume van de kerk is het plafond plat en geschilderd op deze manier. Het werk is zelf op deze manier opgewerkt in hout – goud en rood – rijkelijk."

I.3 Het schip

muurschilderingen bevonden in de vorm van roodgele palmetten op een bruine achtergrond, vergelijkbaar met de band die langs de viering liep.⁶⁷

Hoe oud dit plafond was, kan niet met zekerheid gezegd worden, maar aangezien Cousin geen melding maakt van recente werkzaamheden aan het plafond, kan ervan uit worden gegaan dat het van vóór de Beeldenstorm dateerde.

De dakstoel en het dak

Terwijl de huidige dakstoelen van koor en transept nog uit de bouwtijd stammen, heeft het schip meermaals een nieuwe kapconstructie gekregen. De huidige dakstoel is een betonnen constructie die gebouwd werd na de brand in 1940. De dakstoel die toen verloren ging, was een 18de-eeuwse kap die de 19de-eeuwse restauratie overleefd had, maar bij een brand in 1928 in belangrijke mate vernieuwd moet zijn (afb. I.3.30B).⁶⁸ De 18de-eeuwse dakstoel dateerde uit 1753, toen een nieuwe kap gerealiseerd werd, tegelijkertijd met de overwelfing van het middenschip. Deze nieuwe dakstoel was geplaatst op de ten behoeve van de gewelven opgehoogde lichtbeukmuur.

I.3.30A links: de westwand van de vieringtoren in 1941 (foto: KIK-IRPA, Brussel).

I.3.30B rechts: de kap van het schip na de brand in oktober 1928 (foto: Jules-Charles Messiaen).

De kap die in 1753 verdween, kan de oorspronkelijke, 12de-eeuwse dakstoel van het schip zijn geweest. Uit een 18de-eeuwse beschrijving blijkt namelijk dat het ging om een sporenkap, een kap met gespannen, ieder bestaande uit twee sporen met trekbalk en hanenbalk. Het gespan was versterkt met verticaal geplaatste balken tussen de spannen en de trekbalk. Een vergelijkbare kapconstructie van omstreeks 1140 is nog aanwezig boven de traveeën tussen de transepttoren van de middenbeuk van het transept van de kathedraal (zie § I.5.2.7).⁶⁹ Het is goed mogelijk dat onderdelen van de middeleeuwse kap opnieuw gebruikt werden in de 18de-eeuwse opvolger. Op een foto uit 1941 zijn tegen de westmuur van de vieringtoren de sporen van verschillende kappen te zien (afb. I.3.30A).⁷⁰ Het bovenste spoor is van de kap die in 1940 verwoest werd en die uit de 18de eeuw dateerde. Deze kap, die op de verhoogde middenbeukwanden was geplaatst, had een helling van circa 65 graden, zodat deze een deel van de decoratie van de vieringtoren aan het zicht onttrok. De dakmoet ervan is nog op enkele plaatsen tegen de vieringtoren zichtbaar. Daaronder, direct boven de ontlastingsboog is het profiel van een kap te zien met dakhelling van

⁶⁷ Le Maître d'Anstaing 1842-1843a: I: p.30.

⁶⁸ Voor een verslag, zie: <http://optimiste.skynetblogs.be/tag/incendie>, geraadpleegd 15 oktober 2014.

⁶⁹ Joseph Cornet (1970a: p.65-66) geeft het 18de-eeuws citaat van kapitteldeken De la Bassarderie, waarin deze de middeleeuwse kap beschrijft (citaat afkomstig uit handschrift ACT, 2e section, nr.1). Herman Janse (1989a: p.70) reconstrueerde een vergelijkbare kap voor het 11de-eeuwse schip van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht. Vergelijkbare kappen uit de 11de eeuw zijn bekend van de Saint-Denis en de Saint-Barthélemy in Luik en de Saint-Vincent in Zinnik (Soignies). Met dank aan Dirk de Vries voor zijn inlichtingen hierover.

⁷⁰ KIK-IRPA negatiefnummer M4756. Volgens het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium dateert deze foto uit 1906. Dit moet op een vergissing berusten. Waarschijnlijk dateert de foto uit 1941.

iets minder dan 45 graden. Dit zou de 12de-eeuwse kap kunnen zijn. Het balkgat op de nok van deze kap lijkt echter een nokgording te zijn, wat eerder wijst op een 16de-eeuwse kap. Het schip, dat de afgelopen eeuwen met leien bedekt was, is sinds 2011 weer voorzien van een loden bedekking, net zoals aan het eind van de 16de eeuw.

3.8 Reconstructie van het 12de-eeuwse schip

Op basis van het voorafgaande kan de volgende reconstructie gemaakt worden: het 12de-eeuwse schip werd gebouwd op doorgaande kettingfunderingen die de pijlers en de muren van oost naar west met elkaar verbonden. Hierop rustte een robuuste, overwelfde zijbeuk aan weerszijden van een hoog middenschip. Boven de zijbeuken verrees een galerij. Deze was niet overwelfd, maar gecompartmenteerd door diafragmabogen, waarop een plafond rustte. De bogen zorgden voor de verbinding tussen de middenschipswand en de buitenmuur en verstijfden op deze wijze de constructie. Hiertoe was ook de buitenmuur aan de binnenzijde versterkt met pilasters. De pijlers van zijbeuken, galerijen en het middenschip waren versierd met colonnetten die een groot aantal gebeeldhouwde kapitelen droegen, die op hun beurt een grote rijkdom aan voornamelijk bladmotieven vertoonden.

Boven de nissenzone, die met kleine openingen geopend was op de erachter gelegen zolder van de galerij, werd het middenschip bekroond door een lichtbeuk met grote vensters – hoewel kleiner dan tegenwoordig en met minder flauwe dagkanten. De vensters waren in het interieur geflankeerd door smalle, hoge openingen en – aan weerszijden van de top van de rondboogvensters – kleine blindnissen. Het middenschip was overdekt met een plafond. De overgang naar de viering toe werd gerealiseerd middels een grote diafragmahoog met daarboven een decoratieve arcade van nissen.

Aan de buitenzijde kreeg het schip naar boven toe een steeds rijkere decoratie: de relatief sobere zijbeukvensters werden gevolgd door de rijkere zone van de galerijvensters met de rondboogdecoratie die zich ook voor de steunberen uitstreckte. Daarboven volgde de lichtbeuk met de overdekte loopgang op colonnetten met een afsluitende lijst. Zo vormde de bekronende zone de overtreffende trap in de opbouw van het exterieur.

De bouwfases van het schip

Het 12de-eeuws schip van de Doornikse kathedraal vertoont een grote mate van eenheid. Terwijl er bij de westpartij duidelijk sprake is van twee concepten, het eerste met westtorens, het tweede zonder deze torens, lijkt dit bij het schip niet het geval. Er zijn geen aanwijzingen dat het schip anders uitgevoerd had moeten worden dan bij aanvang gepland was.

Voor het verloop van de bouw van het schip bestaan verschillende aanwijzingen. Vooral de pijlers, kapitelen en profielen bieden aanknopingspunten. Het schip kent op de begane grond twee typen pijlers: muurpijlers of pilasters tegen de buitenwanden van de zijbeuken en vrijstaande pijlers van de middenbeukarcade. De muurpijlers behoren tot dezelfde typologie als de pijlers in de westpartij: zware sokkels met plinten dragen de pilaster en flankerende colonnetten. De pijlers van de schiparcade daarentegen worden aan alle vier de zijden beëindigd door halfzuilen. Het is mogelijk dat dit onderscheid te verklaren is doordat het ene type pijler ouder is dan het andere.

Ook bij de kapitelen is er sprake van verschillende groepen. De eerste groep kapitelen, in de westpartij en tegen een deel van de muur van de zuidelijke zijbeuk, lijkt de oudste groep van de kathedraal. De stijl ervan sluit nauw aan bij een type kapitelen uit het einde van de 11de eeuw, dat toegepast is in Noord-Frankrijk en Normandië. Voorbeelden zijn te vinden in de crypte van La Trinité in Caen en Notre-Dame-de-la-Couture in Le Mans. Deze kapitelen zijn toegepast op de begane grond van de westpartij en tegen het westelijk deel van de zuidelijke zijbeuk. In deze

I.3 Het schip

zones zijn de dragers opgebouwd uit rechthoekige pijlerlichamen, geflankeerd door achthoekige colonnetten.⁷¹

De tweede groep kapitelen, de weelderige reeks van de scheiboogarcade van het schip, kan in verband worden gebracht met kapitelen die aan het begin 12de eeuw in Noord-Frankrijk werden toegepast. Een belangrijk vergelijkingsvoorbeeld is een kapiteel dat gevonden is in de fundamente van de vanaf circa 1160 herbouwde kathedraal van Atrecht, die eind 18de eeuw verwoest werd (afb. I.3.31C). Het fragment kan toegeschreven worden aan de voorganger van de laat-12de-eeuwse kathedraal. Deze 11de-eeuwse kerk werd door Lambrecht, de eerste eigen bisschop van Atrecht (1096-1115), uitgebreid.⁷² In de vroeg-12de-eeuwse straalkapel van de abdijkerk La Trinité in Fécamp (afb. I.3.31A-31B) zijn kapitelen aangebracht die frappante gelijkenissen vertonen met de Doornikse schipkapitelen.

I.3.31A links: Fécamp, La Trinité, kooromgang, tweede straalkapel, kapiteel (foto: JW).

I.3.31B midden: Fécamp, La Trinité, kooromgang, tweede straalkapel, kapiteel (foto: JW).

I.3.31C rechts: Arras (Atrecht), Musée Saint-Vaast, kapiteel, circa 1100, afkomstig uit de fundamente van de 12de-eeuwse kathedraal (foto: JW).

De derde en vierde groep geven minder houvast. Deze vrij schematische kapitelen met eenvoudige voluten en gestileerd loofwerk zijn te vinden in talrijke kerken in Noord-West-Europa vanaf de 11de eeuw.

De datering van de eerste twee groepen wijst erop dat bij de bouw van de huidige kathedraal begonnen werd met de westpartij en de zijbeukmuren. Dat maakte het ook mogelijk de af te breken 11de-eeuwse Mariakerk, die op deze plek stond, nog enige tijd te gebruiken. Niet lang daarna breidde de bouwwerf zich uit over het gehele toekomstige schip. De twee slankere vrijstaande pijlers aan de zuidzijde, direct in aansluiting op de westpartij, zijn waarschijnlijk de eerste exemplaren van het nieuwe schip. Vervolgens werd besloten om met een steviger formaat pijler verder te bouwen.

Als de kathedraal van west naar oost werd gebouwd, is de vraag gerechtvaardigd of de wijziging van de plannen voor de westfaçade van invloed was op de opstand van het schip. Oftewel, behoorde bij de oorspronkelijk geplande tweetorenfaçade ook een andere opzet van het schip? Joseph Cornet meende van wel.⁷³ Hij verklaarde de vierdelige opstand als het resultaat van een planwijziging: aanvankelijk zou een driedelige opstand zonder nissenzone zijn voorzien. Een volgende bouwmeester zou vervolgens besloten hebben om alsnog de nissenzone toe te voegen. Cornet baseerde deze hypothese op de conclusie dat er enerzijds tussen de twee lagere delen (de zijbeuken en de galerijen) en anderzijds de twee hogere delen (de nissenzone en de lichtbeuk) “een gebrek aan esthetische eenheid” was. De lagere delen kenmerkten zich daarbij, aldus

⁷¹ Schwartzbaum (1977a: p.202-203) dateerde deze Doornikse kapitelen in de 12de eeuw, maar Villy Scaff (1971a: p.257-258) stelde eerder al voor om deze aan het eind van de 11de eeuw te dateren.

⁷² Vanuxem 1955a: p.7-14. Schwartzbaum 1977a: p.204.

⁷³ Cornet 1970a: p.69, 209.

Cornet, door een uitbundiger decoratie met rijk gedecoreerde kapitelen, achthoekige colonnetten en lijsten, terwijl de kapitelen en lijsten op de hogere niveaus eenvoudiger van vorm waren en daar ronde in plaats van achthoekige colonnetten waren toegepast.

Inderdaad is er in het bijzonder bij de kapitelen en lijsten sprake van verschillen tussen de lagere en hogere niveaus. Maar de op de hogere niveaus gebruikte eenvoudige, gladde kapitelen met hoekblad of voluut komen ook voor in de oostelijke traveeën van de schipgalerijen, vooral aan de zuidzijde.⁷⁴ Bovendien is de vormgeving van de porticus-achtige loopgang voor de lichtbeuk aan de buitenzijde allesbehalve sober.⁷⁵ Ronde colonnetten komen in het schip alleen in de nissenzone voor en aan de vieringpijlers. Op lichtbeukniveau zijn de colonnetten aan het exterieur achthoekig.

De rijke ojiefprofielen domineren inderdaad de pijlers van het middenschip op de begane grond en het niveau van de galerij. Op deze niveaus komen echter ook kwartholprofielen voor, bijvoorbeeld aan de westfaçade en in de trappenhuisen. De cesuur is dus minder sterk dan Cornet veronderstelde. Ook zijn er geen andere aanwijzingen die op dit punt zouden kunnen wijzen op een knip in de bouwplannen.

Het zou kunnen dat de verschillen in bouwsculptuur te maken hebben met gewijzigde opvattingen over de decoratie. Deze kan ingang hebben gevonden in de loop van de voortgang van de bouwwerkzaamheden. Er kan echter ook een andere, meer pragmatische reden zijn geweest. Omdat de kapitelen voorafgaand aan de plaatsing werden gehouwen was het, wanneer het beeldhouwatelier de bouw niet kon bijhouden, de gemakkelijkste oplossing om de decoratie te vereenvoudigen. Daarbij lag het voor de hand om dat vooral op de hoger gelegen plekken te doen, waar het minder opviel. Een vergelijkbare situatie heeft zich waarschijnlijk voorgedaan bij de bouw van de galerij van het vroeg 13de-eeuwse koor van de kathedraal van Laon.⁷⁶ Wat betreft het lijstwerk valt op dat de rijke ojiefprofielen zich concentreren op de belangrijkste en zichtbare plaatsen: de pijlers van de zijbeuken en de galerijen.

Het is de vraag of deze verschillen in decoratie wijzen op een nieuw concept. In de architectuur zijn er geen aanwijzingen dat voor het schip een andere opstand voorzien was dan de huidige vierdelige. Het lijkt erop dat Joseph Cornet in zijn hypothese over de twee bouwfases in het schip de rol van de bouwmeester bij het bepalen van het concept overschatte. Zijn rol zal veeleer op het praktische vlak van de uitvoering hebben gelegen en niet op het conceptuele vlak, dat aan de opdrachtgever was voorbehouden.

Het is aannemelijk dat de galerij verregaand voltooid was alvorens aan de nissenzone werd begonnen. In verband met het zetten van de constructie had het werken in horizontale lagen de voorkeur. Het lijkt erop dat dit de gangbare Doornikse praktijk is geweest.⁷⁷ Bovendien kon na de afronding van de galerij een tijdelijke overkapping worden aangebracht in de middenbeuk, zodat het schip al gebruikt kon worden.

Samenvattend kan worden aangenomen dat de opzet van het schip volgens één samenhangend concept van west naar oost is uitgevoerd tot aan de vieringpijlers. In het oostelijke gedeelte van het schip, in de oksels met het transept, tegen de oostwand van het schip en de bij de gezamenlijke traveeën van schip en transept, zal blijken dat er wel sprake was van een planwisseling, die het geplande aanzien van de kathedraal ingrijpend zouden veranderen.

⁷⁴ Schwartzbaum 1977a: p.87-88.

⁷⁵ Schwartzbaum (1977a: p.91-92) wees deze hypothese van Joseph Cornet ook al af. Zij vond dat er niet overtuigend sprake was van "een verandering van het esthetisch concept".

⁷⁶ Kimpel & Suckale 1990a: p.209.

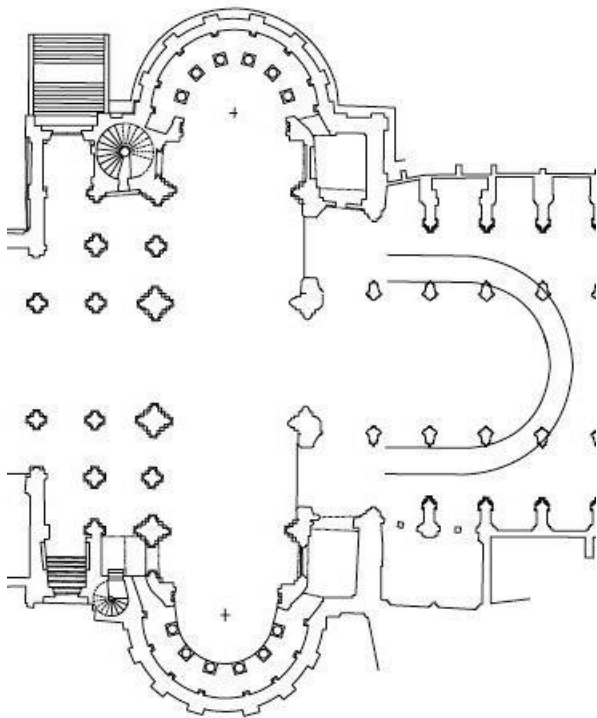
⁷⁷ Vriendelijke mededeling van Laurent Deléhouzée.

4 De entreehallen en de zijportalen

4.1 De uitbouwen in de hoek van schip en transept

In de hoeken van het schip en het transept bevindt zich aan beide zijden een ensemble van ruimtes. Deze behoren tot de zijbeuken van het schip en het transept en vormen tevens de entreehallen voor de zijportalen. De zones worden gevormd door de ontmoeting van twee basilicale bouwdelen: het schip met zijbeuken en het transept met dubbele zijbeuken. Dit leidt zowel aan de noord- als zuidzijde tot een uitbouw, waarvan de kopgevel gedomineerd wordt door een monumentaal portaal. Omdat zij duidelijk gericht zijn op de portalen, worden deze uitbouwen – die dwars op het schip staan – met de term vestibule of entreehal aangeduid. Zij sluiten op de begane grond vrijwel naadloos aan op de zijbeuken van schip en transept en vormen er een halachtige ruimte mee. Boven beide vestibules bevindt zich een zaal op het niveau van de galerij.

De geschiedenis van deze bouwdelen en hun relatie met de aangrenzende bouwvolumes is gecompliceerd, zo zal blijken. Zij zijn echter van groot belang voor de bouwgeschiedenis, omdat verschillende bouwsporen in deze zone belangrijke aanwijzingen bevatten. Eerst zal de noordelijke uitbouw beschreven worden, vervolgens de zuidelijke, waarbij steeds begonnen wordt met het exterieur.

I.4.1.1A. Links: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).

I.4.1.1B. Rechts: Het Mantiliusportaal aan het eind van de 19de eeuw (foto: KIK-IRPA, Brussel, B3188).

Materiaalgebruik en authenticiteit

Net zoals de westpartij en het schip zijn de entreehallen opgetrokken uit onregelmatige Doornikse kalksteenblokken van middelgroot formaat, die in lagen van wisselende hoogte zijn verwerkt. Het muurwerk aan de buitenzijde is voor een groot deel authentiek. De basementen, colonnetten, kapitelen en nog een aantal andere delen van de portalen zijn echter in de 19de eeuw vernieuwd. Ook het lijst- en profielwerk aan het exterieur is tijdens de

restauratie in de 19de eeuw nagenoeg compleet vernieuwd. In het interieur dateert de huidige afwerking grotendeels uit de 19de eeuw, behalve in de zaal boven het zuidportaal, waar een bijzonder ensemble veelkleurige, 12de-eeuwse wandschilderingen bewaard is. Ook de zaal boven het Mantilius-portaal bewaart overblijfselen van een geschilderde decoratie.

I.4.2.1A. Links: noordelijkeingangshal in de oksel van schip en transept met het Mantilius-portaal (foto: JW).

I.4.2.1B. Midden: westgevel van de noordelijkeingangshal (foto: JW).

I.4.2.1C. Rechts: doorsnede van de onderbouw van de vestibule en de onderbouw van de Brunin-toren (tekening: Laurent Deléhouzée 2015a: fig.8, detail).

4.2 De vestibule en het portaal aan de noordzijde van het schip

Het exterieur

Tegen de voorlaatste travee van de noordelijke zijbeuk van het schip liggen in het verlengde van elkaar twee traveeën met hetzelfde stramien. In de kopgevel van deze rechthoekige uitbouw naast de Brunin-toren bevindt zich het noord- of Mantilius-portaal. De uitbouw heeft twee bouwlagen: de entreehal van het portaal op de begane grond en een zaal op de verdieping. Door het verloop van de helling waarop de kathedraal is gebouwd, heeft de noordelijke uitbouw een forse sokkelzone. De westgevel, die op een getrapte sokkel verrijst, is geleed door drie steunberen van ongelijke breedte, waarvan de middelste de twee traveeën van deingangshal scheidt. Tussen de steunberen bevindt zich een rondboogvenster van het type van de zijbeuk van het schip, maar dan aanmerkelijk korter, omdat de aanzet op een hoger niveau ligt. Het rechtervenster bevindt zich excentrisch in het gevelvlak, dicht bij de hoek met de zijbeuk. Een cordonlijst verbindt de vensterbanken. Onder het rechtervenster is in het metselwerk een segmentboog aanwezig boven twee verticale bouwnaden, wat wijst op een dichtgezette opening of nis.

Rondom de beide vensters loopt een waterlijst die – net zoals bij de zijbeuk van het schip – als een doorlopende lijst over de steunberen gaat. In de hoek met het schip valt op dat de lijst een fractie lager is dan bij het schip, net zoals de kapitelen van de colonnetten die de vensternissen flankeren.

Het gevelvlak boven de vensters is blind, afgezien van een kleine lichtspleet in de centrale steunbeer, vlak onder de daklijst, en één boven het linkervenster. In deze gevel zijn veel muurankers aangebracht. De uitbouw wordt aan de bovenzijde beëindigd met een daklijst die op de steunberen en daartussen geplaatste consoles rust. Het samengestelde dak bestaat uit een steil schild aan de westzijde en een bijna plat dak tegen de Brunin-toren.

I.4.2.2A. Links: vestibule van het Mantilius-portaal, westzijde, kort na de sloop van de Onze-Lieve-Vrouweparochiekerk (foto: KIK-IRPA).

I.4.2.2B. Rechts: Aansluiting van profielen op de hoek van de verdieping vestibule van het Mantilius-portaal en de noordgalerij van het schip (foto: JW).

In de hoek tussen de uitbouw en de galerij van het schip is te zien dat de dakrand van de uitbouw een blindboog op de steunbeer van de zijbeuk- en galerijmuur van het schip doorsnijdt. Bij de beschrijving van het interieur zal blijken dat de galerijmuur hier achter de uitbouw doorloopt.

Op de noordwesthoek van de uitbouw bevindt zich een extra verzwaring van de steunbeer in afwijkende steensoort (Maffle-steen) en –grootte. Deze markeert de rechterzijde van het Mantilius-portaal dat de noordgevel van de uitbouw beheerst. Het portaal wordt bereikt via een brede trap.

Het Mantilius-portaal

Het noordportaal is genoemd naar een blinde met de naam Mantilius, die door de heilige Eleutherius voor het kerkportaal zou zijn genezen van zijn blindheid. De naam van het portaal komt voor in het 12de-eeuwse *Liber vitae Eleutherii* in een relaas over de genezing van de leproos Peritius die plaatsvond “*ad januam templi – que illis diebus vocabatur Mantilia – que respicit fluenta Scaudi*, bij het kerkportaal – dat in die dagen Mantilius[portaal] genoemd werd – dat uitkijkt over de Schelde.”¹ De naam Mantilius-portaal was blijkbaar in de 12de eeuw al niet meer gangbaar. Het portaal werd later *Porte du Moncel* (1375) genoemd, naar het Latijnse *macellum* (beenhouwer).²

De gevel van het Mantilius-portaal (afb.I.4.2.3A) is door middel van twee horizontale lijsten in drie zones verdeeld. De benedenzone omvat het eigenlijke rondboogportaal met drie parallelle archivoltten en de aanzetten van een vierde archivolt, die zich over de eerste horizontale lijst (A) heen in de tweede zone voortzet als een spitsboog met daaronder een venster. De tweede lijst (B) markeert het begin van de bekronende topgevel.

Op de rechterhoek van de uitbouw bevindt zich een stevige steunbeer die met een verjonging ter hoogte van de tweede lijst tot aan het timpaan van de topgevel loopt (C). Ter linkerzijde wordt het portaal geflankeerd door de hoeksteunbeer van de Brunin-toren (D). De steunbeer op de rechterhoek van de uitbouw en de hoeksteunbeer van de Brunin-toren vertonen geen

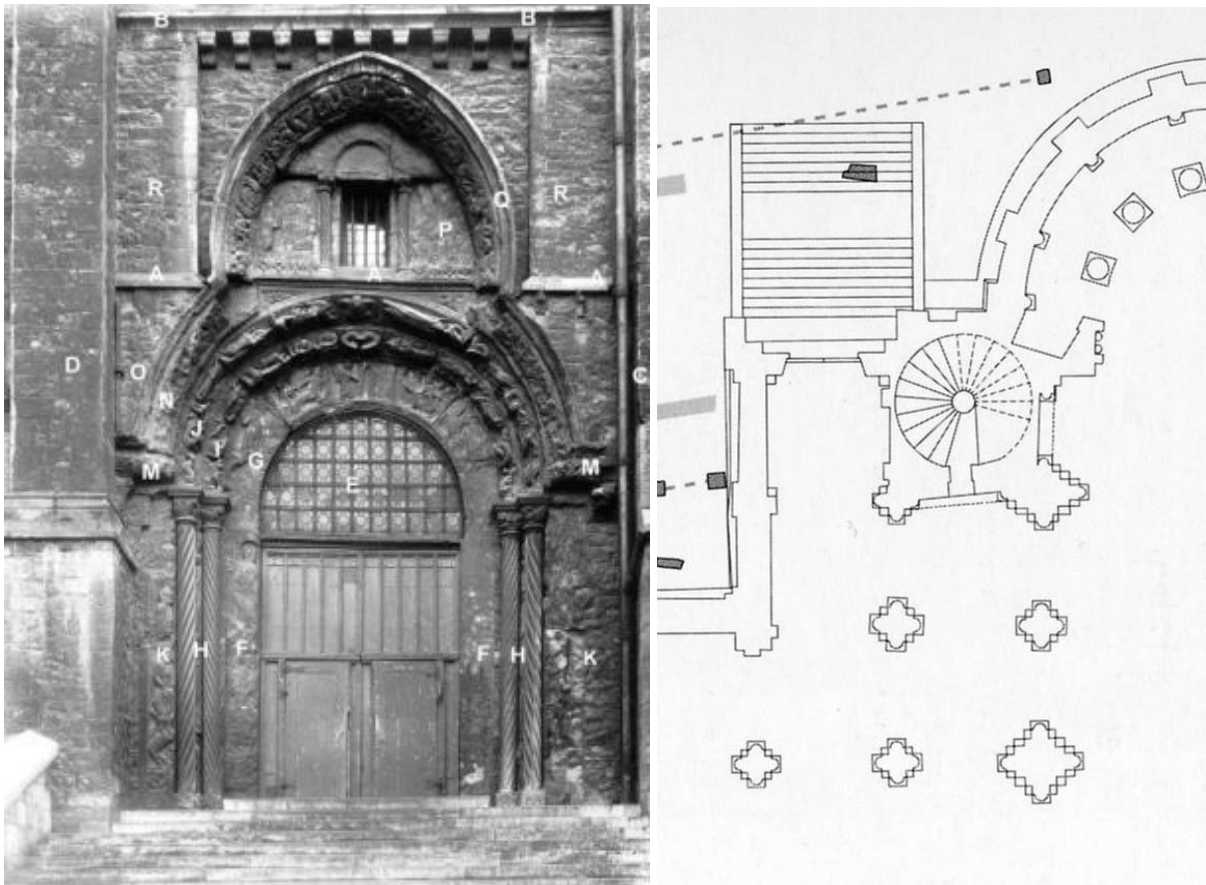
¹ *ELEUTHERII VITA SECUNDA* 1658a: cap.3, p.190.

² In de 19de eeuw werd het portaal *Porte du doyen* genoemd. Mariage & Pycke 2004a: p.52-53. Er lijkt geen sprake te zijn van een verband tussen het iconografische programma van het portaal en de naamgeving ervan, maar er zijn te veel ontbrekende of moeilijk te identificeren onderdelen in het portaal om dit met zekerheid te kunnen stellen.

I.4 De entreehallen en de zijportalen

verband met de eerste zone van het portaal. Wel zijn zij in verband gemetseld met de stenen van de boogzwikken en de daarop verrijzende flankerende lisenen van het rondboogportaal. De eerste zone van het portaal bestaat uit een rondboogdoorgang van circa 2,60 m breed omgeven door een eerste archivolt (G) op brede rechtstanden (F), waaromheen drie verdere archivolten die op verschillende wijzen worden ondersteund. De tweede en derde archivolt (I, J) rusten op getordeerde colonnetten met kapitelen, terwijl de vierde archivolt aan beide zijden ontspringt op een samengestelde lijstconsole (M). Boven de houten deuren bevindt zich een verglaasd timpaan (E).

Van binnen naar buiten treft men de genoemde vlakke en brede portaalwang aan (F) die zonder onderbreking overgaat in de eerste archivolt (G). Vervolgens springt het muurvlak tweemaal naar voren. Tegen de dagkant van elke van deze muurdelen bevindt zich de genoemde getordeerde colonnet met kapiteel. De hoek van het eerste, naar voren springende muurdeel (H), schuin tussen de twee colonnetten, is gebeeldhouwd met een soort statues-colonnes, zuilen waar gebeeldhouwde personages opgenomen zijn in het zuillichaam. Op de kapitelen ontspringen de tweede (I) en derde (J) archivolt. De uiterste gedeelten van de portaalwangen zijn gedeeltelijk voorzien van reliëfs en gedeeltelijk vlak (K) en eindigen elk tegen de aangrenzende steunbeer. Boven dit vlakke stuk springt de reeds genoemde lijstconsole (M) uit, die de vierde archivolt (N) draagt. Boven de zwikken (O) van de boog, die aan de bovenzijde worden afgesloten door een lijst (A) en aan de rechterkant op consoles rust, bevindt zich aan elke zijde een liseen die door de tweede cordonlijst van het portaal wordt doorsneden (B) en die doorloopt tot de top van de gevel (R).

I.4.2.3A. Links: het Mantilius-portaal (foto: JW).

I.4.2.3B. Rechts: plattegrond van de noordelijke ingangshal (naar: Brulet 2012a: p.383).

Het tweede niveau wordt beheerst door de spitsboog (Q) die uit het gevelvlak naar voren komt en de top vormt van de omvattende driepasboog (N en Q). De archivolt wordt door een

kwarthollijst afgesloten. Het timpaan (P) onder de boog heeft in het midden een rechthoekig venster dat aan weerszijden door getordeerde zuiltjes wordt geflankeerd en dat aan de bovenzijde een half rond, blind boogveld heeft. Het tweede deel van de portaalgevel wordt afgesloten door een lijst die door op regelmatige afstand van elkaar geplaatste consoles wordt gedragen.

Het bovenste deel van de gevel van de uitbouw bestaat uit een vlakke wand die eindigt in een puntgevel die door een geprofileerde lijst wordt gedekt. Centraal in de gevel bevindt zich een eenvoudig rondboogvenster. Dit gedeelte is in verband gemetseld met de steunberen op de beide hoeken.

Het Mantilius-portaal kent een grote hoeveelheid beeldhouwwerk, dat voor een deel ernstig is verweerd. De getordeerde zuilen en hun sokkels en kapitelen zijn tijdens de 19de-eeuwse restauratie vervangen, maar voor het overige is het beeldhouwwerk nog 12de-eeuws.³

Centraal in het iconografisch programma van het portaal staat het thema van de *psychomachia*, de allegorische strijd om en in de menselijke ziel tussen de goede en kwade krachten, die voorgesteld worden door gepersonifieerde deugden en zonden. Achter de getordeerde colonnetten bevinden zich de boven elkaar geplaatste beelden van de personificaties: rechts de Nederigheid (*Humilitas*) die de Hoogmoed (*Superbia*) verslaat, links de Kuisheid (*Castitas*) die de Wellust (*Luxuria*) overwint (afb. I.4.2.4B). Hiernaast is een grote demon afgebeeld die een rijke man met een grote geldbeurs op zijn schouders torst en de Gierigheid (*Avaritia*) verbeeldt (afb. I.4.2.4A).

I.4.2.4A. Links: Mantilius-portaal, *Avaritia* (links) en *Luxuria* (rechts) (foto: KIK-IRPA A8018).

I.4.2.4B. Midden: Mantilius-portaal, *Superbia* (foto: KIK-IRPA A8014).

I.4.2.4C. Rechts: Mantilius-portaal, detail met op de eerste archivolt David dit Goliath onthoofd (foto: KIK-IRPA A8026).

Ook de archivolten zijn rijkelijk met beeldhouwwerk versierd. De binnenste, vlakke archivolt omvat een David-cylus, waarvan niet alle scènes bewaard zijn. Te herkennen zijn: David en Goliath, David onthoofd Goliath (afb. I.4.2.4C), David neemt het hoofd van Goliath mee naar Jeruzalem, het huwelijk van David en Michal en mogelijk David die de heilige toonbroden ontvangt. De tweede en derde archivolt bevatten reliëfs van mensen, dieren en fabeldieren. De vierde archivolt lijkt zowel met figuratieve als plantaardige motieven te zijn versierd. Deze zijn echter zo ernstig verweerd dat ze moeilijk zijn te herkennen.

³ Schwartzbaum 1977a : p.123.

Het interieur

Het interieur van de vestibule bestaat uit twee traveeën, die dezelfde opzet hebben als de zijbeuktraveeën van het schip. De eerste travee is de travee waarin zich het portaal bevindt. De tweede travee grenst aan de zijbeuk van het schip. Beide hebben aan de westzijde een rondboogvenster met een sterke afzaat. De vensters hebben dezelfde breedte als die in de zijbeuken van het schip, maar zijn aanzienlijk korter, doordat ze hoger zijn aangezet. De vensters bevinden zich in het midden van de traveewand, dit in tegenstelling tot het exterieur waar het venster van de tweede travee excentrisch lijkt geplaatst. Rechts onder het venster in de tweede travee bevindt zich een rondboognis. Aan de buitenzijde tekent zich, zoals al werd opgemerkt, op dezelfde plaats in het metselwerk een segmentboogvorm af.

I.4.2.5A. Links: noordelijke zijbeuk van het schip en de vestibule van het Mantilius-portaal (links) vanaf de zuidgalerij van het schip (foto: JW).

I.4.2.5B. Midden: entreehal van het Mantilius-portaal (links) en zijbeuk van het transept (rechts) (foto: JW).

I.4.2.5C. Rechts: tweede travee van de noordelijke entreehal naar het westen (foto: JW).

Aan de westzijde sluit de eerste travee van de vestibule aan op de negende travee van de noordelijke zijbeuk, aan de oostzijde op de westelijke zijbeuk van het transept. Net zoals de buitenmuur van de schipzijbeuken is de buitenmuur van de vestibule inwendig geleed met pilasters met flankerende colonnetten op gemeenschappelijke sokkels. Op de hoek die de tweede travee van de entreehal gemeenschappelijk heeft met de muur van het schip, komen twee pilasterlichamen samen. Deze staan haaks op elkaar. Het ene is de laatste pilaster van de noordelijke zijbeuk van het schip. Hieraan ontspringt de gordelboog over de noordelijke travee, die aan de andere zijde op de vrijstaande pijler van de schiparcade neerkomt. Dit pilasterlichaam aan de zijbeukzijde komt ten opzichte van de andere muurpijlers van de noordelijke zijbeuk naar voren. Het andere pilasterlichaam, dat zoals gezegd hier haaks op staat, draagt de gordelboog die neerkomt op de vrijstaande pijler die zowel deel uitmaakt van de zijbeuken van het schip en het transept als van de vestibule. Deze pijler, die in de beleving het centrum van de halachtige ruimte is, heeft dezelfde opbouw als de pijlers van het schip. De volgende pijler, die zich op de grens van de twee traveeën van de vestibule en de zijbeuk van het transept bevindt, heeft ook deze opzet. Deze pijler is tevens een hoekpijler van de Brunin-toren en voor een kwart ingemetseld in de zuidwestelijke hoek van het trappenhuis van de toren. De tweede travee van de vestibule wordt door een houten tochtportaal met groot bovenlicht gescheiden van de eerste travee.

De eerste travee bevat in de noordmuur de doorgang van het Mantilius-portaal. De westmuur van deze travee heeft een rondboogvenster met een zeer lange afzaat. De oostzijde (rechts op afb. I.4.2.6A) wordt begrensd door muurwerk dat aan de bovenzijde los gehouden is van het graatgewelf van de travee. In dit blok muurwerk, dat tegen de buitenzijde van het trappenhuis van de Brunin-toren staat, is een rondboognis aangebracht. In de hoek bij het portaal bevindt zich een muurpijler die ook ten dele is ingemetseld in het trappenhuis. Voor zover zichtbaar bestaat deze uit het type muurpijler van de zijbeuken van het schip met het verschil dat niet

alleen de flankerende colonnet een kapiteel draagt, maar ook het centrale pijlerlichaam (afb. I.4.2.7A). Via een gat dat gemaakt is vanuit de trap in de Brunin-toren is ook de andere zijde van dit kapiteel zichtbaar (afb. I.4.2.7B).

I.4.2.6A. Links: noordelijke travee van de vestibule van het Mantilius-portaal, oostwand (foto: JW).

I.4.2.6B. Rechts: noordelijke travee van de vestibule van het Mantilius-portaal, richting noordoosten (foto: JW).

I.4.2.7A. Links: vestibule van het Mantilius-portaal, noordoostelijke pijler van de noordelijke travee, gezien vanuit de vestibule (foto: JW).

I.4.2.7B. Rechts: vestibule van het Mantilius-portaal, noordoostelijke pijler van de noordelijke travee, gezien vanuit de trap in de Brunin-toren (foto: JW).

De zaal op de verdieping boven het Mantilius-portaal

Boven de twee traveeën van de vestibule van het Mantilius-portaal bevindt zich over dezelfde oppervlakte een zaal van circa 9,75 m bij 5,75 m, die toegankelijk is vanuit de galerij van het schip. De rechthoekige ruimte is over de lengte overwelfd met een tongewelf dat ongeveer in het midden is geleed door een gordelboog die op pilasters rust, terwijl het gewelf aan de kopse kanten rust op muraalbogen. Twee trek balken en drie trekstangen versterken het gewelf. De zaal wordt verlicht door vier vensters, twee aan de westzijde en twee aan de noordzijde. Aan de westzijde is er een smalle vensterspleet, direct boven de vloer, in een halfronde nis met sterk afgeschuinde neggen en een tweede vensterspleet in de gordelboog die het gewelf in tweeën deelt. Het eerste venster correspondeert aan de buitenzijde met de lichtspleet boven het linker venster in de westmuur en het tweede met de lichtspleet bovenin de pilaster. Het

I.4 De entreehallen en de zijportalen

derde en vierde venster bevinden zich in de noordgevel: een staand venster direct boven de vloer en daarboven een groter, half rond venster. Het onderste venster bevindt zich aan de buitenzijde in het boogveld van de driepasboog van het portaal en het bovenste in de topgevel van de portaalafacade.

Aan de zuidzijde, in de gemeenschappelijke muur met de noordelijke galerij van het schip, geeft een moderne, rechthoekige doorgang toegang tot de zaal. Direct hierboven loopt een cordonlijst. Deze komt qua positie en profiel overeen met de cordonlijst onder de galerijvensters in de noordgevel van het schip. Boven de deur bevindt zich excentrisch ten opzichte van het gewelf een grote nis, die aan beide zijden geflankeerd wordt door een achthoekige colonnet met basement. De rechtercolonnet wordt bekroond door een kapiteel, terwijl de linkercolonnet in de muraalboog verdwijnt. In de oostwand van de zaal, onder de gewelfaanzet, bevinden zich ook enkele nissen: nabij de beide hoeken een brede rondboognis en links van de deelpilaster een rechthoekige nis die op een voormalige doorgang wijst.

I.4.2.8A links boven: zaal op de verdieping, zicht richting portaal (noord) (foto: JW).

I.4.2.8B rechts boven: zaal op de verdieping, zuidwand (foto: JW).

I.4.2.8C links onder: zaal op de verdieping, oostwand (foto: JW).

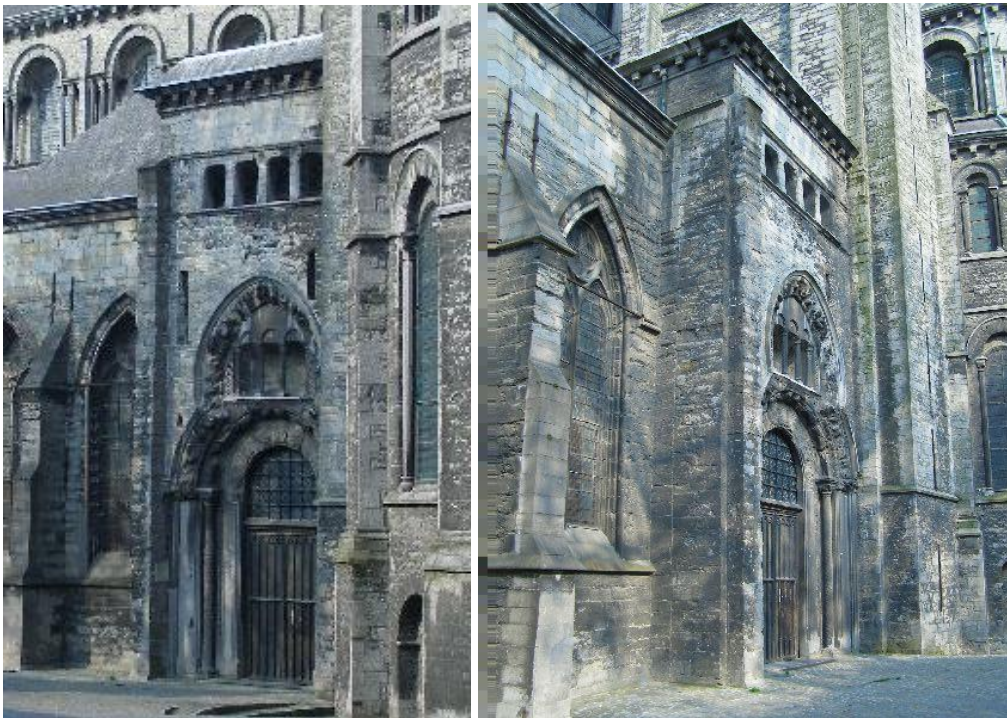
I.4.2.8D midden onder: zaal op de verdieping, oostwand (foto: JW).

I.4.2.8E rechts onder: zaal op de verdieping, westwand (foto: JW).

De geboorte van het tongewelf is aan beide langsijden gemarkeerd door een lijst, die aan de westzijde niet continu is. De lijst kent twee verschillende profielen. Het eerste is een schuin en rechtstaand profiel. Dit is te vinden aan de westzijde en tegen het gedeelte van de oostmuur ter linkerzijde van de gordelboog. Het tweede is een rijker profiel dat bestaat uit een ojief, een kwartrond en een rechtstand. Dit is aan te treffen tegen de oostwand: op de pilaster die de gordelboog draagt en rechts daarvan. In de zuidoosthoek gaat dit profiel de hoek om en zet zich voort over de zuidmuur van de travee, boven de doorgang naar de galerij en onder de blinde nis.

4.3 De vestibule en het portaal aan de zuidzijde

I.4.3.1A. Links: het zuidportaal vanuit het zuidoosten gezien (foto: JW).

I.4.3.1B. Rechts: het zuidportaal vanuit het zuidwesten (foto: JW).

Tegen de voorlaatste travee van de zuidelijke zijbeuk van het schip liggen in het verlengde van elkaar twee traveeën met dezelfde opzet. In de kopgevel van deze uitbouw bevindt zich het zuidportaal, de *Porte du Capitole*, zoals dit sinds eind 19de eeuw wordt genoemd.⁴ De uitbouw heeft twee bouwlagen: de entreehal van het portaal op de begane grond en een zaal op de verdieping.

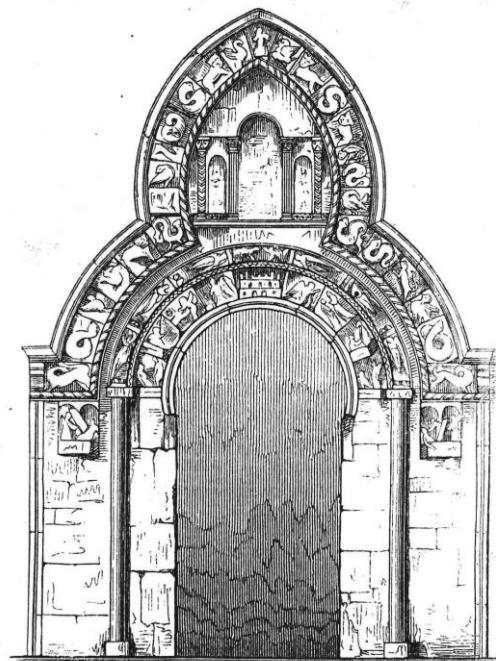
Grotendeels ingebouwd tussen de Parochietoren en de Lodewijkskapel, is de zuidgevel met het portaal de enige gevel van de uitbouw die volledig zichtbaar is. Daarnaast is een deel van de westgevel zichtbaar naast en boven de Lodewijkskapel. Deze gevel is blind en bestaat uit een brede steunbeer met een verticale bouwnaad die net boven de daklijst van de Lodewijkskapel afgeschuind tenietgaat. Aan de zijde van de Parochietoren wordt de gevel begrensd door de hoeksteunberen van de toren, waarmee deze in verband is opgetrokken. De uitbouw wordt bekroond door een samengestelde daklijst met volutenconsoles.

De zuidgevel bestaat uit twee zones: de portaalzone en daarboven een galerij.

Zonder sokkel of treden bereikt men het rondboogportaal (circa 2,30 m breed) in de gevel. De portaalwangen kennen aan iedere zijde één sprong in het muurwerk, waarvan de dagkant voorzien is van een getordeerde colonnet. Het binnenste gedeelte van de portaalwang is vlak en draagt een brede, ronde archivolt. De tweede archivolt rust op de kapitelen van de twee getordeerde colonnetten. Een derde archivolt – enigszins uitkragend – rust op de buitenste gedeelten van de portaalwangen. Deze archivolt is geen rondboogarchivolt, maar een grote, spitse driepasarchivolt. Onder de spitse, hoefijzervormige boog, bevindt zich een timpaan dat grotendeels bestaat uit een nis waar zich een kleine colonnade met drie openingen voor bevindt. Dit gedeelte is in de 19de eeuw volledig vernieuwd, werd al zo beschreven in 1749 en zichtbaar op een tekening van voor de restauratie (afb. I.4.3.2B).⁵

⁴ Mariage & Pycke 2004a: p.51-52.

⁵ Waucquier 1749a: p.39: « À la deuxième arcade, au lieu de la Vierge au milieu comme à l'autre portail, il n'y a qu'une courte galerie à quatre petits piliers. ».

Seitenportal der Kathedrale von Tournay. (Nach Osten.)

I.4.3.2A. Links: het zuidportaal of *Porte du Capitole* (foto: KIK-IRPA).

I.4.3.2B. Rechts: tekening van het zuidportaal voor de restauratie (uit: Kugler 1859a, III: p.359).

Het zuidportaal

De naam *Porte du Capitole* is voor het zuidportaal sinds het einde van de 19de eeuw in zwang, maar komt niet in oudere bronnen voor.⁶ In de documenten van de 19de-eeuwse restauratie werd het in de regel als *Portail* of *Porte du Midi* (zuidportaal) aangeduid.⁷ De oudste vermelding van dit portaal is een optekening van de schenking van kanunnik Johannes Blaserius de Arbosio uit 1375: *hostia cloquemannorum versus belfrigidum* (de poort van de “cloquemannen” aan de zijde van het belfort).⁸

Het zuidportaal is minder rijk aan beeldhouwwerk dan het noordportaal. De portaalwangen, die uit de 19de eeuw dateren, kennen geen beeldhouwwerk. Het 12de-eeuwse beeldhouwwerk – sterk aangetast door verwerking – bevindt zich op de drie archivoltten, waaronder de grote driepasboog. De getordeerde colonnetten en hun kapitelen zijn in 1870 geplaatst.⁹ Dominant in het iconografisch programma van het portaal is het thema van het Laatste Oordeel, maar een aantal sculpturen is tot nu toe niet bevredigend geïdentificeerd.¹⁰ De binnenste archivolt is in ieder geval aan het thema van het Oordeel gewijd, wat blijkt uit

⁶ De naam zou verwijzen naar het feit dat het portaal aan de zijde van het stedelijk bestuurscentrum lag, dat als Kapitaal zou zijn aangeduid, analoog naar de Doornikse stadsregenten die zich in een bisschoppelijke oorkonde uit 1130 *senatores* noemden. Rolland 1931a: p.65. Deze associatie zou dan eind 19de eeuw gemaakt moeten zijn, want eerder komt de naam *Porte du Capitole* niet voor. Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de naam *Capitole* een afgeleide is van het Latijnse woord voor kapittel, *capitulum*, waarvan de gebouwen zich in de 18de eeuw aan de zuidzijde van het koor hadden geconcentreerd.

⁷ Renard 1852a.

⁸ ACT, registre 83, *obituarium* f.7v, 27 juli. Pycke 2003a: p.254. Mariage & Pycke 2004a: p.51-52. De *cloquemanni* (enkelvoud: *cloquemannus*, ook: *cloqmanni*, *clocmanni*, *clockemans*, *clochemans*) waren een soort kosters van de kathedraal, onder andere verantwoordelijk voor het klokkengelui.

⁹ Schwartzbaum 1977a: p.158. Idesbald Le Maistre d'Anstaing (1842-1843a: p.296-304) beschrijft dat de oorspronkelijke colonnetten toen al waren verdwenen.

¹⁰ Schwartzbaum 1977a: p.158-171.

voorstellingen van de Opstanding van de doden op de eerste boogstenen, engelen en – op de sluitsteen – het Hemelse Jeruzalem. De tweede archivolt toont wederom engelen, maar ook twee krijgers en mogelijk twee voorsprekers; de beide laatsten bovenin de archivolt.¹¹ De decoratie van de buitenste archivolt, de driepasboog, is slecht te zien. Er kunnen enkele (fabel?)dieren onderscheiden worden.

Links en rechts van de driepasboog van het portaal bevindt zich een asymmetrisch geplaatste lichtspleet. Daarboven opent zich boven een cordonlijst een galerij van vier gedrukte korboggen die op rechthoekige pijlers rusten (afb. I.4.3.3A). Het muurvlak waarin dit ensemble zich bevindt, wordt door twee cordonlijsten en twee steunberen begrensd. Achter de bogen loopt een kleine galerij die toegankelijk is via een doorgang in de traptoren van de Parochietoren. De achterwand van de galerij bestaat uit vier nissen met banken (afb. I.4.3.3B), die van elkaar gescheiden worden door pijlers met een eenvoudige impostplaat met kwarthol en recht profiel. Hierop liggen dekplaten met een schuin en recht profiel. Een identiek profiel is aan de andere zijde boven de galerijopeningen te vinden. Beide vormen de aanzet voor een tongewelf dat de galerij overspant. Terwijl de vormen en profielen van de korboggen en hun omkadering op een 16de-eeuwse datering wijzen, lijkt de galerijstructuur zelf, inclusief achterwand en gewelf, 12de-eeuwse metselwerk.

Direct boven de galerij bevindt zich een eenvoudige lijst over de gehele breedte van de gevel. Op de linkerhoek eindigt hier de hoeksteunbeer. Het resterende gevelveld is in vier regelmatige metsellagen opgebouwd. Opvallend is dat er links en rechts, in het verlengde van de rechtstand van de linker- respectievelijk rechtergalerijopening (afb. I.4.3.3C).

I.4.3.3A. Links: de bovenzijde van de zuidgevel van de uitbouw van de zuidelijke entreehal (foto: JW).

I.4.3.3B. Midden: interieur van de galerij boven het zuidportaal (foto: JW).

I.4.3.3C. Rechts: de galerij boven het zuidportaal (foto: JW).

Het interieur

Ook het interieur van de zuidelijke vestibule bestaat uit twee traveeën, die dezelfde opzet hebben als de zijbeuktraveeën van het schip. Aan de noordzijde sluit de tweede travee van de vestibule (geteld vanaf het portaal) aan op de negende travee van de zuidelijke zijbeuk van het schip, aan de oostzijde op de westelijke zijbeuk van het transept. Deze tweede travee wordt aan de westzijde begrensd door een muur die dit deel van de vestibule gemeenschappelijk heeft met de Lodewijkskapel. Hierin bevindt zich een nis in de vorm van een vensteropening met afzaat en schuine dagkanten, zoals deze ook in de zijbeuk van het schip te vinden zijn.

¹¹ Schwartzbaum 1977a: p.170.

I.4 De entreehallen en de zijportalen

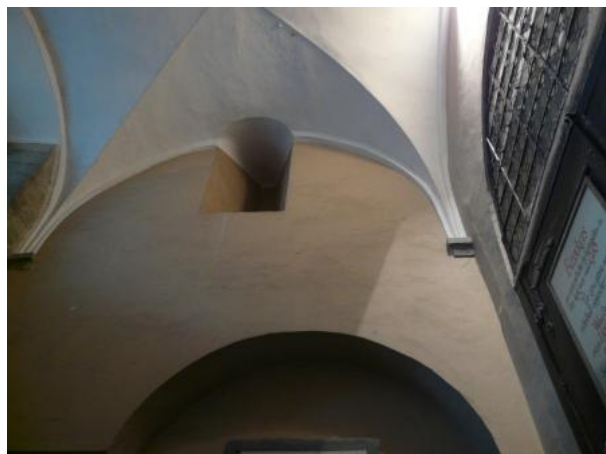
I.4.3.4A. Links: hoek van de tweede travee van de entreehal (links) en de zuidelijke zijbeuk (rechts) richting het westen (foto: JW).

I.4.3.4B. Rechts: zicht vanuit de westelijke zijbeuk van de zuidelijke transeptarm richting de entreehal van het zuidportaal (links) en zijbeuk van het schip (rechts) (foto: KIK-IRPA).

I.4.3.5A. Linksboven: zuidelijke vestibule, eerste travee, oostmuur, gewelf (foto: JW).

I.4.3.5B. Linksonder: zuidelijke vestibule, eerste travee, oostmuur, nis (foto: JW).

I.4.3.5C. Rechtsboven: zuidelijke vestibule, eerste travee, westmuur, gewelf (foto: JW).

I.4.3.5D. Rechtsonder: zuidelijke vestibule, eerste travee, westmuur, nis (foto: JW).

Op de hoek die de tweede travee van de vestibule gemeenschappelijk heeft met de muur van het schip (afb.I.4.3.4A), komen twee pilasterlichamen samen. De ene pilaster is de laatste van de zuidelijke zijbeuk van het schip, waaraan de boog over de zijbeuk naar de schiparcadepijler ontspringt. Dit pilasterlichaam staat ten opzichte van de andere muurpijlers van de zijbeuk naar voren. Het andere – dwars hierop – draagt de gordelboog tussen schipzijbeuk en de

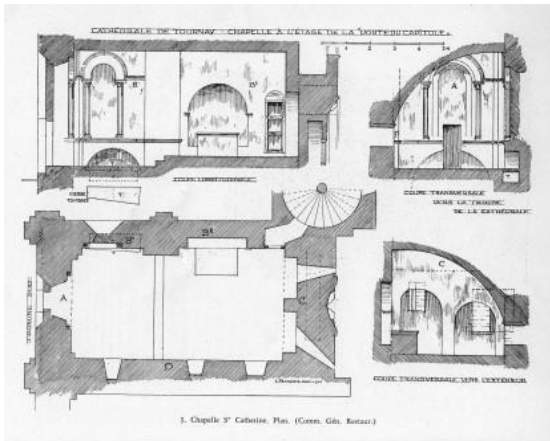
vestibule, die aan de andere zijde rust op de vrijstaande pijler waar de zijbeuken van schip en transept samenkomen. Deze pijler (rechts op afb. I.4.3.4B) heeft dezelfde opbouw als de pijlers van het schip.

De twee traveeën van de vestibule worden, zoals aan de noordzijde, van elkaar gescheiden door een houten tochtportaal met een groot bovenlicht. De opzet van de schippijlers (kruisvormige pijler met halfzuilen en colonnetten in de oksels) kenmerkt ook de pijler op de grens van de twee traveeën van de vestibule, die voor drie-achtste is ingemetseld in de muur die de eerste travee van de vestibule scheidt van de zijbeuk van het transept. Deze pijler maakte tevens deel uit van de onderbouw van de Parochietoren.

Via het tochtportaal komt men in de eerste, zuidelijke travee van de vestibule, die direct uitmondt in het zuidportaal. Doordat dit aanmerkelijk hoger ligt dan het vloerniveau in de kathedraal, is hier een aantal traptreden om dit hoogteverschil te overbruggen. Deze travee heeft geen zuilen of colonnetten die het vierdelige gewelf dragen: de graten van het gewelf komen neer op kleine consoles in de hoeken. De westwand heeft hoog in de muur een smalle nis, die vormgegeven is als een klein rondboogvenster dat in de gewelfkap eindigt. Zowel in de west- als de oostwand van deze travee bevindt zich een grote rondboognis met imposten (afb. I.4.3.5C-D).

De zaal op de verdieping boven de zuidelijke entreehal

Boven de twee traveeën van de vestibule van het zuidportaal bevindt zich over dezelfde oppervlakte een zaal (de Catharinakapel) van circa 8,70 m bij 4,50 m, die via enkele treden toegankelijk is vanaf de galerij van het schip. Het tweede deel van de zaal, nabij de zuidmuur, ligt twee treden hoger dan het eerste deel. De rechthoekige ruimte is over de lengte overwelfd door een half tongewelf.

I.4.3.6A. Links: plattegrond en doorsneden van de Catharinakapel (uit Rolland 1944c).

I.4.3.6B. Rechts: de Catharinakapel, zicht richting noorden met huidige deur naar de galerij (foto: JW).

De zaal wordt schaars verlicht door twee lichtspelen in twee rondboognissen in de zuidelijke gevel. De hogere, linker rondboog wordt aan de linkerzijde afgebroken door een rechtstand. In de westelijke wand zijn drie kleine nissen, die er – vanwege de afgeschuinde dagkanten – uitzien als dichtgezette lichtopeningen.

Aan de noordzijde, in de gemeenschappelijke muur met de zuidgalerij van het schip, geeft een rechthoekige opening toegang tot de zaal. Deze doorgang bevindt zich in twee nissen: de bovenzijde in een grote nis met boogstelling, die is vormgegeven zoals de galerijvensters van het schip aan het uitwendige van de kerk, en de onderzijde in een brede, lage rondboognis van 0,57 m diep. In de oostelijke wand bevinden zich twee gelijkaardige nissen boven elkaar: een nis met alle kenmerken van een galerijvenster boven een lage rondboognis.

I.4 De entreehallen en de zijportalen

De cordonlijst *onder* de genoemde nissen van het type galerijvenster loopt van de aanzet van het tongewelf aan de westzijde via de noordoosthoek *tot en met* de brede pilaster halverwege de oostwand van de zaal. De cordonlijst *over* de nissen eindigt *tegen* deze pilaster. Naast deze pilaster is in de muur een grote rondboognis met imposten uitgespaard en rechts hiervan, nabij de hoek met de zuidwand, een diepe, smalle, hoge rondboognis met een houten raamwerk erin. Recht voor de grote nis staat een gemetseld altaarblok van 1,62 m breed, 1,08 m diep en 83 cm hoog met daarop een mensa van 15 cm dik.

I.4.3.7A. Links: Catharinakapel, altaar, oostwand met nis en muurschildering van de kruisiging (foto: KIK-IRPA A56302).

I.4.3.7B. Midden: Catharinakapel, schildering op de noordwand. Wijdingskruis met Lam Gods. Daarboven de heilige Catherina in debat met filosofen (foto: KIK-IRPA A56303).

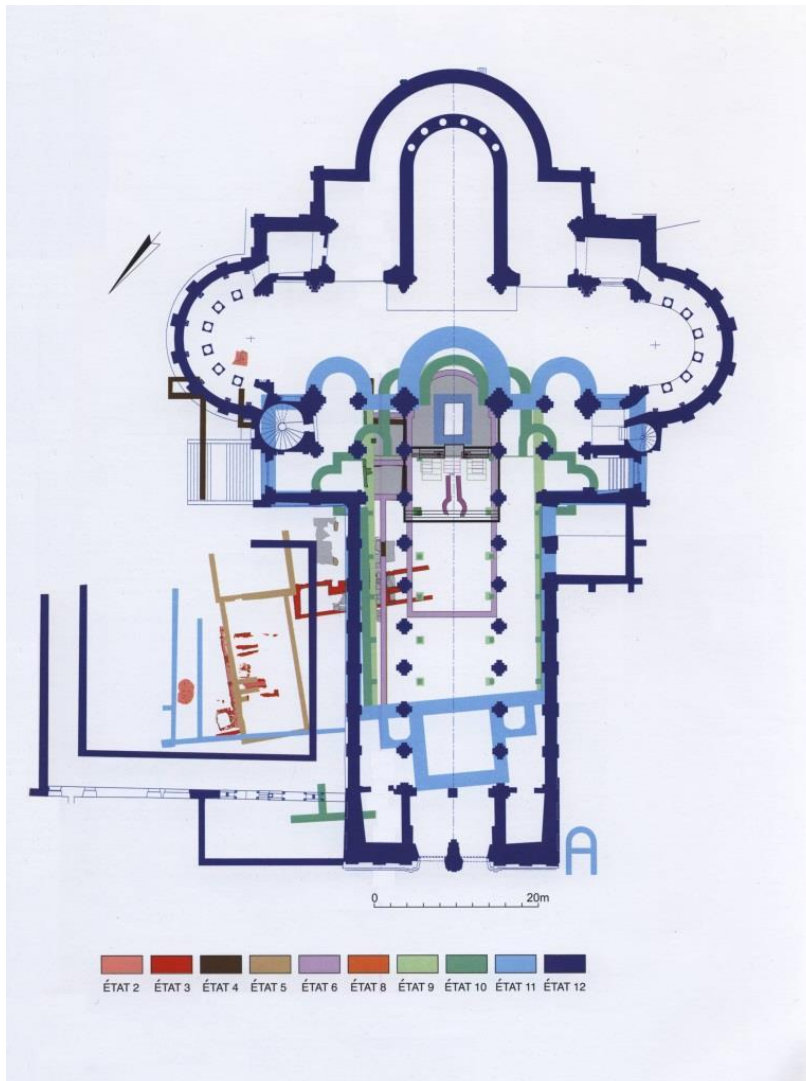
I.4.3.7C. Rechts: detail van 7B (foto: KIK-IRPA A57720).

De zaal is rijk versierd met wandschilderingen, die in de tweede helft van de 12de eeuw gedateerd worden. In de nis achter het altaar is een schildering van de gekruisigde Christus met respectievelijk Maria en de Ecclesia ter rechterzijde en Johannes de Evangelist en de Synagoge ter linkerzijde (afb. I.4.3.7A). Op de noord- en oostwand bevinden zich voorstellingen uit het leven van de heilige Catharina van Alexandrië. Verder zijn de wanden gedecoreerd met een reeks geschilderde wijdingskruisen (afb. I.4.3.7B-C).¹²

4.4 Functie en gebruik van de entreehallen en de zalen erboven

De beide entreehallen met portalen vormen de monumentale noord- en zuidtoegang van de 12de-eeuwse kathedraal. Aan de noordzijde werd de entreehal als gang geplaatst tussen de pandgang van de kanunniken en de westelijke zijbeuk van het transept. Aan de zuidzijde werd deze situatie gespiegeld ten opzichte van de noordkant. De keuze voor deze opzet kan – behalve met de wens tot een symmetrische aanleg – te maken hebben met de plattegrond van het transept van de 11de-eeuwse kathedraal, dat uit opgravingen bekend is. De ingangshal en de zijbeuk samen kregen namelijk dezelfde breedte en lengte als het oude transept (afb. I.4.4.1A).

¹² Er zijn er tien bewaard in de vorm van rozetten, een elfde is gedecoreerd met het Lams Gods. Rolland 1944c: p.14.

I.4.4.1A. Links: plattegronden van de voorgangers van de huidige kathedraal (Brulet 2012a: p.133).

De kleine galerij boven het zuidportaal, die toegankelijk is via de wenteltrap van de Parochietoren, zou volgens kanunnik Waucquier gebouwd zijn voor de rechters van de kerkelijke rechtbank (officialiteit) om openbare terechtstellingen van misdadigers gade te kunnen slaan die onder de hoge jurisdictie van het kapittel vielen.¹³ Hoewel deze overlevering voor het eerst opduikt in 1749, hoeft hier niet direct aan getwijfeld te worden. Er was in de Middeleeuwen – en ook nog daarna – een lange traditie om recht te spreken voor of in een kerkportaal.¹⁴ De Laatste Oordeelthematiek van het Doornikse zuidportaal kan hiermee in verband worden gezien en is in dat kader zeer passend en algemeen.¹⁵

De nu zeer sombere zaal boven de zuidelijke entreehal werd aanvankelijk – naast de twee lichtspleten boven het zuidportaal – ook verlicht door drie kleine vensters in de westmuur, die bij de bouw van de Lodewijkskapel in 1299 werden dichtgezet. De zuidelijke zaal was oorspronkelijk toegankelijk via een deur in de tweede omwenteling van de traptoren van de Parochietoren. Deze toegang is al geruime tijd geleden dichtgemetseld en de doorgang werd

¹³ Mariage & Pycke 2004a: p.61. De vermelding komt het eerst voor bij Denis-Dominique Waucquier (1749a: f.40r). Over de rechtspraak door het kapittel, zie Warichez 1934a: p.18-20.

¹⁴ Deimling 1996a: p.324-327. Van Nieuwland-Landheer 2008a: p.17-30.

¹⁵ Er is niets bekend over het gebruik van de kleine galerij boven het zuidportaal als plaats van reliekentoningen. Al dan niet in combinatie met rechtspraak zou een dergelijke galerij hiervoor gebruikt kunnen worden.

I.4 De entreehallen en de zijportalen

door middel van een houten inbouw veranderd in een kast. Een vervangende toegang werd gerealiseerd vanaf de zuidgalerij van het schip, die nog steeds dienst doet.

De zaal boven de entreehal van het zuidportaal was vanaf de 12de eeuw een kapel, gewijd aan Catherina van Alexandrië. Cantor (1156-1177) en kapitteldeken (1177-+1179) Letbertus Blondus stichtte dit altaar in 1173.¹⁶ Na zijn dood in 1179 werd hij begraven in een tombe in de spaarnis tegen de oostwand van de kapel. Het kapittel besloot in 1268 om de stoffelijke resten van Letbertus, die een belangrijke rol had gespeeld bij de onafhankelijkheid van het Doornikse bisdom (zie § II.9), over te brengen naar een nieuw graf in het herbouwde koor. Zijn nagedachtenis werd vanaf dat moment gevierd als die van een overleden bisschop.¹⁷ Of de kapel direct daarna in onbruik geraakte of dat deze toch nog dienst deed, bijvoorbeeld ten behoeve van het lezen van een mis voorafgaand aan het recht spreken, is niet bekend.

I.4.4.2A. Links: ontlastingsboog in de oostwand van de Catharinakapel met graf van Letbertus Blondus (foto: KIK-IRPA).

I.4.4.2B. Rechts: tekening van de grafsteen die Letbertus Blondus kreeg in het koor van de kathedraal, nadat het kapittel in 1268 besloot hem daar te herbegraven (uit Rolland 1944c).

De tekst over Letbertus Blondus in het *obituarium* van het kathedrale kapittel vermeldt de stichting van lampen in de Catharinakapel en de Maria Magdalenakapel. Op basis van deze gezamenlijke vermelding is aangenomen dat de Maria Magdalenakapel de noordelijke pendant was van de Catharinakapel aan de zuidzijde.¹⁸ Het is niet zeker of dit zo was. De noordelijke zaal had in ieder geval een kapel moeten worden. Daarop wijzen drie ingekraste wijdingskruisen in de pleisterlaag van de zuidelijke en oostelijke muur van de noordelijke zaal en een fraaie (onder?)tekening van een hoofd met baard.¹⁹ Of de ruimte ook als kapel heeft gefunctioneerd, is onduidelijk.

Ook in de noordelijke zaal raakten de zijlichten buiten functie, hier door de bouw van de Onze-Lieve-Vrouweparochiekapel in 1516. Sinds de sloop daarvan na de Tweede Wereldoorlog zijn de twee bescheiden zijvensters weer vrijgekomen. En ook hier bevond de oorspronkelijke toegang zich op een andere plaats, namelijk in het midden van de oostmuur. Deze doorgang kwam uit in de wenteltrap van de Brunin-toren direct naast de toegang tot de noordelijke transeptgalerij en werd dichtgezet, nadat de huidige doorgang was gerealiseerd vanuit de noordgalerij van het schip.

¹⁶ Rolland 1944c: p.43-44. Pycke 2003a: p.212-213. Mariage & Pycke 2004a: p.34.

¹⁷ Rolland 1944c: p.38-40.

¹⁸ Cornet 1970a: p.94. Dumoulin & Jacques Pycke 1972a: p.32. Zie ook: Pycke 2003a: p.213 en Mariage & Pycke 2004a: p.35.

¹⁹ Ook gesignaleerd door Stéphanie Moris (2009a: p.93-94).

4.5 Wijzigingen aan de entreehallen met portalen en zalen op de verdieping

De vestibules en de erboven gelegen zalen, zoals die nu nog bestaan, zijn in hoge mate 12de-eeuws. In het navolgende zal blijken dat zij overigens niet in één bouwcampagne tot stand zijn gekomen.

De bogenreeks van de galerij boven het zuidportaal is waarschijnlijk in de late 16de eeuw vernieuwd. Daarop wijzen de vier korfbogen die thans de galerij vormen. Aan de afwijkende stenen, het metselverband en aan de bouwnaden aan weerszijden is te zien dat de bogenreeks en het muurwerk erboven tot een latere periode behoren dan de rest van deze gevel. De verbouwing betrof echter alleen de gevel. Het achterliggen tongewelf dat de galerij overspant, behoort tot de oorspronkelijke 12de-eeuwse bouwmassa.

In later tijd vond er bij de twee zalen op de verdieping een ondergeschikt wijziging plaats: de beide zalen kregen een toegang vanaf de galerij van het schip en de doorgang naar de trappenhuisen werd dichtgezet. Wanneer deze ingreep plaatsvond, is niet bekend.

Tijdens de 19de-eeuwse restauratie kwam dit deel van de kathedraal aan bod in de jaren rond 1870. Veel decoratieve elementen (colonnetten, lijsten, sokkels) werden vervangen. Vooral het zuidportaal werd rigoureus gerestaureerd, waarbij de wangen volledig werden vernieuwd. Een reliëf dat de redding van de zondaar Theophilus door de Heilige Maagd voorstelt, verhuisde destijds van de linker portaalwang van het zuidportaal naar de kooromgang (zichtbaar op afb. I.4.3.2B).

4.6 Bouwhistorische observaties en analyse van de entreehallen met portalen en zalen op de verdieping

Nadat de galerijen van het schip en de eerste aanzet van het transept inclusief de vestibules gebouwd waren, werden de beide zalen op de verdieping van de vestibules gerealiseerd. De voormalige buitengevels van de schip- en transeptgalerijen zijn namelijk nog zichtbaar in beide zalen. Vooral in de Catharinakapel is dit door de toepassing van een half tongewelf zeer goed te zien, zowel aan de schip- als aan de transeptzijde. Ook op de galerijen zijn de dichtgezette vensters met hun schuine dagkanten en nadrukkelijke afzaat nog aanwezig. Bij de analyse van het transept zal blijken dat boven de noordelijke zaal op de verdieping, in de lies van het tongewelf, ook nog sporen aanwezig zijn van de buitengevel van de westelijke transeptgalerij (in de gevangenis in de Brunin-toren, zie § I.5.2.6). Daar waar de zaal op de verdieping en de noordgalerij samenkomen, wordt de bouwchronologie ook aan het exterieur zichtbaar doordat de decoratie van de galerijfaçade achter de muur van de zaal verdwijnt.

Aan de **noordzijde** zijn de twee traveeën van de vestibule met één bouwlaag onderdeel van het oorspronkelijke plan. Hierop wijzen de pilasters en colonnetten tegen de buitenmuur en de samengestelde pijlers op de grens met de transeptzijbeuk. Het bijbehorende noordportaal was oorspronkelijk gepland als rondboogportaal met drie in plaats van de huidige vier archivoltten. Bij de planwijziging die leidde tot de bouw van een etage op de ingangshal, kreeg het portaal een bekroning in de vorm van de spitse driepasboog. Om deze driepasboog als vierde archivolt over de drie oudere rondboogarchivoltten te realiseren, werd aan weerszijden van de aanzet van de derde rondboogarchivolt een lijstconsole ingemetseld, waarop de driepasboog ontspringt.

In het inwendige van de kerk aan de **zuidzijde** wijzen de pijlerlichamen op de hoek van de zijbeuk en de vestibule van het zuidportaal erop dat ook hier een entreehal gepland was. Toen besloten werd tot de bouw van de zaal op de etage, was de bouw hiervan waarschijnlijk nog

niet ver gevorderd. Daarop wijst het ontbreken van een pilaster met flankerende colonnetten op de grens van de eerste en tweede vestibuletravee. Ook het feit dat het zuidportaal in één bouwphase tot stand is gekomen, waartoe ook de zaal op de etage behoort, laat zien dat er geen sprake is geweest van een voltooide zuidelijke vestibule met portaal zonder zaal op de verdieping.

Zowel bij het Mantilius-portaal als bij het zuidportaal behoort de zaal op de etage tot de bouwcampagne waarin ook de omvattende driepasboog tot stand kwam. Tegen de westzijde van de noordelijke entreehal is in het metselwerk nog te zien vanaf welk punt de tweede bouwlaag werd toegevoegd. Onderdeel van deze uitbreiding vormde de toevoeging van de hoeksteunbeer op de noordwesthoek van het portaal die het pendant vormt van de hoeksteunbeer van de Brunin-toren aan de andere zijde van het portaal. De onderste bouwlagen van de toren, het trappenhuis, de verdieping boven het Mantilius-portaal, het tongewelf en de gevangenis van het kapittel in de lies van het tongewelf behoren alle tot dezelfde bouwcampagne, die een wijziging betekende ten opzichte van de oorspronkelijke plannen. Deze laatste voorzagen namelijk in een toegangshal zonder verdieping en een dwarsbeuk zonder flankerende torens. Van de galerij van het transept waren aanvankelijk slechts twee traveeën gerealiseerd: in de beide zalen boven de entreehallen loopt het profiel van de galerijfaçade immers niet verder dan tot en met de brede pilaster in de oostwand van beide zalen.

In tegenstelling tot het Mantilius-portaal zijn er aan het zuidportaal zelf geen bouwsporen die wijzen op een onderbreking of verandering van de bouwplannen. Het zuidportaal, het gewelf van de kapel op de verdieping, de traptoren van de Parochietoren en de omgang van de zuidelijke apsis behoren tot eenzelfde bouwphase. Dat verklaart ook waarom het zuidportaal geen geleding met lisenen kent. Bij het noordportaal waren deze het gevolg van de toevoeging van een archivolt, waardoor de muur van de topgevel in dikte toenam. Bovendien moest bij het Mantilius-portaal de hoekliseen van de aanvankelijk niet geplande Brunin-toren worden geïntegreerd (zie § I.5).

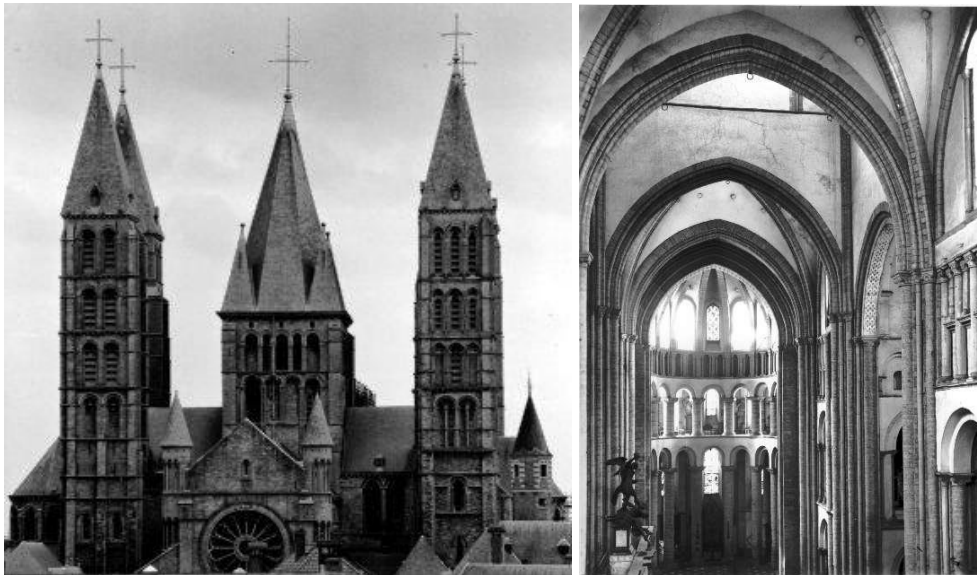
Blijkbaar was de uitvoering van de vroeg-12de-eeuwse plannen aan de zuidkant minder ver gevorderd dan aan de noordzijde. De buitenste travee van de entreehal was nog niet gebouwd, toen besloten werd tot de bouw van een verdieping op de vestibules. Daarop wijst het ontbreken van de gebruikelijke door colonnetten geflankeerde pilasterlichamen tegen de buitenmuren en de afwijkende overwelling op kleine hoekconsoles. Dat een entreehal van twee traveeën wel gepland was, blijkt uit de kruisvormige pijler die thans verbonden is met de scheidingmuur tussen de Parochietoren en de buitenste travee van de entreehal. Deze pijler behoort namelijk ook nog tot de eerste bouwphase.

De zaal boven het Mantilius-portaal kreeg een tongewelf. Over de zaal aan de zuidzijde werd daarentegen een half tongewelf gerealiseerd, wat vanuit constructief oogpunt effectiever is om het naastgelegen transept te schoren. Bouwde men eerste de noordzijde en concludeerde men toen dat een half tongewelf beter zou zijn? Aan de noordzijde maakte de keuze voor een tongewelf het mogelijk dat in de lies van het gewelf een ruimte kon worden aangelegd die als gevangenis kon dienen. Maar of dit de reden of het gevolg was van de keuze voor het tongewelf, valt niet meer uit te maken.

5 Het transept

5.1 Inleiding

Dwars op de oostzijde van het schip staat het imposante bouwdeel van het transept, dat aan de plattegrond van de kerk een kruisvorm geeft. Het transept bestaat uit een centrale, brede middenbeuk, die aan weerszijden geflankeerd wordt door zijbeuken en nevenruimten. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde vormt een apsis met omgang, geflankeerd door rijzige torens, de kopgevel van het transept. Aan de noordzijde zijn dit de Sint-Janstoren (oostzijde) en de Brunintoren (westzijde), aan de zuidzijde de Mariatoren (oostzijde) en de Parochietoren (westzijde). Samen met de centrale vieringtoren telt het transept in totaal vijf torens.

I.5.1.1A links: transept, exterieur gezien vanuit het westen (foto: KIK-IRPA).

I.5.1.1B rechts: transept, interieur gezien vanaf de galerij van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).

Het interieur van het transept kent niet, zoals bij de vierdelige opstand van het schip, een continu, regelmatige opstand. Per travee en traveezijde is de opstand verschillend. Evenmin spiegelen de noordelijke en zuidelijke arm elkaar volledig. De dubbeltravee naast de viering heeft een vijfdelige opstand aan de zijde van het schip en een driedelige aan de zijde van het koor. De aangrenzende travee met een spitstongewelf heeft een tweedelige opstand. Alleen de apsiden hebben beide een gelijkvormige vierdelige opstand, die bestaat uit scheibogen, galerijen, een triforium en de lichtbeuk. Het centrum van het transept wordt aan elke zijde gemarkeerd door een gordelboog op pijlers waarop de vieringtoren rust.

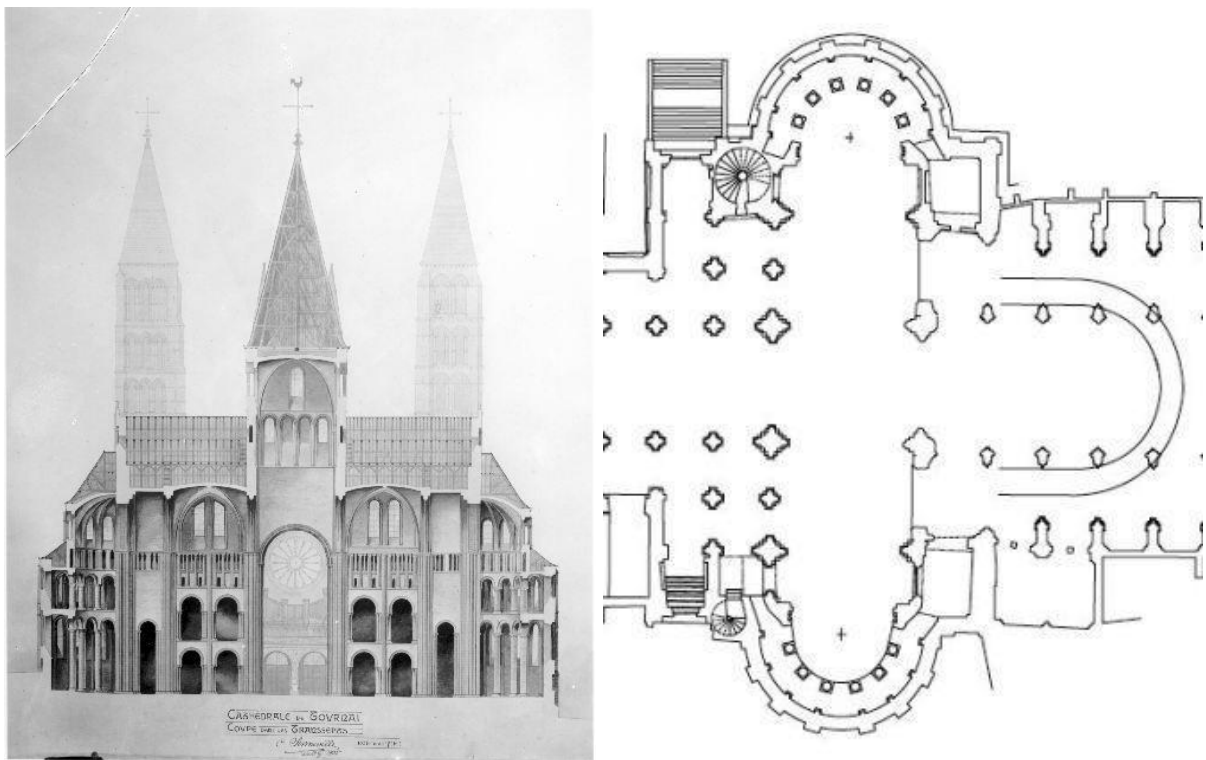
Het transept is hoger dan het schip en de opstand van de apsiden hebben afwijkende verhoudingen: de scheibogen zijn aanzienlijk hoger en de galerijen iets gedrukker. Hierdoor bevindt de derde bouwlaag (het triforium) zich hoger dan de nissenzone in het schip, en zo ook de lichtbeuk.

Naast de entreehallen en de erboven gelegen zalen, die al aan de orde kwamen (zie § I.4), bevinden zich in de grenszone van het schip en het transept ruimtes ten behoeve van de trapopgangen en de onderbouw van de torenlichamen. In de oksels tussen het transept en het koor bevinden zich eveneens rijzige torenlichamen. Daarin bevinden zich zalen in de onderbouw van de torens. Deze zijn geopend op de zijbeuk van het koor en de apsisomgangen van het transept.

De plattegrond van het transept

De plattegrond van het transept – dat de noord-zuidas van de kruiskerk vormt – bestaat uit een centrale, brede middenbeuk die aan weerszijden geflankeerd wordt door zijbeuken en nevenruimten. Aan beide zijden van de viering of kruising is de middenbeuk van elke transeptarm opgebouwd uit een rechthoekige, bijna vierkante travee, vervolgens een smalle rechthoekige travee, waarna de transeptarm wordt afgesloten door een halfronde travee, de apsis met omgang.

Aan de westkant, aan de zijde van het schip, lijkt het alsof het transept een dubbele zijbeuk heeft. De binnenzijbeuk, die de eigenlijke zijbeuk van het transept is, omvat vanaf de viering geteld twee traveeën van het formaat en type van de schipzijbeuk, daarop volgt de torentravee, die aansluit op de transeptomgang. De buitenzijbeuk, die de vestibule vormt van respectievelijk het Mantilius-portaal en het Zuidportaal, is al aan de orde gekomen. Zoals al eerder is opgemerkt, vormen deze traveeën in de oksel van schip en transept met elkaar een halachtige ruimte.

I.5.1.2A links: doorsnede van het transept richting het westen door Constant Sonneville (1905). In de noordelijke transeptarm is de opstand van de travee tussen de torens onjuist weergegeven (foto: KIK-IRPA).

I.5.1.2B rechts: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).

Aan de oostzijde, waar het transept aansluit op het koor, vertoont de plattegrond van het transept een enkele zijbeuk, deels bestaand uit de onderbouw van de oostelijke torens. In het opgaande werk wordt deze oostelijke zijbeuk echter niet als zodanig beleefd. Dat komt doordat de betreffende ruimtes van de zijbeuk niet alleen zeer onderscheiden vormgegeven, maar ook nadrukkelijk van elkaar gescheiden zijn, waardoor zij vooral ervaren worden als zalen in de torensokkels, respectievelijk als de eerste traveeën van de huidige kooromgang. In grote lijnen is de opzet van de beide transeptarmen gelijk. Het voornaamste verschil betreft de positie van beide wenteltrappen aan de westzijde. De zuidelijke wenteltrap is gesitueerd in een apart trappenhuis, dat als traptoren van de zuidwestelijke transepttoren is ingeklemd

tussen de toegang tot de zuidelijke apsis en het zuidportaal. Aan de noordzijde echter is de zeer brede trap ondergebracht in het hoofdvolume van de noordwestelijke transepttoren.

Materiaalgebruik en authenticiteit

Net zoals het schip, is het transept opgetrokken uit Doornikse kalksteenblokken van middelgroot formaat, verwerkt in lagen van wisselende hoogte. Het muurwerk aan de buitenzijde is voor het grootste deel authentiek. Dit geldt niet voor de topgevels boven de apsiden, waarvan de bekleding tijdens de 19de-eeuwse restauratie nagenoeg geheel vervangen is. De achterwand van de klimmende bogenreeksen is wel grotendeels oorspronkelijk.¹

Ook het lijst- en profielwerk aan het exterieur is tijdens de restauratie in de 19de eeuw nagenoeg compleet vernieuwd. Hetzelfde geldt voor de talrijke colonnetten en hun basementen. Van de bijbehorende kapitelen zijn nog enkele exemplaren oorspronkelijk. In het interieur is een deel van het lijstwerk vervangen. Een belangrijk deel van de basementen en bijna alle kapitelen behoren daarentegen tot het oorspronkelijke werk.² Alle gewelven in het transept zijn origineel en eveneens opgetrokken in Doornikse steen.³ Voor zover zichtbaar zijn de bouwstenen gescharreerd.

Het aanwezige pleisterwerk in het interieur verhindert een analyse van de meeste muur- en gewelfvlakken. De huidige afwerking dateert grotendeels uit de 19de eeuw, maar bekend is dat er ook daarvoor afwerkingslagen zijn geweest. Voor een deel geven de veelkleurige wandschilderingen tegen de oostwand van de middenbeuk nog een beeld van de rijke decoratie van de kerk in de 12de eeuw. Ook in de ruimte op de verdieping van de Mariatoren (de zuidoostelijke toren) zijn overblijfselen van schilderingen bewaard.

Evenals in het schip zijn in het transept zowel in het exterieur als interieur veel monolithische *en délit*-colonnetten gebruikt. Aan de gevels komen ze voor aan weerszijden van de vensters op zijbeuk, galerij- en lichtbeukniveau. Ook bij de vensters, galmgaten en nissen in de torens zijn deze colonnetten veelvuldig toegepast. In het interieur zijn de meeste exemplaren te vinden in het vlakgedekte triforium dat rondom de middenbeuk van het transept voert, op zijbeuk- en galerijniveau maken ze deel uit van de samengestelde pijlers.

Het exterieur

Het transept bestaat uit een langgerekt volume dat in het centrum en op de hoeken bekroond is door torens. Aan de noord- en zuidzijde wordt het over de volle hoogte afgesloten door een apsis, die zich op drie kwart hoogte verjongt. Door de vele ruimtes en volumes waaruit het transept is opgebouwd, is het exterieur van de opstand vrij complex en bovendien per zijde verschillend. Het koor aan de oostzijde, de Lodewijkskapel aan de zuidwestzijde en het schipdak onttrekken de opstand gedeeltelijk aan het oog.

In de beschrijving is onderscheid gemaakt tussen de apsiden, de flankerende torens, de opstand van het gedeelte tussen de torens en de viering, en de vieringtoren.

Het exterieur van de noord- en de zuidzijde van het transept komt in grote lijnen overeen. De belangrijkste verschillen bevinden zich in de vormgeving van de torens en in de manier waarop het schip en het transept met elkaar verbonden zijn. Zo zijn de vestibules van de zijportalen en de plaats en vorm van de torentrappen niet identiek.

¹ Joseph Cornet (1970a: p.118) meende dat de gehele topgevel vervangen was.

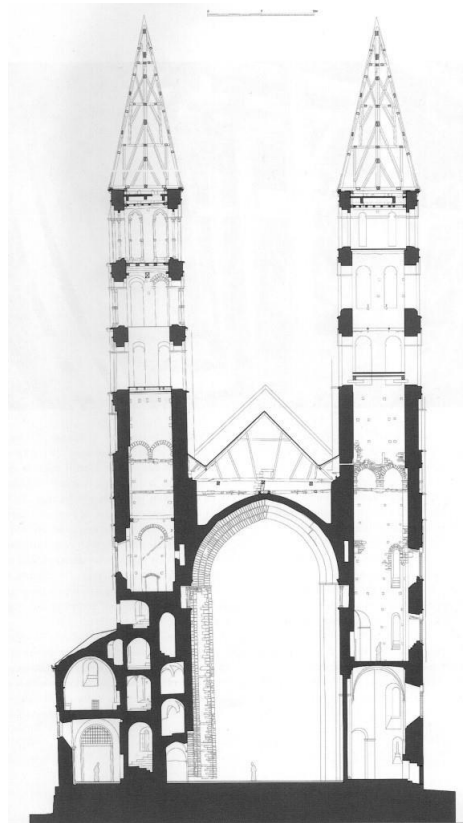
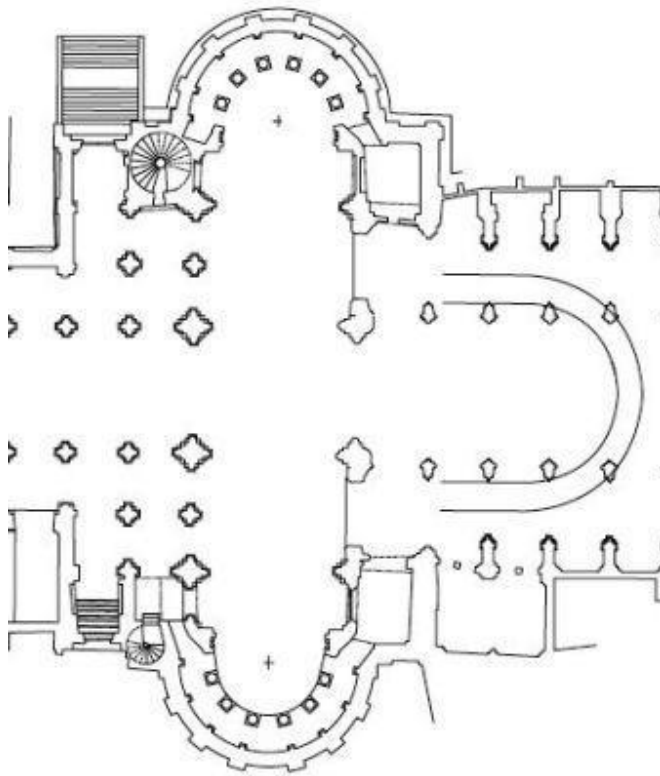
² Voor een overzicht van de authentieke en vervangen kapitelen wordt verwezen naar de te verwachten publicatie van het onderzoek van Laurent Delehouzee (Waals Gewest).

³ Op een enkele plaats zijn oorspronkelijke openingen dichtgezet met baksteen.

Het interieur

Het interieur van het transept wordt gevormd door een hoge, langgerekte middenruimte die aan beide zijden apsidiaal wordt gesloten. Boven de viering verheft zich een grote toren die als lantaarn functioneert. Rondom de middenbeuk bevinden zich vele nevenruimtes. Behalve met de middenbeuk van het schip en het koor staan de zijbeuken en galerijen aan de schipzijde, de omgangen en galerijen van de apsiden en de zijbeuk aan de koorzijde in directe verbinding met de middenbeuk van het transept. Daarbij voegen zich op de verdieping de smalle ruimtes van het triforium dat om het gehele transept loopt.

Tot het interieur van het transept behoren ook de zalen in de torens, van de begane grond tot aan de torenspitsen, de trappenhuisen en de diverse loopgangen en enkele bijzondere ruimtes, zoals de gevangenis in de Brunintoren (noordwestelijke toren). Ten slotte zijn er de zolders onder de talrijke daken die dit bouwdeel telt.

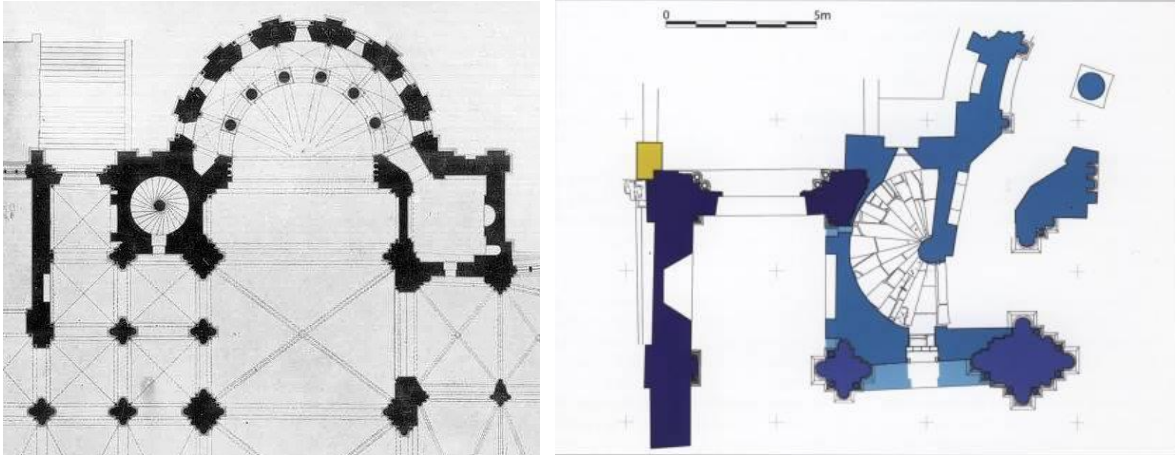

I.5.1.1A links: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).

I.5.1.1B rechts: doorsnede van de noordelijke transeptarm over de torens en de vestibule van het noordportaal.

5.2 De noordelijke transeptarm

Zoals geschetst, kent het transept geen uniforme indeling aan de verschillende zijden. Hier zal allereerst de noordzijde aan de orde komen. Achtereenvolgens zullen de schipzijde van deze transeptarm (westzijde), de onderbouw van de Brunintoren (de noordwestelijke toren), de apsis, de onderbouw van de Sint-Janstoren, de koorzijde (oostzijde), de middenbeukgewelven en de Brunintoren en Sint-Janstoren (de noordoostelijke toren) als geheel, worden onderzocht. Vervolgens zal aandacht worden besteed aan de zuidelijke transeptarm en ten slotte aan de vieringtoren.

I.5.2.3C links: noordelijke transeptarm (plattegrond door Constant Sonnevile, 1905, detail) (foto: KIK-IRPA).
 I.5.2.3D rechts: noordelijke transeptarm, plattegrond van de begane grond van de Brunintoren en de vestibule van het Mantilius-portaal (tekening van Laurent Deléhouzée 2015a: fig.3).

I.5.2.4A links: zicht in het schip (links) en de noordelijke transeptarm (rechts), vanuit de vieringstoren (foto: Laurent Deléhouzée).

I.5.2.4B rechts: zicht in het schip (links) en de noordelijke transeptarm (rechts) vanuit de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).

5.2.1 De westzijde van de noordelijke transeptarm

Het interieur van de westzijde van de noordelijke transeptarm

De noordzijde van het transept bestaat aan de schipzijde uit een dubbeltravee met een vijfdelige opstand. Elke traveehelft is van beneden naar boven opgebouwd uit een scheiboog, die toegang geeft tot de zijbeuk, een tweede scheiboog voor de galerij op de verdieping, daarboven een nissenzone, een triforium en een lichtbeuk. De dubbeltravee is gevat tussen twee zware pijlers, waarvan de componenten zonder onderbreking reiken tot aan de kapitelen, waarop de gewelfribben aanzetten. De ene pijler is de noordwestelijke vieringpijler en de

I.5 Het transept

ander de zuidoostelijke hoekpijler van de Brunintoren. De zijbeuk van het transept is verbonden met de vestibule van het Mantiliusportaal en de zijbeuk van het schip. De eerste travee van de transeptzijbeuk is tevens de laatste van de schipzijbeuk. Dit laatste is ook het geval op de verdieping, waar de schipgalerij zich voortzet boven de transeptzijbeuk. Op het begane grondniveau volgt de opstand van de transeptzijbeuk in grote lijnen die van de schipzijbeuk. De kruisvormige pijlers zijn op dezelfde wijze opgebouwd. De scheiboogarcade heeft echter slechts twee archivoltten, één minder dan in het schip, doordat de halfzuil die de beide helften van de dubbeltravee aan de zijde van de middenbeuk verdeelt, geen archivolt draagt, maar zich voortzet over de volgende bouwlagen en eindigt vlak onder de lichtbeukzone. Hetzelfde doen de overeenkomstige halfzuilen van de zware flankerende pijlers. De cordonlijst die de zijbeukarcade van de galerijarcade scheidt, loopt als schachtring over de middelste halfzuil. Doordat er slechts twee archivoltten zijn, ligt de wand van de middenbeuk verder terug ten opzichte van vieringpijlers dan bij het schip.

I.5.2.5A links: ingangshal van het Mantilius-portaal (links) met zicht op de westelijke zijbeuk van de noordelijke transeptarm (rechts) (foto: JW).

I.5.2.5B rechts: noordelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, westmuur van de Brunintoren (foto: JW).

I.5.2.6A links: noordelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, met doorkijk naar de ingangshal van het Mantilius-portaal, gezien vanuit de middenbeuk van het transept (foto: JW).

I.5.2.6B rechts: noordelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, met zicht op de westmuur van de Brunintoren (foto: JW).

De westgalerij

De galerij van het schip gaat zonder opvallende wijziging over in die van het transept (afb. I.5.2.4B). Er zijn echter ook enkele verschillen. Zo hebben de pijlers aan de transeptzijde een kruisvormige grondslag met halfzuilen en achthoekige colonnetten – vergelijkbaar met de zijbeuken – en niet een achthoekige basis, zoals op de galerij van het schip (afb. I.3.9A en 9B). Aan de zijde van de galerij heeft de pijler op kruisvormige basis echter geen halfzuil, maar een pilaster met een kapiteel op rechthoekige grondslag (afb. I.5.2.7A). Net zoals de

eronder gelegen zijbeuken van het transept hebben de bogen van de galerijarcade twee archivoltten. De naar de middenbeuk gekeerde halfzuil is dezelfde als de hierboven beschreven halfzuil die reikt tot aan de lichtbeuk.

De westmuur van de transeptgalerij, die grenst aan de zaal boven de vestibule, heeft in het midden een grote blindnis in de vorm van een venster met afzaat en afgeschuinde dagkanten. De noordmuur, die gemeenschappelijk is met de Brunintoren, wordt geleed door twee rondboognissen. In de linker bevindt zich een doorgang naar de wenteltrap in de Brunintoren (afb. I.5.2.6B).

Het gewelf van de transeptgalerij is in Doornikse steen en niet, zoals in het schip, van baksteen. De graten van het gewelf zijn hier scherper en er is geen kleine opening in de gewelfkruin. Bovendien zijn de gewelfzakken minder diep dan in het schip.

I.5.2.6A links: noordelijke transeptarm, doorlopende halfzuil van de westelijke arcade van de middenbeuk (foto: JW).

I.5.2.6B rechts: schip, noordzijde: zicht op de laatste boog van de galerijarcade en de westgalerij van de noordelijke transeptarm, gezien vanuit de zuidgalerij van het schip (foto: JW).

I.5.2.7A links: noordelijke transeptarm, pijler op de westgalerij, gezien vanuit de galerij richting de middenbeuk (foto: JW).

I.5.2.7B rechts: noordelijke transeptarm, doorlopende halfzuil van de westelijke galerijarcade van het middenschip (foto: JW).

De nissenzone en het triforium

Boven de galerij bevinden zich twee horizontale, relatief lage zones die sterk met elkaar verweven zijn omdat de colonnetten die hun aanvang nemen in de onderste zone, zich over beide niveaus uitstrekken (afb. I.5.2.8C). Een vlakke pijler, met daartegen de halfzuil die over de gehele hoogte van de westwand van deze transeptarm doorloopt, verdeelt deze zones van de opstand van de dubbeltravee in twee gelijke helften.

I.5 Het transept

De onderste zone is een nissenzone, dat begint met een lijst met een rondstaaf en kwarthol profiel. Het wordt geritmeerd door telkens vier van de onderste helften van acht cilindrische, monolithische *en délit*-colonnets (doorsnede: 34 cm) die ook over het volgende niveau doorlopen en aldaar van kapitelen zijn voorzien. Tussen de eerste en de tweede en tussen de derde en de vierde colonnet aan iedere kant van de centrale steun bevindt zich een diepe rondboognis. Deze is vergelijkbaar met de nissen in de nissenzone van het schip, behalve dat hier de hele nis een ronde welving heeft. Aan de achterzijde van deze muur, op de zolder van de galerij, is te zien dat de achterwand van de nissen in baksteen is uitgevoerd (afb. I.5.2.8A).

I.5.2.8A links: noordelijke transeptarm, zolder van de westelijke transeptgalerij, met rechts de achterzijde van de noordwestelijke vieringpijler (foto: JW).

I.5.2.8B midden: noordelijke transeptarm, westzijde, opstand van de middenbeuk (foto: JW).

I.5.2.8C rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, nissenzone waarboven het triforium (foto: JW).

De nissenzone wordt afgesloten door een uitkragende lijst die tussen de doorlopende colonnetten is aangebracht en bestaat uit een kwarthol. Daarop rust een dekplaat, waarvan het uiteinde geprofileerd is met een afgeschuind profiel en een kwarthol. Op de dekplaten tussen de doorlopende, ronde colonnetten staan slankere achthoekige zuiltjes, die eveneens van kapitelen zijn voorzien. Achter deze, door een architraaf gedekte zuilstelling, bevindt zich de loopgang van het triforium. Een deur in de achterwand komt uit op de achterliggende zolder van de galerij. Het triforium is via een passage achter de grote pijler op de hoek van de Brunintoren verbonden met het aansluitende deel van het triforium van het transept. De dekplaten van de doorlopende en van de korte colonnetten vormen gezamenlijk een lijstachtige afsluiting van dit niveau. De centrale halfzuil, die vanaf vloerniveau ononderbroken omhoogvoert en slechts geled is met een halsring ter hoogte van de galerijvloer, gaat ter hoogte van deze dekplaten functioneel in een afschuining teniet.

De lichtbeukzone

De opstand van de dubbeltravee wordt afgesloten door de lichtbeukzone die met een eenvoudige afgeschuinde lijst begint. Hierop zet in de hoeken een muraalboog aan, die is voorzien van een rondstaaf. In het midden van de schildmuur, tevens buitenmuur, bevindt zich een hoog tweelingvenster. Beide vensters worden geflankeerd door colonnetten.

Het uitwendige van de westzijde van de noordelijke transeptarm

De westzijde van de noordelijke transeptarm is aan de buitenzijde grotendeels aan het oog onttrokken door de uitbouw die de ingangshal van het Mantilius-portaal en de erboven gelegen zaal bevat. In het verlengde van het dak van de uitbouw verrijst het lessenaarsdak van de westgalerij van het transept, waaronder zich de achterwand van de nissenzone en ten dele ook die van het triforium bevinden. Tegen de zuidzijde van de Brunintoren is vlak boven het galerijdak een oude dakmoet zichtbaar, die zich als horizontale lijst voortzet boven de aankapping van het galerijdak, tegen de muur van de lichtbeuk (afb. I.5.2.9A).

Boven de daken verheft zich de dubbelwandige lichtbeukzone van de westelijke transeptwand. De lichtbeuk sluit – met een flinke verspringing – aan op de lichtbeuk van het

schip en bestaat ook hier uit een dubbelwandige constructie met de lichtbeukvensters in de binnenwand en een loopgang achter de dubbele boog in de buitenwand (afb. I.5.2.10B). De loopgang bevindt zich op een stenen beplating die de afdekking vormt van het eronder gelegen triforium. De platen kragen enigszins over ten opzichte van de onderliggende muur en markeren dit niveau met een eenvoudig, afgeschuinde profiel. Omdat de loopgang van het transept hoger ligt dan bij het schip, overbruggen enkele traptreden in de hoek bij de vieringstoren dit verschil.

Ook de lichtbeuk zelf is aanmerkelijk hoger dan die van het schip en heeft bovendien een andere opzet. De centrale pijler, die beide rondboogopeningen draagt, is de voortzetting van een liseen die van onder het galerijdak komt. De pijler is licht naar rechts verschoven ten opzichte van de liseen en verjongt zich ter hoogte van het gewelf van de loopgang. Beide bogenopeningen (afb. I.5.2.10A) zijn gedecoreerd met achthoekige monolithische *en délit*-colonnetten (die in de 19de eeuw vervangen zijn) en verder met basementen en kapitelen, waarop een rondboog met rondstaafprofiel rust. Een eenvoudige cordonlijst met een kwarthol profiel is ter hoogte van de dekplaten van de kapitelen rondom de boogopeningen doorgetrokken. De daklijst en de consoles, waar deze op rust, zijn in de 19de eeuw vernieuwd.

I.5.2.9A links: noordelijke transeptarm, westzijde, dakmoet tegen de Brunintoren boven het dak van de westgalerij (foto: JW).

I.5.2.9B rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

I.5.2.10A links: noordelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

I.5.2.10B rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, loopgang voor de lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

De loopgang voor de lichtbeuk staat in rechtstreekse verbinding met de loopgang voor de lichtbeukvensters van het schip. In de hoek, waar beide loopgangen elkaar ontmoeten, is goed te zien dat de gepleisterde muur van het schip doorloopt achter de muur van het transept. Aan de andere zijde vervolgt de loopgang zijn weg in de oostzijde van de onderbouw van de Brunintoren, waarna deze weer voor de dag komt bij de lichtbeukvensters van de noordapsis. Opvallend is dat deze doorbreking zich voordoet vlak boven de plaats waar in de middenbeuk van het transept het spitse tongewelf tussen de twee torens aanzet.

5.2.2 De westzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens

De volgende travee van het transept, tussen de dubbeltravee en de apsis, verbindt de beide noordelijke transepttorens, de Brunintoren en de Sint-Janstoren. De Brunintoren is de toren aan de schipzijde, de Sint-Janstoren die aan de zijde van het koor. Achtereenvolgens worden de opstand van de travee en het interieur van de Brunintoren op de begane grond bestudeerd. De hogere etages van de torens komen later aan bod (zie § I.5.2.6).

De westzijde van deze travee had tot circa 2006 aan de middenbeukzijde een gesloten opstand met een blindboog ter grootte van de belendende scheiboogarcade op zijbeukniveau en een triforium in het verlengde van het triforium van de dubbeltravee. Bij de werkzaamheden ten behoeve van de stabilisatie van de Brunintoren is de achterwand van de blindboog op de begane grond evenwel grotendeels verwijderd.

I.5.2.11A links: noordelijke transeptarm, westzijde, middenbeukzijde van de rechthoekige travee, situatie 2014 (foto: JW).

I.5.2.11B midden: noordelijke transeptarm, westzijde, middenbeukzijde, de zuidwestpijler van de Brunintoren, situatie 2014 (foto: JW).

I.5.2.11C rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, middenbeukzijde van de rechthoekige travee, situatie 2006 (foto: JW).

Deze travee vormt de basis van de Brunintoren en tegelijkertijd ook de zijbeuk van het transept. De hoeken worden gevormd door pijlerlichamen die alle in meerdere of mindere mate in verband zijn gemetseld met het torenlichaam. Op de zuidoosthoek staat een zware, samengestelde pijler van het type vieringpijler. De centrale halfzuil richting de middenbeuk en de flankerende *en délit*-colonnets en gemetselde schalken gaan zonder onderbreking door tot aan de kapiteelzone waarop de gewelfribben rusten. Aan de zuidzijde van de pijler dragen een halfzuil en colonnetten de dubbele archivolts van de zijbeukscheiboog. Aan de noordzijde draagt de halfzuil een boog die een spaarveld boven de opening naar de travee onder de toren omkadert. Links van deze halfzuil is er een basement zonder zuil of colonnet. Aan de overzijde, tegen de noordoostpijler van de Brunintoren, doet zich eenzelfde situatie voor. De heropende boogopening werd anno 2015 gestut door een houten formeel.

De zuidzijde van de torentravee is een dichte wand met daarin een eenvoudige, rechthoekige doorgang. Aan de zijde van de transeptzijbeuk zijn de kapitelen van de halfzuilen ten dele

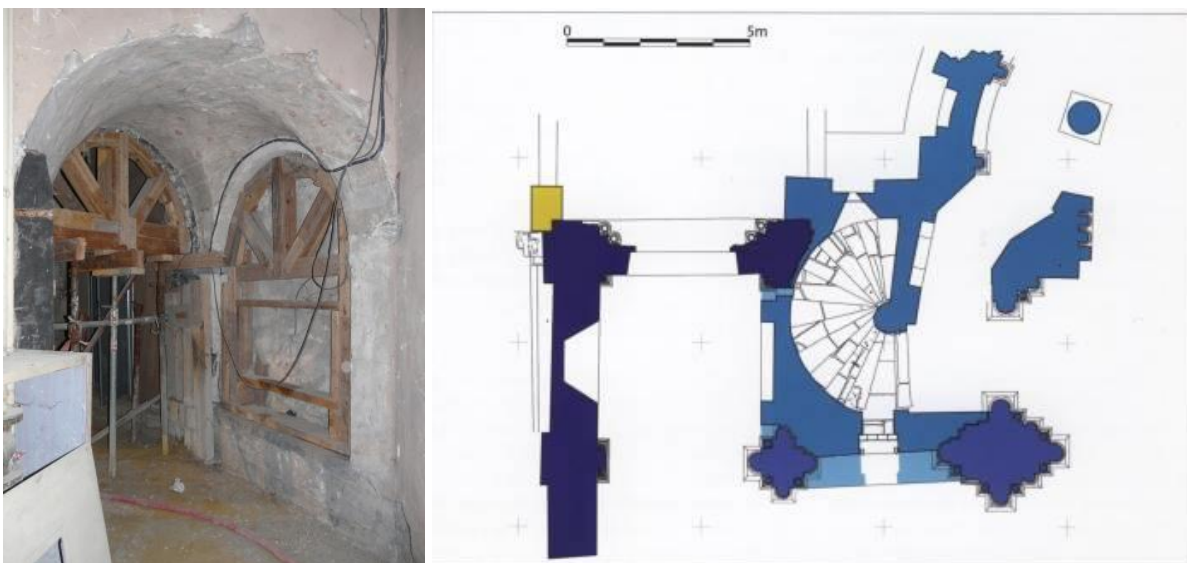
ingemetseld in deze muur (afb. I.4.2.7A). Aan de achterkant van deze muur is zichtbaar dat het westelijk deel van de muur (links van de doorgang gezien vanuit de zijbeuk, afb. I.5.2.5B en I.5.2.6B, plattegrond afb. I.5.2.13B) gebouwd is in Doornikse steen en dat het deel aan de oostzijde (boven en rechts van de doorgang) in baksteen is uitgevoerd.

De westzijde van de toren is de oostelijke begrenzing van de eerder beschreven entreehal van het Mantilius-portaal (zie § I.4). Het kapiteel van het ingemetselde pijlerlichaam tegen de buitenmuur naast het portaal, dat daarbij gesignaleerd werd, is ook zichtbaar via een kleine opening in de grote wenteltrap in de toren (afb. I.4.2.7B). Deze trap met een breedte van bijna 2 m en een middenpijler van circa 0,8 m doorsnede begint in de zuidwesthoek van de toren en is rechtsdraaiend – wat betekent dat deze op de plattegrond gezien met de wijzers van de klok meebeweegt. Onder de trap geeft een doorgang in noordelijke richting, achter de noordoostelijke pijler van de Brunintoren langs, toegang tot de omgang van de noordelijke apsis. Deze doorgang op onregelmatige plattegrond is overwelfd door een vierdelig graatgewelf dat beschilderd is met kleine rozetten.

I.5.2.12A links: noordelijke transeptarm, westzijde, linkerdeel van de noordoostpijler van de Brunintoren, op de overgang naar de apsis (foto: JW).

I.5.2.12B rechts: noordelijke transeptarm, westzijde, centrale deel van de noordoostpijler van de Brunintoren, op de overgang naar de apsis (foto: JW).

I.5.2.13A links: noordelijke transeptarm, westzijde, de lage doorgang onder de trap tussen de apsisomgang en de trapomgang in de Brunintoren, gezien vanuit de apsisomgang (foto: JW).

I.5.2.13B rechts: noordelijke transeptarm, plattegrond van de begane grond van de Brunintoren en de vestibule van het Mantilius-portaal (tekening van Laurent Deléhouzée 2015a: fig.3).

De noordoostelijke pijler van de Brunintoren markeert de overgang naar de noordelijke apsis. Deze pijler heeft een zeer onregelmatige, langgerekte doorsnede. Zijn pijler wordt gevormd door een rechthoekig pijlerdeel met twee verdiept geplaatste of ingekaste halfzuilen, waarop een dekplaat rust, met daarop de aanzet van de grote diafragmahoog van de apsis. Aan de zijde van de middenbeuk wordt de zuidzijde van de pijler geflankeerd door een halfzuil, waarop de scheiboog naar de torentravee rust. Daarop volgt – van links naar rechts – een basement zonder colonnet en een vrij dikke colonnet die zonder onderbreking doorloopt tot aan het kapiteel ter hoogte van het triforium. Naast deze dikke colonnet komt het pijlerlichaam aanzienlijk naar voren. De breedte van het pijlerlichaam komt niet overeen met het gedeelte van het gewelf dat daarop rust: via een verjonging wordt vlak onder de dekplaat de vorm aangepast (afb. I.5.2.12A).

Afgezien van de scheiboog die toegang geeft tot de ruimte onder de toren (afb. I.5.2.11C) is de middenbeukzijde (oostwand) van de toren tot aan het triforium geheel blind. Dit triforium bevindt zich op dezelfde hoogte als het triforium van de dubbeltravee en verbindt dit laatste met het triforium van de apsis. Het triforium van de overgangstravee bestaat uit een colonnade van achthoekige *en délit*-colonnetten die aan de onder- en bovenzijde wordt begrensd door twee geprofileerde lijsten. De onderste lijst is samengesteld uit een bol en een kwarthol profiel en een rechte lijst. De bovenste lijst bestaat uit tweemaal een kwarthollijst, waarvan de tweede uitspringt. Hierboven zet een spits tongewelf aan.

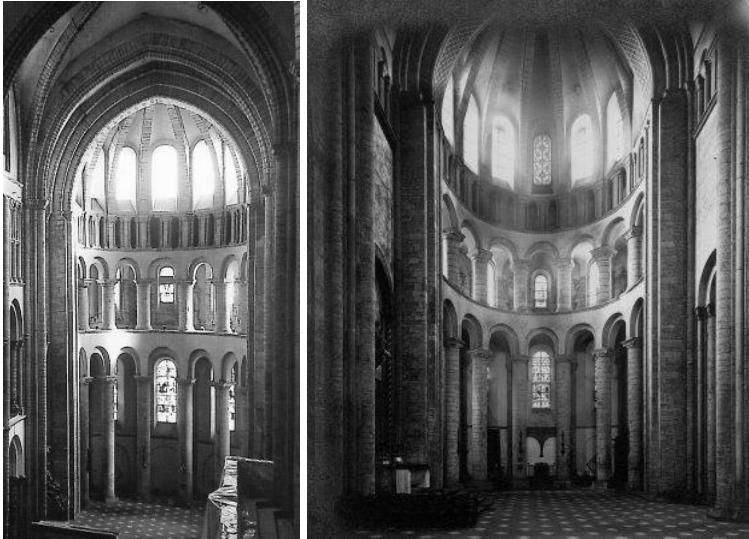
De Brunintoren herbergt in de eerste drie bouwlagen (ter hoogte van zijbeuk, galerij en nissenzone) het trappenhuis van een monumentale wenteltrap, die leidt naar de galerij van het schip, de gevangenis en de galerij van het transept. De beschrijving van de overige ruimtes en het exterieur vindt verderop plaats (zie § I.5.2.6).

5.2.3 De noordelijke apsis

Het inwendige van de noordapsis

Evenals aan de zuidzijde wordt de noordzijde van het transept afgesloten door een apsis met omgang die een vierdelige opstand toont, bestaande uit de scheibogen van de omgang, een galerij, een triforium en een lichtbeuk. Met een opening van bijna 10 m is de apsis iets minder breed dan de rest van het transept. Aan beide zijden rust de apsis tegen de gecompliceerde pijlerlichamen op de hoeken van de torentraveeën. Achter deze pijlers is de transeptomgang via een doorgang verbonden met de ruimtes onder de torens: aan de oostzijde via een vrij hoge opening met die in de Sint-Janstoren en via een lagere, reeds beschreven opening onder de trap, met de ruimtes in de Brunintoren in het westen.

Het eerste niveau van de apsis wordt gevormd door de scheibogen van de apsisomgang. Met een hoogte van circa 11 m tot aan de cordonlijst van de galerij is dit niveau aanzienlijk hoger dan dat van de scheibogen van de zijbeuken van schip en transept. De scheibogen die op de hoge zuilschachten met kapitelen rusten, hebben de vorm van steltbogen en kennen twee archivolten. Tegen de torenlichamen gaan deze teniet op een kapiteelfries in de noordelijke zijkant van de genoemde complexe pijlerlichamen met ingekaste colonnetten (afb. I.5.2.16A en 16B).

I.5.2.14A links: de apsis van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).

I.5.2.14B rechts: de apsis van de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA).

De scheiboogarcade wordt gedragen door samengestelde zuilen (diameter 0,85 m) met platte kapitelen, waarop een forse dekplaat rust die met een ojief en rechtstand geprofileerd is. De vegetatieve motieven op de kapitelen zijn veel eenvoudiger dan die van de kapitelen in het schip. De zuilen zelf zijn in de meeste gevallen opgebouwd uit halve tamboers van rond gehouwen steenblokken en rusten op forse sokkels, waarvan de voor- en achterzijde gekromd zijn. De basementen (met een zijde van circa 1,15 m) zijn voorzien van voetloof.

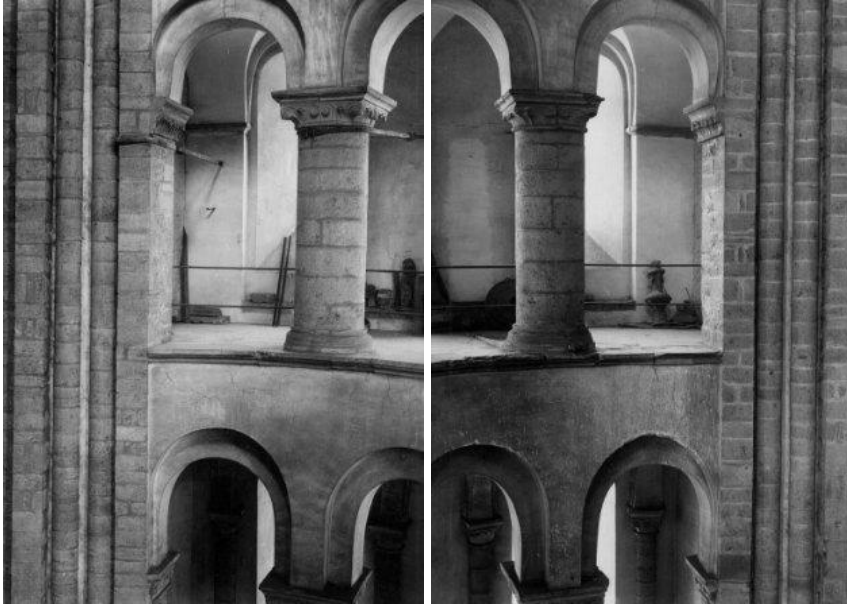

I.5.2.15A links: de apsis van de noordelijke transeptarm (foto: JW).

I.5.2.15B rechts: de omgang van de apsis van de noordelijke transeptarm, gezien van de kant van de Sint-Janstoren (foto: KIK-IRPA).

De omgang rond de apsis, die smaller is dan de zijbeuken, telt zeven traveeën en is overwelfd met vierdelige graatgewelven die van elkaar zijn gescheiden door gordelbogen. De gewelven volgen de kromming van de apsis. Tegen de buitenmuur worden de traveeën afgebakend door halfzuilen, die een kapiteel met dekplaat dragen. Hierop komen de gordelbogen, muraalbogen en graten van het gewelf neer. In tegenstelling tot de zuidelijke transeptarm zijn de gewelven, ook in de nabijheid van de torens, vrij regelmatig van vorm doordat de halfzuilen hier min of meer tegenover de vrijstaande zuilen staan. De sokkels van de halfzuilen – die hoger zijn dan die van de zuilen – zijn door middel van een stenen bank met elkaar verbonden.

I.5 Het transept

I.5.2.16A links: apsis, noordelijke transeptarm, westzijde, hoek met de Brunintoren (foto: KIK-IRPA).

I.5.2.16B rechts: apsis, noordelijke transeptarm, oostzijde, hoek met de Sint-Janstoren (foto: KIK-IRPA).

In de achterwand van iedere travee is een grote, ondiepe spaarnis aangebracht, waarvan de rondboog een kleine, eenvoudig geprofileerde aanzet heeft. Iedere travee van de omgang wordt verlicht door een hoog rondboogvenster met brede neggen en lange afzaat. Tussen de zone van de spaarnissen en die van de vensters loopt een cordonlijst die bestaat uit een kwarthol en een rechtstand. Het bovenste gedeelte ervan loopt als schachtring over de halfzuilen.

I.5.2.17A links: apsis, noordelijke transeptarm, galerij aan de zijde van de middenbeuk (foto: JW).

I.5.2.17B midden: apsis, noordelijke transeptarm, galerij (foto: JW).

I.5.2.17C rechts: apsis, noordelijke transeptarm, galerij, kapiteel van de eerste scheiboog aan de westzijde (foto: JW).

Boven de scheibogen van de omgang verheft zich de apsisgalerij, aan de basis waarvan een kwartholle cordonlijst loopt. De galerij is in grote lijnen gelijk van opbouw als de omgang, maar is aanzienlijk lager. Terwijl bij het schip de galerij even hoog was als de zijbeuk, meet deze hier ongeveer de helft van de hoogte van de omgang op de begane grond. Aan beide uiteinden is de apsisgalerij geopend op de zalen in de aangrenzende torens: een hoge zaal in de Sint-Janstoren en een bordes in het trappenhuis van de Brunintoren. Evenals op de begane grond is de opening diagonaal gesitueerd in de hoek van het torenlichaam, waarbij de kruin van de boog zich in de hoek van de toren bevindt.

I.5.2.18A links: apsis, noordelijke transeptarm, galerij, gewelf (foto: JW).

I.5.2.18B rechts: apsis, noordelijke transeptarm, galerij (foto: JW).

De galerijtraveeën worden gemarkeerd door zes forse zuilen, die rusten op cirkelvormige sokkels met dito basementen. De buitenwand van de galerij wordt geritmeerd door een reeks pilasters met kwarthollijst, die op een doorlopende bank staan. De muurvakken tussen deze pilasters zijn afwisselen blind en geopend: blind achter de zuilen en geopend door middel van een rondboogvenster in de as van de scheiboogopeningen (afb. I.5.2.18B). Een aaneenschakeling van vierdelige graatgewelven op trapeziumvormige grondslag, die zonder gordelbogen in elkaar overgaan, overwelft de galerij. Ter plaatse van de blinde muurdelen is steeds een steekkap toegevoegd. Tegen de buitenmuur worden de gewelfvakken begeleid door muraalbogen.

I.5.2.19A links: triforium van de apsis, oostzijde, noordelijke transeptarm (foto: JW).

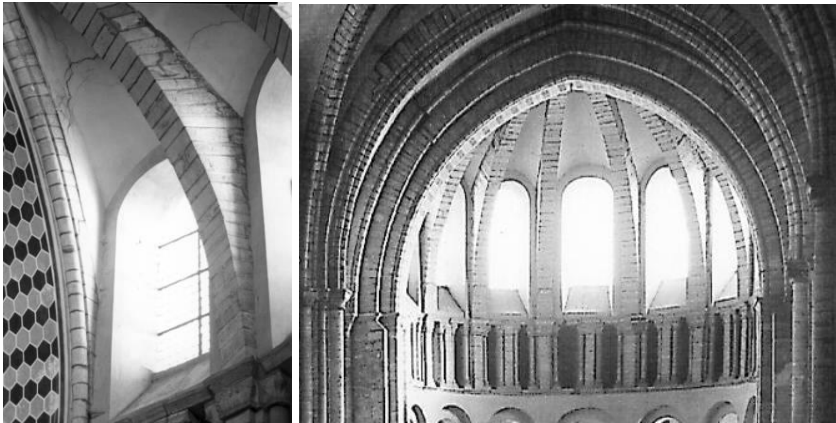
I.5.2.19B rechts: gerestaureerde polychromie, pijler en aanzet van de diafragmaaboog van de apsis, westzijde noordelijke transeptarm (foto: JW).

Opnieuw vormt een cordonlijst, ditmaal opgebouwd uit een rondstaaf, een kwarthol en een rechtstand, de overgang naar de volgende bouwlaag: het triforium, dat onderdeel is van het doorlopende transepttriforium. De voorzijde van het dubbelwandige en door een architraaf gedekte triforium is ingedeeld overeenkomstig het ritme van de onderliggende arcades en de erboven gelegen lichtbeuk en de daarin opgenomen ribben van het apsisgewelf. Alternierend ondersteunen zwaardere en lichtere pijlers de architraaf die bestaat uit platen met een afgeschuind en recht profiel. De zwaardere pijlers hebben een kruisvormige grondslag en bevinden zich onder de ribben van het apsisgewelf. De lichtere pijlers hebben een vierkante basis en zijn geplaatst in de as van de erboven gelegen lichtbeukvensters. Alle pijlers worden geflankeerd door achthoekige *en délit*-colonnetten met kapitelen zonder eigen dekplaat. De

I.5 Het transept

centrale kapitelen van de zwaardere pijlers hebben wel een eigen, kwartholle dekplaat, waarop de rib van het gewelf neerkomt.

Direct boven de architraaf bevinden zich de rondboogvensters van de lichtbeuk met schuine neggen en afzaten. De vensters zijn van elkaar gescheiden door ongeprofileerde bandribben van rechthoekige doorsnede, waarop de steekkappen van het apsisgewelf rusten. Terwijl de arcaden van omgang en galerij zelfstandige horizontale lagen vormen, zijn het triforium en de lichtbeuk als een samenhangend geheel ontworpen en gebouwd: de kapitelen van de zware triforiumpijlers dragen de rib van het gewelf.

I.5.2.20A links: transept, noordzijde, apsisgewelf (foto: JW).

I.5.2.20B rechts: transept, noordzijde, lichtbeuk en triforium van de apsis (foto: Laurent Deléhouzée).

Het gewelf van de apsis wordt gevormd door een zevental steekkappen, in de vorm van taps toelopende kleine tongewelven, die geslagen zijn over de klimmende ribben die samenkomen tegen een grote diafragmaboog. Deze spitse boog overspant de opening van de apsis en rust op de samengestelde pijlers met ingekaste zuilen, die de ingang tot de apsis markeren. De zeer brede diafragmaboog wordt over de beide lange zijden begeleid door rondstaafprofielen. Op de boog, en ook op de kapitelen van de ingekaste zuilen, is een polychrome decoratie aangebracht. De boog is versierd met een honingraatmotief dat om en om is geformeerd uit rijen zwarte en oranje zeshoeken, terwijl de kapitelen en de dekljst in rood, zwart en goudgeel zijn geschilderd.

Het exterieur van de noordelijke apsis

De apsiden met hun flankerende torens vormen de façades van de transeptarmen. De vierdelige opstand van de apsis in het interieur (omgang, galerij, triforium en lichtbeuk) is aan de buitenzijde goed herkenbaar. De blindnissen in de sokkelzone vinden in het interieur hun pendant in de ondiepe nissen in de achterwand van de apsisomgang. De onderste rij vensters correspondeert met de scheibogen van de omgang, de tweede met die van de galerij. Boven de galerij en het daarop rustende lessenaarsdak springt de bouwmassa terug ten behoeve van de lichtbeuk en de gewelfconstructie van de halfkoepel van de apsis of apsiskalot. Het lessenaarsdak boven de omgang bevindt zich ter hoogte van het triforium. De bovenste rij vensters markeert de lichtbeuk van de apsis. Hierop rust een samengesteld dak dat uit een halve, conische spits en een kort zadeldak bestaat en dat aansluit op de topgevel tussen de twee transepttorens

I.5.2.21A links: noordelijke transeptarm, apsis, gezien van het westen (foto: JW).

I.5.2.21B midden: noordelijke transeptarm, noordelijke façade met links de Brunintoren en rechts de Sint-Janstoren (foto: JW).

I.5.2.21C rechts: noordelijke transeptarm, apsis, gezien vanuit het oosten (foto: JW).

De benedenzone van de noordelijke apsis

De geleding van de noord- en zuidapsis zijn in grote mate vergelijkbaar. Karakteristiek voor de noordapsis is zijn imposante verschijning, vanwege de naar het noorden aflopende helling waarop de kathedraal gebouwd is. Om het niveauverschil met de rest van de kerk te ondervangen, heeft de noordapsis een forse plint die afgedekt is met een dikke plaat.

Op deze plaat zetten steunberen in de vorm van lisenen met sokkels en attisch geprofileerde basementen aan, die de traveeën van de omgang van elkaar scheiden en de opstand van de apsis ritmeren. Tussen de sokkels bevinden zich halfronde spaarnissen met eenvoudige imposten. Daarboven, tussen de lisenen, voegen de boven elkaar geplaatste vensters van de apsisomgang en de apsisgalerij zich in de ritmiek van dit bouwdeel. De omgangsvensters zijn aanzienlijk hoger dan de galerijvensters. De lisenen gaan via een afschuining met dekplaat teniet tegen de sterk geprofileerde daklijst van de galerijomgang, die in de vlakken tussen de steunberen ondersteund wordt door consoles.

In de traveeën die aan de torens grenzen, is de ruimte tussen de lisenen aanmerkelijk kleiner. Het venster van de omgang neemt hier alle beschikbare ruimte tussen de lisenen in. Dit fenomeen treffen wij ook aan in de daarboven gelegen galerijzone, terwijl de galerijvensters toch een stuk smaller zijn. Het ruimtegebrek ontstaat in de laatste traveeën van de apsisrondding doordat er tegen de toren nog een volledige pilaster is geplaatst, terwijl er eigenlijk maar plaats is voor een halve.

Horizontaal wordt de gevel van de apsis geleed door een reeks cordonlijsten. Twee lijsten zetten zich ook over de steunberen voort. Zij markeren de scheiding tussen de omgang en de galerij en bevinden zich ter hoogte van de aanzet, respectievelijk de kruin van de gewelven van de apsisomgang. De eerste van deze doorlopende lijsten volgt de boogvorm van de omgangsvensters. De tweede is een geheel rechte lijst die in het interieur overeenkomt met de hoogte van de vloer van de galerij. De lekdorpels van de vensters, zowel van de omgang als van de galerij, zijn verlengd tot een lijst tussen de steunberen of lisenen. Dat geldt ook voor de lijsten rondom de galerijvensters.

De apsisomgang en de galerij hebben hoge rondboogvensters die geflankeerd worden door achthoekige *en délit*-colonnets. Deze rusten op vierkante sokkels met attische basis zonder voetloof en dragen voluutkapitelen die de rondboog dragen. Doordat bij de vensters van de

apsisomgang de straal van de buitenste archivolt groter is dan die van de rondboog van het venster zelf, ontstaat tussen beide een lunet, een halvemaanvorming boogveld, zoals ook bij de zijbeuken van het schip het geval is. Het centrale venster van de galerij wordt geflankeerd door getordeerde colonnetten met alternerende draairichting.

I.5.2.22A links: noordelijke transeptarm, apsis, lichtbeuk (foto: JW).

De bovenzone van de noordelijke apsis

De zolder boven de apsisomgang heeft een rondom lopend schilddak. In het interieur komt deze dakzone overeen met de plaats van het triforium. Boven het dak verheft zich de dubbelwandige lichtbeukzone met overdekte loopgang. Deze rust op het eveneens dubbelwandige triforium. De buitenste schil van de loopgang bestaat uit boogopeningen op vier colonnetten, aan iedere zijde twee. Een kwartronde cordonlijst volgt de ronding van de bogen. De boogopeningen, die corresponderen met de lichtbeukvensters in de binnenste schil, worden van elkaar gescheiden door smalle lisenen die onder het lessenaarsdak aanzetten en rusten op de halfronde achterwand van het triforium. Onder het dak is op de zolder van de galerij en tegen de achterwand van het triforium te zien dat deze lisenen halverwege de hoogte van de muur enigszins verspringen (afb. I.5.6.10.3B geeft dezelfde situatie aan de zuidzijde). De vloerplaten van de loopgang hebben een lekdorpel en vallen nagenoeg samen met de bovenrand van het galerijdak. Zij kragen licht uit ter plaatse van de lisenen, die hier aanzienlijk smaller zijn dan in de benedenzone van de apsis. De lisenen hebben doorlopende dekplaten met kwartprofiel ter hoogte van de kapitelen en gaan vlak onder de daklijst teniet met een schuine dekplaat. De daklijst van het samengestelde apsisdak rust op consoles. Boven het apsisdak rijst de topgevel op waartegen het middenbeukdak van de transeptarm rust. Deze gevel is geleed met een van weerszijden naar het midden opklimmende kwartrondbogenreeks op *en délit*-colonnetten. De zuiltjes zijn geplaatst op een trapmotief dat de helling van het dak volgt.

De façade van het transept herneemt aan het exterieur de opstand van het schip in een aangepaste vorm. Bij het schip wordt van beneden naar boven toe naar een climax toegewerkt van de vensters op zijbeukniveau via de steunberen op galerijniveau naar het rijke aanzien van de lichtbeuk. Bij het transept is door middel van de liseenvormige steunberen op een stevige sokkel een monumentaal effect gecreëerd, waardoor de rijzige gestalte van de apsis wordt benadrukt. Deze kent vervolgens een met het schip vergelijkbare climax van versierde, structurerende elementen op het niveau van de apsislantaarn.

Aan de rechterzijde sluit de apsis aan op de Brunintoren en aan de linkerzijde op de Sint-Janstoren (afb. I.5.2.34A). De apsisomgang met galerij eindigt tegen een ondiepe liseen die zich ongeveer in het midden van het torenvolume bevindt. De lichtbeuk met loopgang sluit aan op de hoeken van de torens, tegen de hoeklisenen. Er is hier aan weerszijden van het lichtbeukvenster slechts één colonnet geplaatst, terwijl het venster juist bijzonder breed is.

5.2.4 De oostzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens

De oostzijde van de travee tussen de beide noordelijke transepttorens vormt tegelijkertijd de westzijde van de onderbouw van de Sint-Janstoren. Op de begane grond heeft de toren een zaal, die hierna beschreven zal worden en die de verbinding vormt tussen de apsisomgang en de zijbeuk van het koor. De overige ruimtes in de toren komen bij de beschrijving van de toren zelf aan de orde (zie § I.5.2.6).

De opstand van de middenbeuk tegen de Sint-Janstoren is tot aan het triforium blind. In het lagere gedeelte wordt de wand geleed door een blindnis, die wordt gedekt door een archivolt, die aan weerszijden op een colonnet met kapiteel rust. De aanzet van de rondboog bevindt zich op dezelfde hoogte als die van de scheibogen van de apsisomgang.

Zowel onder als boven de nis en op de colonnetten en pijlers aan weerszijden strekt zich een ensemble van middeleeuwse muurschilderingen uit, die zijn gewijd aan het leven van de heilige Margaretha.⁴

I.5.2.23A links: de oostzijde van de travee tussen de noordelijke transepttorens (foto: KIK-IRPA).

Het enige opengewerkte gedeelte van deze traveewand is het triforium. Dit bevindt zich op dezelfde hoogte als het triforium van de apsis en verbindt dit met het oostelijke triforium van de dubbeltravee. Het triforium bestaat uit een colonnade van zeven achthoekige *en délit-*

⁴ Over de wandschilderingen: Voisin 1865a: p.257-283. Voisin 1865b: p.165-186. Cloquet 1885b: p.442-452. Cloquet 1886a: p.173-196. Rolland 1944c. Rolland 1946a: p.28-36. Philippe 1951a: III, p.593-632. Philippe 1955a: V, p.576-577. Demus 1968a: p.185-186. Philippe 1977a: p.375-383. Lafontaine-Dosogne 1992a: p.87-125. Moris 2009a: p.13-55.

colonnetten met basement, kapiteel, dekplaat en architraaf. Aan de voet is het triforium voorzien van een met een rondstaaf geprofileerde lijst. De architraaf heeft tweemaal een kwartrond profiel, waarvan het tweede naar voren komt. Hierboven zet het spitse tongewelf aan.

De travee wordt afgebakend door twee pijlerlichamen die de hoeken van de onderbouw van de Sint-Janstoren vormen en aan meerdere zijden zijn ingemetseld. Op de noordwesthoek van de toren, tegen de apsisomgang, heeft de samengestelde pijler spiegelbeeldig dezelfde complexe vorm als het pendant bij de hier tegenover gelegen Brunintoren. De kern van deze onregelmatige, langgerekte pijler wordt gevormd door een rechthoekig pijlerdeel met twee ingekaste halfzuilen, waarop een dekplaat rust. Op deze dekplaat zet de grote diafragmahoog van de apsis aan. De pijler kent op de hoek met de travee tussen de torens een kleine binnenwaartse sprong. Dit terugspringende pijlerdeel eindigt ter hoogte van de gewelfkapitelen. Geheel teruggelegen tegen de oostwand van de travee bevindt zich – rechts naast deze pijler – een gemetselde colonnet met kapiteel. Aan het licht terugwijkende pijlerdeel en de colonnet ontspringen de archivoltten van de diafragmahoog voor de apsis. Deze diafragmahoog toont aan de zuidkant (middenbeukzijde) drie archivoltten. Alleen de onderste daarvan is ook aan de noordkant (apsiszijde) zichtbaar en wordt aan weerszijden begeleid door een rondstaafprofiel. De tweede archivolt heeft een recht profiel en de derde wederom een rondstaafprofiel (afb. I.5.2.24B geeft de identieke profilering aan de zuidzijde). Op de zuidoostelijke hoek van de travee staat een samengestelde pijler van het type vieringpijler, analoog aan zijn pendant aan de westzijde. Aan de zijde van de middenbeuk verrijzen een centrale halfzuil met flankerende *en délit*-colonnetten en gemetselde schalken, die zonder onderbreking doorlopen tot aan de kapiteelzone waarop de gewelfribben rusten. Links naast dit ensemble bevindt zich een gemetselde twee derde ronde colonnet, die eindigt met een kapiteel zonder dragende functie ter hoogte van de aanzet van het gewelf. Het spitse tongewelf tussen de twee torens wordt begeleid door twee zeer verschillende gordelbogen die, zoals reeds is beschreven, op zeer onderscheiden pijlerlichamen steunen. Aan de zijde van de dubbeltravee is een samengestelde gordelboog geslagen in de vorm van een brede, vlakke archivolt met rechte hoek. Hierop ligt de gewelfrib die bestaat uit een rechthoekige basis met daarop de halfronde kern van de rib, aan weerszijden begeleid door een rondstaafprofiel. Aan de kant van de dubbeltravee is dus in de travee tussen de torens zowel aan de west- als oostzijde een colonnet met kapiteel onbenut (afb. I.5.2.24A).

I.5.2.24A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, zijde van de dubbeltravee, aanzet tongewelf (foto: JW).
I.5.2.24B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde, aanzet van de gewelven van de middenbeuk (foto: JW).

Aan de zijde van de apsis vormt de al beschreven grote diafragmahoog de afbakening van deze travee. De archivolt met de rechte hoek rust ook hier, met een verspringing, op het rechthoekige, licht terugwijkende deel van de pijler waartegen de apsis steunt, terwijl de rondstaafarchivolt ontspringt aan het kapiteel van de verder teruggelegen colonnet in de oksel van genoemde pijler en het wandvlak van de travee tussen de torens.

De zaal op de begane grond van de Sint-Janstoren

Op het begane grondniveau van de Sint-Janstoren bevindt zich een zaal. Deze ligt tussen de omgang van de noordelijke apsisomgang en de koorzijbeuk. Deze ruimte krijgt daglicht door een rondboogvenster in de noordwand en een lichtspleet in de oostwand; beide zijn nabij de noordoosthoek gelegen. In de oostelijke wand zit nog een tweede, dichtgezette lichtspleet. Tegen de oostmuur bevindt zich een stookgat met schoorsteenboezem en rechts daarvan een diepe nis met twee archivolten die aan beide zijden steunen op een paar colonnetten. Vanuit de apsisomgang is de zaal bereikbaar via een hoge opening in de op dit punt verdikte noordmuur. Naar de kooromgang opent een rechtgesloten doorgang met een hek. Hierboven bevindt zich een dubbele archivolte, die aan de transeptzijde rust op een halfzuil met kapiteel van het type van de schipzijbeuken en aan de koorzijde op een eenvoudige impostlijst (afb. I.5.2.2.26B).

I.5.2.25A links: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, westmuur (richting middenbeuk) (foto: JW).

I.5.2.25B midden: Sint-Janstoren, zaal op begane grond, noordwesthoek, doorgang naar apsisomgang (foto: JW).

I.5.2.25C rechts: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, noordoosthoek (foto: JW).

I.5.2.26A links: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, oostmuur (foto: JW).

I.5.2.26B rechts: Sint-Janstoren, zaal op de begane grond, zuidmuur met doorgang naar koorzijbeuk (foto: JW).

De blinde muur aan de westzijde van de zaal wordt geled door een gedeeltelijk ingemetselde boogstelling, die overeenkomt met een boogstelling aan de andere, westelijke kant van deze zelfde muur, waarop de reeds genoemde 12de-eeuwse wandschilderingen met een Sint-Margarethacyclus zijn aangebracht. Het gewelf van de zaal – dat zich op dezelfde hoogte bevindt als dat van de omgang van de apsis – rust zowel in de zuidwesthoek als in de noordoosthoek op een kleine hoekpijler en in de zuidoosthoek zowel als in de noordwesthoek op een kleine console.

5.2.5 De koorzijde van de dubbeltravee

Het inwendige van de koorzijde van de dubbeltravee

De opstand van de oostzijde van de dubbeltravee van de noordelijke transeptarm bestaat – in tegenstelling tot de opstand aan de westzijde – niet uit vijf maar uit drie niveaus: de scheiboog naar de kooromgang, een triforium en de lichtbeuk.

Het eerste niveau – dat verreweg het grootste deel van de opstand in beslag neemt – is een grote spitsboog op massieve pijlers, waarvan de opening de middenbeuk van het transept verbindt met de eerste travee van de koorzijbeuk. De linkerwand van deze eerste travee is de zuidzijde van de Sint-Janstoren. Een rechthoekige opening in een nagenoeg blinde muur geeft toegang tot de hierboven beschreven zaal op de begane grond van de toren.

De massieve pijlers van de spitsboogopening hebben een samengesteld basement met rijke profilering dat aan de voor-, binnenwelf- en achterzijde van de pijler doorloopt. Een lage, afgeschuinde plint vormt het begin van een hoge sokkel met verjonging in de vorm van een ojief. Het eigenlijke basement wordt gevormd door een uitkragende torus, trochilus (hol profiel) en terugliggende torus. Deze van de rest van het transept afwijkende profilering duidt op een recentere bouwtijd.

De spitsboog zet aan beide zijden aan op een rijk geprofileerd fries van knopkapitelen. Zowel de hoeken van de pijlers als die van de boog zijn versierd met een peerkraal begeleid door twee halfholle profielen.

I.5.2.27A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, ingang van de koorzijbeuk met samengestelde basementen.

I.5.2.27B rechts: noordelijke transeptarm, oostzijde, ingang van de koorzijbeuk, kapiteelfries

I.5.2.28A links: noordelijke transeptarm, oostwand (foto: JW).

I.5.2.28B rechts: noordelijke transeptarm, oostwand van de dubbeltravee (foto: JW).

I.5.2.29A links: noordelijke transeptarm, oostwand, dubbeltravee, zwik van de spitsboog nabij de pijler van de Sint-Janstoren (foto: JW).

I.5.2.29B rechts: noordelijke transeptarm, oostwand, dubbeltravee, zwik van de spitsboog nabij de vieringpijler (foto: JW).

I.5.2.30A links: noordelijke transeptarm, oostzijde dubbeltravee, triforium (foto: KIK-IRPA).

Boven de spitsboog, hoog in het muurwerk, tegen de cordonlijst onder het triforium, tekenen zich in de hoeken boogfragmenten af. Deze klimmende bogen lijken onderdelen te zijn van een incomplete, smalle rondboog. Bij de aanzet van de linkerboog is ook een ingemetseld fragment van een kapiteel zichtbaar, nabij de hoekpijler van de travee. Bij de rechterboog is dit niet het geval, maar op deze plek is er wel een sprong in het metselwerk. In beide gevallen loopt er vervolgens een verticale bouwnaad recht naar beneden, tot net boven het niveau van de kapiteelfriezen van de grote spitsboogpijler. Deze verticale bouwnaad keert enkele meters lager terug. Opnieuw is hier aan de linkerzijde een kapiteel zichtbaar. Dit kapiteel bevindt zich nagenoeg op dezelfde hoogte als de kapitelen van de blindnisboog in de aangrenzende travee, waar zich de wandschilderingen van Sint-Margaretha bevinden. Het metselwerk in de zone rond de spitsboog heeft een grotere lagenmaat dan in de rest van de noordelijke transeptarm. Een uitzondering hierop vormt het werk dat zich aan de bovenzijde, boven de twee klimmende rondbogen, en direct langs de zijranden van dit muurvlak bevindt. Boven de grote spitsboog strekt zich het triforium uit met aan de basis een cordonlijst die bestaat uit een rondstaafprofiel en een kwarthol. Het triforium bestaat uit twee gelijke helften, die ieder drie openingen beslaan, en door een bredere pijler van elkaar worden gescheiden. Van de drie openingen is de middelste aanzienlijk smaller dan de twee aan weerszijden. Achthoekige *en délit*-colonnets met basement en kapiteel zonder dekplaat flankeren de openingen, die van elkaar worden gescheiden door kleine, rechthoekige pijlers. De bredere pijler in de as van de travee heeft een ruwe voorkant die het resultaat lijkt van het weggakken

I.5 Het transept

van ooit aanwezige steen. Het triforium is gedekt door een uit talrijke korte stukken gevormde architraaf, die aan de voorzijde van een afgeschuind profiel is voorzien.

I.5.2.31A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, dubbeltravee, lichtbeuk (foto: JW).

I.5.2.31B midden: noordelijke transeptarm, oostzijde, dubbeltravee, lichtbeuk (foto: JW).

I.5.2.31C rechts: noordelijke transeptarm, oostzijde, dubbeltravee, lichtbeuk, detail (foto: JW).

De lichtbeuk bestaat, evenals aan de schipzijde, uit twee hoge, gekoppelde rondboogvensters, die iets terugliggen ten opzichte van het wandvlak. Beide vensters en hun vensterbank worden geflankeerd door ranke colonnetten met basement en kapiteel. De rondbogen hebben geen bijzondere profilering. Ter afsluiting van de lichtbeukzone wordt het gewelf begeleid door een muraalboog met een rondstaafprofiel.

De oostelijke opstand van de dubbeltravee wordt aan weerszijden begrensd door twee zware pijlers, waarvan de samenstellende delen zonder onderbreking doorlopen tot aan de kapiteelzone, waar de gewelven aanzetten. Beide pijlers zijn voor een deel ingemetseld in de bouwmassa, waarin de spitsboogopening die toegang geeft tot de kooromgang, is gerealiseerd. De rechterpijler is de noordoostelijke pijler van de viering, waarvan de sokkel aan het zicht is onttrokken door het doxaal. De linkerpijler is de zuidwestelijke hoek van de Sint-Janstoren. Aan de zijde van de dubbeltravee hebben de beide pijlers een halfzuil geflankeerd door *en délit*-colonnetten, die corresponderen met de gordelbogen van het gewelf. Daarnaast bevindt zich een gemetselde één derde colonnet met kapiteel, waarop de gewelfrib aanzet. In tegenstelling tot het diagonaal geplaatste kapiteel is het basement van deze colonnet niet gedraaid.

I.5.2.32A links: noordelijke transeptarm, gewelven en gedeelte van de opstand ter plaatse van het schip (foto: JW).

I.5.2.32B midden: noordelijke transeptarm, dubbeltravee, snijpunt van het kruisribgewelf met sluitsteen (foto: JW).

I.5.2.32C rechts: noordelijke transeptarm, dubbeltravee, detail van de gewelfaanzet van het kruisribgewelf in de hoek bij de Sint-Janstoren (foto: JW).

De dubbeltravee wordt overwelfd door een vierdelig kruisribgewelf op rechthoekige grondslag. De gordelbogen komen neer op de zware, samengestelde hoekpijlers, die

hierboven beschreven zijn. Zij hebben een profiel dat bestaat uit een rechthoekige basis met daarop een smaller rechthoekig deel, waarop de halfronde kern van de rib ligt. De gewelfribben bestaan elk uit een rechthoekig middendeel dat aan de lange zijden gedecoreerd is met rondstaven, waartussen een versiering met een reeks verlengde diamantkoppen aanwezig is. De sluitsteen op de kruising van de ribben heeft een houten gewelfschotel die met een rozet gedecoreerd is.

Het uitwendige van de koorzijde van de noordelijke transeptarm

De oostzijde van de noordelijke transeptarm is, net zoals de corresponderende plaatsen aan de westzijde en in de zuidelijke transeptarm, voor het grootste deel ingebouwd. Hier staat tegen het transept het koor met zijn zijbeuken, zijkapellen en verdere uitbouwen. Het deel van de Sint-Janstoren dat niet ingebouwd is, komt hieronder aan de orde. Onder het dak en boven de gewelven van de koorzijbeuk is een deel van de ongelede achterwand van het triforium te zien, maar alleen het uitwendige van de lichtbeukzone van het transept is volledig zichtbaar. Dit uitwendige van de lichtbeukzone verheft zich boven de daken van de koorzijbeuk als een dubbelwandige constructie.

De eigenlijke lichtbeuk wordt gevormd door twee hoge rondboogvensters in de binnenwand, voorafgegaan door een loopgang (afb. I.5.2.33A en 33B). Deze bevindt zich op een stenen beplating die op het triforium rust en die zich in de buitenwand als een eenvoudige, horizontale lijst manifesteert en het lichtbeukniveau markeert. De loopgang is, via een gang in de westelijke wand van de Maria-toren, verbonden met de buitenloopgang voor de lichtbeuk van de apsis en die van het koor. Deze laatste wordt bereikt via een gang bij de noordoostelijke hoek van de vieringtoren, waar enkele treden het niveauverschil met de hoger gelegen koorlichtbeuk overbruggen.

De rondboogopeningen in de buitenwand voor de loopgang worden slechts begeleid door een waterlijst met een kwarthol profiel en komen nagenoeg overeen met de rondboogopeningen van de daarachter gelegen vensters. Zij worden geflankeerd door lange, monolithische achthoekige colonnetten met basement en kapiteel.

I.5.2.33A links: noordelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

I.5.2.33B midden: noordelijke transeptarm, oostzijde, de dubbele boog in de lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

I.5.2.33C rechts: noordelijke transeptarm, oostzijde, de zone onder de dubbele boog in de lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

Beide openingen worden van elkaar gescheiden door een pijler, die – met een lichte verspringing ter hoogte van de vloerplaat en een verjonging ter hoogte van het plafond van de loopgang (afb. I.5.2.33) – de voortzetting is van een liseen die van onder het galerijdak komt. Aan weerszijden van de vensters bevindt zich een bredere liseen die kort onder de daklijst in een afschuining met dekplaat tenietgaat. In de hoek bij de Sint-Janstoren bevindt zich in deze liseen een staande, rechtgesloten nis. In de hoek met de lichtbeuk van het koor rijzen enkele

pijlerdelen op die in hun vormgeving aansluiten bij de lichtbeuk van het koor. Onder en naast de vensters bevinden zich sporen van oudere dakaansluitingen. De lichtbeukzone wordt afgesloten door een moderne daklijst op consoles.

5.2.6 De flankerende torens van de noordelijke transeptarm

De noordelijke transeptarm wordt aan de westzijde begrensd en bekroond door de Brunintoren en aan de oostzijde door de Sint-Janstoren. De beide torens hebben een vergelijkbaar silhouet, maar vertonen ook talrijke verschillen.

De Brunintoren

De Brunintoren is de noordwestelijke transepttoren, die met zijn oostkant tegen de middenbeuk van het transept rust. Aan de westzijde van de toren grenst de uitbouw met het Mantilius-portaal en de zaal op de verdieping. Het lagere deel van de toren is grotendeels ingebouwd: alleen aan de noordzijde, tussen het Mantilius-portaal en de apsisomgang, is het torenlichaam aan de buitenzijde zichtbaar.

De apsisomgang sluit op de noordzijde van de toren aan, tegen een steunbeer in de vorm van een liseen die loopt van de sokkel van de toren tot het niveau van het transeptdak. Vanaf het lessenaarsdak van de apsisomgang markeert deze liseen het midden van de noordgevel. Ook de westzijde kent in het midden van de gevel een dergelijke liseen, die ook hier een verticale tweedeling geeft. Hogerop wordt deze tweedelige opzet bij het vrijstaande deel van de toren aan alle zijden voortgezet: op iedere bouwlaag scheiden middenpijlers de beide rondboogopeningen. Op de hoeken wordt het uitwendig zichtbare deel van de toren aan iedere zijde begeleid door steunberen: op iedere hoek staan deze haaks op elkaar. Aan de westzijde zijn deze steunberen geplaatst in het verlengde van de torenwanden, zodat zij zelfstandig blijven, terwijl zij aan de oostzijde samen een nieuwe hoek vormen. Op de zuidoosthoek is de steunbeer extra zwaar vanwege de op deze hoek geplaatste wenteltrap.

De verschillende niveaus van de toren worden vooral afgebakend door cordonlijsten, die in de meeste gevallen eenvoudige waterlijsten zijn. In totaal kent de toren dertien niveaus, die alleen aan de noordzijde alle dertien te zien zijn.

Het lagere gedeelte van de toren (niveau 1-5) sluit aan bij de apsis en rust op een plintzone (niveau 1) die afgesloten wordt met een horizontale plaat. Hierop bevinden zich de sokkel en het basement van de lisenen die de toren geleden (niveau 2). De lisenen flankeren een blinde rondboognis, vergelijkbaar met de ernaast gelegen nissen in de omgangsmuur van de apsis.

Boven de nis bevinden zich twee lichtsleuven (niveau 3 en 4), een rondboogvenster geflankeerd door colonnetten (niveau 5) en een lichtspleet (niveau 6) die licht brengt in het trappenhuis van de toren. Ter hoogte van de lichtbeuk van de apsis is de noordzijde geheel blind (niveau 7). Rechts is een decoratie aangebracht in de vorm van een blindtracering bestaande uit kwartholle profielen spitsboogmotieven. De volgende zone (niveau 8) heeft geen enkele decoratie, terwijl daarboven (niveau 9) in het linkerdeel een ondiepe spitsboognis op rechtstanden met profiellijst is uitgespaard.

Aan de westzijde wordt de toren zichtbaar boven het geknikte lessenaarsdak van de uitbouw van het Mantilius-portaal. Een rondboogopening met deurtje (niveau 5) geeft toegang tot het dak van de uitbouw. Tussen de steunberen op de zuidwesthoek is – net boven een extra waterlijst tegen de steunberen – de mond van een rookkaneel aanwezig, die de uitgang van de schoorsteen van de gevangenis in de Brunin-toren is. Iets hoger (niveau 7) bevinden zich twee rondboogvensters geflankeerd door colonnetten aan weerszijden van een centrale liseen. De zuidwand van de toren is, afgezien van de waterlijsten en de hoekliseen, vlak. In de

hoekliseen bevinden zich vier lichtspalten boven elkaar (niveau 6-9), waarna deze liseen zich verjongt. Op niveau 9 is er nog een extra lichtspalte nabij de steunbeer op de zuidoosthoek van de toren. De steunberen op deze hoek komen boven de horizontale daklijst van het transept bovendaks en zijn hier aanzienlijk dikker dan op de andere hoeken. Deze verdikking van de zuidoosthoek blijft in stand tot vlak onder de torenspits. Om de hoek, aan de oostzijde, bevinden zich in deze steunbeer vijf boven elkaar geplaatste lichtspalten.

Het vrijstaande gedeelte van de toren (niveau 10-13) wordt gedomineerd per bouwlaag door twee grote rondboogopeningen, waarin galmborden hangen. De niveaus worden hier van elkaar gescheiden door waterlijsten die geheel rondom lopen en – ook op de voorzijde van de steunberen – steunen op consoles. In het lagere niveau (niveau 10) zijn de rondboognissen blind en hebben dubbele neggen. Onder de bogen zijn twee deelboogjes aangebracht die steunen op een kapiteel op een console.

I.5.2.34A links: noordelijke transeptarm met Brunintoren (rechts) en Sint-Janstoren (links) vanuit het noordwesten (foto: KIK-IRPA B15013).

I.5.2.34B midden: noordelijke transeptarm met Brunintoren (rechts) en Sint-Janstoren (links) vanuit het noorden (foto: KIK-IRPA).

I.5.2.34C rechts: afb. I.5.2.34A met vermelding van de onderscheiden niveaus in de Brunintoren (rechts).

Deze niveaus onderscheiden zich onderling door hun vormgeving. De lagere galmgaten (niveau 11) worden omkaderd door afgeschuinde neggen en bogen. Het volgende niveau (niveau 12) is gedecoreerd met een reeks colonnetten: elk galmgat heeft aan weerszijden een vrijstaande *en délit*-colonnet en op de hoek van de neg een uitgespaarde, gemetselde colonnet. Alle colonnetten hebben schachtringen. De bogen hebben een binnen- en buitenarchivolt die beide met rondstaven gedecoreerd zijn. De bovenste zone met de galmgaten (niveau 13) telt drie archivolten en heeft de rijkste profilering. Het eigenlijke galmgat heeft een driepasbekroning die op *en délit*-colonnetten met schachtring rust. Hiervoor staan een rechte penant met spitsboogarchivolt en in de buitenste neg is een gemetselde hoekcolonnet met

I.5 Het transept

spitse boog met rondstaafprofiel aangebracht. Vlak onder de door consoles gedragen daklijst gaan de steunberen met dekplaten teniet.

De toren wordt bekroond door een vierzijdige spits, die sinds 2016 met lood bedekt is. Hoewel de toren voor een groot deel symmetrisch van opzet is, blijken er bij nadere beschouwing veel kleine afwijkingen. Dit geldt voor alle zijden van de toren. Door de waterlijsten op consoles lijkt het alsof de toren naar boven toe smaller wordt, maar dit is – in tegenstelling tot de nabijgelegen oostelijke transepttoren – niet het geval.

Het interieur van de Brunintoren zit gecompliceerd in elkaar. Op de begane grond begint een grote wenteltrap, die aanvankelijk het gehele torenlichaam in beslag neemt (niveau 2 van het exterieur). Deze trap begint in het westelijke deel van de torentravee en is toegankelijk vanuit de zijbeuktravee ten zuiden van de toren en vanuit de middenbeuk van het transept. In het oostelijk deel van deze torentravee is er onder de trap een lage doorgang die leidt naar de omgang van de apsis.

I.5.2.40A links: kapittelgevangenis, ingang vanuit de trap in de Brunintoren (foto: JW).

I.5.2.40B midden links: eerste ruimte van de gevangenis, gezien vanaf de ingang: links de doorgang naar de tweede ruimte en links een deel van de stookplaats (foto: JW).

I.5.2.40C midden rechts: eerste ruimte van de gevangenis, gezien in de richting van de ingang, met achterin het spleetvenster in de steunbeer van de noordzijde van de Brunintoren (foto: JW).

I.5.2.40D rechts: tweede ruimte, links sporen van de buitenwand van de westelijke galerij van de noordelijke transeptarm met boogresten (zwarte pijltjes) en achterin de afgeschuinde liseen (witte pijltjes) in de hoek van schip en transept (foto: JW).

De wenteltrap bereikt na één omwenteling de westgalerij van het transept. Ruim een omwenteling verder, vlak voor de galerij van de apsis (niveau 5 van het exterieur), geeft een zware deur toegang tot een reeks kleine overwelfde ruimtes (afb. I.5.2.40), de voormalige gevangenis van het kapittel. Deze vertrekken liggen in het verlengde van elkaar in de westmuur van de toren, die hier één bouwmassa vormt met het tongewelf van de zaal boven het Mantilius-portaal. De eerste ruimte is een smalle gang, die door een kleine opening in de noordmuur beperkt licht krijgt, met rechts op kniehoogte twee uitgespaarde nissen. Vervolgens verbreedt de gang zich en is er links een grote nis met stookplaats, ten dele in baksteen uitgevoerd (afb. I.5.2.40B). Achter de drempel van een lage deuropening – de muurduimen zijn nog aanwezig – met daarboven een smalle lichtspleet betreedt men een tweede, lagere ruimte die overwelfd wordt door een half tongewelf. Hier zijn opnieuw twee nissen aan de rechterzijde waarvan de steekappen in het halve tongewelf grijpen. Links in de achterwand van deze ruimte bevindt zich een bouwspoor in de vorm van een afgeschuinde liseen (afb. I.5.2.40D). Tegen het gewelf bevinden zich de resten van twee consoles. Hieronder is in het metselwerk het restant van een boog zichtbaar. Deze ruimte bevindt zich grotendeels buiten het volume van de toren. Zo komt de lichtspleet, die zich binnen rechts van

de ingang bevindt, aan de buitenkant in de westelijke steunbeer uit, iets onder het dak van de uitbouw van het Mantilius-portaal.⁵

Na het bereiken van de galerij van de apsis (niveau 5 van het exterieur) neemt de breedte van de trap af en ter hoogte van het dak van de uitbouw van het Mantilius-portaal gaat de trap verder in de dikte van de westmuur (niveau 6). Aan de voet van de trap is een deur die toegang geeft tot het dak van de uitbouw van het Mantilius-portaal. Een aftakking van de trap klimt naar de loopgang tussen de lichtbeukvensters van de westzijde van het transept en de apsis. Deze trap geeft ook toegang tot een hoge zaal in de Brunintoren, die verlicht wordt door het linker van de twee rondboogvensters in de westgevel van de toren (niveau 7).

De trap in de dikte van de westmuur gaat in de zuidwestelijke hoek verder als wenteltrap tot het niveau van de transeptgewelven, die via een gang in de zuidmuur bereikt worden (tussen niveau 8 en 9). Op de zuidoosthoek nabij de toegang tot de gewelfzolder vangt een nieuwe wenteltrap aan (niveau 9) die leidt naar de top van de Brunintoren (niveaus 10-13).

I.5.2.41A links: Brunintoren, trap in de dikte van de westmuur (foto: JW).

I.5.2.41B rechts: Brunintoren, gang in de zuidmuur ter hoogte van de middenbeukgewelven en trap naar de klokkenzolders (foto: KIK-IRPA).

Bouwhistorische observaties in de Brunintoren

In de eerste omwenteling van de wenteltrap is een lichtspleet dichtgezet richting het middenschip van het transept. Hier was het vroeger mogelijk om vanaf de wenteltrap in het transept te kijken. In de wand van het trappenhuis waren bovendien op een aantal plaatsen nissen uitgespaard, die later met baksteen gevuld zijn om de toren te verstevigen.

Direct na de toegang tot de westelijke transeptgalerij is een rechthoekige opening dichtgezet. Deze dichtgezette doorgang is ook te zien in de zaal boven de vestibule van het Mantilius-portaal (afb. I.4.2.8C & 8D). Het gaat hier om de oorspronkelijke toegang tot deze zaal, die later vervangen werd door de huidige toegang via de galerij van het schip (zie § I.4.2).

Schuin boven de zaal ligt de gevangenis van het kapittel. In de gevangenis, die ten dele in de lies van het tongewelf van de zaal is gebouwd, bevinden zich enkele interessante bouwsporen in de oostelijke muur van de achterste ruimte. Deze wijzen erop dat deze oostmuur oorspronkelijk de buitenmuur van de galerij van het transept vormde. Tegen het gewelf zijn namelijk de resten van dakconsoles van een daklijst te zien (afb. I.5.2.40D), terwijl daaronder een boog aanwezig is, waarvan de profilering is weggekapt (afb. I.5.2.40D). Deze boog vormde de bekroning van het boogvenster aan de buitenzijde van de westgalerij van het transept, dat nu nog als nis zichtbaar is (zie § I.5.2.40D). De binnenzijde van dit venster, dat werd gesloten in verband met de aanleg van het tongewelf over de zaal boven de entreehal, is op de westelijke transeptgalerij nog zichtbaar.

⁵ Zo blijkt ook uit de restauratietekening van architect J. Cailleau van 25 september 1949 (ACT, dossiers de reatauration).

Achter in de hoek van dezelfde, achterste ruimte van de gevangenis is de afgeschuinde beëindiging van de steunberen zichtbaar, die de hoek van het schip en het transept op galerijniveau vormde (afb. I.5.2.40D). De op het zuiden gerichte achterwand van deze ruimte is dus onderdeel van de oorspronkelijke buitenmuur van de noordelijke galerij van het schip. Samen met het nog gedeeltelijk aanwezige galerijvenster in de zuidmuur van de zaal boven het Mantilius-portaal (afb. I.4.28B) laten de bouwsporen in de gevangenis zien dat voordat de zaal met het tongewelf en de kleine gevangenisruimtes daarboven gebouwd werden, de westmuur van de transeptgalerij reeds over de breedte van één travee was gerealiseerd. Omdat de trap, de gevangenis, het tongewelf en de westzijde van de Brunintoren onderdeel zijn van een samenhangende bouwmassa, kunnen deze niet anders dan in één bouwcampagne gerealiseerd zijn. Nadat de galerij boven de tweede zijbeuktravee van het transept – de eerste is de gemeenschappelijke hoektravee met het schip – opgetrokken en waarschijnlijk overwelfd was, werd dus besloten tot een planwijziging.

De grote trap in de Brunintoren is onderdeel van deze planwijziging. Een duidelijk getuigenis hiervan vormen de gedeeltelijk in het metselwerk van de trapkoker verdwenen pijler met kapitelen aan de binnenzijde van het Mantilius-portaal. Deze pijler behoorde tot een situatie waarin op de plaats van de huidige trap een open travee was.

De Sint-Janstoren

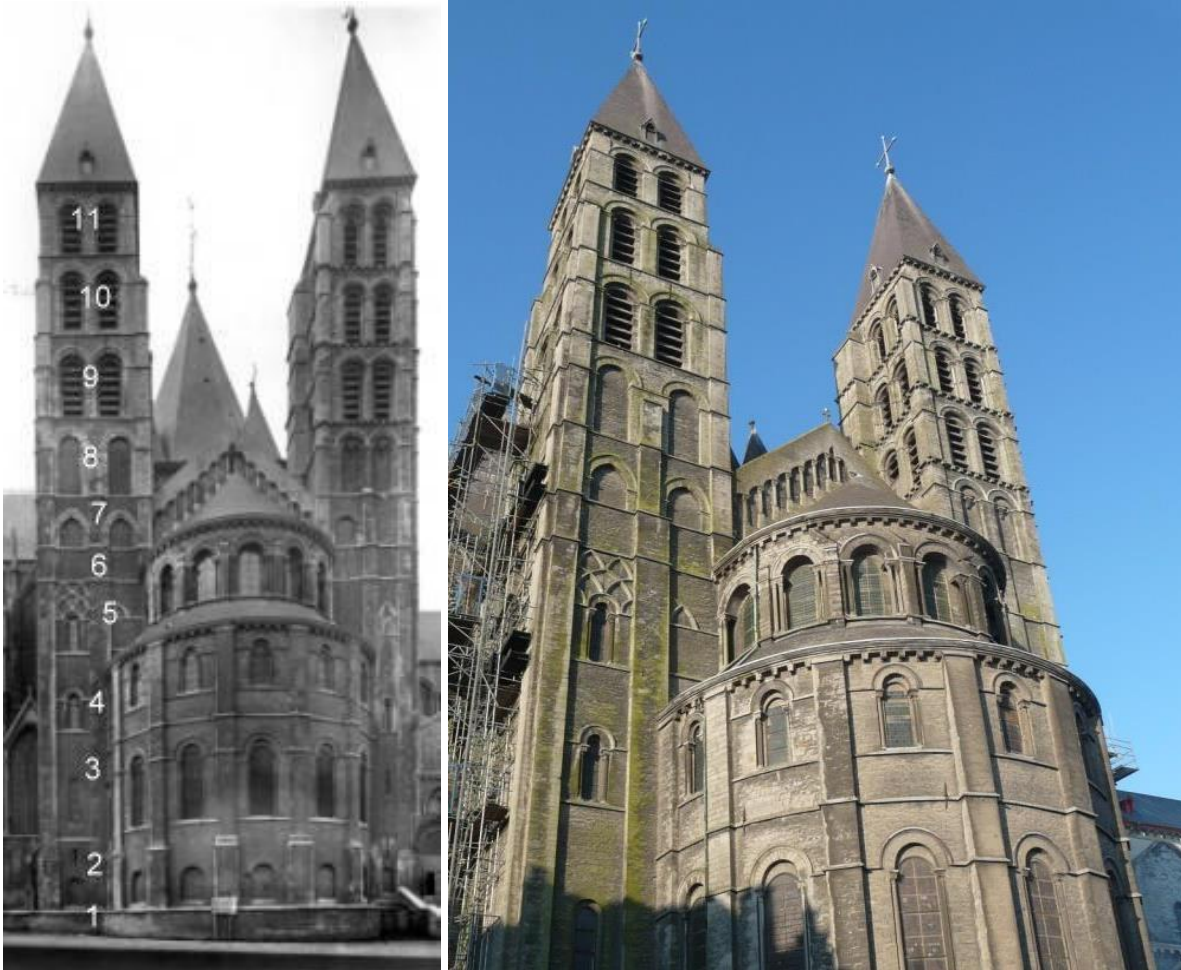
Exterieur

De Sint-Janstoren vormt het oostelijke pendant van de Brunintoren. Het is de noordoostelijke transepttoren, die in de hoek van koor en transept staat. De noordelijke koorzijbeuk ligt langs de zuidzijde van de toren. Het lagere deel van de toren is aan de west- en zuidzijde volledig ingebouwd, maar de noord- en oostzijde zijn voor een belangrijk deel vanaf het maaiveld zichtbaar. De zuidzijde is zichtbaar boven het dak van de kooromgang en de westzijde boven dat van de middenbeuk van het transept.

Tegen het midden van de noordkant van de toren sluit de omgang van het transept aan op een steunbeer in de vorm van een liseen. Deze loopt van de sokkel van de toren tot het niveau van het transeptdak en verdeelt het torenlichaam verticaal in tweeën. Ook de oostzijde heeft een dergelijke liseen, maar deze bevindt zich direct tegen de zuidelijke hoeksteunbeer, in de hoek bij de kooromgang.

De verticale tweedeling doet zich bij de bovenste vier vrijstaande bouwlagen aan alle zijden van de toren voor. Daar is de tweedeling per bouwlaag gerealiseerd door het gebruik van een centrale liseen of pijler met aan weerszijden twee bogen. Het uitwendig zichtbare deel van de toren wordt aan iedere zijde op de hoeken versterkt door steunberen. Aan de oostzijde zijn deze steunberen geplaatst in het verlengde van de torenwanden, zodat zij zelfstandig blijven, terwijl zij aan de westzijde samen een nieuwe hoek vormen. Op de zuidwesthoek is de steunbeer extra zwaar vanwege de aldaar geplaatste wenteltrap.

De verschillende niveaus van de Sint-Janstoren worden, evenals bij de Brunintoren, afgebakend door cordonlijsten. In totaal kent de toren elf niveaus (afb. I.5.2.42A en 42B). Het lagere gedeelte van de toren (niveau 1-5) sluit aan op de apsis en rust op een sokkelzone die afgesloten wordt met een horizontale plaat (niveau 1). Hierop bevinden zich de sokkel en het basement van de lisenen die de toren geleiden (niveau 2). Tussen de lisenen bevindt zich aan de noordzijde een blinde rondboognis, vergelijkbaar met de ernaast gelegen nissen in de omgangsmuur van de apsis. De oostzijde kent een vergelijkbare nis, met een tweede, smallere nis daar rechts van.

I.5.2.42A links: noordelijke transeptarm, apsis met flankerende torens en nummering van de niveaus (foto: KIK-IRPA).

I.5.2.42B rechts: noordelijke transeptarm, apsis met flankerende torens (foto: JW).

Ter hoogte van de omtrenting van de apsis (niveau 3) heeft de noordwand een eenvoudig rondboogvenster en de oostzijde twee hoge lichtspelen. Boven de volgende waterlijst (niveau 4) hebben beide zijden een rondboogvenster geflankeerd door *en délit*-colonnnetten. Een dergelijk venster bevindt zich ook op een niveau hoger (niveau 5). Boven dit venster is de muur versierd met een waaiervormige decoratie in de vorm van drie- en vierhoeken, waarvan sommige zijden gebogen zijn. Na een blinde zone zonder vensters of decoratie (niveau 6) volgt een niveau met blindnissen met spitsbogen, drie aan de oostzijde en twee aan de noordzijde (niveau 7). Een niveau hoger (niveau 8) gaat de liseen teniet. Ook aan de oostzijde eindigt de liseen op dit niveau. Daarboven is de gevelindeling aan alle zijden min of meer symmetrisch. De traptoren in de verdikking van de steunberen op de zuidwesthoek van de toren maakt inbreuk op deze opzet, maar vanaf het maaiveld is deze hoek nauwelijks te zien. Het vrijstaande gedeelte van de toren (niveau 8-11) wordt, net zoals bij de tegenovergelegen Brunintoren, gedomineerd door paarsgewijs geplaatste rondboogopeningen. De niveaus worden hier van elkaar gescheiden door waterlijsten die geheel rondom lopen. Het lagere niveau (niveau 8) is voorzien van eenvoudige, blinde rondboognissen. De drie hoogste niveaus zijn voorzien van telkens twee boogopeningen per zijde, waarin galmborden hangen. De boogopeningen hebben dubbele neggen en een archivolt. De hoeksteunberen gaan op de voorlaatste bouwlaag onder dekplaten teniet. De door consoles gedragen daklijst vormt de aanzet van een vierzijdige spits.

Interieur

Het interieur van de Sint-Janstoren is eenvoudiger van opzet dan dat van de Brunintoren. De toren telt enkele boven elkaar gelegen zalen die steeds het gehele oppervlak van de toren beslaan. De zaal op de begane grond is hiervoor al beschreven bij de oostzijde van de noordelijke transeptarm. Hierboven ligt, op de verdieping, een tweede zaal.

I.5.2.43A links: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zicht naar boven (foto: JW).

I.5.2.43B midden links: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zuidwand, detail (foto: JW).

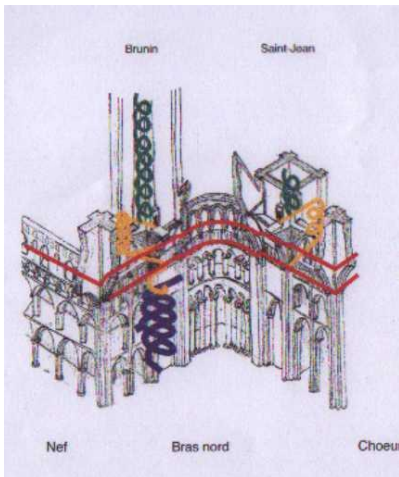
I.5.2.43C midden rechts: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zuidwand (foto: JW).

I.5.2.43D rechts: Sint-Janstoren, zaal op de verdieping, zuidwand en zuidoostelijke hoek (foto: JW).

Deze zaal op de verdieping is zeer hoog. De wanden bevatten talrijke kortelinggaten, maar ook grotere vloerbalkgaten. In de westwand, aan de zijde van de middenbeuk, bevindt zich naast de ingang vanaf de galerij een grote spaarnis onder een rondboog. De zuidwand van de zaal wordt over de gehele breedte in beslag genomen door een forse rondboognis met archivolt en daarop aansluitende rechtstanden. De bogen zetten aan op een impostlijst met kwarthol profiel. Laag in de achterwand van de nis is in het midden een rechthoekig spaarveld gemaakt.

De ruimte wordt verlicht door twee paar boven elkaar geplaatste rondboogvensters in de noord- en oostwand, nabij de noordoosthoek. In deze hoek bevindt zich een dubbele hoekpilaster, waarvan één deel eindigt boven de vensters (afb. I.5.2.43A, linksboven). De oost- en westwand bevatten hier grote balkgaten. In de oostmuur is er op die hoogte een opening op het trappenhuis in de zuidoostelijke muur van de toren. In de zuidmuur bevindt zich op dezelfde hoogte een bouwnaad in de vorm van de contour van een hoge rondboogopening. Nog hoger in de oost- en noordmuur rusten twee blindbogen op een centrale console. Ter hoogte van de console bevatten de muren opnieuw vloerbalkgaten. Enkele meters hoger, ter hoogte van het dak van het transept, rust de houten balkenvloer van de klokkenzolder.

De Sint-Janstoren kent in het lagere gedeelte geen trappen. Vanaf het triforium vertrekt een eerste trap in de dikte van de zuidwand van de toren. Aangekomen in de zuidoostelijke hoek gaat deze rechte trap over in een wenteltrap. Vanuit de wenteltrap geeft een deur toegang tot de binnenruimte van de toren op een plek waar geen vloer aanwezig is, zoals hierboven reeds werd beschreven. Na enkele omwentelingen komt de wenteltrap uit op een gang in de dikte van dezelfde zuidmuur. Deze gang leidt naar de zolder van het transept. Vlak voordat hij daar aankomt, is er in de zuidwesthoek van de toren een toegang tot een wenteltrap die voert naar de torenspits. Onderweg biedt deze op verschillende plaatsen toegang tot de klokkenzolder.

I.5.2.44A links: noordelijke transeptarm, schematisch verloop van trappen en loopgangen. (Tekening: Laurent Deléhouzée).

Bouwhistorie observaties in de Sint-Janstoren

De Sint-Janstoren vertoont geen opvallende sporen van bouwonderbrekingen of inconsequenties die zouden kunnen wijzen op planveranderingen tijdens de bouw. Na de voltooiing van de 12de-eeuwse kathedraal vonden wel vele kleinere veranderingen plaats. De zaal op de begane grond is in de noordmuur slechts geopend door een opening op de apsisomgang van het transept en in de zuidmuur door een deur naar de koorzijbeuk.

Oorspronkelijk was de opening op de koorzijbeuk net zo hoog als de scheibogen van het schip en over de volle breedte van de travee. Opvallend is dat deze opening niet zo hoog was als die naar de apsisomgang en de middenbeuk van het transept, maar slechts de hoogte had van de scheibogen van het schip. De reden hiervoor is onduidelijk. Een lichtspleet in de zuidoosthoek van deze zaal werd dichtgezet bij de bouw van het 13de-eeuwse koor.

De zaal was oorspronkelijk naar het middenschip toe over de volledige hoogte geopend, net zoals bij de Mariatoren (de ooststoren van de zuidelijke transeptarm) het geval was. De hoogte van deze opening is zowel in de torenzaal als aan de zijde van het middenschip nog goed te zien. Binnen enkele decennia na de bouw werd de opening dichtgezet, getuige de wandschilderingencyclus van de heilige Margaretha die zich uitstrekt over de vulmuur en aangrenzende vlakken. De schilderijen kunnen in het laatste kwart van de 12de eeuw gedateerd worden (zie ook § I.5.5.1). Later werd aan dit altaar ook het patrocinium van Johannes de Evangelist verbonden, dat vervolgens zijn naam gaf aan de Sint-Janstoren.⁶ Deze zaal op de begane grond van de Sint-Janstoren wordt sinds de Middeleeuwen *Salle des Dormants* genoemd. Deze benaming, die verwijst naar de heilige Zevenslapers van Efeze, hangt samen met de functie die de zaal in ieder geval sinds begin 15de eeuw had, namelijk die van wachtlokaal voor het personeel dat de kathedraal dag en nacht bewaakte. Dat bestond uit twee klerken van het thesaurarium (de schatkamer), twee klerken van het revestiarium (de kleedkamer) en drie zogenaamde *cloquemanni* of *clochemans*, die onder meer verantwoordelijk waren voor het klokkenluiden.⁷

⁶ Mariage & Pycke 2004a: p.23-24, 60.

⁷ Pycke 2003a: p.131-132, 169-171.

I.5.2.45A links: noordelijke transeptarm, dak en achterzijde van de topgevel boven de apsis met links de Brunintoren rechts de Sint-Janstoren (foto: JW).

I.5.2.45B midden: Mariatoren, vernieuwing van de torenspits in 1895 (foto: René Desclée/ KIK-IRPA A132597).

I.5.2.45C rechts: Mariatoren, vernieuwing van de torenspits in 1895 (foto: René Desclée/ KIK-IRPA A132600).

De zaal op de galerijverdieping van de toren vormde oorspronkelijk de verbinding tussen de galerij van de apsis en die van het rechte deel van het transept. De dichtgezette opening in de zuidwand laat de doorgang nog altijd zien. Deze boog werd dichtgezet toen in de 13de eeuw de noordelijke koorzijbeuk werd gebouwd. Voor de vulmuur gebruikte men bouwmateriaal dat van het 12de-eeuwse koor afkomstig was, dat op dat moment gesloopt werd (zie § I.6). Aanvankelijk was er in de dichtgezette muur nog een lage doorgang die uitkwam aan de voet van de gewelven van de kooromgang, maar deze werd later dichtgezet met baksteen. Het was oorspronkelijk niet de bedoeling dat deze zaal op de verdieping zo hoog zou worden als deze nu is. Boven de huidige zaal lijken namelijk twee (houten) vloeren te ontbreken: een eerste ter hoogte van de gewelven van de middenbeuk en een tweede ter hoogte van het dak van het transept. Een reeks van vloerbalkgaten en een nog bestaande deuropening die uitkomt op de wenteltrap in de zuidoosthoek van de toren duiden op de plaats van de eerste vloer. Een tweede, dichtgezette deuropening veronderstelt de aanwezigheid van een tweede vloer.

5.2.7 De kappen van de noordelijke transeptarm

Op de gehele middenbeuk van het transept liggen nog de oorspronkelijke eikenhouten dakstoelen.⁸ Behalve de spits van de vieringtoren (zie § I.5.4.2) betreft het verschillende varianten van enkelvoudige sporenkappen: één type voor de dubbeltraveeën, een ander voor de traveeën tussen de torens en een derde voor de apsiden. Bij geen van deze sporenkappen is er sprake van een verbindingselement in de lengterichting van de kap tussen de gespannen onderling.

De kappen van de vier transepttoren waren al eens in de 16de eeuw vernieuwd en werden dat opnieuw aan het eind van de 19de eeuw (afb. I.5.2.45B-45C).⁹ De kapconstructies van de transeptgalerijen en de apsisomgang zijn modern. Aan de zijde van het schip heeft de galerij

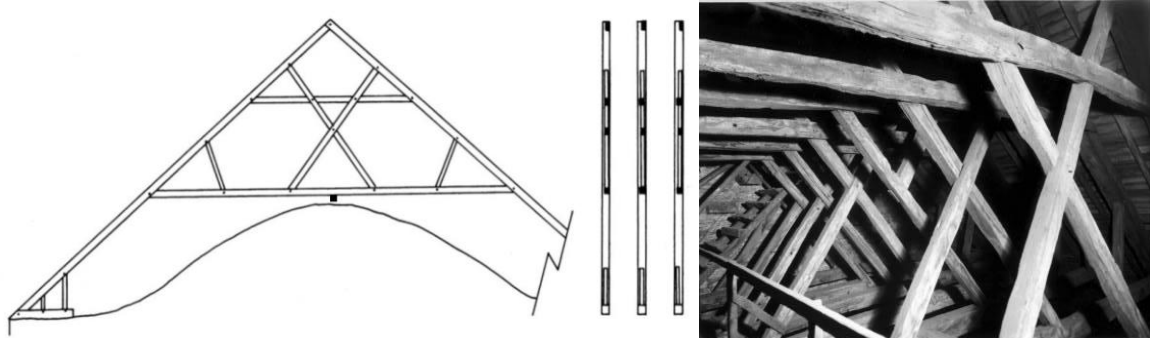
⁸ De beschrijving en analyse van de dakstoelen is – naast eigen waarneming ter plaatse – vooral gebaseerd op de studie die in 2006 onder verantwoordelijkheid van Luc-Francis Genicot is opgesteld (Genicot 2006a), de publicatie van Laurent Deléhouzée (2015a), aangevuld met persoonlijk gedeelde observaties van Laurent Deléhouzée, waarvoor hartelijke dank. De beschrijving is op hoofdlijnen. Voor alle details wordt verwezen naar een aangekondigde publicatie van Laurent Deléhouzée, die zal verschijnen nadat de restauratie van de dakstoelen is afgerond.

⁹ Soil 1896a: p.39-43. Genicot 2006a: p.26.

een betonnen dakconstructie die dateert van de reconstructie van de schipdaken na de brand in de meidagen van 1940. De kappen van de apsisgalerij en – aan de oostzijde – van de koorzijbeuk dateren in hun huidige vorm uit de 19de-eeuwse restauratiecampagne.

De dakstoel over de dubbeltravee

De dakstoel die het gewelf van de 14 m brede dubbeltravee overdekt is een trekbalkloze sporenkap, die bestaat uit een reeks van negen tweebeenige houtconstructies. Deze gespannen (afb. I.5.2.46A & 46B) zijn met een onderlinge afstand van steeds circa 1 m. haaks op de lengteas van de transeptarm geplaatst. De schuingeplaatste benen (de sporen) hebben een helling van circa 42 graden. Een trekbint aan de voet van het gespan ontbreekt vanwege de aanwezigheid van het sterk gebolde gewelf. Twee hanenbalken vormen de horizontale verbindingen tussen de sporen. De sporen en de onderste hanenbalk zijn bovendien met elkaar verbonden door middel van andreaskruisen, die de constructie verstijven. In het midden rust de onderste hanenbalk op een onderslagbalk, die aan één uiteinde rust op een uitkraging van de vieringtoren en verder op twee stenen pijlers, één op de top van het gewelf en één op de diafragma-boog tussen de dubbeltravee en de travee tussen de torens.¹⁰ De gespannen rusten aan de voet op een blokkeel zonder muurplaat. Tussen de blokkelen en de sporen zijn twee standzonen aangebracht.

I.5.2.46A links: noordelijke transeptarm, de dakstoel boven de dubbeltravee (tekening: Hoffsummer 1995a: p.85, met toegevoegde onderslagbalk [JW]).

I.5.2.46B rechts: noordelijke transeptarm, de dakstoel boven de dubbeltravee (foto: KIK-IRPA A57745).

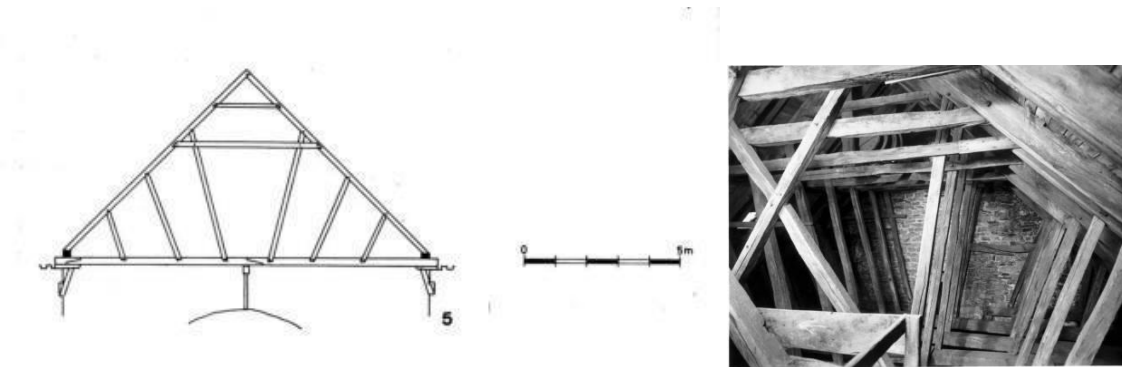
De kap tussen de torens

Ook tussen de torens vormt een reeks van ditmaal zes gespannen een sporenkap. Vier gespannen overspannen de volledige afstand van toren tot toren, terwijl de twee overige gespannen de ruimte tussen de uitkragende traptorenvolumes overbruggen, waardoor deze korter zijn dan de eerste vier gespannen.

De gespannen bestaan ieder uit twee sporen die via een plaat rusten op de voet- of trekbalk. Op drie vijfde en vier vijfde van de hoogte van het spantbeen zijn de sporen met elkaar verbonden door middel van horizontale hanenbalken. Zes verticale, in waaivorm geplaatste stijlen verbinden de sporen met de trekbalk.

Op zijn beurt rust de trekbalk aan elk uiteinde op een blokkeel dat ondersteund wordt door een schoortje. De trekbalk rust bovendien op een centrale onderslagbalk die op zijn beurt rust op een gemetselde pijler die uitkomt op de diafragma-boog tussen het vierdelig gewelf en het spitse tongewelf.

¹⁰ De onderslagbalk ontbreekt op de tekening I.5.46A

I.5.2.47A links: noordelijke transeptarm, de dakstoel tussen de torens (tekening: Hoffsummer 1995a: p.76).

I.5.2.47B rechts: noordelijke transeptarm, de dakstoel tussen de torens (foto: KIK-IRPA A57746).

Apsis

De dakstoel van de apsis bestaat uit drie halve gespannen van een type dat een kruising vormt van de twee hierboven genoemde. Er is geen trekbalke, maar wel zijn er twee hanenbalken, waarvan de onderste door vier in waaivorm geplaatste stijlen met de sporen verbonden is. De halve sporenkap van de apsisroning is tegen het derde gespan geplaatst. Deze bestaat uit een reeks van in een waaier geplaatste benen (voor foto van de grotendeels identieke zuidelijke apsis: afb. I.5.3.61B). Door de conische vorm van de apsiskap gaat een deel van de sporen teniet tegen de sporen die tot aan de nok reiken. De sporen rusten aan de voet elk op een blokkeel dat op twee muurplaten rust. Ook hier zijn zij aan de voet van de kap versterkt met een standzoon en door middel van dwarsbalkjes met elkaar verbonden, waarop secundaire stijlen zijn geplaatst (te zien op de foto van de kap van de zuidelijke apsis: afb. I.5.3.61B).

Datering

De dakstoelen van de noord- en de zuidarm van het transept hebben een dendrochronologische datering voor het tijdvak 1138-1146d.¹¹

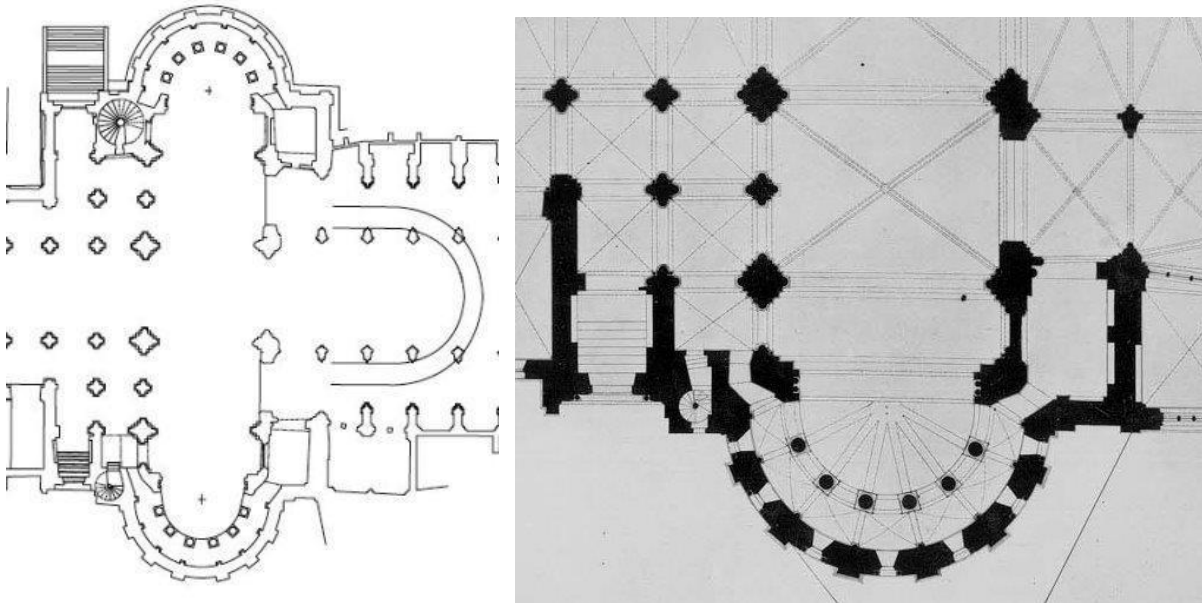
5.3 De zuidelijke transeptarm

In grote lijnen vormen zowel het in- als uitwendige van de noordelijke en zuidelijke transeptarm elkaars evenbeeld. Net zoals aan de noordzijde zijn er in het interieur opvallend sterke verschillen tussen de opstand aan de kant van het schip (westzijde), aan de zijde van het koor (oostzijde), de opstand van de travee tussen de torens en die van de apsis. De belangrijkste verschillen tussen de noordelijke en de zuidelijke arm zijn te vinden aan de schipzijde, zowel in opstand als in plattegrond.

Achtereenvolgens zullen de schipzijde of westzijde van de zuidelijke transeptarm, de apsis en de onderbouw van de zuidelijke torens (Parochietoren aan de schipzijde en Mariatoren aan de koorzijde), de koorzijde, de middenbeukgewelven en de hogere delen van de torens worden onderzocht.

Het is onvermijdelijk dat de beschrijving van de zuidelijke transeptarm herhalingen bevat van wat reeds aan de noordzijde geconstateerd is. Hoewel de verschillen nadrukkelijk zullen worden benoemd en de overeenkomsten zullen worden samengevat, zijn – omwille van het totaalbeeld van de architectuur – enige doublures niet te vermijden.

¹¹ Genicot 2006a: p.15. Deze nieuwe dateringen zijn het resultaat van aanvullend onderzoek door Patrick Hoffsummer, die al eerder een deel van de Doornikse dakstoelen kappen had onderzocht in het kader van zijn studies over kappen in Noordwest-Europa. Zie: Hoffsummer 1995a; Hoffsummer 2002a; Hoffsummer 2002b; Hoffsummer & Mayer 2002a.

I.5.3.1A links: plattegrond van het huidige transept met schematisch ingetekend het 12de-eeuwse koor (tekening: Laurent Deléhouzée).

I.5.3.1B rechts: zuidelijke transeptarm (detail van een plattegrond door Constant Sonnevillle) (foto: KIK-IRPA).

5.3.1 De westzijde van de zuidelijke transeptarm

Het interieur van de westzijde van de zuidelijke transeptarm

De zuidzijde van het transept heeft aan de zijde van het schip een dubbeltravee met een vijfdelige opstand met scheibogen, waarachter een zijbeuk, een hoge arcade op de verdieping, waarachter een galerij, een nissenzone, een triforium en een lichtbeuk (afb. I.5.3.2A-C). De ene hoekpijler van de travee is de zuidwestelijke vieringpijler (afb. I.5.3.2B) en de andere de noordoostelijke hoekpijler van de Parochietoren. Tussen deze twee zware pijlers verdeelt een lichtere pijler met doorlopende halfzuil de dubbeltravee in tweeën.

I.5.3.2A links: zuidelijke transeptarm, westzijde (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.2B midden: zicht in het schip (rechts) en de zuidelijke transeptarm (links) vanuit het triforium van de noordelijke transeptarm (foto: Laurent Deléhouzée).

I.5.3.1A rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand van de dubbeltravee (foto: KIK-IRPA).

I.5 Het transept

I.5.3.3A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, pijler op de grens met de travee tussen de torens (JW).

De zijbeuk van de dubbeltravee op de begane grond loopt over in de vestibule van het zuidportaal en de zijbeuk van het schip (afb. I.5.3.4A, 5A). De eerste travee van de transeptzijbeuk is daarom tevens de laatste van de schipzijbeuk. Op de verdieping sluit de transeptgalerij aan op de schipgalerij.

I.5.3.4A links: zuidelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, zicht op de ingangshal van het zuidportaal (links) en de zuidelijke zijbeuk van het schip (rechts) (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.4B rechts: zuidelijke transeptarm, westelijke zijbeuk, scheiboogarcade (foto: JW).

Op de begane grond volgt de transeptzijbeuk gedurende twee traveeën de opzet van de schipzijbeuk (afb. I.5.3.4B), net zoals aan de noordzijde. Ook hier heeft de scheiboogarcade twee archivoltten, in tegenstelling tot de drie bij het schip, omdat de halfzuil die naar de middenbeuk is gekeerd geen scheiboogarchivolt draagt, maar zich als halfzuil voortzet over de volgende bouwlagen en eindigt vlak onder de lichtbeukzone.

I.5.3.5A links: zuidelijke transeptarm, westelijke zijbeuk gezien vanuit het middenschip (foto: JW).

De derde travee van de westelijke zijbeuk in de zuidelijke arm van het transept is tevens de begane grond van de Parochietoren.

Westgalerij van het transept

De westelijke galerij van de zuidelijke transeptarm is nagenoeg identiek met de noordzijde (afb. I.5.3.6A-6C, 7A-&C). Ook hier is het gewelf van Doornikse steen.

De westmuur van de transeptgalerij, die grenst aan de overwelfde zaal boven de vestibule van het zuidportaal, heeft in het midden een grote blindnis in de vorm van een venster met afzaat en afgeschuinde dagkanten (afb. I.5.3.6B). In de westelijke hoek van de zuidmuur, die tevens behoort tot onderbouw van de Parochietoren, bevindt zich een eenvoudige doorgang, die bereikt wordt via een moderne trap en die uitkomt op de zaal op de eerste verdieping van de Parochietoren.

I.5.3.6A links: zuidelijke transeptarm, westgalerij, zicht richting de Parochietoren (foto: JW).

I.5.3.6B midden: zuidelijke transeptarm, westgalerij, trap met deur naar torenzaal (foto: JW).

I.5.3.6C rechts: zuidelijke transeptarm, westgalerij, doorlopende halfzuil op galerijniveau (foto: JW).

I.5.3.7A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, galerijarcade van de middenbeuk (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.7B midden: zuidelijke transeptarm, westzijde, doorlopende halfzuil van de galerijarcade (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.7C rechts: zuidelijke transeptarm, westgalerij, pijler met middenpilaster aan de galerijzijde (foto: JW).

De nissenzone en het triforium

Boven de galerij bevinden zich in de westwand van de dubbele travee een nissenzone en een triforium, die in opzet gelijk zijn aan die in de noordelijke transeptarm (afb. I.5.3.8A & 8B). Op detailniveau zijn er enkele verschillen. Zo bestaat de cordonlijst aan de voet van de nissenzone in het rechterdeel – voor zover te zien – enkel uit een kwarthollijst en niet, zoals in het linkerdeel en in de noordelijke transeptarm, uit een rondstaaf en kwarthollijst (afb. I.5.3.8B). De nissenzone wordt afgesloten door een uitkragende lijst tussen de onderste helft van de doorlopende colonnetten. Deze lijst bestaat uit een fors kwarthol waarop een beplating rust, waarvan het uiteinde geprofileerd is met een rondstaaf en wederom een kwarthol. De dekplaten van de doorlopende en korte colonnetten vormen ook hier gezamenlijk een lijstachtige afsluiting van het triforiumniveau. De centrale halfzuil, die vanaf vloerniveau ononderbroken omhoogvoert, gaat ter hoogte van deze dekplaten teniet.

I.5.3.8A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, nissenzone en triforium vanuit de apsis gezien (foto: JW).
I.5.3.8B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, nissenzone en triforium, frontaal zicht (foto: KIK-IRPA).

In de achterwand van de nissenzone, op de zolder van de transeptgalerij, zijn ook hier de dichtgezetten openingen te zien (afb. I.5.3.9A), evenals de ontlastingsboog die deze zone omspant. Deze boog heeft een gemeenschappelijke aanzet met een ontlastingsboog in de noordmuur van de Parochietoren.

I.5.3.9A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, zolder van de galerij. Links de achterzijde van de rondboognissen van de nissenzone, rechts een spaarveld in de noordwand van de Parochietoren (foto: JW).

I.5.3.10A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand gezien vanuit de vieringtoren (foto: Laurent Deléhouzée).

I.5.3.10B midden: zuidelijke transeptarm, opstand van de dubbeltravee vanaf de galerijarcade (foto: JW).

I.5.3.10C rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee (foto: JW).

Het voornaamste verschil met de noordelijke transeptarm is te vinden in de lichtbeukzone, die de opstand van deze travee afsluit (afb. I.5.3.10A-10C) en die tevens de schildmuur is onder het kruisribgewelf dat de dubbeltravee overspant. Deze wordt grotendeels doorbroken door een dubbelvenster, waarvan de top de lijn van het gewelf volgt, waardoor de beide afzonderlijke vensters ieder een gespiegelde klimmende boogvorm hebben zonder bijzondere profilering. In het midden worden de beide vensters van elkaar gescheiden door een rechthoekige pilaster met flankerende colonnetten, die ook aan de buitenzijde van het dubbelvenster zijn toegepast. Door de venstervorm verschillen de colonnetten van lengte: de middelste zijn aanzienlijk langer dan die aan de zijkanten. De centrale pilaster en alle colonnetten zetten overigens veel lager aan dan het eigenlijke venster, zodat zich onder de vensters twee rechthoekige spaarvelden bevinden.

De lichtbeukzone wordt afgesloten door de muraalboog van het vierdelige kruisribgewelf, die met een rondstaaf is gedecoreerd. De muraalboog maakt aan beide zijden, ongeveer boven de uiterste dagkant van het dubbel venster, een dubbele knik.

Het uitwendige van de zuidelijke transeptarm aan de westzijde

Ook bij de zuidelijke transeptarm is het rechte deel van het transept zowel aan de west- als de oostzijde – afgezien van de torens – alleen op lichtbeukniveau aan de buitenzijde zichtbaar (afb. I.5.3.11A). De lagere zones van de zuidelijke transeptarm zijn aan de westzijde ingebouwd door de Lodewijkskapel, de toegangshal van het zuidportaal en de erboven gelegen zaal.

I.5 Het transept

I.5.3.11A links: zicht op de westelijke wand van de lichtbeuk van het transept (foto: JW).

De westelijke lichtbeuk van de zuidelijke transeptarm (afb. I.5.3.12A) sluit aan op die van het schip en bestaat ook hier uit een dubbelwandige constructie met de lichtbeukvensters in de binnenwand en een dubbele boog in de buitenwand, waartussen zich een loopgang bevindt. Deze lichtbeuk heeft een andere opzet dan die aan de noordzijde. Het dubbelvenster bestaat namelijk, zoals bij het interieur reeds benoemd, uit twee gespiegelde segmentboogdelen. Het is opvallend lager dan de dubbele boogstelling die ervoor staat (afb. I.5.3.12B). In tegenstelling tot de noordelijke transeptarm volgt de dubbele boogstelling in de buitenwand hier dus niet de vorm van het achterliggende dubbele lichtbeukvenster. Aansluitend op de cordonlijst van de beide vensters en de erboven gelegen daklijst loopt een eenvoudige lijst over de noordzijde van de Parochietoren (afb. I.5.3.12B).

I.5.3.12A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk, gezien vanaf het dak van het schip, richting de Parochietoren (rechts) (foto: JW).

I.5.3.12B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, lichtbeuk, detail van de arcade van de loopgang en de top van het dubbelvenster (foto: JW).

5.3.2 De westzijde van de travee tussen de zuidelijke transepttorens

De volgende travee van de middenbeuk van het transept, tussen de dubbeltravee en de apsis, verbindt de beide zuidelijke transepttorens, de Parochietoren aan de schip- en de Mariatoren aan de koorzijde. Achtereenvolgens komen de onderbouw van de torens op de begane grond en de opstand van de middenbeuk aan de orde. Het uitwendige van de torens, evenals het inwendige van de hogere zones, komt aan bod bij de beschrijving van de apsis (§ I.5.3.3) en torens (§ I.5.3.6).

I.5.3.13A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, zijbeuk, derde travee gezien vanuit de middenbeuk met links de doorgang naar de apsisomgang (foto: JW).

I.5.3.13B midden links: zuidelijke transeptarm, westzijde, zijbeuk, derde travee gezien vanuit de tweede travee van de zijbeuk van het transept richting de omgang van de apsis met rechts de ingang van de traptoren (foto: JW).

I.5.3.13C midden rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, derde travee van de zijbeuk, gezien vanuit het middenschip (foto: JW).

I.5.3.13D rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, plattegrond (foto: JW).

De derde travee van de westelijke zijbeuk van de zuidelijke transeptarm is tevens de begane grond van de Parochietoren. De situatie is hier wezenlijk anders dan die aan de noordzijde en wordt daarom volledig beschreven.

De zuidzijde van deze travee is geopend op de middenbeuk van het transept (afb. I.5.3.13A). In de zuidoosthoek geeft zij toegang tot de omgang van de zuidelijke apsis. Direct hiernaast bevindt zich, in de zuidwesthoek van de travee, de toegang tot de traptoren van de Parochietoren (afb. I.5.3.13B). De westzijde van de travee is afgesloten door een muur, die deze travee gemeenschappelijk heeft met de ten westen ervan gelegen entreehal van het zuidportaal (afb. I.5.3.13D).

Terwijl deze derde travee over dezelfde hoogte naar de tweede travee van de transeptzijbeuk geopend is als de andere traveeën in de oksel van schip en transept (afb. I.5.3.13C), heeft zij naar de middenbeuk van het transept een veel hogere opening (afb. I.5.3.2A): ruim 9,5 m hoog en bijna 2,5 m breed. De boog met dubbele archivolt die deze opening overspant, sluit in hoogte aan bij de scheiboogarcade van de apsisomgang en niet bij die van de westelijke zijbeuk van het transept. Hij wordt aan weerszijden gedragen door een halfzuil tegen een rechthoekig pijlerlichaam en geflankeerd door ronde *en délit*-colonnetten. Beide dragers zijn onderdeel van de grote pijlers waarop de Parochietoren rust.

De travee wordt begrensd door vier hoekpijlers, die allemaal een verschillende vorm hebben. Voor het deel aan de zijde van de middenbeuk heeft de *noordoostelijke* hoekpijler dezelfde vorm als de vieringpijlers (afb. I.5.3.13D, I.5.3.16B). De halfzuil met flankerende *en délit*-colonnetten en gemetselde schalken aan de zijde van de middenbeuk (de oostzijde) gaat zonder onderbreking door tot aan de kapitelen waarop de gewelfribben rusten. Aan de noord- en zuidzijde van deze pijler dragen een halfzuil en flankerende colonnetten de dubbele archivolt van de zijbeukscheibogen. Aan de noordzijde draagt de halfzuil met flankerende colonnetten de gordelboog die aan de andere zijde rust op de pijler van de vestibule van het zuidportaal.

De *zuidoostelijke* pijler is onderdeel van een complex gevormd, langwerpige en gebogen pijlerlichaam, dat tevens de diafragmaboog van de zuidelijke apsis draagt. Achter deze pijler loopt de verbindinggang tussen de laatste travee van de westelijke transeptzijbeuk en de apsisomgang. Het tongewelf dat deze doorgang – die lager is dan de opening naar het middenschip, maar hoger dan de opening naar de zijbeuken – overspant, zet aan op een

I.5 Het transept

kwarthollijst. Aan het begin van de doorgang wordt de westelijke wand ervan gevormd door het volume van de traptoren die zich in de zuidwestelijke hoek van de aangrenzende toren bevindt, versmolten met de *zuidwestelijke* hoekpijler van de torentravee.

De *noordwestelijke* pijler, op de hoek van de transeptzijbeuk en de vestibule van het zuidportaal, komt qua type overeen met de vrijstaande schippijlers, maar is hier incompleet en bovendien gedeeltelijk ingemetseld in de muur die de travee scheidt van de vestibule van het zuidportaal.

Het gewelf bestaat uit twee delen die aanzetten op twee kwartrondlijsten boven de boogopening naar de tweede zijbeuktravee. Het hoogste gewelfdeel is een tongewelf dat direct achter de scheiboog van de middenbeuk is geslagen en aanzet ter hoogte van de dekplaten van de scheiboogarcade. Het lagere deel, dat begeleid wordt door een flauwe archivolt, is een half tongewelf dat aanzienlijk lager aanzet (afb. I.5.3.13C).

In tegenstelling tot de noordelijke transeptarm loopt aan de zuidzijde de westelijke zijbeuk van het transept dus door tot aan de aansluiting op de apsisomgang. Dit komt doordat aan de zuidzijde de traptoren van de Parochietoren een kleinere doorsnede heeft en ten dele buiten het eigenlijke torenvolume is geplaatst. De trap neemt dus niet, zoals bij de Brunintoren aan de noordzijde, de volledige ruimte van de torenbasis in beslag, waardoor de zijbeuk aldaar gereduceerd is tot een smalle, vrij lage passage naar de apsisomgang.

I.5.3.14A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand travee tussen de torens (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.14B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand travee tussen de torens, triforium (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.15A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand travee tussen de torens, triforium (foto: JW).

I.5.3.15B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, overgang van de travee tussen de torens naar de apsis (foto: JW).

De zuidoostelijke pijler van de Parochietoren markeert de overgang naar de zuidelijke apsis. Deze pijler heeft, zoals hierboven al geschetst, een nogal onregelmatige en langgerekte doorsnede, maar is wel nagenoeg spiegelbeeldig symmetrisch met zijn evenknie in de noordelijke transeptarm.

De pijler wordt beëindigd door een verspringende dekplaat met kwarthol profiel, waarop de grote diafragmaaboog van de apsis rust. Het prominentste deel van de pijler bestaat uit een rechthoekig naar voren komend pijlerdeel met twee ingekaste halfzuilen met kapitelen. Aan de zijde van de travee met het spitse tongewelf springt de pijler enigszins terug. Dit terugliggende pijlerdeel komt echter in maat niet overeen met de dekplaat die erop rust. Via een verjonging wordt – vlak onder de dekplaat – de vorm aangepast. Naast dit rechthoekige pijlerdeel bevindt zich, verder terugliggend, in de hoek met de wand van deze travee, een vrij dikke colonnet die zonder onderbreking doorloopt tot aan het kapiteel ter hoogte van de top van het triforium.

I.5.3.16A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, travee tussen de torens, samengesteld pijlerlichaam aan de zijde van de apsis (foto: JW).

I.5.3.16B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, travee tussen de torens, pijler aan de zijde van de dubbeltravee (foto: JW).

Boven de scheiboog, die toegang geeft tot de ruimte onder de toren (afb. I.5.3.14A), tevens de derde travee van de transeptzijbeuk, is de middenbeukzijde of oostwand van de toren blind tot aan het triforium, net zoals in de noordelijke transeptarm. Het triforium bestaat hier uit tweemaal eenzelfde opening met spitsboogveld erboven, die in tweeën gedeeld wordt door een vrijstaande, achthoekige *en délit*-colonnet en die aan beide zijden geflankeerd wordt door twee half vrijstaande colonnetten met dezelfde vorm. De centrale colonnet draagt het blinde spaarveld van de spitsboog, die aanzet op de beide flankerende colonnetten. De beide dubbele triforiumopeningen worden gescheiden door een smalle pijler. Terwijl nagenoeg alle kapitelen van de bovenzones van het transept van hetzelfde type zijn, hebben de twee vrijstaande colonnetten afwijkende en oudere, hergebruikte exemplaren (afb. I.5.3.17A & 17B). De lijst aan de basis van het triforium is opgebouwd uit een kwarthol en een kwartbol.

Achter de colonnetten loopt de loopgang van het triforium, die zoals in de noordelijke transeptarm achter de pijlers langs overloopt in het triforium van de belendende traveeën. Boven het triforium bevindt zich een kwarthollijst, waarop het spitse tongewelf van de middenbeuk aanzet.

De hier beschreven wandopstand is tevens het oostelijke deel van de basis van de Parochietoren, waarvan de begane grond onderdeel is van de zijbeuk van het transept. De hogere bouwlagen van de toren, de opzet van het trappenhuis en het exterieur van de toren komen verderop aan de orde bij de bespreking van de Parochie- en de Mariatoren (§ I.5.3.6).

I.5 Het transept

I.5.3.17A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, triforium, hergebruikt kapiteel (foto: JW).

I.5.3.17B rechts: zuidelijke transeptarm, westzijde, dubbeltravee, triforium, hergebruikt kapiteel (foto: JW).

5.3.3 De zuidapsis

Het transept wordt ook aan de zuidzijde afgesloten door een apsis met omgang en vierdelige opstand: omgang, galerij, triforium en lichtbeuk. Het inwendige van de zuidapsis is in opzet en vormgeving bijna identiek met de noordapsis. Het exterieur van de zuidfaçade vertoont grotere verschillen met de noordzijde, voornamelijk in de onderbouw van de torens en de aansluiting van het transept.

I.5.3.18A links: zuidelijke transeptarm, de apsis vanuit het noorden (foto: KIK-IRPA)

I.5.3.18B rechts: zuidelijke transeptarm en viering, gezien vanuit de noordelijke transeptarm, met links het doxaal (foto: KIK-IRPA)

Het inwendige van de zuidapsis

Ook de zuidelijke apsis rust aan beide zijden tegen de gecompliceerde pijlerlichamen op de hoeken van de torentraveeën. Achter deze pijlers is de transeptomgang via een doorgang verbonden met de ruimtes onder de torens. Een opvallend verschil met de noordelijke transeptarm kwam al ter sprake bij de westelijke transeptzijbeuk: aan de zuidzijde loopt deze westelijke zijbeuk ongehinderd door tot aan de apsisomgang, omdat de trap van de Parochietoren zich hier ter zijde, in een aparte traptoren, bevindt. De doorgang van de apsisomgang aan de andere zijde, naar de Mariatoren in het oosten, is hiermee vergelijkbaar, net als die van de noordelijke transeptarm naar de Sint-Janstoren.

I.5.3.19A links: de apsis van de zuidelijke transeptarm (foto: www.tetramorphe.blogspot.nl).

I.5.3.19B rechts: de omgang van de apsis van de zuidelijke transeptarm, gezien vanaf de Mariatoren (foto: KIK-IRPA).

De inwendige opstand van de apsis is in de noord- en zuidarm van het transept gelijk. Het eerste niveau van de apsis wordt ook hier gevormd door de scheibogen van de apsisomgang. Tegen de torenlichamen gaan de archivoltten langzaam teniet en komen neer op een kapiteelfries (afb. I.5.3.19B, 20A, 21A, 23A) dat in het rechthoekige pijlerdeel is ingemetseld.

I.5.3.20A links: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel tegen de pijler op de hoek van de Mariatoren (foto: JW).

I.5.3.20B rechts: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel van de tweede zuil vanaf de Mariatoren (foto: JW).

I.5 Het transept

De scheiboogarcade wordt gedragen door zuilen met platte kapitelen, waarop een forse dekplaat rust die met een ojief en rechtstand geprofileerd is (afb. I.5.3.20B, 21B). De vegetatieve motieven op de kapitelen zijn veel eenvoudiger dan in het schip. De zuilen rusten op forse sokkels (afb. I.5.3.22B). De basementen zijn voorzien van voetloof.

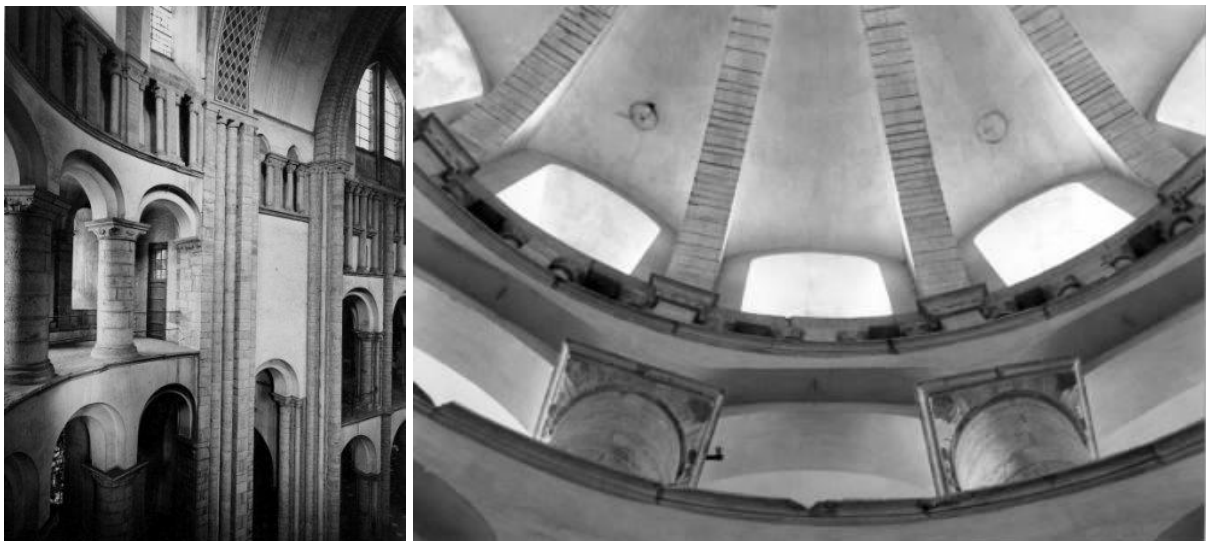
I.5.3.21A links: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel tegen de pijler op de hoek van de Parochietoren (foto: JW).

I.5.3.21B rechts: zuidelijke transeptarm, scheiboog van de apsis, kapiteel van de derde zuil vanaf de Mariatoren (foto: JW).

I.5.3.22A links: zuidelijke transeptarm, apsisomgang, sokkel van de meest oostelijke zuil (foto: KIK-IRPA A18829).

I.5.3.22B rechts: zuidelijke transeptarm, apsisomgang, scheiboogarcade tegen de Mariatoren (foto: JW).

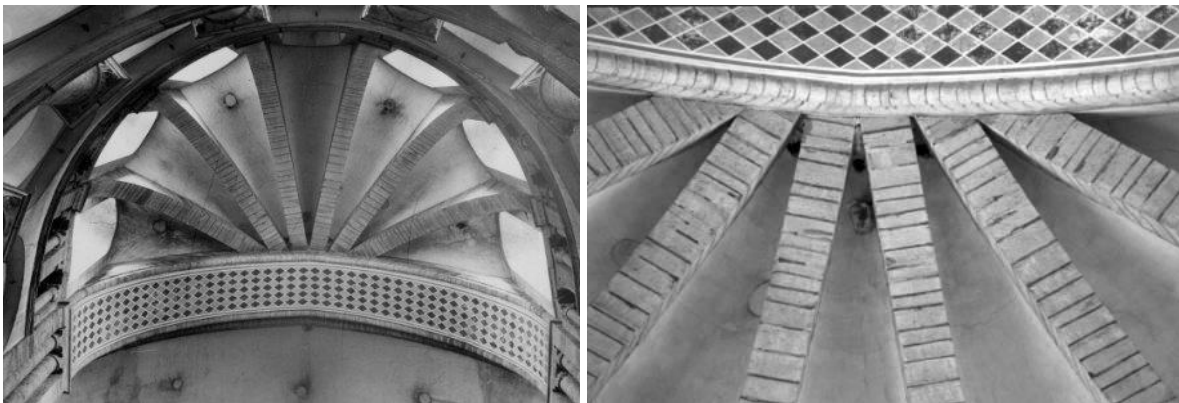
I.5.3.23A links: zuidelijke transeptarm, westzijde, opstand van de middenbeuk (foto: KIK-IRPA).

I.5.3.23B rechts: zuidelijke transeptarm, opstand van de middenbeuk (foto: JW).

Opvallend in de zuidelijke transeptarm is dat de gewelven van de omgang nabij de torens zeer asymmetrisch van vorm zijn. Hoe dichterbij de torens, hoe verder de halfzuilen in de

buitenmuur ten opzichte van de zuilen van de omgang verschoven zijn. In de noordelijke apsisomgang is dit veel minder het geval. De omgang van de zuidelijke apsis ligt overigens een trede hoger dan de rest van het transept. In de achterwand van iedere travee is een grote, maar ondiepe nis uitgespaard, zoals in de noordelijke apsisomgang. Daarbij is alleen aan de zuidzijde in de as van het transept in plaats van de spaarnis een dubbele, ongepleisterde, arcade als geleiding aangebracht (afb. I.5.3.18A).

De galerij aan de zuidzijde kent geen noemenswaardige verschillen ten opzichte van de noordzijde en dat geldt ook voor het triforium en de lichtbeuk. De polychrome decoratie op de grote diafragmaaboog voor de apsis toont een kleine variatie op die bij de noordelijke apsis omdat hier een patroon van afwisselend zwarte en oranje ruiten is aangebracht.

I.5.3.24A links: zuidelijke transeptarm, apsisgewelf (foto: KIK-IRPA A58929).

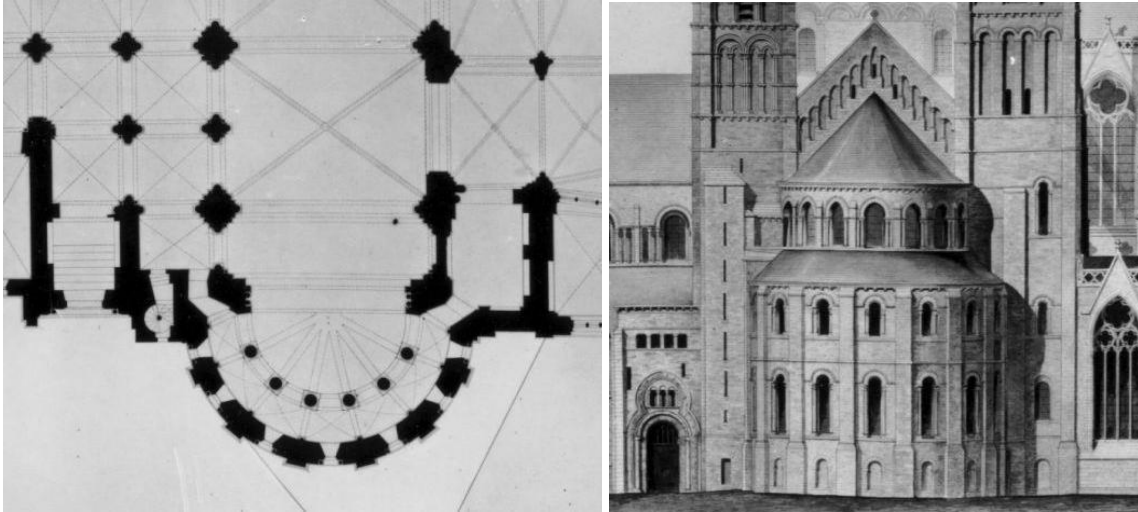
I.5.3.24B rechts: zuidelijke transeptarm, gewelfribben van de apsis (foto: JW).

Het exterieur van de zuidelijke apsis

Zoals bij de noordelijke transeptarm bestaat de façade van de zuidzijde van het transept uit een door torens geflankeerde apsis, waarvan de opbouw in hoge mate identiek is. Deze zuidelijke transeptgevel oogt wel iets minder kolossaal vanwege de oplopende helling waartegen het transept gebouwd is. Daardoor is hier geen plint met zware afdekplaat, zoals aan de noordzijde: de in verband gemetselde nissenzone rijst direct uit het maaiveld op (afb. I.5.3.26A). Afwijkingen op de regelmatige opzet van dit bouwdeel zijn aanwezig bij de aansluitingen op de torens. In het algemeen valt op dat de centrale travee de breedste van al is en dat de ruimte tussen de lisenen sterk afneemt naarmate men dichterbij de torens komt. Aan de westzijde, tegen de Parochietoren, past het venster nog net tussen de lisenen, zonder blind muurwerk tussenbeide.

Aan de oostzijde, tegen de Mariatoren, is het laatste venster van de galerijomgang excentrisch tussen de steunberen geplaatst.

I.5 Het transept

I.5.3.25A links: zuidelijke transeptarm, plattegrond (detail van een plattegrond door Constant Sonnevile; foto: KIK-IRPA).

I.5.3.25B rechts: zuidelijke transeptarm, opstand van de apsis met flankerende torens (detail van een tekening door Constant Sonnevile; foto: KIK-IRPA).

I.5.3.26A links: zuidelijke transeptarm, apsigewelf (foto: JW).

I.5.3.26B rechts: zuidelijke transeptarm, gewelfribben van de apsis (foto: JW).

I.5.3.27A links: zuidelijke transeptarm, apsis, lichtbeuk (foto: JW).

I.5.3.27B rechts: zuidelijke transeptarm, apsis met flankerende torens (foto: JW).

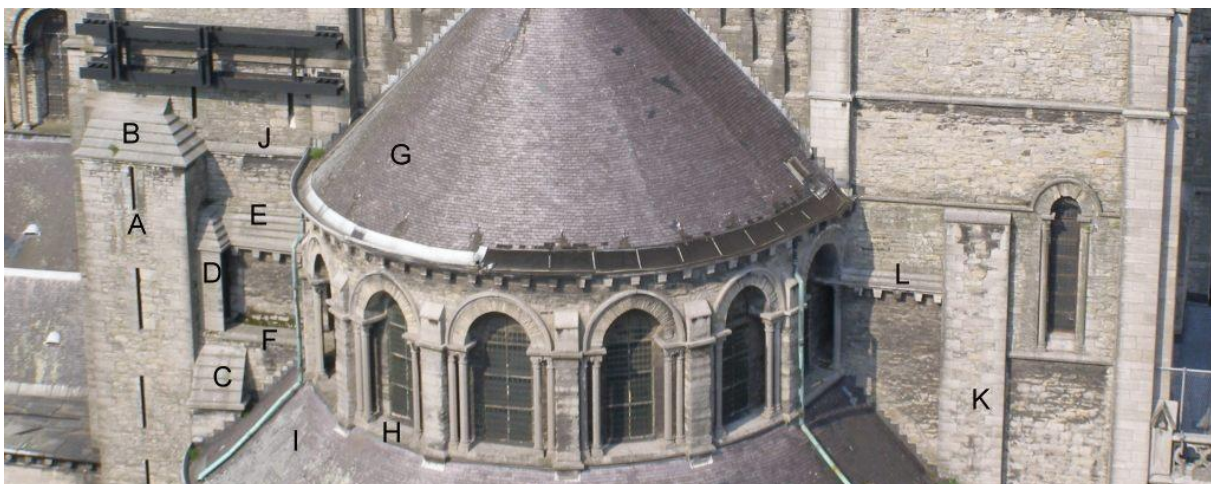
I.5.3.28A links: zuidelijke transeptarm, apsis, lessenaarsdak van de galerij met achterwand van het triforium (links) (foto: JW). Zie § I.5.6.10.

I.5.3.28B rechts: zuidelijke transeptarm, apsis, detail van de achterwand van het triforium met verspringende steunbeer en later toegevoegd houten ringanker (foto: JW). Zie § I.5.6.10.

De bovenzone van de zuidapsis is nagenoeg identiek aan die aan de noordzijde. In tegenstelling tot de rondboogopeningen aan de noordzijde hebben enkele boogopeningen in de buitenste schil van de loopgang hier de vorm van een spitsboogopening. De aansluiting van de lichtbeuk op de Parochietoren is zo krap, dat er geen plaats is voor flankerende colonnetten (afb. I.5.3.27A). Bij de Mariatoren is nog één colonnet geplaatst, maar ook hier is, door de verdikking van de toren op deze plek, sprake van een krappe situatie.

De aansluiting van de apsis op de torens

Aan de rechterzijde sluit de apsis aan op de Mariatoren (afb. I.5.3.29A). De apsisomgang rust tegen een vlakke liseen (K) aan de zuidzijde van de toren, die tenietgaat ter hoogte van de goot van het apsisdak. De lichtbeuk met loopgang sluit aan op de zuidwesthoek van de toren. Er is hier slechts plaats voor één colonnet, waarachter de loopgang doorloopt in de dikte van de westmuur van de toren. Ter hoogte van de boogaanzet van de lichtbeukarcade kent de zuidwand van de Mariatoren een verjonging van het metselwerk (L). Dat de uitvoering van het bouwconcept ter plaatse van de aansluiting van de apsis tegen de toren niet vlekkeloos verliep, blijkt ook in de benedenzone uit de decentrale plaatsing van het meest rechtse venster van de apsisomgang.

I.5.3.29A links: zuidelijke transeptarm, apsis met flankerende torens, lichtbeukzone (foto: JW).

Aan de linkerzijde sluit de apsis aan op de Parochietoren, waarvan het lagere deel door een traptoren wordt gedomineerd. Deze traptoren is gedeeltelijk buitenwerks geplaatst. Ter hoogte van het dak van de apsis eindigt de traptoren en geeft toegang tot een gang in de zuidwand van de Parochietoren. Aan de buitenzijde heeft de traptoren een eenvoudige rechthoekige vorm. Het muurwerk is ongedecoreerd, afgezien van een waterlijst ter hoogte van de afzaten van de omgangsvensters van de apsis. Een reeks smalle spleten zorgt voor daglicht op de wenteltrap.

De zone waar de traptoren eindigt (afb. I.5.3.29A), ter hoogte van de lichtbeuk van de apsis, wordt gekenmerkt door verschillende verjongingen. De eerste (C) – ter plaatse van het dak van de omgang (I) – betreft de muurdam tegen de toren waarop de apsisomgang aansluit. Direct hierboven bevindt zich een kleine portiek met doorgang (D) tegen de traptoren (A) die toegang geeft tot een kort loopvlak (F) dat leidt naar de loopgang voor de lichtbeukvensters van de apsis (H). Hierboven treedt een verjonging op (E), die verbonden is met de afdekking van de portiek (D). Een laatste bescheiden verjonging in de vorm van een lijst verbindt de daklijsten van de traptoren en de apsis met elkaar (J). De trapsgewijze vormgegeven afdekkingen van de traptoren (B) en het portiekje (D) zijn, evenals de verjongingen, uitgevoerd in steen en rusten gedeeltelijk op consoles.

5.3.4 De oostzijde van de travee tussen de zuidelijke transepttorens

De oostzijde van de travee tussen de beide zuidelijke transepttorens is tegelijkertijd de westzijde van de onderbouw van de Mariatoren. Op de begane grond van de toren ligt een zaal, die de verbinding vormt tussen de apsisomgang en de zijbeuk van het koor. De situatie hier is in grote lijnen gelijk aan die bij de Sint-Janstoren aan de noordzijde.

Ook hier is de opstand van de middenbeuk tegen deze toren blind tot aan het triforium. De blindnis in het lagere gedeelte van de wand heeft echter niet een enkele, maar een dubbele archivolt waarvan de binnenste zeer ondiep is en die aan weerszijden op colonnetten met kapitelen rust. De binnenste colonnet en het bijbehorende kapiteel zijn grotendeels ingemetseld in het muurwerk van de blindnis. De buitenste rondboog zet op dezelfde hoogte aan als de er tegenoverliggende scheibooog onder de Parochietoren en de scheibogen van de apsisomgang.

Net zoals aan de noordzijde, strekt zich hier in en boven de nis en op de colonnetten en pijlers aan weerszijden een ensemble van muurschilderingen uit. De muurschilderingen in de nis en op de boog zijn fris en fel van kleur en tonen drie engelen die een baldakijn dragen. Boven de nis zijn de schilderingen veel fletser. Hier zijn links en rechts Petrus en Paulus afgebeeld en boven hen de door engelen bevolkte hemelse stad Jeruzalem.¹²

¹² Moris 2009a. Dudant 1991a: p.87-92. Philippe 1977a: p.375-383. Rolland 1946a: p.36-38. Rolland 1944c. Voisin 1865a: p.257-283. Voisin 1865b: p.165-186

I.5.3.30A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de transepttorens met wandschildering van het Hemelse Jeruzalem (foto: JW).

I.5.3.30B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de transepttorens, lagere deel met rondboognis (foto: JW).

I.5.3.31A links: Zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de torens, kapitelen van de rondboognis, linkerzijde (foto: JW).

I.5.3.31B rechts: Zuidelijke transeptarm, oostzijde van de travee tussen de torens, kapitelen van de rondboognis, rechterzijde (foto: JW).

Boven de wandschilderingen bevindt zich het triforium, het enige opengewerkte gedeelte van dit deel van de oostwand. Het is onderdeel van het doorlopende transepttriforium en is op dezelfde manier vormgegeven als zijn pendant aan de westzijde van middenbeuk.

I.5 Het transept

I.5.3.32A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, aanzet van de diafragma-boog die opent op de apsis (foto: JW).
I.5.3.32B rechts: oostzijde van de travee tussen de transepttoeren, wandschildering met afbeelding van het Hemelse Jeruzalem (foto: KIK-IRPA).

De zaal op de begane grond van de Mariatoren

Net zoals bij de Sint-Janstoren bevindt zich op het begane grondniveau van de Mariatoren een zaal, waar thans de *Châsse des Damoiseaux* staat opgesteld. Deze zaal ligt tussen de zuidelijke apsisomgang en de zuidelijke koorzijbeuk. Het licht valt binnen door een rondboogvenster in de zuidmuur, nabij de zuidoosthoek. In de oostmuur bevindt zich een smal en hoog rondboogvenster, dat uitkomt in de voormalige bibliotheek van het kapittel, thans dagkapel van de kathedraal.

De zaal is via een hoge opening in de zuidmuur verbonden met de apsisomgang. Naar de kooromgang leidt een lagere rondboogdoorgang met dubbele archivolt die aan de zaalzijde veel breder is dan aan de koorzijde. Aan de transeptzijde rust de binnenste archivolt op een halfzuil met kapiteel van het type dat voorkomt aan de schipzijbeuken, aan de koorzijde daarentegen op een eenvoudige impostlijst met kwarthol profiel. De westzijde van de zaal bestaat uit een blinde muur. Deze wordt geleed door een niet over de volle diepte dichtgezette boogstelling, die gelijk is aan de boogstelling aan de andere, westelijke zijde van deze zelfde muur. Het kruisgewelf van de zaal bevindt zich op gelijke hoogte met het gewelf van de apsisomgang.

I.5.3.33A links: Mariatoren, zaal op de begane grond, gezien vanuit de eerste travee van de zuidelijke koorzijbeuk (foto: JW).

I.5.3.33B midden: Mariatoren, zaal op de begane grond, gezien richting de eerste travee van de zuidelijke koorzijbeuk (foto: JW).

I.5.3.33C rechts: Mariatoren, zaal op de begane grond, gezien vanuit de omgang van de apsis (foto: JW).

De beschrijving van het exterieur en van het inwendige van de toren dat niet behoort tot de ruimtes die rechtstreeks geopend zijn op het interieur van het transept, vindt verderop plaats, bij de bespreking van de Parochie- en Mariatoren.

5.3.5 De oostzijde van de dubbeltravee

Evenals de oostzijde van de dubbeltravee in de noordelijke transeptarm bestaat de opstand van de dubbeltravee in de zuidelijke transeptarm uit drie niveaus: een scheiboog naar de kooromgang, een triforium en een lichtbeuk.

I.5.3.34A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, gezien vanuit de noordgalerij van het schip (foto: JW).

I.5.3.134B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, gezien vanuit de galerij van de zuidelijke apsis (foto: JW).

Het eerste niveau wordt gedomineerd door de grote spitsboog die opent op de eerste travee van de koorzijbeuk. De rechterwand van het eerste deel van de koorzijbeuk is de zuidzijde van de Mariatoren. De rondboogopening in deze muur vormt de verbinding met de reeds beschreven zaal onder de toren (afb. I.5.3.33A).

I.5.3.35A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, aanzet van boogprofiel in het metselwerk naast de vieringpijler (foto: JW).

I.5.3.35B rechts: zuidelijke transeptarm, voormalige dubbeltravee, oostzijde (foto: JW).

I.5 Het transept

I.5.3.36A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, bouwnaad naast de vieringpijler onder het kapiteelfries van de 13de-eeuwse pijler (foto: JW).

I.5.3.36B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, aanzet van de rechterboog met fragment van kapiteel (foto: JW).

Ook aan deze zijde tekenen zich in het metselwerk van de beide zwikken van de spitsboog aanzienlijke fragmenten van twee rondbogen af. Bij de aanzet van de rechterboog is bovendien, nabij de hoekpijler van de travee, een nagenoeg compleet ingemetseld kapiteel zichtbaar. Bij de linkerboog is er op dezelfde hoogte sprake van een sprong in het metselwerk. In beide gevallen loopt er vervolgens een verticale bouwnaad recht naar beneden tot net boven het niveau van het kapiteelfries van de grote spitsboogpijler. Deze verticale bouwnaad keert aan beide zijden onder het 13de-eeuwse kapiteelfries terug. Het bovineinde van het gedeelte onder het kapiteelfries bevindt zich op dezelfde hoogte als de kapitelen van de blindnisboog in de aangrenzende travee, waar zich de wandschilderingen bevinden. Evenals aan de noordzijde is het metselwerk van de pijlers en de spitsboog in een grotere lagenmaat uitgevoerd dan in de rest van de zuidelijke transeptarm. Een uitzondering hierop vormt het werk boven de twee rondboogfragmenten en direct langs de zijranden van dit muurvlak.

I.5.3.37A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, triforium, centrale muurdeel (foto: JW).

I.5.3.37B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, triforium en lichtbeuk (foto: JW).

Boven de grote spitsboog strekt zich, zoals aan de noordzijde, het triforium uit. De ruwe voorzijde van de centrale deelpijler lijkt het resultaat te zijn van het afkappen van een schalk die hiervoor geplaatst was. Ter plaatse van het gehavende metselwerk (de plek van een ooit verwijderde centrale halfzuil?) is er een onderbreking in het afgeschuinde profiel van de architraaf.

I.5.3.38A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, triforium en lichtbeuk (foto: JW).

I.5.3.38B rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, top van de lichtbeuk (foto: JW).

De thans driedelige opstand van deze travee wordt beëindigd met de lichtbeukzone, waarin zich een dubbelvenster bevindt van hetzelfde type als aan de westzijde van de middenbeuk, maar de top van het venster volgt hier de kromming van het gewelf zonder opvallende knik in de muraalboog.

De dubbeltravee wordt aan de oostzijde begrensd door twee zware pijlers, waarvan de naar de middenbeuk gekeerde componenten zonder onderbreking doorlopen tot aan de kapitelen, waarop het gewelf aanzet. Beide pijlers zijn voor een deel ingemetseld in de pijlermassieven van de spitsboogopening die in de kooromgang leidt. De linkerpijler is de zuidoostelijke pijler van de viering, waarvan de sokkel schuil gaat achter het doxaal. De rechterpijler is de noordwestelijke hoek van de Mariatoren. De vormgeving van deze pijlers is identiek met de noordzijde.

De dubbeltravee wordt, evenals aan de noordzijde, overwelfd door een vierdelig kruisribgewelf op rechthoekige grondslag, waarvan de gordelbogen neerkomen op de zware, samengestelde hoekpijlers. Deze gordelbogen hebben een profiel dat bestaat uit een rechthoekige basis met daarop, geflankeerd door rondstaven, een smaller rechthoekig deel waarop de halfronde kern van de rib ligt. De gewelfrib bestaat uit een smal rechthoekig middendeel dat geflankeerd wordt door smalle spitse profielen en rondstaven. Een houten gewelfschotel, die met een rozet gedecoreerd is, versiert de sluitsteen.

I.5.3.39A links: zuidelijke transeptarm, gewelf van de dubbeltravee gezien vanaf de galerij van de zuidelijke apsis (foto: JW).

Het uitwendige van de koorzijde van de zuidelijke transeptarm

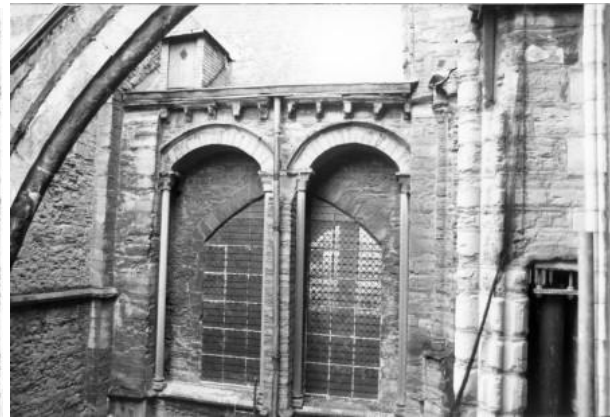
De oostzijde van de zuidelijke transeptarm is voor het grootste deel ingebouwd door de zijbeuk van het koor en de voormalige kapittelbibliotheek. Het deel van de Mariatoren dat niet ingebouwd is, komt verderop aan de orde. De situatie komt overeen met die aan de noordzijde. Onder het dak, boven de gewelven van de koorzijbeuk, is een deel van de ongelede achterwand van het triforium te zien, maar alleen het uitwendige van de lichtbeukzone is volledig zichtbaar.

De lichtbeukzone bestaat wederom uit een dubbelwandige constructie met daartussen een looppang. De binnenwand, waarin zich het dubbele lichtbeukvenster bevindt, is op eenzelfde manier vormgegeven als aan de westzijde van de zuidelijke transeptarm: met een dubbelvenster waarvan de beide openingen de lijn van het gewelf volgen. De buitenwand komt daarentegen overeen met het equivalent aan de oostzijde van de noordelijke transeptarm, met dien verstande dat de bogen van de dubbelarcade segmentboogvormig zijn in tegenstelling tot de andere, vergelijkbare lichtbeukgeledingen van het rechte deel van het transept.

Zoals aan de oostzijde van de noordelijke transeptarm ontberen de bogen een bijzondere profilering, maar worden wel begeleid door een kwarthol profiel. Het dubbelvenster in de achterwand bestaat, net zoals aan de westzijde van de zuidelijke transeptarm, uit twee gespiegelde segmentboogdelen en is opvallend veel lager dan de dubbele boogstelling aan de buitenzijde. Ook hier volgt de dubbele boogstelling in de buitenwand dus niet de vorm van de achterliggende lichtbeukvensters. Net zoals aan de noordzijde bevinden zich in de hoek met de lichtbeuk van het koor enkele pijlerdelen die in hun vormgeving aansluiten bij deze koorlichtbeuk. Onder de vensters bevinden zich sporen van oudere dakaansluitingen.

I.5.3.40A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk boven de koorzijbeuk, detail (foto: JW).

I.5.3.40B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk van de dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

I.5.3.41A links: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk dubbeltravee boven de koorzijbeuk (foto: JW).

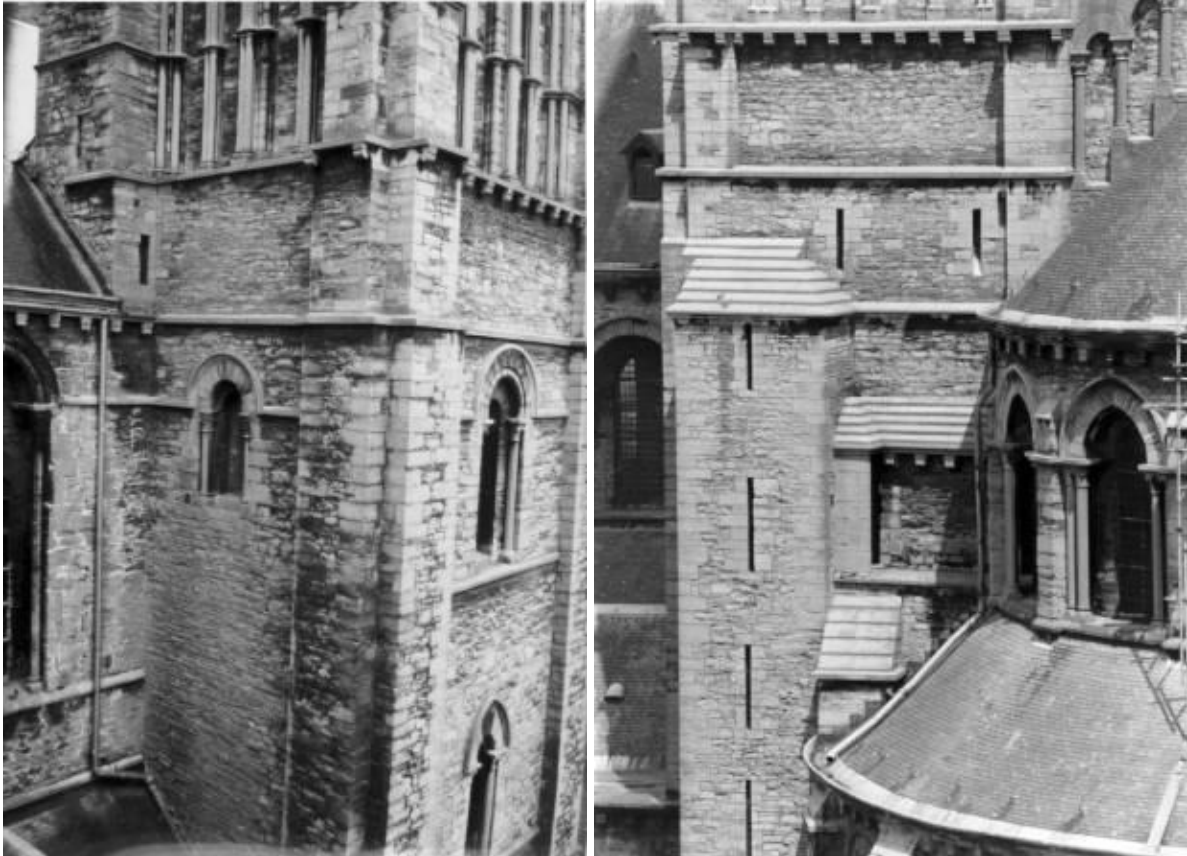
I.5.3.41B rechts: zuidelijke transeptarm, oostzijde, lichtbeuk dubbeltravee boven de koorzijbeuk, detail onderzijde (foto: JW).

5.3.6 De flankerende torens van de zuidelijke transeptarm

De zuidelijke transeptarm wordt aan de westzijde bekroond door de Parochietoren en aan de oostzijde door de Mariatoren. De beide torens hebben een vergelijkbaar silhouet, maar vertonen ook talrijke verschillen, die opvallender zijn dan bij de beide torens van de noordelijke transeptarm.

De Parochietoren

De Parochietoren is de zuidwestelijke transeptoren, waarvan de oostkant op de middenbeuk van het transept rust en die aan de zuidzijde grenst aan de westelijke beëindiging van de apsis. Het lagere deel van de toren is in het uitwendige alleen zichtbaar aan de zuidzijde, in de vorm van de traptoren die onderdeel van de Parochietoren is. Deze zuidzijde is hierboven al besproken, samen met de zuidelijke apsis (§ I.5.3.3), die op de toren aansluit. Aan de west- en noordzijde is de toren te zien boven de daken van de uitbouw van het zuidportaal en de westgalerij van het transept. Onder het dak van de westgalerij bevat de noordmuur van de toren een spaarveld in de vorm van een rondboognis (afb. I.5.3.9A).

I.5.3.42A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, noord- en westzijde ter hoogte van de westelijke lichtbeuk (foto: JW).

I.5.3.42B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zuidzijde ter hoogte van de lichtbeuk van de apsis (foto: JW).

De hoeken van de toren zijn verstevigd met steunberen. Op de noordwest- en zuidwesthoek bevinden deze steunberen zich in het verlengde van de torenwanden (afb. I.5.3.45A-46B) en blijven daardoor zelfstandig, terwijl aan de zuidoost- en noordoosthoek de steunberen zich als het ware om de hoek heen vouwen en daardoor één massief geheel vormen. Op de noordoosthoek is de steunbeer extra zwaar vanwege de op deze hoek geplaatste wenteltrap. Het lagere deel van de toren kent weinig decoratie, zeker in verhouding tot het vrijstaande gedeelte. Aan de noordzijde (afb. I.5.3.42A) is het gedeelte van de toren ter hoogte van de lichtbeuk van het transept vlak en blind met uitzondering van een rondboogvenster met aan weerszijden *en délit*-colonnnetten. Dit venster wordt omkaderd door een cordonlijst, die aansluit op de cordonlijst over de bogen van de westelijke lichtbeuk van het transept, maar niet over de hoeksteunbeer van de toren loopt. Op dezelfde hoogte kent de westzijde van de toren een aanmerkelijk groter, maar op dezelfde wijze vormgegeven rondboogvenster, waarvan de lekdorpel zich aan weerszijden als waterlijst voortzet. Hier recht onder bevindt zich nog een tweede, kleiner rondboogvenster, dat opvalt door de spitsbooglijst die het omkadert.

Ter hoogte van het dak van het transept en boven de beëindiging van de traptoren aan de zuidzijde kent de toren, behalve aan de oostzijde, een blinde zone, die begrensd wordt door waterlijsten, waarvan de bovenste aan de west- en zuidkant rust op consoles. Hierboven begint de eerste van de vier vrijstaande lagen van de toren. Aan de west- en noordzijde vindt daarbij een lichte verjonging van de steunberen plaats. In de vier bouwlagen wordt naar boven toe de verticaliteit steeds sterker benadrukt door steeds smallere, hogere en spitsere openingen of nissen.

De eerste bouwlaag is met uitzondering van de oostzijde, die in de schaduw van de topgevel van het transept ligt en daarom blind is, geled door rijk geprofileerde dubbele rondbogen, die op hun beurt weer twee kleinere bogen met een lichte spitsboog overkragend omvatten. De bogen rusten op een reeks *en délit*-colonnets en een centrale liseen met kapiteel en gemetselde colonnetten op de hoeken. De schachtringen van de colonnetten en de dekplaten van de kapitelen zetten zich rondom de toren en over de steunberen voort als geprofileerde lijsten. De *übergreifende* en *übergriffene* bogen zijn gedecoreerd met een rondstaaf. Over het ensemble is een waterlijst getrokken met kwarthol profiel. Een geprononceerde, uitkragende lijst op consoles sluit dit niveau af.

I.5.3.43A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, westzijde (foto: JW).

I.5.3.43B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zuidzijde (foto: JW).

Het tweede vrijstaande niveau van de toren is aan iedere zijde geled door drie smalle en hoge, op identieke wijze vormgegeven spitsboognissen. De middelste daarvan, die breder is, is geopend en voorzien van galmborden. De decoratie van de spitsbogen en hun rechtstanden is nagenoeg identiek met die van het niveau eronder. Afwijkend zijn de kleine driepasdecoraties in de top van de spitsbogen en de veel sterkere plastiek van de in drie lagen voor elkaar geplaatste colonnetten en hun kapitelen en schachtringen.

I.5.3.44A links: Parochietoren, westzijde (foto: JW).

Een zware, rijk geprofileerde lijst vormt de overgang naar het derde niveau. Dit wordt – evenals het niveau eronder en erboven – geleed door drie met spitsbogen gesloten hoge en smalle nissen. Evenals op het tweede niveau is de middelste nis breder en bovendien van een geschulpte boog voorzien, die in het boogveld is uitgespaard. Alle drie de nissen zijn geopend en voorzien van galmborden. De muurdammen tussen de nissen zijn slechts met een enkele colonnet met kapiteel en schachtring versierd. Verder worden de buitenste archivoltten door eenzelfde type colonnet gedragen en worden de openingen van de nissen door soortgelijke colonnetten geflankeerd. De colonnetten zijn zowel *en délit* als gemetseld en hun schachtringen gaan op dit niveau niet over in een aansluitende lijst.

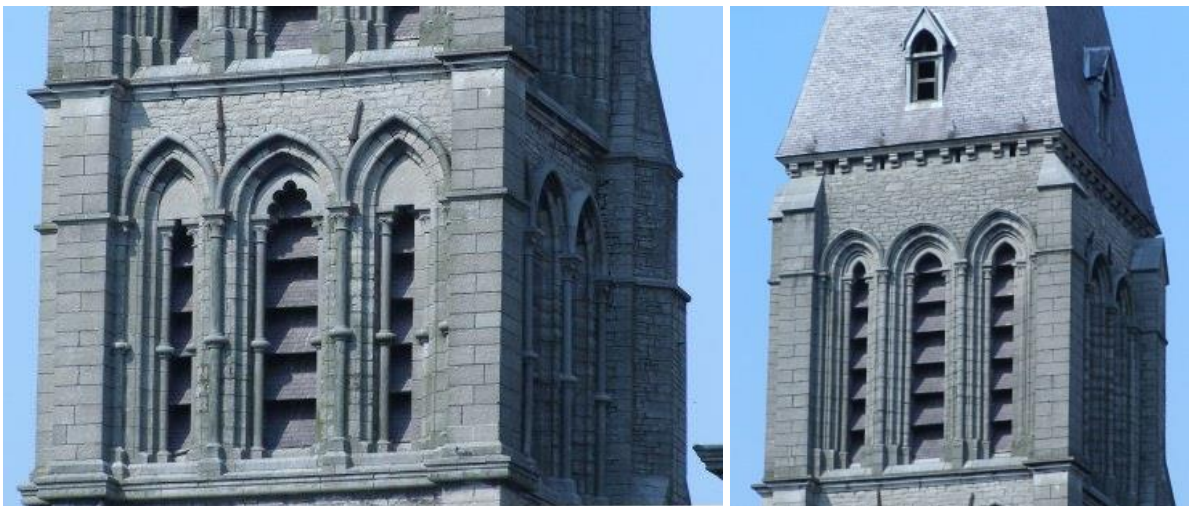
Een verfijnd geprofileerde waterlijst vormt de basis van de vierde en laatste geleding, die aanmerkelijk hoger is dan de voorgaande. Het enige horizontale accent bestaat hier uit de rondom lopende waterlijst, die over de spitsbogen van de hoge en smalle, geopende en van galmborden voorziene nissen is getrokken. De colonnetten op dit niveau zijn alle gemetseld (geen monoliet) en dragen de binnenste en de buitenste van de vijf spitse archivoltten die voor het overige door holle en vlakke rechtstanden worden gestut. Vlak onder de door consoles gedragen daklijst gaan de hoeksteunberen teniet.

De traptoren bevindt zich op de noordoosthoek van de toren, zodat deze grotendeels uit het zicht blijft. Het trappenhuis, dat een rechthoekige basisvorm heeft, verjongt zich ter hoogte van de derde vrijstaande geleding via afgeschuinde hoeken en gaat teniet aan de voet van de bovenste geleding. De toren wordt bekroond door een vierzijdige houten spits.

I.5.3.45A links: Parochietoren, zuidzijde, eerste vrijstaande niveau (foto: JW).

I.5.3.45B rechts: Parochietoren, zuidzijde, tweede vrijstaande niveau (foto: JW).

I.5.3.46A links: Parochietoren, zuidzijde, derde vrijstaande niveau (foto: JW).

I.5.3.46B rechts: Parochietoren, zuidzijde, vierde vrijstaande niveau (foto: JW).

Het interieur van de Parochietoren

Het interieur van de Parochietoren bestaat uit meerdere boven elkaar gelegen zalen, die het volledige oppervlak van de toren beslaan. Trappen en gangen verbinden de verschillende niveaus zijn met elkaar.

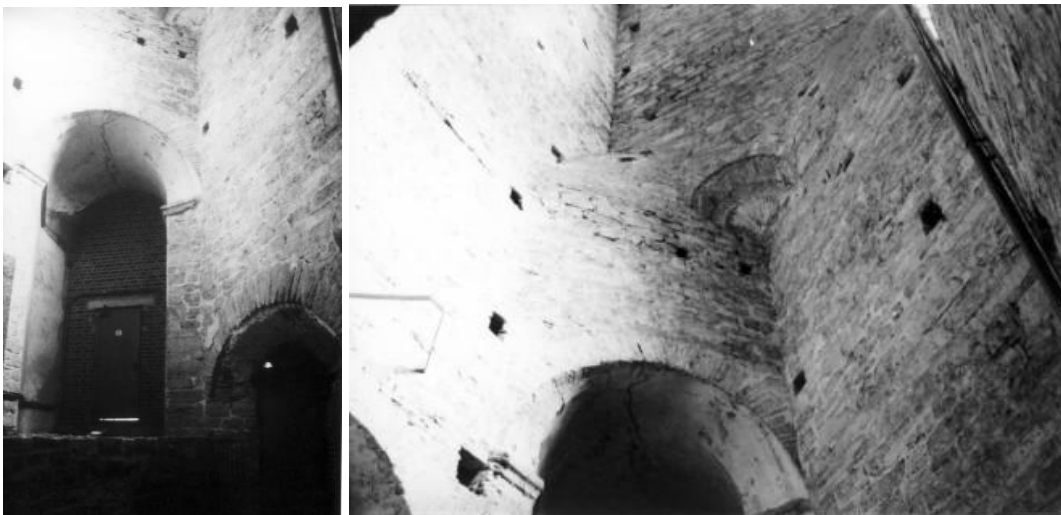
De begane grond van de toren wordt gevormd door de derde travee van de westelijke zijbeuk van de zuidelijke transeptarm (zie § 5.3.2). In de zuidwestelijke hoek hiervan is de toegang tot de traptoren. De aanvankelijk vrij brede wenteltrap leidt in drie omwentelingen naar de eerste zaal op de verdieping. Het onderste deel van de trap heeft een veelhoekige monolithische zuil als spil (afb. I.5.3.47A).

I.5 Het transept

I.5.3.47A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, eerste omwenteling van de wenteltrap (foto: JW).

I.5.3.47B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zaal op de verdieping, spaarnis in de oostelijke wand, links een betonnen sokkel (foto: JW).

I.5.3.48A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zaal op de verdieping, zuidzijde met links de doorgang naar de galerij van de apsis en rechts de doorgang naar de wenteltrappen in de traptoren (foto: JW).

I.5.3.48B rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, zaal op de verdieping, zuidzijde met onder de doorgang naar de galerij van de apsis (foto: JW).

Enkele treden na het begin van de wenteltrap bevindt zich in de buitenwand van de traptoren, in de hoek met de buitenmuur van de apsisomgang, een rondboogopening. Deze opening van ruim 0,30 m breed geeft toegang tot een kleine ruimte in de dikte van de muur (1,30 m diep, 1,65 m hoog, 0,70 m breed), die overwelfd is met een tongewelf.

Na anderhalve omwenteling voert de trap aan de westzijde langs een dichtgezette doorgang. Deze bevindt zich aan de zijde en ter hoogte van de zaal boven de vestibule van het zuidportaal. Een omwenteling verder is er weer een doorgang, die toegang biedt tot de galerij boven het zuidportaal (afb. I.4.3.3A-3C). Enkele treden verder stukt de wenteltrap kortstondig in de zuidwesthoek van een zaal op de volgende verdieping, alvorens versmald verder te gaan. Deze zaal, met verschillende vloerniveaus, vormt de verbinding tussen de westelijke galerij van het transept en de galerij van de zuidelijke apsis. De vloer loopt iets af richting de doorgang naar westgalerij, die via een moderne trap bereikt wordt (afb. I.5.3.6A-6B toont de trap aan de andere zijde van de muur).

In de zuidoosthoek leiden enkele treden naar de galerij van de zuidelijke apsis.¹³ Tussen deze toegang naar de apsisgalerij en de plaats waar de wenteltrap boven komt, bevindt zich, enigszins verschoven, de voortzetting van de wenteltrap in de traptoren. De oostwand van de zaal ten slotte heeft aan de zijde van de middenbeuk een grote blinde rondboognis.

¹³ Een van deze treden bestaat uit een fragment van een grafplaat uit de 13de of 14de eeuw.

Door de overhoekse toegangen op de zuidoost- en zuidwesthoek van de toren heeft de torenzaal op dit niveau een vijfzijdige plattegrond. Hogerop worden de hoeken van de zaal echter weer haaks, zodat de plattegrond weer de vierkante doorsnede van de toren volgt. De hoek waar de wenteltrap de zaal aandoet, is overwelfd met een sferische boog (afb. I.5.3.48B), die als een tromp de beide wanden verbindt.

Na twee omwentelingen geeft de voortzetting van de trap in de smallere traptoren, via een gang in de oostmuur, toegang tot de triforia en zolders aan de westzijde van de zuidelijke transeptarm. Weer een omwenteling hoger leidt een doorgang naar buiten, waar via een klein loopvlak (F op afb. I.5.3.29A) de uitwendige loopgang voor de lichtbeuk van de apsis bereikt kan worden, evenals een gang door de oostwand van de toren. Deze laatste gang verbindt de uitwendige loopgang voor de lichtbeuk van de apsis met de uitwendige loopgang voor de westelijke lichtbeuk van de zuidelijke transeptarm (en uiteindelijk met de loopgang voor de lichtbeukvensters van het schip).

I.5.3.49A links: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, doorgang van de traptoren richting de loopgang voor de lichtbeuk van de apsis (foto: JW).

I.5.3.49B midden: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, verjonging van de wenteltrap door middel van een verspringing van de trapspil (foto: JW).

I.5.3.49C rechts: zuidelijke transeptarm, Parochietoren, gang in de dikte van de oostmuur die leidt naar de zolder van de middenbeuk (foto: JW).

Na deze verbinding op lichtbeukniveau maakt de, nu versmalde wenteltrap nog anderhalve omwenteling, alvorens te arriveren in de top van de traptoren. Aan de buitenzijde van de toren is overigens niet te zien dat de wenteltrap smaller is geworden. De trap mondt bovenin de traptoren uit in een rechte gang in de zuidmuur van de Parochietoren. Op de zuidoosthoek gaat deze gang de hoek om en vervolgt zijn weg in de oostmuur van de toren, langzaam stijgend door middel van diepe aantreden (afb. I.5.3.49C). Deze oplopende gang is uitermate efficiënt verlicht via een kleine lichtspleet in de zuidmuur. Halverwege bevindt zich links, aan de westzijde, een lage toegang tot een zaal in de toren. Dit is de hoogst gelegen zaal onder de klokkenzolders.

Op de noordoosthoek van de toren begint links een nieuwe traptoren naar de klokkenzolders, terwijl rechts een doorgang is. Deze komt uit op de zolder van de middenbeuk, meer precies, op de gordelboog tussen het vierdelige kruisribgewelf van de dubbeltravee en het spitse tongewelf tussen de twee torens.

In de traptoren op de noordoosthoek leidt een smalle wenteltrap in een aantal omwentelingen naar de top van de toren en biedt onderweg toegang tot de verschillende niveaus van de klokkenzolders.

Bouwhistorische observaties

De Parochietoren vertoont op enkele plaatsen sporen van ondergeschikte wijzigingen. Zo is de doorgang vanuit de wenteltrap naar de overwelfde zaal op de verdieping van de zuidelijke vestibule dichtgezet. Dit is ook te zien in de zaal, waar de voormalige doorgang met een houten kast is opgevuld (afb. I.4.3.6A). Ook de verbinding tussen de westgalerij van het transept en de zaal op de eerste etage van de toren is veranderd. Thans bevindt zich op de galerij een moderne, open trap (afb. I.5.3.6A & 6B), die het niveauverschil overbrugt. Oorspronkelijk was hier gelijkvloers met de westgalerij een doorgang, waarop een aantal traptreden in de torenzaal aansloot. Het gewelf onder de zaal laat nog precies zien waar zich deze trap bevond (afb. I.5.3.13C).

Dat het galerijniveau in de kathedraal nog tot in de 14de eeuw of later gebruikt moet zijn, zou kunnen worden afgeleid uit het hergebruik van een 14de-eeuwse stenen grafplaat als traptrede in de doorgang naar de apsisgalerij. Mogelijk dateert deze (herstelde?) trap uit dezelfde tijd als de wandschilderingen op de oostmuur in de zaal van de Mariatoren (afb. I.5.3.57A & 57B).

De bestudering van de Parochietoren leidt ook tot de conclusie dat de toren, en voornamelijk het vrijstaande deel, zeer sterk gerestaureerd is. Alle bogen, colonnetten en kapitelen, lijsten en profielen zijn tijdens de restauratie aan het eind van de 19de eeuw vernieuwd. Het lijkt er echter op dat dit zorgvuldig is gebeurd. Oudere afbeeldingen van de toren, zowel 19de-eeuwse foto's als prenten, laten zien dat de vormgeving van de toren niet gewijzigd is.

De wijzigingen die tot nu toe zijn genoemd, zijn alle te herkennen als veranderingen ten opzichte van de 12de-eeuwse situatie, onder meer dankzij het gebruik van afwijkend materiaal, zoals baksteen, of de aanwezigheid van vormen uit een latere periode. De Parochietoren kent echter ook een groot aantal ongerijmdheden waar dergelijke aanwijzingen ontbreken. Deze hebben nagenoeg alle betrekking op de traptoren en de inpassing daarvan tussen het eigenlijke torenvolume en de aansluiting van de apsisomgang. Zij zullen bij de bestudering van de bouwgeschiedenis nog ter sprake komen.

De Mariatoren

De Mariatoren vormt samen met de Parochietoren het zuidelijke torenpaar van de kathedraal. Het is de zuidoostelijke transepttoren, die in de hoek van het koor en het transept staat. De zuidelijke koorzijbeuk ligt langs de noordzijde van de toren. Het lagere deel van de toren is aan de west-, noord- en oostzijde geheel ingebouwd. Alleen de zuidzijde is voor een belangrijk deel vanaf het maaiveld zichtbaar. De oostzijde is zichtbaar boven het dak van 14de-eeuwse kapittelbibliotheek, die thans de dagkapel van de kathedraal is. Aan de noordzijde is de toren vrij vanaf het dak van de zuidelijke kooromgang en aan de westzijde vanaf het dak van de middenbeuk van de zuidelijke transeptarm.

Op de zuidwesthoek van de toren sluit de omgang van de zuidelijke transeptarm aan tegen een steunbeer in de vorm van een liseen, zoals hierboven al beschreven is. Deze loopt van de sokkel van de toren tot het niveau van de daklijst van de apsis en verdeelt het torenlichaam verticaal in tweeën. Aan de oostzijde van de Mariatoren is nog een aantal 12de-eeuwse kapitelen bewaard.

I.5.3.50A links: zuidelijke transeptarm, Mariatoren (foto: JW).

I.5.3.50B midden: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, niveau 1, 2 en 3 (foto: JW).

I.5.3.50C rechts: Mariatoren, oostzijde, niveau 4, 5 (foto: JW).

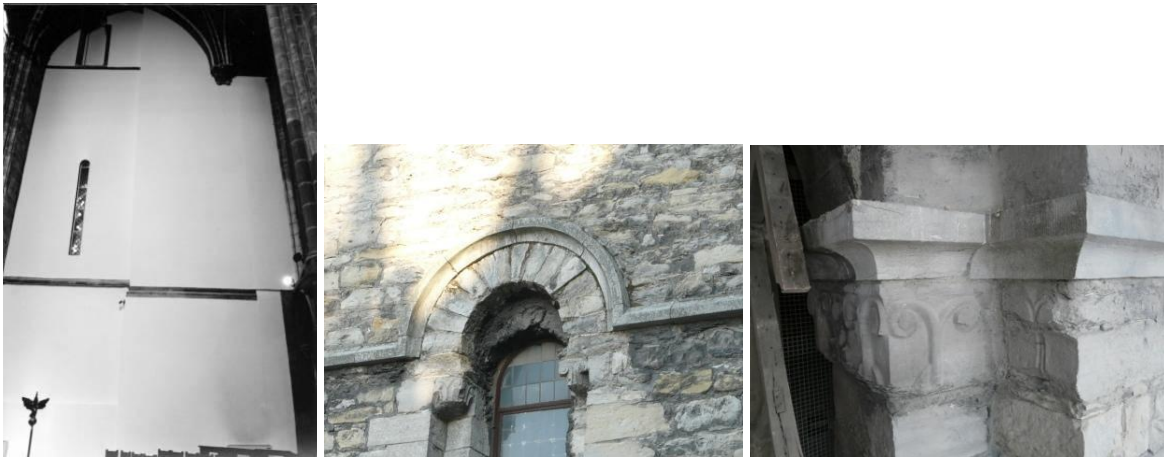

I.5.3.51A links: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, niveau 3 en 4 (foto: JW).

I.5.3.51B rechts: zuidelijke transeptarm, Mariatoren (foto: JW).

I.5 Het transept

Op de hoeken wordt het uitwendig zichtbare deel van de toren versterkt door steunberen. Op de zuidoost- en noordoosthoek liggen deze steunberen in het verlengde van de elkaar aldaar ontmoetende muren, terwijl zij op de zuidwesthoek de hoek omvatten die de desbetreffende muren met elkaar vormen. Op de noordwesthoek bevindt zich de verdikking van de traptoren.

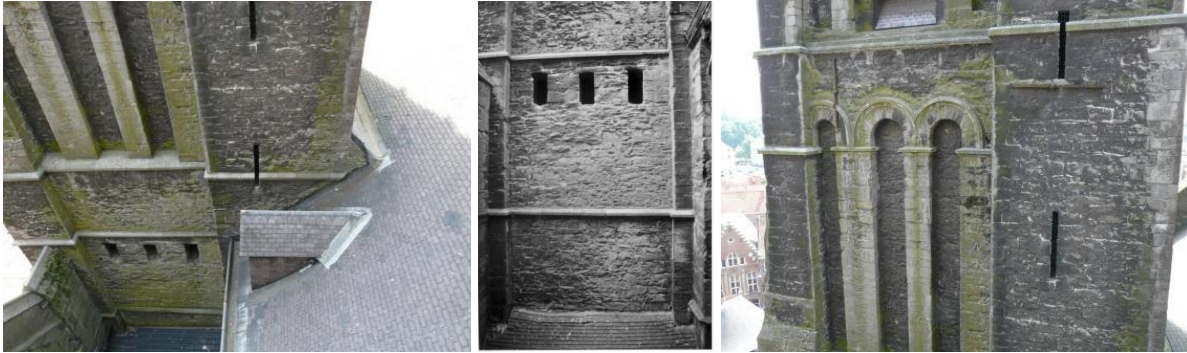
I.5.3.52A links: onderbouw van de Mariatoren gezien vanuit de vm. bibliotheek van het kapittel (foto: JW).

I.5.3.52B midden: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, oostzijde, vensterboog met kapitelen (foto: JW).

I.5.3.52C rechts: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, oostzijde, eerste niveau met galmborden, kapiteel (foto: JW).

De verschillende niveaus van de toren worden horizontaal afgebakend door waterlijsten. In totaal kent de toren negen niveaus (afb. I.5.3.51B). Het lagere gedeelte van de toren (niveau 1-4) sluit aan bij de apsis en rust op een sokkelzone met een blinde rondboognis (niveau 1). Tussen twee lisenen opent zich – ongeveer op dezelfde hoogte als de lage omgangsvensers van de apsis – een hoog rondboogvenster, waarvan de dagkanten ruw afgekapt zijn (niveau 2). Daarboven bevindt zich een omlijst rondboogvenster met flankerende *en délit*-colonnets op één lijn met de vensters van de galerij van de apsisomgang (niveau 3). Het volgende niveau kent opnieuw een dergelijk venster (niveau 4). Op deze hoogte is de toren ook aan de oostzijde zichtbaar boven de 14de-eeuwse kapittelbibliotheek. Bij het venster in de oostmuur ontbreken *en délit*-colonnets, maar de nog aanwezige basements en kapitelen verraden hun oorspronkelijke plaats (afb. I.5.3.52B). Niet ver boven het dak van de bibliotheek eindigt aan de rechterzijde een zeer brede liseen. Deze is de voortzetting van de liseen die in het inwendige van de kerk zichtbaar is in de thans gepleisterde westmuur van de voormalige bibliotheek. Dit was oorspronkelijk de buitenmuur van de toren is (afb. I.5.3.52A). Links van de liseen bevindt zich aldaar, excentrisch in het muurvlak, een hoog rondboogvenster. Een vergelijkbaar venster op dit niveau is hierboven gesignaleerd in de zuidmuur (niveau 3). Beide vensters verlichten de zaal die zich ter hoogte van de apsisgalerij in de toren bevindt.

Dit niveau van de toren is nu ook aan de noordzijde boven het dak van de kooromgang zichtbaar. In de vlakke muur bevinden zich hier drie rechthoekige openingen. Op de noordoosthoek is er sprake van een opmerkelijke verdikking, die zowel aan de oost- als aan de noordzijde zichtbaar is. De verdikking verjongt zich ter hoogte van het eerste vrijstaande niveau van de toren (niveau 6).

I.5.3.53A links: zuidelijke transeptarm en noordzijde Parochietoren, gezien vanaf de vieringstoren (foto: JW).

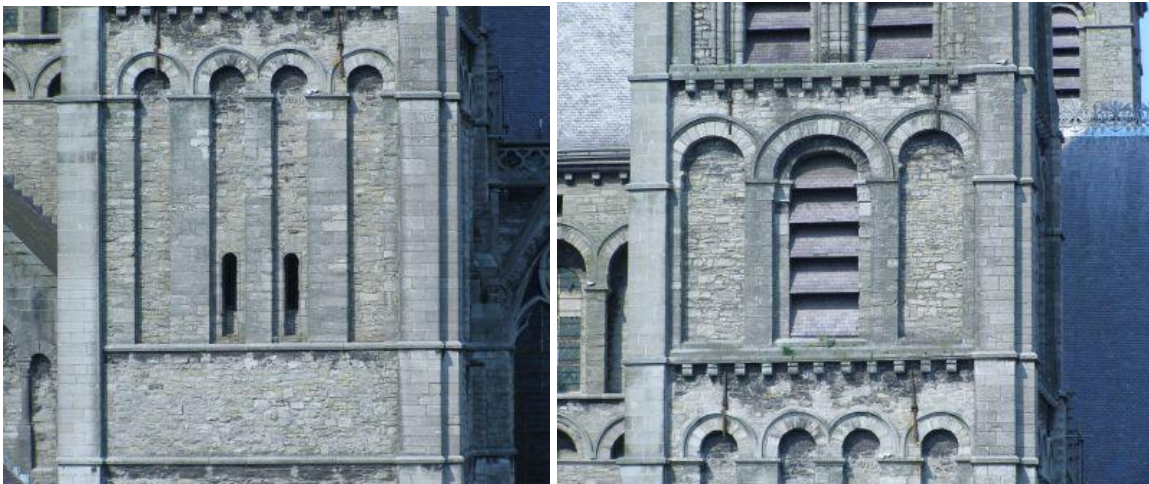
I.5.3.53B midden: zuidelijke transeptarm, noordzijde Parochietoren (foto: JW).

I.5.3.53C rechts: zuidelijke transeptarm, noordzijde Parochietoren met traptoren (rechts) (foto: JW).

Het volgende niveau, dat de sokkel vormt van het vrijstaande deel van de Mariatoren, is een compleet blinde zone tussen twee waterlijsten (niveau 5), zoals dat ook het geval is bij de Parochie- en de Brunintoren.

Het vrijstaande gedeelte van de toren bestaat uit vier bouwlagen (niveaus 6-9) die worden gedomineerd door rondboogopeningen- of nissen van wisselende breedte: twee, drie of vier per bouwlaag.

De onderste bouwlaag (niveau 6) kent vier smalle blindnissen, de volgende (niveau 7) telt drie nissen waarvan de middelste, geopende nis de beide andere oversnijdt en van galmborden is voorzien.

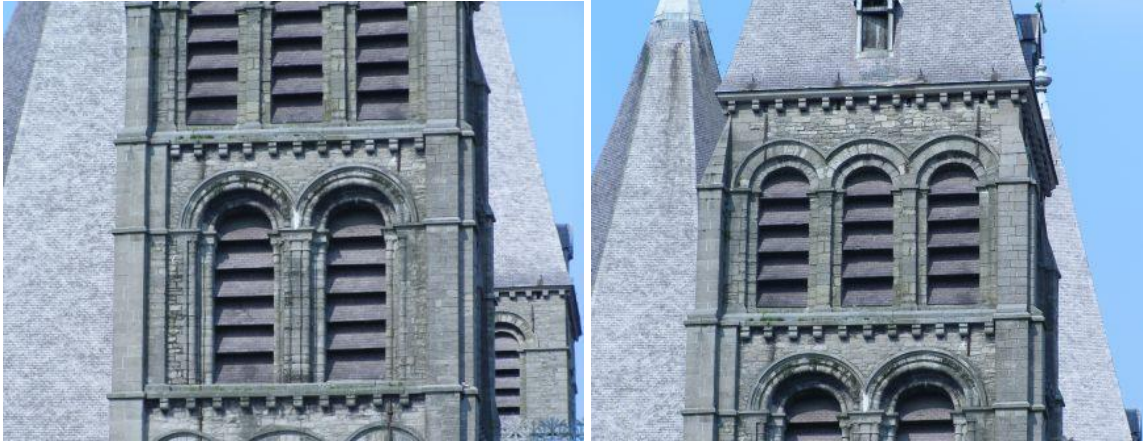
I.5.3.54A links: Mariatoren, zuidzijde, eerste vrijstaande bouwlaag (niveau 6) (foto: JW).

I.5.3.54B rechts: Mariatoren, zuidzijde, tweede vrijstaande bouwlaag (niveau 7) (foto: JW).

De daaropvolgende laag (niveau 8) bevat twee gekoppelde rondboogopeningen met dubbele archivoltten. De binnenste archivolt wordt gedragen door colonnetten met kapitelen, terwijl de buitenste archivolt aan de buitenzijde op een lijst neerkomt die rondom de toren loopt. De rechtstanden van deze met een rondstaaf geprofileerde bogen hebben op de hoek een driekwart colonnet. Deze colonnetten komen terug in het midden, onder de gekoppelde boog, alwaar zij een smalle liseen flankeren. De boogopeningen zijn voorzien van galmborden, net zoals op het hoogste niveau (niveau 9), dat drie, elkaar oversnijdende openingen kent. Hun dubbele archivoltten komen ditmaal via smalle lijsten op getrapte rechtstanden neer.

De niveaus worden van elkaar gescheiden door waterlijsten op consoles die geheel rondom lopen. Een tweede reeks rondomlopende waterlijsten markeert het niveau van de boogaanzetten op iedere bouwlaag en is steeds rondom de rondboogopeningen getrokken.

I.5 Het transept

I.5.3.55A links: Mariatoren, zuidzijde, voorlaatste bouwlaag (niveau 8) (foto: JW).

I.5.3.55B rechts: Mariatoren, zuidzijde, laatste bouwlaag (niveau 9) (foto: JW).

Kort voor de door consoles gedragen daklijst gaan de hoeksteunberen van de toren teniet. De toren wordt bekroond door een vierzijdige spits, die tot voor kort, net zoals de andere daken van het 12de-eeuwse deel van de kathedraal met leien in Maasdekking waren gedekt. Deze zijn sinds kort door lood vervangen.

Interieur

Het interieur van de Mariatoren is eenvoudig van opzet. De toren herbergt een reeks van boven elkaar gelegen zalen, waarvan die op het begane grondniveau al hierboven ter sprake kwam (§ I.5.3.4).

Op galerijniveau kent de toren een zaal die vergelijkbaar is met die op het galerijniveau in de Sint-Janstoren. Een grote boogopening in de zuidwesthoek van het torenlichaam verleent toegang tot een korte verbindingsgang met de galerijomgang van de apsis. De boogopening is dichtgezet met baksteen, waarin een toegangsdeur is uitgespaard (afb. I.5.3.56B).

De zaal wordt verlicht door een venster in de zuidmuur, nabij de zuidoostelijke hoek. Eveneens nabij de zuidoosthoek, maar dan in de oostmuur, bevindt zich een dichtgezet venster (afb. I.5.3.56A). De voormalige buitenzijde van dit venster is zichtbaar als een rondboognis in de westwand van de 14de-eeuwse kapittelbibliotheek, waar deze met colonnetten geflankeerd is (afb. I.5.3.52A). In de zuidoosthoek bevinden zich twee verticale sprongen in het metselwerk, waarvan er één eindigt tegen het plafond.

I.5.3.56A links: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, zaal op de verdieping, venster aan de zuidzijde en dichtgezet venster aan de oostzijde (foto: JW).

I.5.3.56B midden: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, doorgang van de zaal op de verdieping naar de apsisgalerij (foto: JW).

I.5.3.56C rechts: zuidelijke transeptarm, Mariatoren, westwand, ontlastingsbogen in het hogere deel (foto: JW).

I.5.3.57A-links: Mariatoren, zaal op de verdieping, noordwand met nis richting 13de-eeuws koor (foto: JW).

I.5.3.57B rechts: Mariatoren, zaal op de verdieping, noordwand richting 13de-eeuws koor, detail van de vulmuur met fragmenten van wandschilderingen (foto: JW).

I.5.3.58A links: Mariatoren, zaal op de verdieping, oostwand (links), zuidwand, westwand (rechts) (foto: JW).

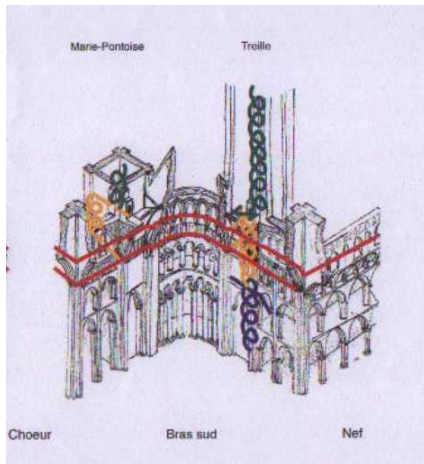
De noordwand van de zaal wordt volledig in beslag genomen door een forse rondboognis met dubbele archivolt, waarvan de aanzetten op onderliggende pilasters en imposten met kwarthol profiel rusten. Aan de rechterzijde sluit de wat slordig opgemetselde achterwand niet op de boog aan. Ten slotte is de westwand, aan de zijde van de middenbeuk, geleed met een grote rondboognis. Hoger in deze muur, direct onder het plafond, zijn in het metselwerk drie ontlastingsbogen zichtbaar.

I.5.3.59A links: Mariatoren, reeks consoles als restant van een tijdelijke dakconstructie ter hoogte van het transeptdak, oostzijde (foto: JW).

I.5.3.59B rechts: Mariatoren, dakmoet als restant van tijdelijke dakconstructie ter hoogte van het transeptdak, noordzijde (foto: JW).

I.5 Het transept

I.5.3.60A links: zuidelijke transeptarm, schematisch verloop van trappen en loopgangen (tekening: Laurent Deléhouzée).

De volgende zaal in deze toren bevindt zich op het niveau van de lichtbeuk van het transept. Deze zaal is toegankelijk vanuit de gang die de verbinding vormt tussen de loopgang voor de lichtbeuk van de apsis en de loopgang voor het rechte deel van de oostzijde van de zuidelijke transeptarm. De gang ligt feitelijk boven het triforium van de oostelijke opstand van de travee tussen de torens, dus in de muurmassa van de geboorte van het spitse tongewelf en westwand van de Mariatoren.

De zaal heeft een opvallende wandgeleding. Tegen de zuid- en noordzijde loopt namelijk een forse dakmoet met een helling van 45 graden, die afloopt in oostelijke richting en eindigt op een zware uitkraging van door consoles gedragen stenen platen. Boven de uitkraging bevindt zich een ondiepe spaarnis over bijna de volledige breedte van de muur. In de noordoosthoek zit vlak hierboven een vierkante opening die aan de buitenzijde eindigt in een waterspuwer. In de noordwand is een rondboogopening aangebracht, net links van de noordwesthoek, waar een tromp is gebouwd waarop de traptoren van het vrijstaande deel van de toren steunt.

Net zoals in de Sint-Janstoren heeft de Mariatoren geen trap vanaf de begane grond. De meeste niveaus zijn via de zuidelijke apsis bereikbaar vanuit de Parochietoren: via de galerij, het triforium, de loopgang voor de lichtbeuk en de gewelven van de middenbeuk.

De eerste trap in de Mariatoren begint op het niveau van het triforium, op de grens met de dubbeltravee. Deze rechte trap in de noordmuur voert van de noordwesthoek naar de noordoosthoek.¹⁴ Aldaar gaat de trap als wenteltrap verder. Aan de buitenzijde is de plaats daarvan goed te zien door de verdikking van de hoekpartij (afb. I.5.3.50C). Na enkele omwentelingen eindigt de trap en voert een gang terug naar de noordwesthoek van de toren. Deze gang heeft drie rechthoekige vensters (afb. I.5.3.53B). Vanuit de gang is er de genoemde opening (afb. I.5.3.59B) op de zaal met de dakmoeten. In de noordwesthoek eindigt de gang op de zolder van de middenbeuk, op de gordelboog tussen het gewelf van de dubbeltravee en het spitse tongewelf. Vlak voor het einde van de gang in de noordwesthoek van de vrijstaande etages van de toren begint de wenteltrap, die naar de klokkenzolders voert.¹⁵

¹⁴ Deze trap is momenteel dichtgemetseld.

¹⁵ Deze gang in de noordwand van de toren is op dit moment niet toegankelijk, omdat deze direct na de trap naar de klokkenzolders is dichtgezet.

Bouwhistorische observaties in de Mariatoren

De Mariatoren heeft ten minste op één plaats aanwijzingen voor een opvallende onderbreking van de bouw. Dit betreft de eerste vrijstaande bouwlaag van de toren, waar zich het genoemde restant van een tijdelijke, interne dakconstructie bevindt. Deze bestond uit een lessenaarsdak dat steunde op een forse lijst in de oostgevel, waar een waterspuwer zorgde voor de afvoer van het regenwater. De specifieke reden van de tijdelijke constructie is niet duidelijk, maar wijst door zijn degelijkheid en omvang in elk geval op een serieuze onderbreking van de bouwactiviteiten. Opgemerkt kan worden dat de uitwendige nissengeleding van deze bouwlaag van de Mariatoren – een reeks hoge smalle nissen zonder enige bijzondere profilering – bij de andere torens niet voorkomt. Ook bij de Mariatoren is het verschil met de hogere bouwlagen groot. Het kan goed zijn dat deze eenvoudige nissengeleding de oudste van de vrijstaande bouwlagen van alle torens van de kathedraal aanduidt. Na een bouwonderbreking werd er in een andere vorm bij deze en de andere torens verder gebouwd.

Evenals bij de andere torens is er bij de Mariatoren sprake van een aantal kleinere wijzigingen en aanpassingen na de voltooiing van de bouw. Vermoedelijk werd ook hier al snel na de bouw de grote boogopening tussen de middenbeuk en de zaal op de begane grond dichtgezet, aangezien wederom de wandschilderingen over de omkadering van de nis heenlopen. Oorspronkelijk was de zaal op de begane grond dus over zijn gehele hoogte geopend op de middenbeuk van het transept.

De algemene opzet van de basis van de toren vertoont duidelijke overeenkomsten met de Parochietoren, met dien verstande dat hier de boogopening op de middenbeuk van het transept dichtgezet is, zoals bij de noordelijke Sint-Janstoren. Bij de Sint-Janstoren is echter de boogdoorgang richting de koorzijbeuk dichtgezet, terwijl deze bij de Mariatoren geopend is. Opvallend blijft dat de opening op de koorzijbeuk niet zo hoog was als die naar de apsis en de middenbeuk van het transept, maar slechts de hoogte had van de scheibogen van het schip.

De zaal op de verdieping van de toren moet oorspronkelijk de verbinding tussen de galerij van de apsis en die van het rechte deel van het transept gevormd hebben. De dichtgezette opening in de noordwand laat de doorgang nog altijd zien. Deze boog moet zijn dichtgezet toen in de 13de eeuw de zuidelijke koorzijbeuk werd gebouwd. Voor de vulmuur gebruikte men bouw materiaal dat van het 12de-eeuwse koor afkomstig was (zie § I.6.4; afb. I.5.3.57B). Op deze muur bevinden zich de resten van muurschilderingen, die waarschijnlijk uit de late 13de of vroege 14de eeuw dateren. Dit betekent dat de zaal nog in die tijd als kapel in gebruik moet zijn geweest. Hiermee in verband staat mogelijk de vervaardiging van een trede in de trap van de Parochietoren naar de apsisgalerij met gebruikmaking van een fragment van een grafplaat in Doornikse steen, die uit dezelfde tijd zou kunnen dateren.

In de zaal op de verdieping werd verder bij de bouw van de kapittelbibliotheek in 1336 ook nog het oostelijke venster dichtgezet (afb. I.5.3.52A). De bakstenen muur tussen de galerij van de apsis en de zaal op de verdieping (afb. I.5.3.56B) is waarschijnlijk van recente datum.

5.3.7 De kappen van de zuidelijk transeptarm

De opbouw van de kapconstructies van de zuidelijke transeptarm is nagenoeg gelijk aan die aan de noordzijde (§ I.5.2.7). Alleen de kapconstructie van de apsis wijkt af in die zin dat de zuidelijke apsis een reeks secundaire en tertiaire in waaiervorm opgestelde stijlen kent die tenietgaan tegen de sporen, die tot aan de nok lopen.

I.5.3.61A links: gespannen van de kap van de zuidelijke transeptarm: vooraan de sporenkap tussen de torens met hijsrad, daarachter de kap boven de dubbeltravee met andreaskruisen (foto: Laurent Deléhouzée).

I.5.3.61B rechts: zuidelijke apsis, sporenkap boven het relatief ver in de kap doorstekende gewelf (foto: JW).

De dakstoelen van de zuidelijke kappen zijn evenals die van de noordelijke kap dendrochronologisch gedateerd in het tijdvak tussen 1138-1146d. De onderslagbalk onder de gespannen van de travee tussen de torens is gedateerd in 1137d.¹⁶

5.4 De vieringtoren

5.4.1 De kroon op de kathedraal: de vieringtoren

Hoog boven de kruising van schip, koor en transept rijst de vieringtoren op. Het stenen torenlichaam is weliswaar lang niet zo hoog als dat van de vier transepttorens, maar dankzij de forse spits is de vieringtoren uiteindelijk slechts een fractie lager. De toren volgt de rechthoekige grondslag van de viering (11,5 m x 14,25 m) met de smalle zijden aan de kant van het schip (westzijde) en koor (oostzijde).¹⁷ Daar het schip lager is dan het transept en veel lager dan het huidige koor, begint de gevel van de vieringtoren aan de schipzijde een stuk lager dan boven het transept. Aan de koorzijde gaat een groot deel van de toren achter het dak van het koor schuil. De vieringtoren wordt aan iedere zijde op de hoeken verticaal geleed door krachtige steunberen (A), die vlak onder de daklijst tenietgaan. Aan de zijde van de transeptarmen zijn deze steunberen echter niet aanwezig op de hoek van het schip en het transept. Horizontaal kunnen twee niveaus onderscheiden worden: een eerste niveau (1) met een arcade van vier bogen, waarvan de achterwand van de twee buitenste bogen van vensters is voorzien en een tweede niveau (2) met een arcade van vijf, ongelijke brede bogen waarvan de achterwand van de middelste een venster heeft. Beide niveaus zijn van elkaar gescheiden door een waterlijst die geheel rondom de toren loopt (B).

De toren is ter plaatse van de genoemde arcades gebouwd volgens een dubbelwandig systeem, waarbij de vensters in de binnenwand zijn geplaatst en de buitenwand geleed wordt door een bogenreeks. Tussen de twee wanden bevindt zich een loopgang, die de verschillende zijden om de hoeken van de toren met elkaar verbindt. Op het eerste niveau is de loopgang in het midden onderbroken achter de blinde delen van de arcade (C); tussen de vensters is de muur dus massief.

¹⁶ Genicot 2006a: p.15. Dit vormt een correctie op eerdere datering van Patrick Hoffsummer (2002a: p.66).

¹⁷ De maten die volgen zijn volgens Cornet 1970a: p.109.

Op het tweede niveau is de loopgang ononderbroken. In de noordoostelijke hoek van de toren is in de dikte van de muur en de steunberen een wenteltrap aangebracht, die vanuit de loopgang op het eerste niveau toegang geeft tot het tweede niveau en de zolder van de toren.

Onder de geprofileerde daklijst zijn aan elke zijde drie rechthoekige, staande openingen gemaakt, die uitkomen op de zolder van de toren. De daklijst wordt, op regelmatige afstand, gedragen door kleine voluutconsoles.

Een immense achthoekige spits, die op de hoeken geflankeerd wordt door hoekspitsen op vierkante grondslag, bekroont de vieringtoren. De grote spits heeft een uitzonderlijke dakstoel opgebouwd rond een centrale koningsstijl (afb. I.5.4.4A, 4B, 4C)). De spits is recent bouwhistorisch onderzocht en dendrochronologisch gedateerd.¹⁸ Het hout voor de vieringtoren bleek geveld tussen 1148 en 1158.

5.4.2 Het uitwendige van de vieringtoren

De westzijde van de vieringtoren

Aan de zijde van het schip begint de vieringtoren aanzienlijk lager door het niveauverschil tussen schip en transept. Het lagere deel van de steunberen op de hoeken is extra versterkt (D) en wordt via een afzaat verslankt. Ook in het midden is de torenwand verzwaard.¹⁹ De arcades van beide niveaus zijn verschillend vormgegeven. De arcade van het eerste niveau is uitgevoerd met gekoppelde, geprofileerde bogen met rondstaven tegen het binnenwelfvlak, die neerkomen op slanke pijlers die geflankeerd worden door colonnetten met lijstvormige basementen en voluutkapitelen. De arcade van het tweede niveau bestaat uit drie ongeveer gelijk brede boogopeningen waartussen telkens een smallere opening is. De steltbogen van de arcade hebben een omgetrokken waterlijst als buitenrand en rusten, via eenvoudige lijstkapitelen, op sobere pijlers. De arcade van het eerste niveau heeft hier vier in breedte gelijke bogen, waarvan de twee in het midden blind zijn. De rechtstanden van de buitenste bogen van de arcade op het eerste niveau zijn veel langer dan die van de overige bogen, terwijl de vensters op de beide niveaus ongeveer even hoog zijn (E). Een waterlijst (F), die wel over de steunberen, maar niet over de colonnetten gaat, markeert de voet van de vensters. Bij het tweede niveau loopt de rondom de bogen getrokken waterlijst ook verder over de steunberen (G).

De zuidzijde

Aan de zuidzijde is het eerste niveau gedeeltelijk aan het zicht onttrokken door het dak van het transept. De arcade op dit niveau bestaat hier uit vijf bogen, waarvan de achterwand van de buitenste twee voorzien is van een venster. Deze twee bogen, plus de centrale boog, zijn geprofileerd met een rondstaaf. De tweede en vierde boog daarentegen zijn niet geprofileerd. Onder de centrale boog bevinden zich twee toegangen tot de loopgang in de dikte van de muur. De linkertoegang leidt voor het linkervenster langs naar het schip aan de westzijde, terwijl de rechter voor het rechtervenster langs naar het koor leidt. De torenmuur tussen deze vensters is massief, zodat de loopgang hier onderbroken is. Het tweede niveau heeft een arcade van vijf nagenoeg gelijke steltbogen, met dien verstande dat de eerste en vijfde boog zijn wat smaller dan de andere twee.

¹⁸ Genicot 2006a.

¹⁹ Onderdaks bevindt zich hier, boven de gewelven van het schip, een grote ontlastingsboog. Zie § 5.4.4.

I.5 Het transept

I.5.4.1A: Vieringtoren, westzijde, gezien vanaf de zuidzijde van het schip. (1) Niveau 1, (2) Niveau 2, (A) steunberen, (B) waterlijst, (C) blinde delen van de arcade, (D) verzwaaarde steunbeer, (E) verlengde rechtstanden van de buitenste bogen, (F) waterlijst, (G) steunberen (foto: JW).

De oostzijde

Aan de oostzijde is slechts een klein deel van de vieringtoren aan de buitenzijde zichtbaar en wel aan weerszijden van het hoge koordak dat boven de daklijst van de toren eindigt (afb. I.5.4.2A). Het gedeelte dat zichtbaar is, bestaat uit twee dichtgemetselde bogen die overeenkomen met de linker- en rechterboog van de arcade op dit niveau aan de overige zijden.

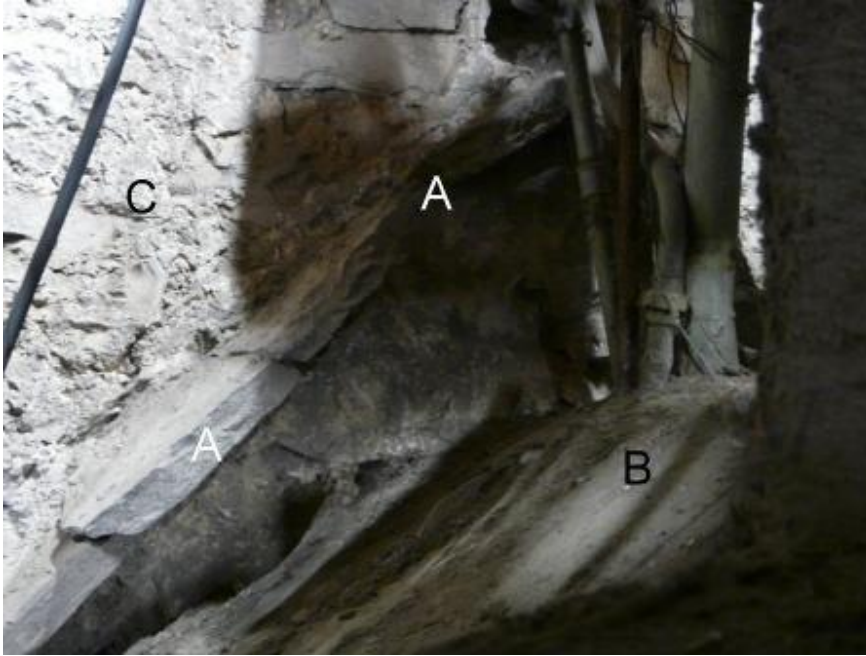
I.5.4.2A links: zicht op de oostzijde van de vieringtoren vanaf de nok van het koor (foto: KIK-IRPA).

I.5.4.2B rechts: zicht op de oostzijde van de vieringtoren onder het dak van het koor (foto: JW).

Onder het dak van het koor blijkt dat de oostwand van de vieringtoren ook hier een geleding heeft over twee niveaus. Het lagere niveau is vergelijkbaar met de geleding van de zuid- en noordzijde, waarbij de drie middelste bogen van de arcade wat smaller zijn. De eerste en vijfde boog zijn grotendeels dichtgemetseld. In de vulmuur van beide is een doorgang uitgespaard naar de loopgang die naar de transeptzijde gaat. Het lijkt erop dat aan deze zijde van de toren de loopgang op het eerste niveau wel doorlopend was, maar naderhand is dichtgezet. Binnen in de kathedraal is zichtbaar dat hier de triomfboog hoog in de vieringwand ingrijpt (afb. I.5.4.5B). De profilering van de arcade op het eerste niveau aan de koorzijde is vergelijkbaar met de andere zijdes, met dien verstande dat de rijke profilering met rondstaaf alleen bij de eerste en vijfde boog is toegepast. De andere drie bogen zijn smaller en verhoogd en hebben geen bijzondere profilering.

In het muurvlak onder de drie centrale bogen (afb. I.5.4.3A), vlak boven het gewelf (B) van de eerste travee van het koor, bevinden zich tegen de muur (C) van de vieringtoren bouwsporen, te weten de resten van een daklijst (A).

I.5 Het transept

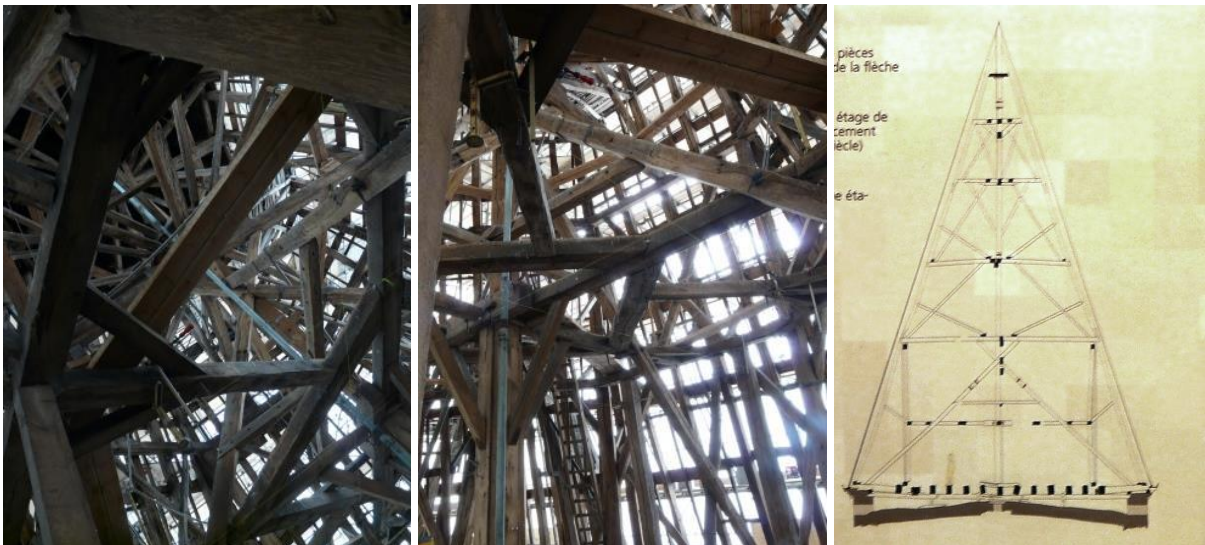
I.5.4.3A: detail van de dakmoet van het 12de-eeuwse koor tegen de oostzijde van de vieringtoren onder het dak van het koor (foto: JW).

De noordzijde

De noordzijde heeft dezelfde opzet als de zuidzijde. Op de noordoostelijke hoek van de toren is in het metselwerk een wenteltrap uitgespaard, die vanaf de loopgang in het eerste niveau toegang geeft tot loopgang van het tweede niveau en de zolder van de vieringtoren.

De dakstoel

De kap van de vieringtoren bestaat uit een centrale spits (27 m hoog) op achthoekige grondslag, op de hoeken geflankeerd door vier secundaire spitsen op vierkante grondslag. De complete kap rust op een raamwerk van 16,5 m bij 12,5 m met dertien evenwijdig aan elkaar geplaatste trekbalken, dat op zijn beurt haaks op de oost-westas van de torenromp werd geplaatst.²⁰

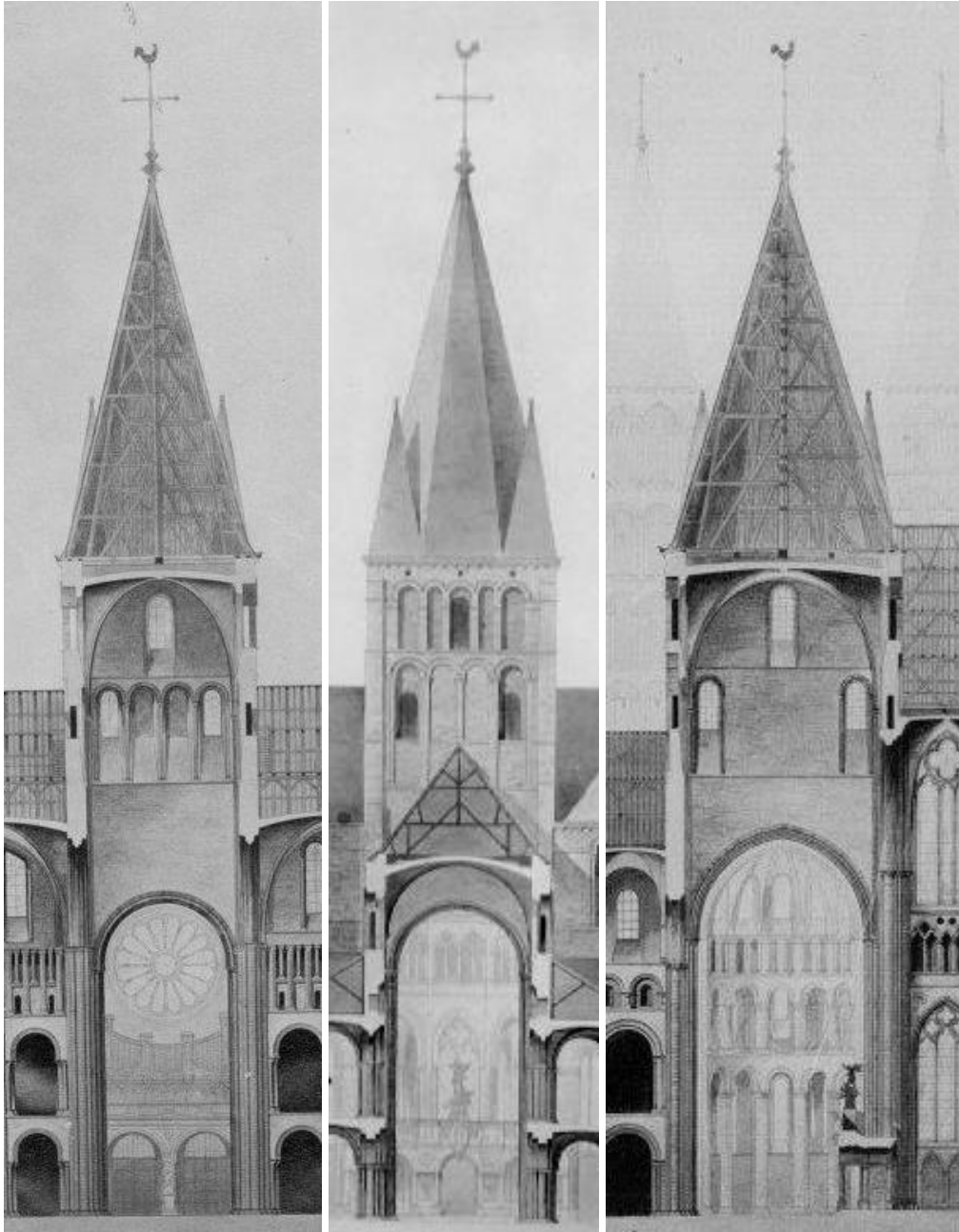
I.5.4.4A links: dakstoel van de vieringtoren (foto: JW).

I.5.4.4B midden: dakstoel van de vieringtoren (foto: JW).

I.5.4.4C rechts: tekening van de dakstoel van de vieringtoren (tekening: Laurent Deléhouzée).

²⁰ Zie Janse 1994a voor een eerste analyse van middeleeuwse torenspitsen.

De centrale spits op achthoekige grondslag is een zware sporenconstructie van vijf stages (lagen) met een centrale koningsstijl. De spits kent zes tafelmenten, waarvan het raster onder de eerste stage het eerste tafelment is. Het tweede tafelment stamt waarschijnlijk uit de 18de eeuw, maar de vier daarboven zijn oorspronkelijk. Afgezien van het eerste tafelment zijn de tafelmenten min of meer stervormig van opzet. Deze worden door schoren ondersteund. Tussen de elkaar kruisende balken zijn zwaarden geraveeld. Ten behoeve van de dwarsstabiliteit zijn van het begin af aan talrijke kruisschoren toegepast. Ook is veel gebruik gemaakt van voetschoren.²¹

I.5.4.5A links: Constant Sonnevile, 1905, doorsnede transept richting het westen (foto: KIK-IRPA).

I.5.4.5B midden: Constant Sonnevile, 1905, doorsnede schip richting het oosten (foto: KIK-IRPA).

I.5.4.5C rechts: Constant Sonnevile, 1905, doorsnede transept richting het noorden (foto: KIK-IRPA).

²¹ De kap van de viering is uitgebreid onderzocht door Laurent Deléhouzée. De publicatie van het betreffende onderzoeksrapport (Genicot 2006a) in uitgebreide vorm is aangekondigd.

De binnenste hoekkepers van de vier secundaire hoekspitsen op vierkante grondslag zetten binnen het achthoekige grondvlak van de centrale spits aan, zodat zij de sporen van de centrale spits kruisen.

De spits vormt de oudst bekende dakstoel van dit type op een toren en deze omvang in Noordwest-Europa.²² Het hout van de dakstoel is dendrochronologisch gedateerd tussen 1148 en 1158.²³

5.4.3 Het interieur van de vieringtoren

Boven de rechthoekige viering (11,50 x 14,25 m), die gemarkeerd wordt door de vier zware vieringpijlers op de hoeken, verheft zich de vieringtoren. De vieringtoren is breder naar de zijde van de transeptarmen, dan naar de zijde van het koor en van het schip.

Het muurwerk van de toren rust op vier diafragmabogen die de vieringpijlers verbinden. De samengestelde pijlers, hun kapitelen en de diafragmabogen zijn hierboven al beschreven bij de dubbeltraveeën van het transept.

Boven de zwikken van de diafragmabogen kent de vieringtoren twee niveaus met vensters. Deze komen niet exact overeen met de twee niveaus aan de buitenzijde. De scheiding tussen de beide niveaus ligt in het interieur namelijk lager, zoals op de doorsnede te zien is (afb. I.5.4.5A, 5B, 5C). Het eerste niveau (7,20 m hoog) heeft per zijde twee rondboogvensters met een zeer diepe afzaat, één nabij iedere hoek. Het tweede niveau heeft aan elke zijde een centraal venster met een relatief korte afzaat. Dit tweede niveau ligt iets terug ten opzichte van het eerste niveau. Op de lijst die de beide niveaus scheidt, rust aan iedere zijde de muraalboog van het gewelf.

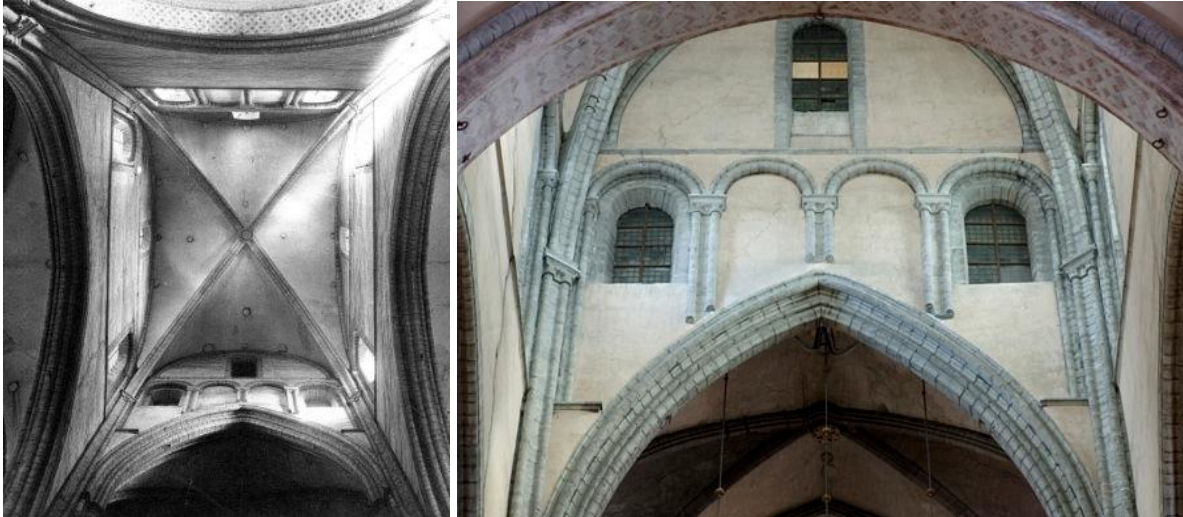
Aan de zijde van het schip verrijst in de muur boven de lijst die de zone van de boogzwikken afsluit, een arcade van vier bogen die rust op slanke, gemetselde colonnetten. De bogen die op kapitelen rusten, zijn gedecoreerd met een rondstaaf. Onder de eerste en vierde rondboog is een venster uitgespaard. De tweede zone kent alleen een centraal rondboogvenster dat geen bijzondere profilering heeft.

De zijde van het koor is identiek, met dien verstande dat de diafragmaboog naar het koor veel hoger in de toren ingrijpt, waardoor de colonnetten – met uitzondering van die in de hoeken – halverwege zijn afgekapt (afb. I.5.4.6B). De benedenvensters aan de koorzijde hebben geen afzaat. Door geen van de vensters aan de koorzijde kan het daglicht toetreden.

Aan beide transeptzijden is de opbouw van de toren veel eenvoudiger: hier ontbreekt een arcade. De twee vensters van het eerste niveau worden geflankeerd door colonnetten met kapiteel, waarop een rondboog met staafprofiel rust. Op het tweede niveau heeft het centrale venster geen bijzondere profilering.

²² Enigszins vergelijkbaar zijn de waarschijnlijk 13de-eeuwse kap van de zuidelijke toren van de westpartij van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht en de in de 19de eeuw gesloopte spits van de Utrechtse Domtoren uit de tweede helft van de 14de eeuw. Zie: Kam, Kipp & Claessen 2014a: p.191-193. Met vriendelijke dank aan Dirk Jan de Vries voor deze informatie. De machtige vieringtorens spits van de kathedraal van Salisbury heeft ook nog een kapconstructie uit de 14de eeuw, maar deze is niet van het op de sporenkap gebaseerde type. Tatton-Brown 1991a: p.74-96. Zie ook: Miles, Howard & Simpson 2004a.

²³ Genicot 2006a.

I.5.4.6A links: zicht in de vieringtoren vanuit de viering (foto: KIK-IRPA).

I.5.4.6B rechts: zicht vanuit het schip op de oostwand van de vieringtoren (foto: JW).

De vlakke muurdelen van de vieringtoren zijn gepleisterd, terwijl de colonnetten, kapitelen, lijsten en kaders van vensters vrij van pleisterwerk zijn. Vanaf de kapiteelzone van de vieringpijlers zijn de colonnetten zonder uitzondering gemetseld. De kapitelen zijn eenvoudige bladkapitelen met een kleine voluut van hetzelfde type op de hoeken. De vieringtoren wordt overwelfd door een vierdelig kruisribgewelf. De gewelfribben hebben een recht profiel geflankeerd door rondstaven. Zij zetten aan op kapitelen ter hoogte van de onderzijde van de eerste reeks vensters. Deze dubbelkapitelen bekronen een schalk met eenzelfde profiel (recht geflankeerd door rondstaven). Deze schalken – op hun beurt – zetten aan op kapitelen in de vieringpijlers op dezelfde hoogte als de kapitelen van de diafragmabogen tussen de viering en de dubbeltraveeën van het transept.

5.4.4 Analyse van de vieringtoren

De vieringtoren rust, zoals gezegd, op de vier zware pijlers die de kruising van het schip, de twee zijden van het dwarsschip en het koor markeren. De basis van de toren wordt aan alle vier zijden ingesloten door deze bouwdelen. Zij zorgen voor de schoring van de toren, die in vergelijking met de ranke transepttoren veel zwaarder uitgevoerd is. Aan de westzijde wordt de toren aanzienlijk minder geschoord doordat het schip veel lager is dan koor en transept.²⁴ Wel is aan de schipzijde het lagere deel van de steunberen extra verzwaaard, evenals het middendeel van de toren waartegen het dak van het schip aankomt. Onderdaks bevindt zich hier een brede ontlastingsboog (afb. I.5.4.7A). Mogelijk werd door de bouwers ook aan twee 80 cm brede, bogen tussen het gewelf en het dak van de galerijen in de hoek van schip en transept een schorende functie toegekend.²⁵ Deze bogen staan diagonaal op de noord- en zuidwestelijke vieringpijlers (afb. I.5.4.7B). In werkelijkheid bevinden zij zich op een te laag punt om constructief een rol te kunnen spelen. Dat zij dienden om de hoek van de kapconstructie boven de galerij te dragen, is onwaarschijnlijk: de bogen zijn zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde gekromd en er is geen enkel spoor van een verbinding met het dak.²⁶ Een verklaring voor deze ‘luchtbogen’ zou kunnen liggen in de wens om de westelijke vieringpijlers extra te

²⁴ De Smidt 1940a: p.293.

²⁵ Volgens Jules Wilbaux (1936a: p.29) die als eerste deze bogen signaleerde, vormde deze bogen een overblijfsel van de koepelconstructie van het oorspronkelijk Byzantijnse gebouw.

²⁶ Aldus veronderstelde Joseph Cornet (1970a: p.141).

I.5 Het transept

schragen, omdat de hoektravee van de galerijen van schip en transept niet overwelfd werd, in tegenstelling tot de aangrenzende travee van de transeptgalerij. Aandacht voor de robuustheid van de vieringtoren aan de schipzijde verklaart ook de keuze om de wenteltrap voor de vieringtoren in één van de oostelijke pijlers onder te brengen en niet aan de westzijde.

Van belang voor het schragen van de middenbeuk van het transept is verder de overwelfing van de transeptgalerij: in tegenstelling tot de galerijen van het schip werd de galerijtravee aan de westkant van het transept bij de bouw overwelfd. De vieringpijlers werden vooral gesteund door de lichtbeukzone van schip en transept.

I.5.4.7A links: zicht vanaf de nok van het schip op de westzijde van de vieringtoren, circa 1941 (foto: KIK-IRPA).

I.5.4.7B rechts: 'luchtboog' in de hoek bij de vieringpijler onder het dak van de noordelijke galerij (foto: JW).

De vieringtoren vermijdt een mogelijke complexe kruising van de vier schepen, hun gewelven en dakstoelen: ze overbrugt op harmonische wijze de hoogteverschillen tussen de verschillende middenbeuken. Het feit dat het 13de-eeuwse koor zo ongemerkt op het transept kon aansluiten, is mede te danken aan de aanwezigheid van de vieringtoren.²⁷ Het vermijden van een complexe dakstoel op de kruising kan in Doornik echter geen reden zijn geweest voor deze keuze: de vieringtoren kreeg zelf immers een zeer ingenieuze dakstoel.

Uit de beschrijving van de vieringtoren is gebleken dat de opzet en decoratie ervan niet aan alle zijden en op alle niveaus identiek is. Afwijkende maten binnen de arcades zijn te verklaren uit de rechthoekige plattegrond: de toren is breder aan de zijden van de transeptarmen. Aan de zijde van het schip is de onderste geleding aangepast aan de lagere ligging van het schipdak.

Opvallend is ook het ontbreken van steunberen tegen de gevels naar het transept op de (westelijke) hoeken met het schip. Dit kan zijn voortgekomen uit de wens om de vieringtoren aan de westzijde wat smaller te laten lijken: de beide westelijke transepttoren zijn immers ook smaller dan hun oostelijke pendanten. Op de noordoosthoek van de toren de (hoek van de noordelijke transeptarm en het koor) was de verdikking door de steunberen bovendien nodig om voldoende volume en massa te creëren voor het onderbrengen van een wenteltrap. De zuidoostelijke hoek werd spiegelbeeldig identiek met de noordoostelijke hoek uitgevoerd.

Op het tweede niveau van de toren is zowel buiten als binnen systematisch gebruik gemaakt van bogen zonder profiel, terwijl op het eerste niveau de meeste bogen een profilering met rondstaaf hebben. Dit verschil in decoratie zou kunnen wijzen op een planwijziging of onderbreking van de bouw.

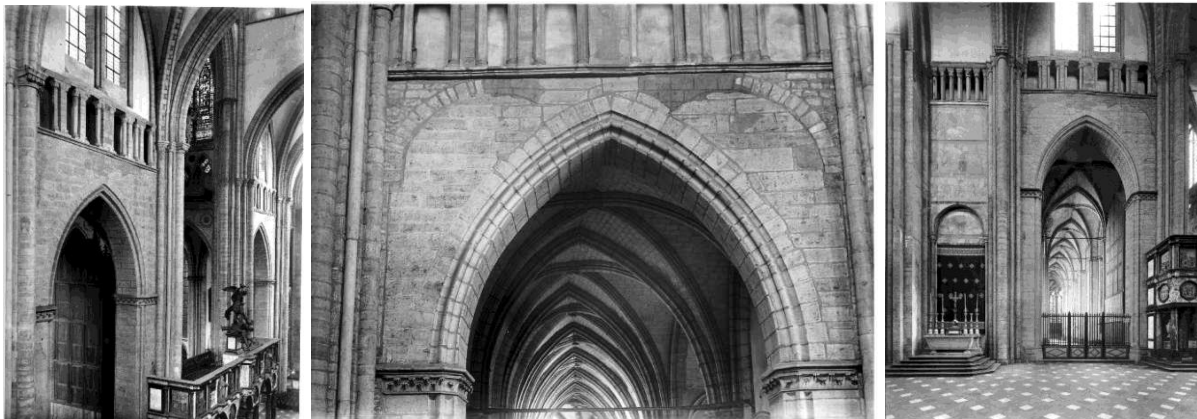
²⁷ Bij kerken zonder vieringtoren levert de aansluiting van sterk in hoogte verschillende schepen vaak een complexe situatie op, zoals bij de kathedraal van Le Mans of de Hooglandse- of Sint-Pancraskerk in Leiden. In beide gevallen gaat het om kerken, waarvan de vergroting na koor en transept stokte. Ook in Doornik had het transept op de hoogte van het 13de-eeuwse koor gebracht moeten worden. Dit plan werd echter niet uitgevoerd. Westerman 2003a: p.199. Deléhouzée & Westerman 2013a: p.317.

De genoemde verschillen zijn echter onvoldoende aanleiding om in de vieringtoren meerdere bouwfasen te onderscheiden. Verdere aanwijzingen, die erop kunnen duiden dat de vieringtoren aanvankelijk slechts één niveau had moeten krijgen, ontbreken namelijk. Sterker nog, aan de buitenzijde zijn ook enkele bogen op het eerste niveau die de profilering met rondstaaf ontberen.²⁸ Daarnaast corresponderen de niveaus van de toren aan de binnen- en de buitenzijde niet exact met elkaar. De scheiding tussen beide ligt binnen lager dan buiten: de twee bouwlagen grijpen in elkaar. Dat wijst erop dat zij tot hetzelfde plan moeten behoren.

De vieringtoren behoorde tot het oorspronkelijke concept van de vroeg 12de-eeuwse kerk (plan I). Niet alleen de zwaarte van de vieringpijlers ten opzichte van de pijlers van de schiparcade laat dit zien. Ook een vergelijking met de situatie in andere grote kerken, bijvoorbeeld in Engeland en Normandië, wijst uit dat de omvang van de vieringpijlers in Doornik dermate fors is, dat een vieringtoren verondersteld mag worden.

5.5 Wijzigingen aan het transept

Evenals het schip heeft het transept in de loop der eeuwen een aantal wijzigingen gekend. Een deel daarvan, die de afwerking en aankleding betroffen, werd in de 19de eeuw weer ongedaan gemaakt. De grootste ingrepen vonden in de eerste honderd jaar na de bouwtijd plaats: al vrij snel werden aan de oostzijde de openingen naar de torens dichtgezet en halverwege de 13de eeuw veranderde de oostwand van het transept ingrijpend door de bouw van het huidige koor.

I.5.5.1A. Links: interieur, noordelijke transeptarm, oostzijde (foto: JW).

I.5.5.1B. Midden: interieur, noordelijke transeptarm, oostzijde (foto: JW).

I.5.5.1C. Rechts: interieur, noordelijke transeptarm, oostzijde (foto: KIK-IRPA).

5.5.1 De omvorming van de oostelijke zijbeuken tot zelfstandige torenruimtes

Kort na de bouw van de oostpartij vond een eerste wijziging in de oostelijke zijbeuken plaats. Zowel bij de Sint-Janstoren als bij de Mariatoren werden de scheibogen naar de middenbeuk dichtgezet. In de Sint-Janstoren werd bovendien de boogopening tussen de ruimte onder de toren en de koorzijbeuk gesloten met uitzondering van een bescheiden deuropening. Het is door de gepleisterde wand echter niet duidelijk wanneer dit laatste gebeurde. Mogelijk werd op hetzelfde moment in de zo gevormde zaal, die de functie kreeg van wachtlokaal voor de

²⁸ Als er al sprake is geweest van een beperkte aanpassing van de plannen, dan zal deze niet geleid hebben tot een significante onderbreking van de bouw. De datering van de dakstoel van de vieringtoren is immers slechts tien jaar jonger dan die van de beide transeptarmen.

clochemans, een openhaard met rookkanaal aangelegd (zie § 5.2.6). De ruimte in de zuidelijke torenvoet zou dienst gaan doen als sacristie (*vestibulum*).²⁹

Dat de ruimtes onderin de toren oorspronkelijk geopend waren op de middenbeuk van het transept, blijkt bij de Sint-Janstoren duidelijk uit de ingemetselde halfzuilen met kapiteel en archivolt (afb. I.5 25A). Bij de Mariatoren is aan de middenbeukzijde te zien dat de binnenste archivolt rust op gedeeltelijk ingemetselde kapitelen (afb. I.5.3.31A, 31B).

De hoge, dichtgemetselde boogopeningen dienden aan de middenbeukzijde voortaan als de achterwand van altaren, waarvan dat aan de zuidzijde aan Johannes de Doper en Maria was gewijd en dat in de noordelijke transeptarm aan de heilige Margaretha. Dat de betreffende doorgangen al vroeg zijn dichtgezet, laten de wandschilderingen op de vulmuren zien. Deze worden algemeen gedateerd in de late 12de of vroege 13de eeuw.

De stichting van het Margaretha-altaar vond plaats in 1174 als onderdeel van vier kapelanijen die de Doornikse burger Boudewijn, zoon van Hawidis, stichtte in het transept van de kathedraal.³⁰ Omdat andere altaren in deze stichting een plaats op de verdieping kregen, is er geconcludeerd dat het Margaretha-altaar zich aanvankelijk op de verdieping van de Mariatoren bevond en pas later verplaatst is naar deze locatie.³¹ Toen zou de cyclus met aan haar gewijde muurschilderingen tegen de oostwand van het transept zijn gerealiseerd. Als dit zo is, moet de verplaatsing zeer kort na de stichting van het altaar hebben plaatsgehad, aangezien de muurschilderingen op zijn laatst uit het begin van de 13de eeuw dateren.³² Kunst- en bouwhistorisch is er eigenlijk geen aanleiding om te veronderstellen dat het Margaretha-altaar in 1174 eerst elders gesticht zou zijn en daarna naar de huidige plek is gekomen. Het kan heel goed in 1174 tegen de dichtgezette muur in de oostelijke transeptwand zijn geplaatst. Hetzelfde geldt voor het Johannes de Doper- en Maria-altaar in de zuidelijke transeptarm.

5.5.2 De bouw van het 13de-eeuwse koor

De belangrijkste wijziging van het transept vond plaats bij de bouw van het 13de-eeuwse koor. De oostelijke zijbeuk en de daarboven gelegen galerijen werden gesloopt om plaats te maken voor de eerste travee van de kooromgang. De twee smalle traveeën van de transeptzijbeuk werden vervangen door één brede koorzijbeuk, die de hoogte kreeg van de transeptzijbeuk en de daarboven gelegen transeptgalerij samen. De middenbeukwand werd hiertoe onder het triforium aangepast aan de nieuwe, brede en hoge spitsboogopening die toegang moest geven tot de nieuwe kooromgang. Aangezien de oostelijke transepttorens behouden moesten blijven, konden de eerste twee traveeën van de koorzijbeuk nog niet de gewenste breedte krijgen en vertonen deze als overgangstraveeën om dezelfde reden een onregelmatige plattegrond. Terwijl de twee zware pijlers aan weerszijden van de nieuwe koorzijbeuktravee werden versterkt, werd de tussenpijler gesloopt, zowel op zijbeuk- als galerijniveau. De scheibogen van de zijbeuk verdwenen volledig, maar de bogen van de galerij konden grotendeels gehandhaafd blijven in de zwikken boven de 13de-eeuwse spitsboog. Boven de grote spitsboog bleef het triforium gehandhaafd, maar de centrale verdeelpijler werd aangepast. Net zoals aan de westzijde van het transept ging de verdeelpijler van de dubbeltravee ten dele schuil achter een halfzuil die zich over alle bouwlagen tot aan de lichtbeuk uitstreckte en zo de dubbeltravee verticaal in tweeën deelde. Op het niveau van de zijbeuk en de galerij was deze halfzuil onderdeel van de centrale pijler, die werd gesloopt. De

²⁹ Mariage & Pycke 2004a: p.39, 58.

³⁰ Pycke 2003a: p.179-180.

³¹ Mariage & Pycke 2004a: p.24.

³² Moris 2009a: p.50-51.

plek waar deze zich op triforiumniveau bevond, is nog zichtbaar aan het ruwe oppervlak in het midden van de middenpijler. Behalve het afkappen van deze halfzuil veranderde er niets aan het triforium, dat met overbrugging van een klein hoogteverschil soepel verbonden werd met het triforium van het 13de-eeuwse koor. De lichtbeuk van het transept bleef ongewijzigd. Ook de oostelijke zijde van de viering werd aangepast. De kruin van het 13de-eeuwse koorgewelf kwam namelijk aanmerkelijk hoger te liggen dan de gewelven van de oostpartij. Om het koor volledig op de viering te openen, werd de triomfboog in de oostwand van de vieringtoren aanzienlijk verhoogd, wat een flinke ingreep betekende in het 12de-eeuwse muurwerk, waarbij de aanwezige rondboognissen werden afgesneden (afb. I.5.5.2B).

I.5.5.2A. Links: noordoostelijke vieringpijler met de kapiteelzondes van de 12de-eeuwse oostpartij en het 13de-eeuwse koor (foto: JW).

I.5.5.2B. Rechts: zicht tegen de oostelijke wand van de vieringtoren. Op de voorgrond de diafragma-boog tussen viering en schip met 12de-eeuwse polychromie (foto: JW).

De oostelijke vieringpijlers bleven behouden, maar werden aan de oostzijde gedeeltelijk afgekapt. Daardoor kregen de halfzuilen van de eerste koorscheiboog en de eerste galerijscheiboog een vijf-achtste grondslag, waartegen de colonnet van de eerste scheiboog van het koor werd geplaatst. Om de schalk van de kruisrib van het verdwenen 12de-eeuwse gewelf van de koormiddenbeuk niet functioneel te laten, kreeg de nieuwe, spitse triomfboog aan de oostzijde een extra, omlopend profiel.

Omdat het 13de-eeuwse koor een driedelige opstand zonder galerijen, maar met een hoge zijbeuk kreeg, moest in beide oostelijke transepttoren de voormalige doorgang van de zaal op de verdieping naar de gesloopte koorgalerij worden dichtgezet. De zaal op de verdieping van de Mariatoren behield of kreeg een liturgische functie, zo blijkt uit de fragmenten van wandschilderingen die zich op de vulwand bevinden (afb. I.5.3.57A) en die dateren uit de 13de of 14de eeuw.

5.5.3 Latere wijzigingen

In tegenstelling tot het schip vonden er aan het transept in de loop der tijd slechts enkele ondergeschikte wijzigingen plaats. In de beide armen werden in de loop van de

Middeleeuwen, en ook nog daarna, talrijke kapellen gesticht.³³ In hoeverre dit ook fysiek afgescheiden ruimten waren, is niet bekend. Waarschijnlijk ging het om grotendeels vrijstaande altaren, die veelal omgeven waren door een hek. Tijdens de Beeldenstorm, 17de- en 18de-eeuwse aanpassingen, de Franse Revolutie en de 19de-eeuwse restauratie is bijna al het nagelvaste kerkmeubilair verloren gegaan met uitzondering van het grote doxaal van Cornelis Floris dat sinds 1599 de entree tot het koor vormt.

Kleinere bouwkundige ingrepen betroffen de Brunintoren, waar in de loop der eeuwen enkele doorgangen, vensters en nissen dichtgemetseld zijn met baksteen, waarschijnlijk omdat men zich zorgen maakte over de stabiliteit van het bouwlichaam. Bij alle torens werd de hoge doorgang van de zaal op de verdieping naar de galerij van de apsis dichtgezet met een bakstenen muur met daarin een deur.

Tussen de zaal op de verdieping van de Parochietoren en de westelijke transeptgalerij werd na de Tweede Wereldoorlog de doorgang aangepast, waarbij de trap die het niveauverschil tussen de zaal en de galerij overbrugde, van de zaal naar de galerij werd verplaatst.

Tegen de wand van de Sint-Janstoren – voor de wandschilderingen van de heilige Margaretha – liet de Engelse koning Hendrik VIII in 1513 een groot altaar in laatgotische vormen bouwen. In vijf nissen stonden beelden van de heiligen Joris, Jacobus de Meerdere, Johannes de Evangelist en Margaretha. Na de Beeldenstorm (1566) moest het altaar hersteld worden. Een wandschildering uit deze tijd is nog gedocumenteerd (afb. I.5.5.3B).³⁴ Vanaf het einde van de 16de eeuw werd het altaar aan Andreas gewijd.³⁵ In 1740/1744 werd dit retabel gesloopt om plaats te maken voor een Sint-Andreasaltaar in classicistische stijl. Kanunnik Waucquier signaleerde op dat moment de aanwezigheid van oude muurschilderingen.³⁶ Deze werden uiteindelijk in 1885 blootgelegd onder leiding van de generaal-vicaris Charles-Joseph Voisin.³⁷

Ook aan de zuidzijde, tegen de Parochietoren, was in 1744 een groot, aan Maria en de heilige Anna gewijd altaar verzezen, dat in de 19de eeuw werd gesloopt.³⁸ In 1865 kwamen hier de resten van de schilderingen aan het licht. In 1998 werden deze gerestaureerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.³⁹

Waarschijnlijk in 1633 werd het inwendige van de kathedraal geheel gepleisterd. De openingen onder het triforium aan de westzijde van het transept werden met baksteen gevuld. Het triforium zelf werd geheel met stuc dicht gepleisterd.⁴⁰

³³ Cousin 1619-1620a, III: p.165. Mariage & Pycke 2004a: passim.

³⁴ Moris 2009a: p.52.

³⁵ Mariage & Pycke 2004a: p.24.

³⁶ Voisin 1865a: p.169.

³⁷ Bergmans 1998a: p.189-190.

³⁸ Mariage & Pycke 2003a: p.22.

³⁹ Moris 2009a: p.57.

⁴⁰ Du Mortier 1862a: p.184.

I.5.5.3A links: het transept met doksaal met beeld van Michael en de draak (uit: Lemonnier 1888a: p.501).

I.5.5.3B rechts: wandschildering Joris met de draak, tweede helft van de 16de eeuw (foto: KIK-IRPA B7713).

5.5.4 De 19de-eeuwse restauratie

Van 1840 tot 1875 werd het transept in een reeks van over het algemeen kleinere campagnes gerestaureerd.⁴¹ Prenten van vóór de 19de-eeuwse restauratie van het transept laten zien dat het exterieur sinds de 12de eeuw nauwelijks noemenswaardige wijzigingen heeft ondergaan en dat de 19de-eeuwse restauratie vooral bestond uit het vervangen van slechte stenen. Over de werkzaamheden aan het transept schrijven de contemporaine auteurs ook veel minder dan bij het koor en het schip. De restauratie leverde blijkbaar veel minder discussie op dan bij de andere bouwdelen. Het bouwhistorisch onderzoek wijst uit dat er inderdaad veel steenwerk vervangen is, vooral aan het uitwendige. Dat geldt in het bijzonder voor ornamenten, waaronder het grootste deel van het lijstwerk en de *en délit*-colonnnetten, maar eveneens voor veel metselwerk van hoekpartijen en steunberen, vooral bij de op het westen en zuidwesten gerichte gevels. Ook een flink aantal kapitelen werd vernieuwd.

De waarnemingen in situ worden bevestigd door de restauratiearchieven, hoewel niet alle opgestelde bestekken daadwerkelijk zijn uitgevoerd.⁴² Zo werd de geveltop boven de zuidelijke apsis op voorstel van architect Bévignat niet gereconstrueerd, zoals gepland was, maar in 1847 gerestaureerd. Het pendant aan de noordzijde werd wel gereconstrueerd. Op basis van oude afbeeldingen kan geconcludeerd worden dat de restaurateurs de oude opzet hebben gevolgd.⁴³ Een deel van de torens was al in de jaren kort na 1840 gerestaureerd, een ander deel kwam pas tegen het einde van de eeuw aan bod.⁴⁴

De apsiden van het transept waren in de loop der tijd op sommige plekken ingebouwd geraakt of slecht zichtbaar door bouwwerken in de nabije omgeving. Tegen de plint van de noordelijke apsis lag het kanunnikenkerkhof. In 1811-1812 werd dit afgegraven en kreeg het Mantilius-portaal een nieuwe bordestrap.⁴⁵ Een huis tegen de zuidelijke apsis werd in 1849 gesloopt.⁴⁶

⁴¹ Étude préliminaire 1991a: p.65-70.

⁴² Étude préliminaire 1991a: p.65-70.

⁴³ ACT, *Registre de correspondance 1847-1965. Devis général approximatif des travaux de la cathédrale, 19 juillet 1841*. Cornet 1970a: p.148. De offertes en bestekken voor de 19de-eeuwse restauratie dienen met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden, daar het erop lijkt dat niet altijd alle aangekondigde werkzaamheden ook daadwerkelijk zijn uitgevoerd of dat zij zijn gedaan in veel bescheidener mate en met behoud van meer historisch materiaal.

⁴⁴ ACT, *Registre de correspondance 1840-1847, rapport du 27 février 1844*. Cornet 1970a: p.148.

⁴⁵ Renard 1852a: p.5. Cornet 1970a: p.148. Mariage & Pycke 2004a: p.50.

⁴⁶ Étude préliminaire 1991a: p.67.

De werkzaamheden in het interieur waren ingrijpender. Tijdens de grote restauratie werd het triforium weer vrijgemaakt, nadat in 1840 de restauratiecommissie een proefstuk had laten vrijleggen.⁴⁷ De pleisterlaag, die alle wanden bedekte, werd weggehaald. Toen kwamen tegen de oostwand al wandschilderingen tevoorschijn. Ook op sommige bogen en pijlers kwamen resten van polychromie aan het licht. Mgr. Voisin liet deze op enkele plaatsen restaureren of reconstrueren, zoals op de binnenwelfvlakken van de twee grote bogen die de overgang naar de transeptapsiden markeren.⁴⁸ Op de diafragma-boog tussen het schip en de vieringtoren werd de teruggevonden polychromie in het zicht gelaten.⁴⁹

Constructief van groot belang, maar nauwelijks zichtbaar vanaf de begane grond, waren de verankeringen die werden aangebracht. Zo werd de noordwesttoren verankerd door middel van een zware houten ring, die rondom de noordapsis in het triforium werd aangebracht.

De houten torenspitsen van de vier transepttorens, die al eens waren vernieuwd in de 16de eeuw, werden dat opnieuw aan het begin van de 20ste eeuw.⁵⁰ De spits van de vieringtoren werd nooit vervangen. Mogelijk was deze in goede staat gebleven dankzij de beschutting van de vier omringende torens.

Nadat begin 20ste eeuw de restauratie was afgerond, vonden er een eeuw lang geen noemenswaardige werkzaamheden aan het transept plaats. Het bouwdeel kwam ongeschonden door de bombardementen van mei 1940. Door de afbraak van de zwaar getroffen Onze-Lieve-Vrouwekapel langs het schip kwam wel de westwand van de vestibule van het Mantilius-portaal vrij te liggen. Deze werd terughoudend gerestaureerd.

5.5.5 Stabilisatie van de Brunintoren en restauratie van het transept

Na de windhoos die de kathedraal in augustus 1999 trof, werd de situatie van de Brunintoren steeds zorgelijker. Na uitgebreid onderzoek naar de stabiliteit en de funderingen van het transept en de Brunintoren in het bijzonder, onder andere in de vorm van boringen en opgravingen, werden omvangrijke werkzaamheden verricht, waarbij de ondergrond door middel van *jet grouting* is gestabiliseerd en versterkt om de reeds opgetreden verzakkingen van de ondergrond te stoppen.⁵¹ Aan het einde van 2013 begon een integrale restauratie van het exterieur van het transept, waarbij de zuidelijke transeptarm als eerste aan de beurt kwam. Onderdeel van de werkzaamheden is het vervangen van de leien dakbedekking door lood, dat ook in de late Middeleeuwen en waarschijnlijk van oorsprong de dakbedekking van dit deel van de kathedraal was.

5.6 De bouwgeschiedenis van het transept

Het transept vormt het hart van de kathedraal. Aan de westzijde grenst het aan het schip en aan de oostzijde aan het koor. Door de verschillen tussen de diverse bouwdelen vertoont het transept tal van overgangen en onregelmatigheden. Zij geven een schat aan informatie over de

⁴⁷ Étude préliminaire 1991a: p.65.

⁴⁸ Voisin 1865a: p.167. De kleurige afwerking op de grote gordelboog in de zuidelijke transeptarm is oorspronkelijk en opgefrist, die in de noordelijke transeptarm is 19de-eeuws. Stéphanie Moris (2009a) bespreekt deze polychromie niet.

⁴⁹ Moris 2009a: p.107-110.

⁵⁰ Chenut, Deléhouzée & Genicot 2003a: p.21.

⁵¹ Dumont 2006a: p.125-141. Van der Stoel 2006a.

gevolgde bouwconcepten, de planvorming, en de uitwerking en aanpassing daarvan en de bouwpraktijk, zij het dat absolute dateringen daarvan ontbreken.

Hieronder zullen de verschillende zones van het transept geanalyseerd worden, eerst de aansluiting op het schip en de vestibules, vervolgens de middenbeuk en de apsiden en ten slotte de oostzijde en de torens. De reconstructie van de bouwgeschiedenis van het transept zal tevens de basis blijken voor de reconstructie van het 12de-eeuwse koor (zie § I.6).

5.6.1 Bouwhistorische analyse van de vestibules en de westzijde van het transept

De zone waarin het schip en het transept op elkaar aansluiten, is bouwhistorisch het meest gecompliceerde deel van de kathedraal. Dankzij de talrijke onregelmatigheden is voor de beschouwer al snel duidelijk dat verschillende uitgangspunten in de opzet van beide bouwdelen hebben geleid tot tal van aanpassingen. Deze moesten zorgen voor een goede aansluiting.

Over de betekenis van de talrijke bouwhistorische sporen is nogal wisselend gedacht. Daarbij maakten de diverse onderzoekers geen onderscheid tussen wijzigingen van het concept en veranderingen in de uitvoering daarvan. De eerste vraag is echter welke veranderingen zich in welke volgorde hebben voorgedaan en wat deze zeggen over de bouwgeschiedenis van dit deel van de kathedraal. Vervolgens kan worden onderzocht op welke momenten er sprake was van een betekenisvolle wijziging van het beoogde concept?

Het meest westelijke bouwdeel in de zone van het transept bestaat zowel aan de noord- als de zuidzijde uit de vestibule van het zijportaal en de daarboven gelegen zaal. Zoals al is gebleken (zie § I.4), liggen deze bouwdelen in de oksel van schip en transept en grenzen zij aan de zijbeuken, respectievelijk de galerijen van beide bouwdelen. Aangezien de noordzijde het rijkst aan bouwsporen is, zal deze als eerste geanalyseerd worden.

5.6.2 De pandgang, het Mantilius-portaal en de vestibule aan de noordzijde

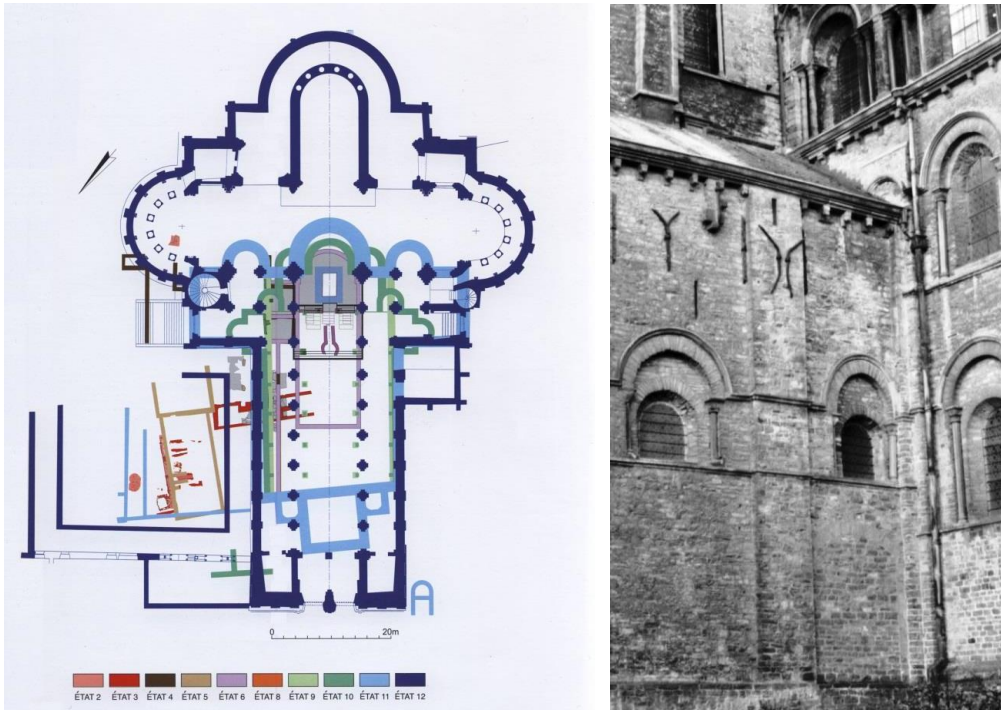
De westzijde van de uit twee traveeën bestaande uitbouw van het Mantilius-portaal grensde in de 12de eeuw aan de pandhof van de kathedraal, die langs de noordzijde van het schip lag. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat de positie van de pandhof teruggaat tot de 9de eeuw. De huidige hoek van de vestibule en het schip ligt bovendien precies op dezelfde plek als de hoek van het 11de-eeuwse schip en transept (afb. I.5.6.1A).⁵² Het archeologisch onderzoek heeft verder uitgewezen dat zich destijds op de plek van het huidige Mantilius-portaal – toen de noordmuur van het transept – geen ingang bevond.⁵³

De aanwezigheid van de pandgang maakte dat de vensters van het schip en de vestibule in de 12de eeuw aan de noordzijde minder diep uitgevoerd werden dan aan de zuidzijde, zo bleek al bij de analyse van het schip (§ I.3.6). Bij de bouw van de parochiekapel vanaf 1516 werden de muurdelen tussen de noordelijke zijbeuk van het schip en de nieuwe kapel doorgebroken en verdwenen de zijbeukvensters. De huidige situatie in de noordelijke zijbeuk van het schip is dan ook geen nauwgezette reconstructie van de middeleeuwse situatie, maar een creatie van na de Tweede Wereldoorlog (afb. I.3.3B). Twee van de vensters die in de 16de eeuw bij de bouw van de parochiekapel waren dichtgezet, behielden bij die restauratie wel hun oorspronkelijke vorm: het zijn de vensters van de vestibule van het Mantilius-portaal (afb. I.5.6.1B).⁵⁴

⁵² Brulet 2012a: p.396-403.

⁵³ Westerman 2015a: p.64.

⁵⁴ Brulet 2012a: p.396-403.

I.5.6.1A links: plattegrond van de opgravingen. Uit: Brulet 2012a: p.129.

I.5.6.1B rechts: hoek van de noordzijde van het schip en de vestibule van het Mantilius-portaal (foto: JW).

De aansluiting van de vestibule op het schip heeft in de loop der tijd aanleiding gegeven tot verschillende hypothesen over de samenhang van deze twee bouwdelen. Paul Rolland was van mening dat aanvankelijk alleen een vestibule van een enkele bouwlaag was voorzien, zonder zaal op de verdieping.⁵⁵ Joseph Cornet daarentegen verdedigde de stelling dat de gehele vestibule (inclusief de zaal) een latere toevoeging was, waarbij de zaal pas naderhand een gewelf kreeg.⁵⁶

Het opvallendste bouwspoor in dit verband is te vinden op de verdieping: op de buitenmuur van de noordelijke schipgalerij. In de hoek van schip en vestibule is op galerijniveau aan de decoratie goed te zien hoe de buitenmuur van de galerij doorloopt achter de westmuur van de zaal boven de vestibule (afb. I.5.6.1B). Zichtbare resten van de galerijfaçade zijn ook zichtbaar in het inwendige van diezelfde zaal (afb. I.4.2.8B). De huidige binnenmuur van de zaal was dus oorspronkelijk een buitenmuur. De zaal op de verdieping is dus onmiskenbaar later gebouwd dan de galerij van het schip. Bestudering van het metselwerk van de westwand van de vestibule (afb. I.4.2.1B) laat boven de vensters op zijbeukniveau dienovereenkomstig een horizontale bouwnaad zien tussen de eerste en tweede bouwlaag.

Vervolgens rijst de vraag of de begane grond van de vestibule zelf wel behoort tot het eerste concept, dat van het schip, of dat deze ook een later geplande uitbouw is. In de hoek waar de uitbouw aansluit op de zijbeuk van het schip, is te zien dat de omlijsting van de vensters van de zijbeuk en die van de vestibule niet op elkaar aansluiten (afb. I.4.2.2B). Joseph Cornet concludeerde hieruit dat de zijbeuk en de galerij van het schip eerst gebouwd waren en dat de vestibule met de zaal op de verdieping in zijn geheel een latere toevoeging vormde.⁵⁷

⁵⁵ Rolland 1934a: p.128.

⁵⁶ Cornet 1970a: p.90.

⁵⁷ Cornet 1970a: p.101-105.

I.5.6.2A links: noordelijke zijbeuk van het schip vanuit het transept gezien (foto: KIK-IRPA B15047).

I.5.6.2B midden: hoekpijler van de noordelijke zijbeuk van het schip en de vestibule van het Mantilius-portaal (foto: JW).

I.5.6.2C rechts: doorsnede van de onderbouw van de vestibule en de onderbouw van de Brunintoren (tekening: Laurent Deléhouzée 2015a: fig.8, detail).

Cornet wees daarbij op de hoekpijler van zijbeuk en vestibule in het interieur (afb. I.5.6.2A-2B). Deze pijler bestaat uit twee haaks op elkaar geplaatste pilasters met flankerende colonnetten. De pilaster aan de zijde van de schipzijbeuk is aanmerkelijk dikker dan de andere pilasters in de schipzijbeuk. Cornet interpreteerde dit verschil als het gevolg van een ingrijpende planwijziging. De zijportalen zouden volgens hem eerst in de buitenmuur van de zijbeuk zijn opgetrokken en niet lang daarna, bij de bouw van de vestibules, zijn verplaatst naar hun huidige positie. Voor de verplaatsing van de zijportalen ontbreken echter aanwijzingen. De naar voren komende pilaster is het gevolg van de gekozen hoekoplossing, waarbij zowel in de richting van de vrijstaande pijler van het schip als in de richting van de vrijstaande pijler op de grens van de vestibule en de westelijke transeptzijbeuk, een pilaster met flankerende colonnetten werd geplaatst. In beide gevallen moesten de pijlers in dezelfde as staan.⁵⁸

Ook de opgravingsresultaten wijzen in een andere richting dan de hypothese van Cornet. Dankzij het archeologisch onderzoek weten we nu dat de hoek van zijbeuk en vestibule in de vroeg-12de-eeuwse fundering voorzien was en zelfs, zo werd hierboven al vermeld, teruggaat op de 11de-eeuwse kathedraal (afb. I.5.6.1A).

Ook de analyse van de bouwsculptuur op de begane grond van de vestibule wijst erop dat de westwand van de vestibule behoort tot dezelfde bouwfase als de noordelijke zijbeuk van het schip. De hier toegepaste pilasters zijn van hetzelfde type als in de zijbeuken van het schip, namelijk een door colonnetten geflankeerde pilaster op een hoge sokkel. De decoratie van de sokkels en de vormgeving van de kapitelen van deze pilasters behoren tot dezelfde groep als de pilasters in de zijbeuken van het schip. Terwijl de zaal op de verdieping duidelijk een toevoeging is, blijkt dus dat de vestibule zelf tot dezelfde bouwfase als de zijbeuk van het schip behoort.

Nu de vestibule ouder blijkt dan de zaal op de verdieping, is de vraag wat dit betekent voor het Mantilius-portaal, dat zich uitstrekt over de gehele noordgevel, die zowel de vestibule als de zaal omvat? Bestudering van het portaal laat zien dat ook dit in twee fases gerealiseerd is. Oorspronkelijk kende het portaal geen drielobbige boog als bekroning, maar bestond het uit

⁵⁸ Aanvullend bezwaar tegen deze hypothese van Cornet is dat er geen bouwsporen zijn die erop wijzen dat de portalen eerder op een andere plek hebben gestaan. De hypothese is ook moeilijk te verenigen met de constatering – verderop in de tekst – dat het Mantilius-portaal op zijn huidige plek in twee fases tot stand gekomen is.

I.5 Het transept

een rondboogportaal met drie archivoltten met figuratieve sculptuur. De vierde archivolt, die uitkraagt ten opzichte van het lagere deel van het portaal en die eindigt in een drielobbig boog, is een latere toevoeging die rust op consoles aan weerszijden. De driepasboog werd gelijktijdig gerealiseerd met de steunberen op de hoeken van de zaal op de verdieping, zo blijkt uit het samenhangende metselverband.

In eerste instantie werd dus als onderdeel van de schipcampagne en naast de pandgang een vestibule met een rondboogportaal opgetrokken. De vestibule moet afgedekt zijn geweest met een flauw hellend lessenaardak, dat onder de waterlijst aan de onderzijde van de galerijvensters bleef en dat aansloot tegen de westmuur van de westelijke transeptgalerij.⁵⁹ Dat ook de twee traveeën van de westelijke transeptgalerij al gebouwd waren, voordat de zaal op de verdieping verrees, blijkt in deze zaal tegen de oostmuur, die de rugzijde is van de westmuur van de westelijke transeptgalerij. Tegen de oostmuur in de zaal is namelijk aan de geprofileerde cordonlijst te zien dat de buitenmuur van de tweede travee (de eerste travee is de hoektravee met het schip) van de transeptgalerij gerealiseerd was, voordat de zaal op de verdieping werd gebouwd (afb. I.4.2.8C). Onder de cordonlijst bevindt zich een forse ontlastingsboog, die de druk op de onderliggende boog tussen de vestibule en de westelijke zijbeuk van het transept moest verminderen. Op de galerij zelf is het voormalige venster in de westmuur van deze travee nog als nis aanwezig (afb. I.5.6.3A).

I.5.6.3A links: noordelijke zijbeuk van het transept, westwand met dichtgezet venster. Rechtsonder de toegang tot het trappenhuis in de Brunintoren (foto: JW).

I.5.6.3B rechts: vestibule van het Mantilius-portaal, noordoostelijke pijler van de noordelijke travee (foto: JW/I.4.2.7A).

Het is wel de vraag in hoeverre de vestibule voltooid was, voordat besloten werd er een verdieping aan toe te voegen.⁶⁰ Het lijkt er sterk op dat de bouwvoortgang in deze zone werd ingehaald door wijzigingen van het bouwplan. Aanwijzingen voor een planwijziging zijn namelijk te vinden in de noordoosthoek van de vestibule, direct naast het Mantilius-portaal. Hier is de pilaster met flankerende colonnetten ten dele ingemetseld geraakt in het trappenhuis van de Brunintoren (afb. I.5.6.3B). De pilaster en sokkel zijn van het type van de zijschepen en de westwand van de Mantilius-vestibule. De bekroning ervan wijkt echter af: de pilaster heeft hier namelijk een kapiteel en wel één op rechthoekige grondslag (afb. I.4.2.7A). Dit type kapiteel op rechthoekige grondslag komt verder alleen voor op de westgalerij van het transept (afb. I.5.3.7C), hoewel de decoratie wezenlijk is. Wat betreft de decoratie behoort het kapiteel

⁵⁹ Mogelijke sporen van dit voormalige dak zijn aan het zicht onttrokken door de bepleistering van de zaal.

⁶⁰ De bouw van de verdieping op de vestibule werd wel voorafgegaan door de realisatie van de muren van de voorlaatste travee van de schipgalerij en de tweede travee van de transeptgalerij.

in de Mantilius-vestibule nog tot de tweede groep kapitelen van het schip. De bekroning van de pilaster door een kapiteel kan in de bouw van de vestibule een volgende stap in de uitvoering markeren. Het feit dat dit kapiteel en zijn pilaster vervolgens ingemetseld zijn geraakt in het trappenhuis, heeft echter een verdergaande strekking en duidt op een wezenlijke nieuwe fase in de bouw van de kathedraal, die verderop aan de orde zal komen.

5.6.3 De vestibule aan de zuidzijde en het zuidportaal

Het is vooral aan de noordzijde dat de bouwsporen in de vestibule veelzeggend zijn over de veranderingen in de bouwplannen. De situatie aan de zuidzijde is echter op een groot aantal punten vergelijkbaar. Ook hier was aanvankelijk een vestibule van slechts één bouwlaag voorzien. De later toegevoegde zaal op de verdieping is hier overwelfd met een half tongewelf (afb. I.4.3) in plaats van een compleet tongewelf, zoals aan de noordzijde (afb. I.4.2.8A). Dit maakt dat niet alleen de oorspronkelijke buitenmuur van het schip, maar ook die van de westelijke transeptgalerij nog in de zaal te zien is (afb. I.4.3.6A-6B). De kapitelen op de colonnetten die de voormalige vensters flankeren, behoren hier niet tot de groep van het schip, maar tot die van het transept.⁶¹ Dat wijst erop dat de galerijmuur aan deze zijde later werd gebouwd dan die aan de noordzijde.

Op de begane grond valt op dat de westelijke muur van de vestibule alleen op de hoek met de zuidelijke zijbeuk van het schip een pijler met pilasters van het type van de schipzijbeuk gemeen heeft (afb. I.4.3.4A). Richting het zuidportaal rusten de gewelven op kleine consoles (afb. I.4.3.4A, 5A-5D) en ontbreken pilasters met flankerende colonnetten op een gezamenlijke sokkel. Hieruit volgt dat de vestibule eerst aan de noordzijde en daarna aan de zuidzijde werd gerealiseerd.

Het lijkt er sterk op dat het portaal aan de zuidzijde – in tegenstelling tot het noordportaal – vervolgens zonder planwijzigingen gebouwd is inclusief de driepasboog. Het zuidportaal vertoont in tegenstelling tot het noordportaal namelijk geen sporen van aanpassingen: de driepasboog ligt aan de zuidzijde in het muurwerk van de gevel en niet erop.

In welke volgorde werd de planwijziging van rondboogportalen naar portalen met een driepasboog doorgevoerd? Werd er besloten tot een planwijziging aan de zuidzijde, waarbij het zuidportaal direct in de nieuwe vorm kon worden gerealiseerd, waarna de noordzijde werd aangepast? Of werd aan de noordzijde besloten tot een aanpassing van de plannen voordat men aan de betreffende delen van het zuidportaal was begonnen, zodat dit vervolgens van meet af in de nieuwe vorm kon worden gebouwd? Gezien het feit dat aan de zuidzijde de meest zuidelijke travee van de vestibule al afwijkt van die aan de noordzijde, ligt het voor de hand dat eerst de vestibule en het portaal aan de noordzijde werden gebouwd, maar noodzakelijk is dat niet.

5.6.4 De westelijke zijbeuken en galerijen van het transept

De noordelijke transeptarm

Niet alleen de pilaster naast de portaaldoorgang van de noordelijke transeptarm is ten dele ingebouwd in het trappenhuis, ook de ernaast gelegen pijler op de grens van de vestibule en de westelijke transeptzijbeuk is voor een kwart opgenomen in het muurwerk van het trappenhuis (afb. I.5.2.3D). Deze pijler is van hetzelfde type als de vrijstaande pijlers van het schip. De beide ingemetselde pijlers duiden erop dat aanvankelijk naast de vestibule een derde

⁶¹ Schwartzbaum 1977a: p.102.

I.5 Het transept

zijbeuktravee van het transept was voorzien, vergelijkbaar met de eerste twee zijbeuktraveeën (vanaf de viering geteld). Deze travee werd echter, na een planwijziging, grotendeels gevuld met een trappenhuis.

De twee westelijke zijbeuktraveeën van het transept kennen dezelfde grondslag en opzet als de zijbeuktraveeën van het schip, maar met verschillen.

Ten eerste is er de afwisseling van lichtere en zwaardere pijlers in de scheiboogarcade. Op de zware vieringpijler volgt een lichtere pijler van het type van het schip en daarop volgt weer een zware pijler van het type vieringpijler. Bijna alle kapitelen van deze zware pijlers zijn gedecoreerd zoals de meeste transeptkapitelen, terwijl de lichte pijlers kapitelen hebben waarvan de decoratie aansluit bij die van de kapitelen van de schiparcade.

Ten tweede valt op dat er aan de zijde van de middenbeuk van het transept twee archivoltten zijn in tegenstelling tot het drietal in het schip (afb. I.5.6.4A). In plaats van de derde archivolt heeft de scheiboogarcade een halfzuil, die zich voortzet over de gehele hoogte van het zijbeukniveau en de volgende bouwlagen.

I.5.6.4A links: zicht in het schip (links) en de noordelijke transeptarm (rechts) vanuit de zuidelijke transeptarm (foto: KIK-IRPA/ I.5.2.3A).

Op de verdieping sluit de transeptgalerij zonder noemenswaardige overgang aan op de schipgalerij, maar ook hier valt een aantal verschillen op. De pijlers hebben niet langer een achthoekige grondslag met colonnetten aan vier zijden, maar zijn op kruisvormige basis, zoals de pijlers van de zijbeuken. Deze pijlers hebben echter aan de zijde van de galerij een pilaster met rechthoekig kapiteel. Aan de zijde van de middenbeuk is de doorgaande halfzuil op galerijniveau geïntegreerd in de pijler. Het gewelf van de transeptgalerij is in Doornikse steen uitgevoerd. Dit gewelf is oorspronkelijk en verklaart de keuze voor de kruisvormige pijlervorm. Opgemerkt zij dat deze pijlervorm in grote lijnen dezelfde is als bij de eveneens van meet af aan overwelfde schipzijbeuken. De kapitelen in de westgalerij zijn echter verwant aan het type dat elders in het transept voorkomt.

De zwaardere pijlers, de toepassing van verticale elementen en de keuze voor een galerijgewelf maken de opbouw van de westzijde van het transept robuuster dan die van het schip. Deze robuustheid vormt een aanwijzing dat – in tegenstelling tot het schip – de middenbeuk van het transept vanaf een zeker moment werd voorbereid op overwelfing. Das was in ieder geval zo vanaf de bouw van het galerijniveau met zijn op middenbeuksgewelven aangepaste pijlervorm. Waarschijnlijk echter was een overwelfing al voorzien vanaf het moment dat de zijbeukgewelven van het transept werden gebouwd en misschien nog eerder, namelijk toen de keuze was gevallen op een afwisseling van zware en lichte pijlers. Een dergelijke ritmiek in de verticale, zoneoverschrijdende elementen wijst er echter, zoals

Raymond Lemaire heeft opgemerkt, niet dwingend op dat een gewelf voorzien was.⁶² In veel Normandische en Engelse kerken wordt de met een plafond gedekte middenbeuk ook over de volledige hoogte geritmeerd door halfzuilen of colonnetten. Voorbeelden uit de 11de en vroege 12de eeuw zijn de Saint-Étienne in Caen en de kathedralen van Winchester, Norwich en Ely.⁶³

Volgens Raymond Lemaire was men in Doornik bij de scheibogen van de transeptzijbeuk al begonnen met een derde archivolt, zoals bij het schip, maar deze werkzaamheden zouden ongedaan gemaakt zijn.⁶⁴ Het lijkt er inderdaad op dat de dekplaat van de colonnetten aan de zijde van de middenbeuk is afgekapt. Hoever de werkzaamheden hier al gevorderd waren en hoeveel er weggekapt is, valt niet meer te zeggen, maar veel kan het niet geweest zijn, want de aangepaste pijlervorm op het niveau van de galerij hield al rekening met de alternering.⁶⁵ Op de gewelfvorm die aanvankelijk voor de middenbeuk was voorzien en op het vierdelige gewelf dat uiteindelijk over de dubbeltravee werd gebouwd, wordt hieronder nog teruggekomen bij de analyse van de lichtbeuk en de gewelven van het transept (§ I.5.6.6). Toen dat niveau van de opstand bereikt werd, had zich echter inmiddels ook een andere, zeer ingrijpende, planwijziging voorgedaan.

De zuidelijke transeptarm

De situatie van de westelijke zijbeuk en galerij van de zuidelijke transeptarm is bijna identiek met die aan de noordzijde. De verzwaring van de onderbouw en de structuur van de dubbele travee wijzen wederom op een nieuw plan om de middenbeuk van het transept te overwelfen. Een belangrijk verschil, dat verderop nog ter sprake zal komen, is dat de tweede travee van de zijbeuk, gerekend vanaf de viering, volledig is geopend op de derde travee. Ook hier is de pijler tussen de vestibule van het zuidportaal en de tweede en derde travee van de zijbeuk – net zoals aan de noordzijde bij het trappenhuis van de Brunintoren – ten dele ingemetseld in de muur tussen de derde travee van de zijbeuk en de travee van de vestibule waarin zich het portaal opent.

5.6.5 Samenvattend: de eerste plannen voor het transept

Recapitulerend kan geconcludeerd worden dat aanvankelijk een transept gepland was dat in opzet aansloot bij het schip: een recht gesloten bouwdeel met een vierdelige opstand, voorzien van zijbeuken en galerijen. In de oksel van de zijbeuken van schip en transept verrees aan beide zijden een vestibule met een zijportaal. Bij deze vestibule hoorde een rondboogportaal met drie archivolten. Dit plan behoorde dus tot het eerste concept van de nieuwe 12de-eeuwse kathedraal: een basilicaal schip en dito transept met in het westen een tweetorenfaçade en op de kruising een vieringtoren.

Hoewel dit transept slechts voor een klein deel gebouwd was toen er een conceptwijziging werd doorgevoerd, is de gerealiseerde opstand van het transept aan de westzijde toch in belangrijke mate bepaald door die van het schip. De bouwlagen van de zijbeuk en de galerij zijn even hoog als die van het schip en kennen dezelfde proporties. De beide bouwlagen zijn gedeeltelijk op dezelfde wijze uitgevoerd, maar er zijn ook opvallende verschillen. Het zijn

⁶² Lemaire 1943a: p.56.

⁶³ Het schip van de Saint-Étienne in Caen werd vrij vroeg in de 12de eeuw alsnog overwelfd, waarbij de lichtbeuk sterk werd aangepast.

⁶⁴ Het was kanunnik Raymond Lemaire (1942a: p.52) die deze observatie als eerste noteerde.

⁶⁵ Pierre Héliot (1956a: p.14) hield een dergelijke aanpassing voor zeer onwaarschijnlijk, maar Joseph Cornet (1970a: p.130) onderschreef de observaties van Lemaire. Cornet ging er zelfs vanuit dat over het gehele niveau van de galerij een laag moest worden weggekapt, maar daar is geen enkele aanwijzing voor.

deze verschillen die informatie verschaffen over de wijziging in de plannen voor de oostpartij van de nieuwe kathedraal: de oostpartij moest overwelfd worden.

5.6.6 De keuze voor overwelfing

Op welk moment precies besloten werd tot een nieuwe opzet voor het transept, is moeilijk te bepalen. De gelijke opzet van de zijbeuk en de galerij komt namelijk ook voort uit het feit dat zij een gemeenschappelijk hoektravee hebben, die vroeg om een gelijkwaardige aanpak: de niveaus van de vloeren, arcades en gewelven waren al bepaald. Bij de hogere niveaus was een aanpassing ten behoeve van een nieuwe opzet veel simpeler, omdat hier nauwelijks rekening hoefde te worden gehouden met de opstand van het schip. Op basis van de verschillen tussen de opstand van het schip en de westzijde van het transept is echter wel aan te geven op welk moment ongeveer tot overwelfing werd besloten.

De verschillen tussen de twee bouwdelen zijn als volgt. Ten eerste heeft de zijbeukarcade in het transept twee archivoltten, terwijl dit er drie zijn in het schip. Een tweede verschil, dat met het voorgaande verband houdt, is dat de halfzuil aan de zijde van de middenbeuk, die in het schip de buitenste, derde archivolt van de zijbeukarcade draagt, in het transept het begin vormt van een schalk die over alle bouwlagen tot aan de lichtbeuk doorgaat. Een derde afwijking is dat de pijlers van de galerij in het transept geen achthoekige grondslag hebben, zoals op de schipgalerij, maar van het type op kruisvormige plattegrond zijn, zoals bij de zijbeuken. Daarbij is de halfzuil tegen het uiteinde van de kruisarm aan de kant van de galerij vervangen door een pilaster. Het vierde punt van verschil is dat de overwelfing van de transeptgalerij oorspronkelijk is.

Dat een planwijziging werd doorgevoerd tijdens de bouw van de westelijke zijbeuk en de galerij van het transept, is hiervoor al betoogd. Zo zorgt de doorlopende halfzuil voor een sterkere verticale articulatie. De sterke nadruk op de horizontale gelaagdheid, zoals die in het schip aanwezig is, ontbreekt daardoor in het transept. De aanwezigheid van de doorlopende halfzuil kan beschouwd worden als een indicatie dat een gewelf voor de middenbeuk voorzien was, waarvan één van de ribben op de halfzuil zou rusten. Noodzakelijk is dat echter niet. Een sterkere aanwijzing voor voorgenomen overwelfing van de middenbeuk vormt de overwelfing van de transeptgalerij als onderdeel van een verzwaring van de opstand vanwege de last en druk van een stenen middenbeukgewelf. Aangezien de galerijpijler op de overwelfing van de galerij voorbereidt, moet tot deze wijziging besloten zijn voordat met deze pijler werd begonnen. Op dat moment waren de vestibule en een deel van de transeptzijbeuken gereed.

De aanvankelijk gekozen en de uiteindelijk gerealiseerde vormen van overwelfing voor de middenbeuk van het transept zullen verderop nog uitgebreid aan de orde komen (zie § I.5.6.12).

5.6.7 Een radicale planwijziging

Terwijl de werkzaamheden aan het schip nog niet waren afgerond en er pas net aan het nieuwe concept met overwelfing van het transept was begonnen, besloot de opdrachtgever opnieuw tot een planwijziging. Het eerste teken hiervan is de grote trap die in de derde travee van de noordelijke zijbeuk van het transept in aanbouw werd ondergebracht. Hierdoor raakten de pijlers op de westelijke hoeken van deze travee ten dele ingemetseld in de muren van het trappenhuis. Er bleef wel een doorgang tussen deze travee en de transeptzijbeuk bewaard (afb. I.5.2.13A-13B).

Dit nieuwe trappenhuis stond niet op zichzelf, maar markeerde het begin van een zeer grote bouwcampagne, zo blijkt uit bestudering van de bouwmassa in deze zone van de kathedraal. De trap en het trappenhuis, het buitenmuurwerk en gewelf van de zaal boven de vestibule, het bovenste deel van het Mantilius-portaal, de steunberen en buitenmuren van de toren, de gevangenis in de westmuur van de toren en de aansluiting van de apsiden vormen namelijk een eenheid: bouwnaden die wijzen op een onderbreking in de planvorming ontbreken.

Dat de zaal op de verdieping een toevoeging was op de vestibule van het Mantilius-portaal, kwam hierboven al aan de orde. Dat deze in samenhang met de trap is gebouwd, blijkt ook uit de oorspronkelijke, thans dichtgezette ingang vanuit de trap naar deze zaal.

Dat het gewelf van de zaal boven de vestibule en de gevangenisruimte tot nieuwe bouwphase behoren, blijkt ook uit het feit dat in de gevangenisruimte de top van de westelijke buitenmuur van de transeptgalerij zichtbaar is. Deze muur is door het tongewelf over de zaal op de verdieping grotendeels aan het zicht onttrokken, maar de top ervan is nog in de gevangenis te zien (afb. I.5.2.40B).

De trap in de Brunintoren vormt aldus niet alleen een verkeersverbinding tussen de verschillende niveaus in dit deel van het transept, maar ook een in bouwhistorisch opzicht zeer interessante verbinding tussen het westelijke deel van het transept en de apsis, die de niveauverschillen tussen de verschillende bouwfasen overbrugt.

Deze grote samenhangende bouwmassa voegde zich bij de eerdere delen van de westzijde van het transept, dat voor een deel tot en met westmuur van de galerij gereed was. Voorbij het niveau van de gevangenis hoefde er in het trappenhuis geen rekening meer te worden gehouden met de opstand van het schip en de westzijde van het transept. Hier leidt de trap naar het niveau van de galerij van de apsis, dat aanmerkelijk hoger ligt dan de westelijke galerij van het transept.

5.6.8 De flankerende transepttorens

De travee met het grote trappenhuis werd de onderbouw van de nieuwe westelijke transepttoren (Brunintoren) aan de noordzijde, die nog niet was voorzien toen met de westelijke transeptzijbeuk werd begonnen. De zuidwestelijke pijler van deze travee, thans ten dele ingemetseld in het trappenhuis, is van het type schippijler. Gezien zijn beperkte omvang was deze niet voorbestemd om de zware last van een toren te dragen. Met de inbouw van een trappenhuis werd de onderbouw van de toren versterkt. Het ligt verder voor de hand dat het ongebruikelijk zware tongewelf over de zaal boven de vestibule, direct naast de toren, mede tot doel had om de toren aan de westkant te schoren. De noordgevel van de zaal (de topgevel boven het Mantilius-portaal) werd gelijktijdig gebouwd met de aangrenzende steunbeer van de toren en tevens versierd met de nieuwe bekroning van het portaal in de vorm van een driepasboog.

Dat de bouw van een toren op deze plaats die hiervoor niet bedoeld was, een hachelijke zaak werd, bleek al snel. Nog tijdens de bouw vertoonde de Brunintoren sporen van verzakking. Dit blijkt uit de vrijstaande delen van de toren waar de reeds opgetreden verzakking gecorrigeerd werd.⁶⁶

Aan de westzijde moesten de torens ingepast worden in het stramien van de reeds gerealiseerde westelijke zijbeuk van het transept. Aan de oostzijde van het transept werden ook torens gerealiseerd. Belangrijk verschil met de westzijde is dat – voor zover valt na te gaan – hier niet werd voortgebouwd op aanwezige bouwdelen. Hierdoor konden de oostelijke torens op een groter grondvlak gebouwd worden, werd de fundering aangelegd met het oog op

⁶⁶ Zoals bij de Oldenhove in Leeuwarden of de hoogste bouwlagen van de klokkentoren van de dom van Pisa.

de torens en kregen zij van meet af aan versterkte hoekpijlers. Naar de middenbeuk toe kregen de traveeën van deze oosttorens op zijbeukniveau een opening die even hoog was als de scheiboogarcade van de apsis.⁶⁷ Naar de zijde van het koor werden de boogopeningen lager gehouden, ongeveer even hoog als bij de zijbeuken van het schip.⁶⁸ Mogelijk was dit om constructieve redenen.

5.6.9 De hogere bouwlagen aan de westzijde: nissenzone, triforium en lichtbeuk

Het nieuwe concept vroeg om verdere aanpassingen van de westzijde van het transept. Daar bouwde men op dat moment ter hoogte van de nissenzone.⁶⁹ De opzet ervan was in aanzet zoals bij het schip: diepe rondboognissen, twee per zijbeuktravee. De bakstenen achterwand van de nissen wijst erop dat, net zoals in het schip, deze vroeger geopend waren.⁷⁰ Maar uiteindelijk kreeg deze nissenzone een heel ander karakter dan bij het schip door de dikke colonnetten die deze zone ritmeren en zich ook over het volgende niveau uitstrekken. Dat volgende niveau is een echt triforium: een loopgang in de dikte van de muur die op de middenbeuk geopend is door middel van een colonnade met architraaf.

Het triforium werd een waarlijk verbindend element, omdat het onderdeel is van alle vijf verschillende opstanden die het transept kent. Steeds op hetzelfde niveau gerealiseerd, vormt het bij beide transeptarmen een doorlopende verbinding langs alle traveeën. De identieke vorm en uniforme decoratie van de kapitelen wijst erop dat het triforium in het gehele transept in een kort tijdsbestek is gebouwd.⁷¹

Opgemerkt kan nog worden dat de twee bouwlagen tussen galerij en lichtbeuk aan de westzijde – de nissenzone en het echte triforium – noodzakelijk waren geworden, omdat het gewijzigde bouwplan voorzag in een hogere opstand dan tot dan toe gepland was. Het aanvankelijke besluit tot overwelving van de middenbeuk van het transept lijkt namelijk niet gepaard te zijn gegaan met een verhoging van het transept. Dit besluit viel pas bij keuze voor apsiden met flankerende torens omwille van een correcte proportionering van de apsiden. De vijfde bouwlaag van de westelijke transeptmuur bestaat uit de lichtbeuk. De opzet hiervan vormt in opstand een breuk met de onderliggende bouwlagen, omdat de centrale halfzuil, die tot op dit niveau alle bouwlagen met elkaar verbindt, vlak onder de lichtbeukzone tenietgaat. Weliswaar kent de lichtbeuk een dubbelvenster met een centrale pijler, maar deze is volledig onafhankelijk van de halfzuil en bovendien ligt deze, zoals de gehele lichtbeukwand, terug ten opzichte van de rest van de opstand van de dubbeltravee. De halfzuil heeft in de huidige

⁶⁷ Deze werd al vrij spoedig na de bouw dichtgezet. Zie § I.5.5.1.

⁶⁸ Vanwege deze relatief lage boogopeningen meende Paul Rolland (1934a: p.27-31) dat de onderbouw van de oostelijke torens nog behoorde bij bouw van het schip en een rest vormde van de werkzaamheden waarmee volgens Jean Cousin (1619-1620a: III, p.163) in 1110 begonnen was aan het koor. Joseph Cornet (1970a: p.132) ontcrachte deze aannname met diverse argumenten. Zo wijst de stijl van de kapitelen duidelijk op de bouwcampagne van het transept.

⁶⁹ Volgens Joseph Cornet (1970a: p.106-107, 131) waren al een galerij, nissenzone en lichtbeuk gebouwd volgens de opzet van het schip en moesten deze eerst gedeeltelijk worden afgebroken. Hij geeft echter geen argumenten voor een dermate ingrijpende werkwijze. Terecht merkt hij (p.131) op dat er op de zolder van de galerij een bouwnaad zichtbaar is tussen de vieringtoren en de achterwand van de nissenzone van de westzijde van het transept, maar deze wijst niet noodzakelijk op de sloop van een eerder gebouwde nissenzone, zoals hij meent. De betreffende coupure is waarschijnlijk het gevolg van het eerst voltooiën van de bovenste bouwlagen van het schip en de westelijke vieringpijlers, alvorens op dit niveau verder te bouwen aan de nieuwe oostpartij.

⁷⁰ Deze oorspronkelijke openingen waren over de gehele diepte halfrond en hadden achterin geen rechte latei, zoals in het schip.

⁷¹ Aan de westzijde van de zuidelijke transeptarmen werden enkele oudere kapitelen hergebruikt die opvallen door hun iconografie. Peeters-Wilbaux 1849a: p.250-272. Scaff 1971a: p.239.

situatie geen functie, wat erop wijst dat het gerealiseerde vierdelig kruisribgewelf niet van meet af aan was voorzien.

De lichtbeuk van de dubbele travee is in de noordelijke en de zuidelijke transeptarm zowel aan de schip- als aan de koorzijde verschillend. Aan de noordzijde bestaat deze uit een tweelingvenster van twee rondbogen op hoge, slanke ronde colonnetten. Aan de zuidzijde daarentegen heeft het dubbelvenster een merkwaardige vorm doordat het de muraalboog van het gewelf volgt. Deze situatie ziet er nogal onbeholpen uit, temeer daar de muraalboog ook nog eens een extra knik ter plaatse van het venster maakt om te voorkomen dat het gewelf ervoor schuift. Aan de buitenzijde, waar zich in de buitenmuur van de loopgang twee rondbogen openen, oogt deze situatie helemaal ongelukkig. Bovendien is daar goed te zien dat de pijler tussen de twee rondboogopeningen verschoven is ten opzichte van de eronder gelegen liseen. Het was dus nodig om de boogopeningen te recentreren en te corrigeren ten opzichte van het lager gelegen niveau. Deze correcties moeten samenhangen met de realisatie van het vierdelige kruisribgewelf, dat aanvankelijk niet op deze wijze voorzien was. De bouw van dit gewelf moet voor de bouwmeester een grote uitdaging zijn geweest, die niet zonder risico was.

5.6.10 De apsiden en hun aansluiting op de torens

Onderdeel van het nieuwe plan waren apsiden als beëindiging van het transept. Hoewel niet kan worden uitgesloten dat een dergelijke apsidiale beëindiging eerder was voorzien, is er niets dat op een dergelijk voornemen wijst. Bovendien vormt een belangrijk aspect van de aangepaste opstand van het transept dat dit in zijn verhoudingen was toegesneden op de opstand van een apsis met omgang en lichtbeuk: een scheiboogarcade op hoge zuilen, gevolgd door een relatief lage galerij, een triforium en een lichtbeuk.⁷²

Evenals aan de noordzijde (§ III.5.6.7) stond de bouwmeester bij de zuidzijde voor de vraag hoe een trap te integreren die zowel toegang gaf tot de hogere delen van de kathedraal, als moest zorgen voor verbinding tussen de ongelijke niveaus van de westzijde van het transept en de zuidelijke apsis. Hier viel de keus op een traptoren, die tussen het torenlichaam en de aanzet van de apsis werd geklemd.

Het opmerkelijkst is de situatie daar waar de traptoren is ingeklemd tussen de apsisomgang, het zuidportaal en de Parochietoren. Bij een eerste observatie van deze zone ontdekt men al snel – in de eerste omwenteling van de trap – in het muurwerk tussen de wenteltrap en de muur van de apsisomgang een kleine overwelfde ruimte (zie § I.5.3.6) met een enigszins onregelmatige plattegrond, die waarschijnlijk als een soort kluis heeft dienstgedaan. Mogelijk werd deze oorspronkelijk verlicht door een zeer bescheiden lichtspleet in de hoek van de apsis en de toren, waardoor het lijkt alsof de apsis pas in later tijd tegen de traptoren is aangebouwd en men toen de lichtspleet verduisterd heeft.⁷³ In de kluisruimte is het echter duidelijk dat er noch in het muurwerk, noch in de gewelven bouwnaden aanwezig zijn. Het metselwerk van de kluis, de traptoren en de apsisomgang vormt één geheel en behoort tot dezelfde bouwphase. Ook elders in de wenteltrap tegen de Parochietoren lijken er onregelmatigheden in het ontwerp. Zo versmalt de trap zich naar boven toe en – in samenhang daarmee – verspringt de spil van de trap meerdere malen binnen de bouwmassa van de traptoren zonder dat dit aan de buitenzijde zichtbaar is. Uiteindelijk versmalt het trappenhuis en gaat dit teniet door middel van meerdere weinig coherente verjongingen in het muurwerk. Ook de verbinding – via een onoverdekte passage – vanuit de traptoren naar de loopgang voor de lichtbeukvensters is tamelijk ongelukkig gerealiseerd (afb. I.5.3.29A). Aanwijzingen voor een planwijziging

⁷² Gardelles 1968a: p.43-46.

⁷³ Cornet 1970a: p.112, 125-126.

ontbreken echter overal. Het lijkt erop dat de bouwmeester zich vooral met de grote lijnen van het bouwproject heeft beziggehouden en de praktische problemen heeft opgelost op het moment dat hij deze tegenkwam tijdens de uitvoering.

Aan de noordzijde is er geen sprake van een aparte traptoren, omdat de trap, zo kwam hierboven al aan de orde, volledig in het volume van de Brunintoren is ondergebracht. Doordat geen (deels) externe traptoren nodig was, kon de aansluiting van de apsis op de toren in het uitwendige op een heldere manier plaatsvinden. Voor de trap waren wel aanpassingen in het interieur nodig. In plaats van een onder de toren doorlopende zijbeuk, zoals aan de zuidzijde, kreeg de grote wenteltrap naar de apsisomgang een lage onderdoorgang (afb. I.5.2.13A). Bovendien werd in deze travee de scheiboogarcade naar het middenschip verlaagd tot de hoogte van de schiparcade, terwijl aanvankelijk een hogere scheiboog met extra archivolt was voorzien.

Aan de zuidzijde, onder de Parochietoren, werd wel een scheiboog van dezelfde hoogte als de apsisarcade gerealiseerd. Dat was mogelijk, omdat de trap aldaar slechts een deel van de travee beslaat en voor het overige een eigen volume heeft, ingeklemd tussen het zuidportaal en apsisomgang. Voordeel van deze oplossing is de ruime doorgang van de zijbeuk naar de apsisomgang.

In de zuidelijke transeptarm werd dus gekozen voor een oplossing waarbij in het interieur de westelijke zijbeuk van het transept zo regelmatig mogelijk aansloot op de apsisomgang. Dit ging echter ten koste van de helderheid van de bouwvolumes aan de buitenzijde. Als dit onbevredigende resultaat de aanleiding was om voor de noordzijde een andere oplossing te kiezen met het onderbrengen van de wenteltrap in het hart van de Brunintoren, dan betekent dit dat het zuidportaal in zijn geheel ouder is dan de toegevoegde driepasboog aan het Mantilius-portaal. Of was er aan de noordzijde functioneel gezien behoefte aan een grote, brede statietrap naar de galerijen? De plaatsing van de trap ging dan wel ten koste van de verbinding van de zijbeuken met de omgang van de apsis.⁷⁴

De gewelven van de apsisomgang en de galerij

Bij de zuidelijke transeptarm valt in het inwendige op hoe moeizaam de gewelven van de apsisomgang zijn geslagen. Vooral in de traveeën nabij de beide torens staan de halfzuilen tegen de buitenwand van de omgang totaal niet in lijn met de zuilen van de apsis. De vorm van de omgangsgewelven is hierdoor zeer onregelmatig, wat vooral goed te zien is aan de gordelbogen. Op de verdieping speelt deze kwestie minder door het gebruik van een ander type gewelven: het aldaar toegepaste graatgewelf met toegevoegde steekcapen heeft geen gordelbogen, zodat de gewelfvelden niet duidelijk afgebakend zijn en de onregelmatigheden verdoezeld worden.

I.5.6.10.1A links: zuidelijke transeptarm, apsisomgang, scheiboogarcade tegen de Mariatoren

⁷⁴ Dit heeft ertoe geleid dat op alle plattegrondtekeningen van de kathedraal het trappenhuis van de Brunintoren is getekend als een gesloten blok tussen de westelijke zijbeuk en de noordelijke apsisomgang.

In de noordelijke transeptarm is de overwelfing regelmatigier doordat de halfzuilen tegen de buitenwand meer in lijn met de zuilen van de scheibogen zijn geplaatst. Zowel aan de noord- als de zuidzijde is de aansluiting van de scheibogen op de hoekpijlers van de apsis krap. De scheiboog en zijn archivolt zijn daarom bij de hoekpijler versmald (afb. I.5.6.10A).

De aansluiting van de lichtbeuken

De aansluiting van de apsislichtbeuk op de transepttoren is bij de zuidzijde in het uitwendige zo krap dat er onvoldoende ruimte is voor de dubbele colonnetten die de andere lichtbeukvensters wel flankeren. Tegen de Parochietoren is er zelfs geen plaats voor een enkele colonnet (afb. I.5.6.10.2A) en wordt het laatste lichtbeukvenster ten dele verdrongen door het muurwerk van de toren. Bij de Mariatoren (afb. I.5.6.10.2B-2C) flankeert aan beide zijden steeds één colonnet het aangrenzende lichtbeukvenster, net zoals bij de lichtbeuk van de noordelijke transeptapsis. Daar is de aansluiting van de lichtbeuk op de toren regelmatigier dan bij de Parochietoren, waar een extra sprong is aangebracht. Op alle niveaus van de apsisomgang en de galerij blijkt vooral aan de zuidzijde dat de bouwmeester moeite had om de gewenste regelmaat te realiseren. Dat de uitvoering van de plannen ter plaatse van de aansluiting van de apsis tegen de Mariatoren evenmin vlekkeloos verliep, toont de decentrale plaatsing van het meest rechtse omgangsvenster. De ruimte tussen de steunberen is hier aanmerkelijk smaller, dan in het middendeel van de apsis en het venster is excentrisch in het muurvlak geplaatst (afb. I.5.6.10.2C).

I.5.6.10.2A links: zuidelijke transeptarm, aansluiting van de lichtbeuk van de apsis tegen de Parochietoren (foto: JW).

I.5.6.10.2B midden: zuidelijke transeptarm, aansluiting van de lichtbeuk van de apsis tegen de Mariatoren (foto: JW).

I.5.6.10.2C rechts: zuidelijke transeptarm, meest oostelijke travee van de galerij van de apsis, naast de Mariatoren (foto: JW).

Dat de bouwmeester moeite had om de consequenties van de halfronde plattegrond van de apsis te verwerken in de opstand, is ten slotte ook te zien tegen de achterwand van het triforium. Boven het gewelf van de apsisgalerij zijn de traveeën afgebakend met lisenen, die zich in het uitwendige boven het dak van de galerij voortzetten tegen de pijlers van de lichtbeukarcade. De aanvankelijk gekozen verdeling bleek niet overeen te stemmen met de gewenste verdeling van de vensters van de lichtbeuk, zodat alle lisenen van het hogere niveau onder het dak verspringen ten opzichte van die op het lagere niveau (afb. I.5.6.10.3A-3B).

De hoekpijlers van de apsis

Nog niet benoemd is de vorm van de pijlers die in het inwendige op de overgang van de torens en de apsiden staan. Het betreft vrij langwerpige, meermaals geknikte pijlerlichamen met steeds twee ingekaste halfzuilen (afb. I.5.2.12A), die de apsisopening flankeren en waarachter de verbinding tussen de apsisomgang en de transeptzijbeuken loopt. Deze pijlers

zijn op het niveau van de zijbeuken en de galerijen aan drie zijden ingekaderd door een ensemble van gewelven en bogen, die er gezamenlijk voor zorgen dat de torens op deze hoek een goede steun hebben. De relatief grillige vormen van deze bouwdelen lijken niet direct ontsproten aan een helder uitgewerkt bouwplan. Toch is er geen enkele reden om te veronderstellen dat er hier sprake is van planwijzigingen of bouwonderbrekingen. Het metselwerk vertoont daarvan geen sporen en de vorm is klaarblijkelijk bepaald door de wens om een verbinding te maken tussen de zijbeuk van het transept en de omgang van de apsis.

I.5.6.10.3A links: Zuidelijke transeptarm, apsis, lessenaarsdak van de galerij met achterwand van het triforium (links).

I.5.6.10.3B rechts: Zuidelijke transeptarm, apsis, detail van de achterwand van het triforium met verspringende steunbeer en later toegevoegd houten ringanker.

Volgorde van de werkzaamheden rond de westelijke transepttorens

Aangezien aan de noord- en zuidzijde de trap(toren), het portaal, de zaal boven de vestibule en de apsis met elkaar in verband gebouwd zijn en tot één bouwfase behoren, kunnen de navolgende conclusies worden getrokken met betrekking tot de bouwvolgorde.

Nadat eerst aan de noordzijde een vestibule met rondboogportaal was gerealiseerd, zette men aan de zuidzijde de bouw voort met de vestibule en de zaal erboven, die gezamenlijk een driepasportaal kregen. Ook de onderbouw van de toren, de traptoren en de apsis behoorden tot deze fase. Daarna volgden de aanpassingen aan de noordzijde, te beginnen met de trap van de Brunintoren, gevolgd door de zaal op de verdieping en de driepasbekroning van het Mantilius-portaal.

Zowel wat betreft de inpassing van de traptoren in de plattegrond en de opstand, als wat betreft de realisatie van een passende apsis van regelmatige opzet, lijkt het erop dat de zuidelijke apsis eerst gerealiseerd is. De lessen die daar geleerd werden kwamen bij de bouw van de noordelijke apsis van pas en verklaren waarom deze regelmatiger van uitvoering is. Blijkbaar had de bouwmeester die verantwoordelijk was voor de uitwerking en uitvoering van de apsiden, nog geen uitgebreide ervaring met het realiseren van een apsis met omgang. Ook lijkt hij door de onregelmatige plattegrond van het transept enigszins in moeilijkheden te zijn geraakt. Daarbij speelde een rol dat de oostelijke transepttorens op een groter grondvlak gebouwd konden worden dan de westelijke torens, waarvan het grondvlak bepaald was door de maateenheid van de zijbeuktraveeën.

5.6.11 De oostzijde van het transept

De huidige oostzijde van het transept wordt gedomineerd door de openingen op het 13de-eeuwse koor en de grotendeels blinde opstand van de oostelijke transepttorens. De situatie in de noordelijke en zuidelijke transeptarm is in hoge mate gelijk. Onderstaande analyse gaat uit van de zuidelijke transeptarm.

De oorspronkelijke opstand van de oostelijke transeptwand is nog reconstrueerbaar aan de hand van meerdere bouwsporen. Hieruit blijkt dat de proportionering van de vierdelige opstand aan deze zijde gelijk was aan die van de apsis: een hoge scheiboogarcade, een lagere galerijarcade, gevolgd door een triforium en afgesloten door een lichtbeuk.

De hoogte van de scheiboogarcade is reconstrueerbaar dankzij bouwsporen aan weerszijden van de opening op de koorzijbeuken. Op enkele plaatsen zijn nog fragmenten van een kapiteel aanwezig en daaronder tekent zich, in de vorm van een scherpe verticale bouwnaad, de rechtstand van een pijlerdeel af. In de travee tussen de torens is de scheiboogopening dichtgezet, maar dankzij de archivolt en de colonnetten is deze nog zeer goed zichtbaar.

Ook op het niveau van de galerij zijn, aan weerszijden van de spitsboogopening naar de koorzijbeuk, vergelijkbare bouwsporen aanwezig. Bovendien zijn hier in het metselwerk de rondbogen van de galerijopeningen bewaard. In de travee tussen de torens werd een opening op de galerij achterwege gelaten, waarschijnlijk uit het oogpunt van stabiliteit. Dat de galerij via de niet-overwelfde zaal in de toren doorliep, is te zien aan de dichtgezette opening in de zaal op de verdieping van de oostelijke transepttorens (afb. I.5.2.43C-43D).

Bij het triforium is in de beschrijving geconstateerd dat de deelpijler van het triforium een ruw oppervlak heeft dat het resultaat lijkt van weggekapt metselwerk (afb. I.5.2.30A). Hier bevond zich het bovenste gedeelte van een halfzuil, die – net zoals aan de westzijde – ook de lager gelegen zones van de dubbeltravee in tweeën deelde. Dit betekent dat op het niveau van de zijbeuk en de galerij de deelpijler van de dubbeltravee waarschijnlijk vergelijkbaar was met de eveneens van een halfzuil voorziene pijlers op kruisvormige grondslag aan de westzijde van deze travee. Alleen hadden deze pijlers een aan de opstand van de oostzijde aangepaste hoogte. Toen bij de bouw van het 13de-eeuwse koor de deelpijler op zijbeuk- en galerijniveau werd gesloopt, hakte men het restant van de inmiddels functieloze halfzuil op triforiumniveau weg.

De lichtbeuk van de oostzijde van het transept komt overeen met die van de westzijde in de betreffende transeptarm. Dat betekent dat in de zuidelijke arm het dubbelvenster de loop van het gewelf volgt (afb. I.5.3.10A-10C), terwijl de noordelijke arm een tweelichtvenster kent dat bestaat uit twee identieke rondbogen (afb. I.5.2.31A-31C).

5.6.12 Gewelven

Het transept is volledig overwelfd: de zijbeuken en galerijen van de transeptarmen hebben graatgewelven, net zoals de zijbeuken van het schip. De middenbeuken kregen verschillende soorten gewelven. De vieringtoren en de grote dubbeltraveeën van de beide dwarsbeuken werden voorzien van een vierdelig kruisribgewelf. De traveeën tussen de torens werden met een spits tongewelf overwelfd en de apsiden zijn met een waaierend ribgewelf overkluisd. Bestudering van de gewelven en de manier waarop deze op de pijlers rusten, maakt duidelijk dat de pijleropbouw van het transept slechts gedeeltelijk aansluit bij de gerealiseerde gewelfvormen. Ook een weinig geoefend oog ziet dat er diverse onregelmatigheden zijn in de manier waarop de gewelven op de pijlers rusten. Op meerdere plaatsen is er een duidelijke discrepantie tussen de structuur van de pijlers en die van het gewelf, zowel aan de noord- als de zuidzijde van het transept. De oorzaak hiervan kan liggen in onervarenheid van de

bouwmeester met het overwelven een dergelijk brede ruimte, waarbij bovendien gebruik werd gemaakt van de zware Doornikse steen.

Het huidige vierdelige kruisribgewelf

Het grote vierdelige kruisribgewelf lijkt in eerste instantie goed aan te sluiten op de pijlers die het dragen. Het gewelf komt neer op de vieringpijlers en de qua opbouw vergelijkbare hoekpijlers van de transepttorens, die het dichtst bij de viering gelegen zijn. De samenstelling van deze pijlers correspondeert met die van de ribben van het gewelf: een brede halfzuil voor de gordelbogen, daarnaast een vrijstaande colonnet voor de tweede archivolt van de gordelbogen en een kwartzuil voor de kruisrib. Wel valt op dat de kapitelen aan de kleine kant zijn voor de dikke gewelfribben en ook niet precies in het verlengde van de kruisribben zijn geplaatst. Verder springt in het oog dat de lichtbeuk van de dubbeltravee terugligt ten opzichte van de onderliggende niveaus en dat de muraalbogen aldaar aanzetten in de hoeken boven het triforium, op een plek die daar niet op voorbereid was.

Maar terwijl de zware hoekpijlers van de dubbeltravee redelijk goed aansluiten, geldt dit niet voor de tussenpijler. Vooral aan de westzijde, waar op deze plaats een pijler met dezelfde doorsnede als de scheiboogpijlers van het schip bewaard is, is dit goed te zien. De halfzuil aan de zijde van het transept loopt hier ononderbroken door tot en met de vierde geleding van de westwand van het transept (het triforium). Vlak onder de lichtbeuk houdt de halfzuil echter abrupt op, zonder enige dragende functie te vervullen.

Aan de koorzijde is de corresponderende pijler op deze plaats verdwenen bij de aanleg van de 13de-eeuwse kooromgang, maar in de as van de dubbeltravee zijn tegen de verdeelpijler van het triforium nog wel resten te zien van een vergelijkbare, weggekapt halfzuil die deel uitmaakte van de bij de aanleg van het 13de-eeuwse koor verdwenen tussenpijler. De beide halfzuilen verloren hun functie toen uiteindelijk gekozen werd voor de vierdelige kruisribgewelven. Dit gebeurde toen het transept reeds tot en met het triforiumniveau was opgetrokken. De onregelmatigheden in de opstand kunnen dus verklaard worden uit het feit dat er tijdens de bouw wijzigingen zijn opgetreden in de plannen.

Dat de overwelving van deze travee voor de bouwmeester een grote uitdaging is geweest, blijkt uit talrijke details, waarvan sommige al genoemd zijn. De meest in het oog springende anomalie is de vorm van de lichtbeukvensters in de dubbeltravee in de zuidelijke transeptarm. De vensters volgen de lijn van het gewelf, waardoor zij een segmentboogvormige afsluiting hebben gekregen. Daarbij maken de ribben die de muraalbogen begeleiden ook nog eens rare sprongen. Kennelijk bleek al bij het slaan van deze bogen dat deze alsnog de met een segmentboog gedekte vensters gedeeltelijk dreigden af te dekken.

Bij de noordelijke transeptarm werd besloten om de gewelven aanzienlijk hoger op te trekken. De lichtbeukvensters konden hierdoor op de gebruikelijke manier worden vormgegeven, namelijk als tweelingvenster met rondbogen. De intrados van het gewelf aan de noordzijde (richting apsis) en de zuidzijde (richting viering) kwam wel aanzienlijk hoger te liggen, zodat er een muurvlak ontstond tussen het gewelf en de gordelbogen (afb. I.5.2.32A).

Uit de toegepaste steenbewerkingstechnieken blijkt dat de gerealiseerde vierdelige kruisribgewelven waarschijnlijk niet gemaakt zijn door werklieden die werkzaam waren op de bouwwerf van de kathedraal, maar door lieden die afkomstig waren van elders.⁷⁵ Dat de nieuwe ploeg in staat was om lering te trekken uit het experiment in de zuidelijke transeptarm, blijkt uit de geslaagdere overwelving van de noordelijke transeptarm en uit het stoutmoedige project om op grote hoogte in de vieringtoren een fors gewelf te slaan.

Het ligt het meest voor de hand dat de ‘hulptroepen’ voor de bouw van de gewelven afkomstig waren uit Normandië. Daar bestond aan het begin van de 12de eeuw de meeste

⁷⁵ Met vriendelijke dank aan Laurent Deléhouzée voor deze mededeling.

expertise als het gaat om het overwelfen van brede middenscheppen met een kruisribgewelf in de vorm zoals die in Doornik werd gerealiseerd.⁷⁶

Analyse van de verschillende mogelijkheden voor overwelfing

Het huidige vierdelige kruisribgewelf lijkt dus niet de oorspronkelijk voorziene gewelfvorm te zijn. Hoe had de overwelfing van de grote travee er dan aanvankelijk uit moeten zien? Dat deze vraag niet zo eenvoudig te beantwoorden is, blijkt wel uit de vele verschillende meningen die sinds Bruno Renard over dit onderwerp naar voren zijn gebracht. Een vijftal verschillende antwoorden is in de loop der tijd voorgesteld. Van een oorspronkelijke of eerdere overdekking zijn geen sporen teruggevonden. Het is dus niet meer met zekerheid uit te maken of het gewelf van dit eerste project ook werkelijk (ten dele) is uitgevoerd en vervolgens weer afgebroken, of dat het al tot een planwijziging kwam voordat het werk aan het gewelf begon. Dat eerste ligt wel voor de hand, gezien de snelheid waarmee de ontwikkelingen aan de Doornikse kathedraal zich voordeden. Ook het ontbreken van resten van een eerdere overwelfing pleit hiervoor.

Volgens de eenvoudigste oplossing was er voor de middenbeuk van het transept aanvankelijk geen gewelf voorzien, maar een houten zoldering, net zoals in het schip, maar dan met een hogere opstand.⁷⁷ De gordelboog die de travee tussen de torens en de grote travee scheidt, is boven de gewelven zo hoog opgetrokken dat een houten plafond correct zou aansluiten. Voor de grote kerken in Noordwest-Europa bleef een houten zoldering tot ver in de 12de eeuw de meest gangbare overdekking van een middenbeuk. In Noord-Frankrijk en Engeland zijn nog altijd vele voorbeelden te vinden.⁷⁸ De abdijkerken van Romsey, Peterborough of Waltham en de kathedralen van Ely, Norwich en Winchester zijn slechts enkele voorbeelden van grote kerken met een houten zoldering. Dichter in de buurt van Doornik kunnen de Saint-Omer in Lillers of de Sint-Vincentius in Zinnik (Soignies) worden genoemd, of de verdwenen middeleeuwse abdijkerken bij Gent. De middenbeuken van deze kerken hadden of hebben geen gewelf. De diafragmabogen rusten er op brede pijlers met colonnetten en halfzuilen, die echter niet zo symmetrisch van opbouw zijn als de zware pijlers in Doornik. Een enkele keer was de apsis wel overwelfd, zoals in Cérisy-la-Forêt.

Opvallend, in vergelijking met bovenstaande voorbeelden, zijn de zware hoekpijlers van de dubbeltravee in de Doornikse kathedraal. Bij de viering kunnen deze verklaard worden uit het feit dat zij de vieringtoren moesten dragen. De transepttoren waren echter in dit stadium van de bouw nog niet gepland. Bovendien wijkt de samenstelling van deze pijlers aanzienlijk af van die van de Anglo-Normandische voorbeelden. Alleen Doornik kent namelijk colonnetten voor de diagonaalribben.⁷⁹ Die laatste zijn bij een houten zoldering overbodig.

Een ander argument tegen het plan voor een houten zoldering is dat dit geen verklaring biedt voor een belangrijke wijziging ten opzichte van het schip: de westgalerij van het transept werd, in tegenstelling tot de met een houten zolder gedekte langsgalerij van het schip, overwelfd met een graatgewelf. Tevens is de muur ter hoogte van de nissenzone in het transept dikker dan in het schip. Deze versteviging ten opzichte van het schip veronderstelt dat de galerijen van het transept een zwaardere constructie moesten schoren, dan bij de

⁷⁶ Ook in Noord-Engeland en Île-de-France worden in het tweede kwart van de 12de eeuw voor het eerst grote kruisribgewelven gerealiseerd.

⁷⁷ Dit is de niet onderbouwde opvatting van Bruno Renard (1852a: p.14). Paul Rolland (1934a: p.122-123) opteerde uiteindelijk ook voor deze hypothese.

⁷⁸ Anfray (1939a: p.80-82) wees op het feit dat in meerdere Normandische kerken eerst een plafond en vervolgens een zsedelig gewelf werd aangelegd.

⁷⁹ Deze ontbreken bijvoorbeeld in de abdijkerk van Romsey. Anfray 1939a: p.81.

I.5 Het transept

middenbeuk van het schip het geval was.⁸⁰ Of de luchtboog onder het galerijdak van het schip hierin een rol speelde, valt moeilijk uit te maken. Deze lijkt vooral te behoren tot het schoorsysteem van de vieringtravee en kan verklaard worden uit het feit dat de laatste galerijtravee van het schip (de hoektravee met het transept) niet overwelfd was.⁸¹ Joseph Cornet beschouwde het feit dat de apsis en de travee tussen de torens overwelfd werden ook als een indicatie voor overwelfing van de grote travee, maar deze bouwdelen behoren tot het volgende bouwplan voor de oostpartij.⁸²

I.5.6.12.1A links: Saint-Martin-de-Boscherville, ancienne abbatale Saint-Georges, koor (foto: wikimedia.org, Laifen).

I.5.6.12.1B rechts: Caen, ancienne abbatale La Trinité, koor (foto: wikimedia.org, Chatsam).

Nadat de beslissing tot overwelfing was genomen, waren er verschillende gewelfvormen waaruit men kon kiezen. Het meest gangbare type gewelf in West-Europa was op dat moment het graatgewelf. Het graatgewelf was in de loop van de 11de eeuw zodanig ontwikkeld, dat grote ruimtes ermee overspannen konden worden.⁸³

Het koor van de Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville inspireerde Joseph Cornet tot de suggestie dat de dubbeltravee wellicht op deze wijze overspannen had moeten worden. Ook elders in Normandië zijn er kerken waar het graatgewelf werd toegepast, zoals in het koor van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.1B) boven het rechte deel van het koor. Cornet wees op de combinatie van gewelven in Boscherville (afb. I.5.6.12.1C): het koor aldaar heeft achtereenvolgens een met ribben gelede apsisalot, een travee met een tongewelf en een grote travee met een graatgewelf. Dit schema zou in zijn geheel in Doornik kunnen zijn overgenomen.⁸⁴ Maar in Boscherville overspant het graatgewelf een rechthoekige travee en is er geen onbenutte halfzuil halverwege de travee.

Cornet kwam uiteindelijk, na een nochtans zeer zorgvuldige afweging van de verschillende mogelijkheden, tot de opmerkelijke slotsom dat het de bedoeling was geweest de dubbeltravee aanvankelijk door een tongewelf te overwelfen.⁸⁵ De oplossing van een tongewelf had de bouwmeester immers ook gekozen voor de travee tussen de torens. Cornet voerde als argument aan dat juist bij een tongewelf de resten of aanzetten ervan onbruikbaar waren geweest bij een verandering van de plannen. Dat zou verklaren waarom de complete

⁸⁰ Joseph Cornet (1970a: p.141) wees ook op de gewelven van de zalen boven de vestibules van de zijportalen. Deze behoren echter niet tot dezelfde campagne als de galerijgewelven. Deze zalen en hun gewelven zijn jonger, zoals blijkt uit het feit dat twee galerijvensters in de hoek van schip en transept erdoor verblind werden. Zie § 5.5).

⁸¹ Zie de beschrijving van de luchtboog (§ I.5.4.6B) en de analyse van de vieringtoren (§ I.5.4).

⁸² Cornet 1970a: p.141.

⁸³ Lepsky & Nußbaum 1999a: p.14-21. Een vroeg en indrukwekkend voorbeeld is het schip van de kathedraal van Speyer.

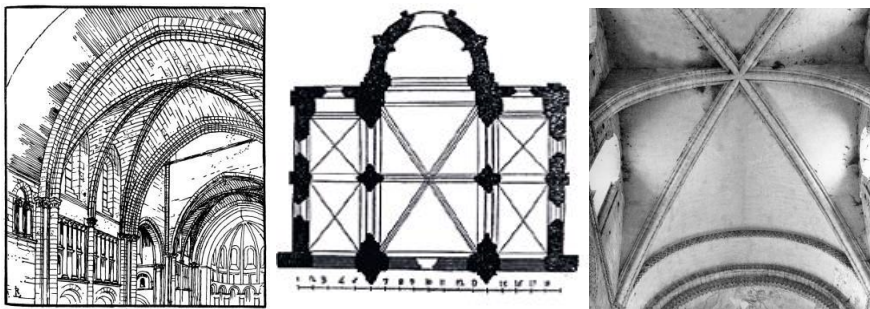
⁸⁴ Cornet 1970a: p.142.

⁸⁵ Cornet 1970a: p.143.

lichtbeukzone van de grote travee opnieuw opgetrokken moest worden of althans geen resten van de oude situatie laat zien.⁸⁶

Overwelfing van de dubbeltravee met een tongewelf zou echter problematisch zijn geweest. Zowel aan de west- als de oostzijde lijken de wanden van de grote travee niet berekend op de sterke zijwaartse druk die een tongewelf uitoefent. De complexe samenstelling van de pijlers wijst eveneens in een andere richting. Alle schalken zouden dan voorbestemd zijn geweest voor zwaar gelede gordelbogen, wat onwaarschijnlijk is. Het is ook zeer de vraag of het tongewelf tussen de torens aanvankelijk wel zo gepland was; verschillende colonnetten onder dit gewelf hebben immers geen functie in de huidige situatie.

Er zijn overigens wel enkele 11de-eeuwse voorbeelden bekend van tongewelven over transeptarmen, zoals de abdijkerk van de Mont-Saint-Michel (afb. I.5.6.12.3D) en de St. Maria im Kapitol (afb. I.5.6.12.3B). De grote heiligengrafkerken van Tours, Toulouse, Limoges, Conques en Santiago kennen eveneens tongewelven over de middenbeuken van de kerk.

I.5.6.12.2A links: reconstructie van het zesdelige gewelf, door kanunnik Raymond Lemaire (tekening: Lemaire 1942a: fig.12).

I.5.6.12.2B midden: Saint-Gabriel (dép. Calvados), prieuré, plattegrond van het koor (foto: wikimedia.org, Sophie de Bourgoing).

I.5.6.12.2C rechts: Saint-Gabriel (dép. Calvados), prieuré, zesdelig kruisribgewelf (foto: Baylé 1997a: fig.13).

De meest frequente geopperde hypothese voor de oorspronkelijke overwelfing van de dubbeltravee is dat er aanvankelijk een zesdelig gewelf voorzien was. De zware pijlers op de hoeken van de grote travee en de twee lichte pijlers aan weerszijden daartussen wijzen inderdaad op een zesdeling.⁸⁷ De diagonale ribben zouden dan zijn neergekomen op de colonnetten die overhoeks tegen de zware pijlers zijn geplaatst, net zoals bij het huidige vierdelige kruisribgewelf het geval is, en de extra rib van het zesdelige gewelf zou aan de halfzuil van de lichte tussenpijler zijn ontsprongen.⁸⁸ Kanunnik Lemaire was een fervent pleitbezorger van deze hypothese (afb. I.5.6.12.2A).⁸⁹

Een probleem bij de reconstructie van een zesdelig ribgewelf, dat door meerdere auteurs naar voren is gebracht, vormt de vermeende gebrekkige schoring van de tussenliggende rib.⁹⁰ Deze

⁸⁶ Dit argument komt wat merkwaardig over in het licht van zijn uiteindelijke conclusie (Cornet 1970a: p.143) dat het project van het tongewelf niet uitgevoerd is.

⁸⁷ Rolland (1941a: p.20-21) aarzelde tussen een zesdelig gewelf en een houten zoldering. Hij koos uiteindelijk voor de laatste. Voor een zesdelig gewelf pleitte in zijn ogen de afwisseling van zware en minder zware pijlers. De vorm van het triforium en het gewelf van de apsis deden hem echter kiezen voor het plafond.

⁸⁸ Pierre Héliot (1956a: p.14) ging er zelfs vanuit dat de bouwmeester van het eerste transept, volgens de opzet van het schip, al een zesdelig gewelf gepland had, dat wegens gebrek aan steunberen niet gerealiseerd werd. Het is echter niet mogelijk om op basis van de pijlers die tot de eerste transeptcampagne behoren enige uitspraak te doen over de voorgenomen overwelfing. Alleen de vieringpijler en de ernaast gelegen lichte pijler (die identiek is aan de pijlers van de schiparcade) horen tot het eerste project. Op grond van deze twee pijlers kunnen geen conclusies getrokken worden over het type overwelfing.

⁸⁹ Lemaire 1943a: p.53-54.

⁹⁰ Lemaire 1942a: p.54-55. Maere 1942a: p.467.

zou het, door het ontbreken van een zware steunbeer ter plaatse, zonder voldoende tegendruk hebben moeten stellen. Paul Rolland en Joseph Cornet meenden bovendien dat de gerealiseerde overwelling van de apsis en de travee tussen de torens onverenigbaar was met de hypothese van een zesdelig kruisribgewelf, waarvan de uitvoering veel gecompliceerder was en een verfijndere detaillering veronderstelde.⁹¹ Het is echter niet noodzakelijk dat het geplande zesdelige gewelf een hoge graad van verfijning zou hebben gehad. Het is heel goed denkbaar dat het ribben met een rechthoekige doorsnee zonder enig, of met een eenvoudig profiel, zou hebben gekregen. Bovendien geldt ook voor het apsisgewelf en het gewelf tussen de torens dat deze niet uitgevoerd hoeven te zijn volgens de oorspronkelijke planning.

Eugène Dhuicque voerde als argument tegen een zesdelig gewelf aan dat de basementen van de schalken die de kruisribben dragen niet overhoeks, maar parallel tegen het achtervlak zijn geplaatst.⁹² Lemaire antwoordde terecht dat dit geen tegenargument is en wees op de 13de-eeuwse basementen in de koorzijbeuken van de Doornikse kathedraal, die ook niet overhoeks geplaatst zijn, maar wel degelijk de kruisribben van het gewelf dragen.⁹³

Joseph Cornet noemde een ander bezwaar tegen een zesdelig gewelf: de slechte aansluiting tussen de kruisribben en de kapitelen. Ook zag hij in de onhandige plaatsing van de dekplaten een aanwijzing dat deze aangepast moesten worden aan het huidige kruisribgewelf.

Aangezien de kruisribben van een zesdelig gewelf nagenoeg op dezelfde wijze zouden zijn neergekomen als bij het huidige vierdelige gewelf, was dit voor hem een reden om deze reconstructie uiteindelijk af te wijzen.⁹⁴

Vóór een zesdelig kruisribgewelf pleit dat dit het enige gewelftype is waarbij elke rib ontspringt aan een afzonderlijke geleding van zowel de hoekpijlers, als de tussenpijler van de grote travee. Alle onderdelen van de pijlers corresponderen op een logische wijze met de opbouw van het gewelf. Ook de afwisseling van zware en lichte pijlers past goed bij een middenbeuk die van een zesdelig kruisribgewelf moest worden voorzien. De centrale colonnetten op de diagonalen van de zware pijlers zouden daarbij de kruisrib van het gewelf gedragen hebben, terwijl de halfzuilen met hun flankerende colonnetten de zware gordelbogen zouden hebben ondersteund. De halfzuil van de centrale deelpijler was dan bestemd voor een extra gordelboog, die als transversale rib het vierdelige kruisgewelf in tweeën moest delen en die het daarmee tot een zesdelig gewelf zou maken.

De eerste zesdelige kruisribgewelven

De oudste bekende zesdelige kruisribgewelven zijn die in de Saint-Étienne in Caen, waarschijnlijk uiterlijk rond 1115 gebouwd.⁹⁵ Het zesdelige ribgewelf werd vervolgens in de jaren '20 van de 12de eeuw een gangbaar type gewelf voor de overspanning van brede middenbeuken.⁹⁶ Zo werd het omstreeks 1125 begonnen koor van de kathedraal van Évreux overwelfd met zesdelige kruisribgewelven.⁹⁷

⁹¹ Dit was voor zowel Paul Rolland (1934a: p.123; 1943a: p.20-21) als voor Joseph Cornet (1970a: p.142) een doorslaggevende reden om niet voor deze hypothese te kiezen.

⁹² Dhuicque 1942a: p.10-12.

⁹³ Maere 1942a: p.466. Brigode 1942a: p.22. Gaillard 1962a: p.67.

⁹⁴ Cornet (1970a: p.142) lijkt ervan uit te gaan dat het oorspronkelijke gewelf lager had moeten liggen dan het huidige, maar maakt niet duidelijk hoe hij tot deze aanname is gekomen.

⁹⁵ Baylé 1987a: p.1-24. Baylé 1997b: p.49, 61. En gelijktijdig met de 'dubbele' gewelven van de kathedraal van Durham. Baylé 1997a: p.59. Ook in de kathedraal van Bayeux werd mogelijk een zesdelig ribgewelf gebouwd. Baylé 1997a: p.26, 78. Deze veronderstelling is niet gebaseerd op concrete aanwijzingen, maar op de plaats van de kathedraal van Bayeux binnen de 12de-eeuwse architectuur van Normandië. Baylé 1997b: p.42. Ook in de kerk van La Barre-de-Semilly werden zesdelige kruisribgewelven gebouwd. Baylé 1997a: p.27.

⁹⁶ Lepsky & Nußbaum 1999a: p.38-40.

⁹⁷ Salet 1984a: p.301.

Niet veel later, rond het midden van de 12de eeuw, zou het systeem van de overwelfing met zes ribben verder geperfectioneerd worden. De middenbeuk van veel grote Noord-Franse kerken uit de tweede helft van die eeuw, waaronder de meeste in die tijd gebouwde kathedralen (Sens, Noyon, Senlis, Laon, Parijs), werden voorzien van zesdelige kruisribgewelven.

Het zesdelige kruisribgewelf was ook in Italië al snel bekend. In de Dom van Piacenza, die vanaf 1122 van oost naar west gebouwd werd, had het koor een vierdelig en het schip een zesdelig gewelf.⁹⁸ Het zesdelige gewelf in het schip van de Dom van Parma werd pas begin 13de eeuw naar Frans voorbeeld gerealiseerd, maar was het al vanaf het bouwbegin in 1122 voorzien.

Pseudo-zesdelige gewelven

Kort na de Saint-Étienne, tegen 1130, werden in Caen gewelven aangebracht in het schip van La Sainte-Trinité.⁹⁹ Hoewel de gewelven van het schip in 1788 en in 1855 vernieuwd werden, zijn er meerdere aanwijzingen dat de huidige gewelven een getrouw beeld geven van de 12de-eeuwse situatie.¹⁰⁰ De sterk gelijkende gewelven van de priorij Saint-Gabriel en de kerk van Bernières-sur-Mer, beide in Neder-Normandië, die kort na La Trinité gebouwd werden en waarvan de gewelven nog 12de-eeuws zijn, ondersteunen deze veronderstelling.¹⁰¹ De kerk van Saint-Gabriel werd in de jaren '40 van de 12de eeuw gebouwd (afb. I.5.6.12.2B).¹⁰² Alleen de koorpartij, die bestaat uit een dubbele travee met zijbeuk en een apsis, is bewaard gebleven. De dubbele travee is overwelfd met een zesdelig kruisribgewelf, waartoe pas tijdens de bouw besloten werd, getuige de consoles die aangebracht werden voor de kruisribben.¹⁰³

De gewelven van La Trinité, Saint-Gabriel en Bernières worden in de Franse kunstgeschiedschrijving ook wel pseudo-zesdelige gewelven genoemd, omdat zij bestaan uit de vier segmenten van een vierdelig ribgewelf dat twee traveeën overspant, die samen een min of meer vierkante grondslag hebben.¹⁰⁴ Ook de extradados bestaat ook uit slechts vier delen. Het vierdelige gewelf wordt echter in het midden doorsneden door een diafragmaaboog die als extra gordelboog fungeert, zodat een verdeling in zes vakken ontstaat. De zijwaartse kracht van deze extra gordelboog in een vierdelig gewelf is veel beperkter dan die van de dwarse gewelfrib in uit zes gewelfsegmenten bestaande kruisribgewelven. Het waren echter de zesdelige gewelven van het type van Saint-Étienne die brede navolging vonden. In Normandië kwam een dergelijke overwelfing tot stand in de kerken van Saint-Martin in Creully, Saint-Hilaire in Brucheville en in Thury-Harcourt.¹⁰⁵

⁹⁸ Andere Lombardische kerken met een zesdelig kruisribgewelf zijn de Dom van Cremona en de San Michele in Pavia.

⁹⁹ Baylé 1978a: p.39-40; Baylé 1979a: p.65-69; Baylé 1997a: p.61. Baylé 1997b: p.49, 53-54.

¹⁰⁰ Baylé 1979a: p.65-69.

¹⁰¹ Baylé 1997a: p.61-63. Over Bernières, zie Serbat 1908a: p.193-204.

¹⁰² Musset 1987a: p.124-127; Baylé 1997b: p.82-84.

¹⁰³ De huidige zesdelige gewelven dateren uit de 19de eeuw. Musset 1987a: p.37; Baylé 1997b: p.78-81. Ook in de Saint-Samson in Ouistreham, een priorij van La Trinité, bevonden zich dergelijk gewelven.

¹⁰⁴ Baylé 1997a: p.61.

¹⁰⁵ Baylé 1997a: p.64-65.

De vorm van de in Doornik geplande zesdelige gewelven

Gezien de opzet van de lichtbeukvensters in het Doornikse transept is het waarschijnlijk dat het geplande zesdelige gewelf¹⁰⁶ van het pseudo-zesdelige type zou zijn geweest, zoals in het schip van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.2C). Dat gewelf zou dan opgebouwd zijn uit vier gewelfvakken, waarvan de twee vakken tegen de lichtbeuk werden gedeeld door een diafragmaaboog.¹⁰⁷ Deze oplossing heeft ook niet het bezwaar dat Paul Rolland en Joseph Cornet hadden tegen een zesdelig kruisribgewelf: de gewelfvakken rusten slechts beperkt op de centrale diafragmaaboog, zodat deze veel minder zijwaartse kracht uitoefent. Het zesdelige ribgewelf werd in Doornik echter nimmer gebouwd. De halfzuil van de lichtere pijler werd afgebroken ter hoogte van het triforium en bleef verder zonder last. Na zich opnieuw georiënteerd te hebben op de mogelijkheden, koos de bouwmeester voor een groot vierdelig kruisribgewelf om de dubbeltravee te overwelven.

De keuze voor het vierdelige kruisribgewelf

Omdat de bouwmeester er blijkbaar niet in slaagde om boven de dubbeltravee de ingewikkelde vorm van een zesdelig gewelf te combineren met een lichtbeuk, viel uiteindelijk de keuze op een vierdelig kruisribgewelf. Complicerende factor was de uitvoering van het gewelf in de zware Doornikse kalksteen. Elders werden voor de overwelving meestal lichtere steensoorten gebruikt. Bij het 13de-eeuwse koor zou in Doornik is ook een lichtere kalksteen voor de gewelfvakken worden toegepast.

De uiteindelijke keuze voor de **kruisribgewelven voor de grote traveeën van de oostpartij** sluit aan bij de eerste experimenten met deze gewelfvorm die eind 11de eeuw en begin 12de eeuw simultaan in Noord-Italië en in het Anglo-Normandische gebied plaatsvonden.

De oudste voorbeelden van kruisribgewelven zijn mogelijk te vinden in Lombardije, waar men waarschijnlijk nog over voldoende kennis van Romeinse en Byzantijnse bouwtradities en – technieken beschikte. Eind 11de en in het eerste kwart van de 12de eeuw werd hier een aantal stoutmoedige bouwwerken gerealiseerd: Santa Maria e San Sigismondo in Rivolta d'Adda, San Savino in Piacenza en San Nazaro Maggiore in Milaan. Een belangrijke en invloedrijke realisatie was de overwelving van het middenschip van de Milanese Sant'Ambrogio (circa 1128).¹⁰⁸ Ten noorden van de Alpen werd het kruisribgewelf omstreeks 1120 toegepast in het dwarsschip van de Dom van Speyer. Het type kruisribgewelven in deze traditie had geen sluitsteen. Ook in West- en Noord-Frankrijk werd vroeg met ribgewelven geëxperimenteerd, zoals in de noordtoren van de kathedraal van Bayeux (circa 1075) en in de toren van de abdijkerk van Moissac (circa 1120), zowel op de begane grond als op de verdieping. Een mijlpaal betekende de realisatie van kruisribgewelven over de middenbeuk van de kathedraal van Durham (circa 1108) en in dezelfde tijd in Lessay. Zij zijn de oudst bekende kruisribgewelven over een kerkschip in Noordwest-Europa.¹⁰⁹ Dichter in de buurt van

¹⁰⁶ De oorspronkelijke vorm van het plafond of de gewelven van de dubbeltravee en, in mindere mate, van de andere traveeën van het transept heeft veel verschillende hypotheses opgeleverd. Bruno Renard (1851a: p.14) meende dat aanvankelijk een plafond was voorzien en Paul Rolland (1934a: p.80-82) volgde hem daarin, hoewel hij ook een zesdelig kruisribgewelf had overwogen. Raymond Lemaire (1942a: p.53-54) was ervan overtuigd dat een zesdelig gewelf was gepland en droeg dit met verve uit in zijn polemieken met Eugène Dhuicque (1941a). Lemaire werd gesteund door Pierre Verhaegen, René Maere (1942a: p.467), Simon Brigode (1942a: p.22), Pierre Hélot (1956a: p.14) en Georges Gaillard (1958a: p.67). Joseph Cornet (1970a: p.141-142) koos na ampele overwegingen, talrijke aannames en in zijn ogen bij gebrek aan beter voor een spits tonggewelf in het verlengde van de travee tussen de torens.

¹⁰⁷ Een dergelijk gewelf wordt ook wel een pseudo-zesdelig-kruisribgewelf genoemd.

¹⁰⁸ Schiavi 2016a: p.58-65. Cassanelli: p.124-146.

¹⁰⁹ De gewelven van de kooromgang van de kathedraal van Aversa (dioc. Aversa, prov. Campania) zouden ook tot de zeer vroege voorbeelden van kruisribgewelven kunnen behoren. De meningen over de datering zijn al lang zeer verdeeld. Dorothy Glass (1991a: p.42-53) dateerde de bouwsculptuur in de tweede helft van de 11de eeuw,

Doornik, dateren in Noord-Frankrijk de vroegst bekende ribgewelven waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 12de eeuw: de kooromgang van Morierval (circa 1135), de Saint-Étienne in Beauvais (1120-1130) en mogelijk ook de Saint-Lucien in Beauvais (zie § III.5.2). Deze gewelven waren allemaal vierdelig.¹¹⁰ Hoewel in Noord-West-Europa voor de overwelling van brede middenbeuken in de loop van de 12de eeuw steeds vaker voor een zesdelig gewelf werd gekozen, bleef ook het vierdelige kruisribgewelf in zwang.

De travee tussen de torens

De travee tussen de torens is overwelfd door een spits tongewelf, een indrukwekkende en zware constructie. Opvallend is hier, hoe de pijlers verschillen. Aan de zijde van de dubbeltravee zijn de pijlers, zo werd hierboven al opgemerkt, van hetzelfde type als de vieringpijlers: zwaar op kruisvormige grondslag met halfzuilen en colonnetten. De gordelboog op de grens met de dubbeltravee rust op de kapitelen op de centrale halfzuil van deze pijler en op de *en délit*-colonnetten aan weerszijden. De bredere, gemetselde colonnet op de diagonaal aan de zijde van de travee tussen de torens blijft echter onbenut.

Op de overgang naar de apsis worden de hoeken van de travee gemarkeerd door langgerekte, geknikte pijlerlichamen met ingekaste zuilen. Ook hier corresponderen de pijlerdelen niet met de gewelven. Weliswaar worden alle pijlerdelen benut, maar dit lukte alleen door een aantal extra sprongen in het metselwerk aan te brengen. Dat wijst erop dat zich, net zoals in de dubbeltravee, een planwijziging heeft voorgedaan tijdens de uitvoering. Het huidige spitse tongewelf kan daarom niet de oorspronkelijk geplande overwelling zijn.

Paul Rolland beschreef deze onregelmatigheden al in 1934.¹¹¹ Pierre Héliot meende dat tussen de torens een vierdelig kruisribgewelf was voorzien.¹¹² Weliswaar zijn de kapitelen in hun huidige situatie niet diagonaal geplaatst, zoals men zou verwachten bij een gepland kruisribgewelf, maar het plan voor een vierdelig kruisribgewelf zal al opgegeven zijn voordat het hoogste niveau werd bereikt. Zoals Joseph Cornet opmerkte, zijn er geen sporen van een planwijziging of herneming van een ten dele gerealiseerd gewelf, ook niet in een gang direct achter de geboorte van het huidige tongewelf. Deze gang verbindt de loopgang aan de buitenzijde van de apsislichtbeuk met die van de lichtbeuk van de dubbeltravee. Het gewelf lijkt in één keer geslagen zonder dat er eerder een ander gewelf of houten plafond was.¹¹³ Op grond van de aanwezige colonnetten ligt het voor de hand dat voorafgaand aan het tongewelf inderdaad aan een bouwplan met een rechthoekig kruisribgewelf is gewerkt. Het geplande gewelf zou vergelijkbaar kunnen zijn geweest met de vierdelige kruisribgewelven die omstreeks 1125 gerealiseerd werden in de abdijkerken van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.4C) en Saint-Georges in Saint-Martin-de-Boscherville.¹¹⁴

mogelijk rond 1060-1070. Lepsky & Nußbaum (1999a: p.125) dateren de omgang midden 12de eeuw. Zie ook: Baylé 1997a: p.56-57. Hoewel de datering van Aversa voor de geschiedenis van het ontstaan en de verbreiding van het kruisribgewelf van betekenis is, is het belang daarvan voor de Doornikse kathedraal zo indirect dat hier afgezien kan worden van een uitgebreide behandeling van dit probleem. Mogelijk hebben al eerder experimenten met kruisribgewelven plaatsgevonden. Baylé 1997a: p.57.

¹¹⁰ Over de controverse reconstructie van zesdelige gewelven in Durham zie James 1983a: p.135-139.

¹¹¹ Rolland 1934a: p.12.

¹¹² Héliot 1956a: 15, 20; Héliot 1969a: p.42.

¹¹³ Cornet 1970a: p.133-134.

¹¹⁴ Baylé 1979a: p.67.

I.5.6.12.3A links: Saint-Martin-de-Boscherville, ancienne abbatiale Saint-Georges, koor (foto: wikimedia.org, Laifen).

I.5.6.12.3B midden links: Köln, St. Maria im Kapitol, oostpartij (foto: wikimedia.org, Kathleen Palnau).

I.5.6.12.3C midden rechts: Caen, ancienne abbatiale de La Trinité, noordelijke transeptarm (foto: wikimedia.org, Chatsam).

I.5.6.12.3D rechts: Mont-Saint-Michel, abbatiale Saint-Michel, zuidtransept (foto: flickr.com).

Het gebruik van spitse tongewelven is vrij zeldzaam in Noordwest-Europa, maar had in Bourgondië en Zuid-Frankrijk al een langere geschiedenis achter zich toen het in Doornik werd aangebracht. Bekende voorbeelden zijn de abdijkerk van Cluny III en de kathedraal van Autun. In West-Engeland kregen delen van de abdijkerken van Gloucester, Tewkesbury en Pershore eind 11de eeuw een tongewelf.¹¹⁵ Eerder al waren de transeptarmen van de kerk op de Mont-Saint-Michel met een tongewelf overwelfd (afb. I.5.6.12.3D).¹¹⁶ Interessant in het kader van de triconchale aanleg is de overwelfing van de rechte traveeën van de triconchale oostpartij van St. Maria im Kapitol: deze zijn namelijk ook door tongewelven overwelfd (afb. I.5.6.12.3B). Boeiend in dit verband is ook de kerk in Boscherville, waar in het koor de apsistravee voorafgegaan wordt door een tongewelf (afb. I.5.6.12.3A).

De keuze voor het spitse tongewelf in Doornik kan vooral verklaard worden uit de plaatsing tussen een torenpaar. Omdat de torens de zijwaartse krachten van het gewelf opvingen, werd een indrukwekkende en zware constructie mogelijk.¹¹⁷ Ten slotte was het tongewelf een goede keuze, omdat er, vanwege de flankerende torens, geen lichtbeukvensters in dit deel van het transept kwamen.

Het apsisgewelf

Het gewelf van de apsis van beide transeptarmen heeft een zeer ongebruikelijke vorm, waarbij dwarse, toelopende tongewelfjes rusten op zeer brede, ongeprofileerde ribben, die tegen de kruin van de diafragma-boog van de apsis rusten. De doorsnede van de tongewelfjes volgt de boog van de lichtbeukvensters. In tegenstelling tot de dubbeltravee en de travee tussen de torens zijn er in de opstand van de apsis geen sporen van een planwijziging te bespeuren. Integendeel, de overwelfing op ribben wordt voorbereid op het niveau van het triforium. De pijlers die de traveeën op dat niveau van elkaar scheiden, zetten zich op lichtbeukniveau voort als ribben in de vorm van boogsegmenten in waaivorm, waarop de gewelfkappen rusten. Vanwege het ontbreken van profielen bij de ribben is wel gedacht dat het apsisgewelf een soort noodoplossing was, maar er zijn geen concrete aanwijzingen dat een ander gewelf gepland was.

¹¹⁵ Fernie 2000a: p.157-159 (Gloucester), 162-164 (Tewkesbury).

¹¹⁶ Baylé 1997a: p.27, 52; Baylé 1997b: p.45-47. Zie Baylé (1997a: p.52-54) over tongewelven in Normandië.

¹¹⁷ Door de instabiliteit van de Brunintoren vertoont dit gewelf een forse verzakking aan de noordwestzijde.

I.5.6.12.4A links: Saint-Benoît-sur-Loire, abbatiale Saint-Benoît, koor (foto: wikimedia.org, Pymouss).

I.5.6.12.4B midden links: Conques, abbatiale Sainte-Foy (foto: wikimedia.org).

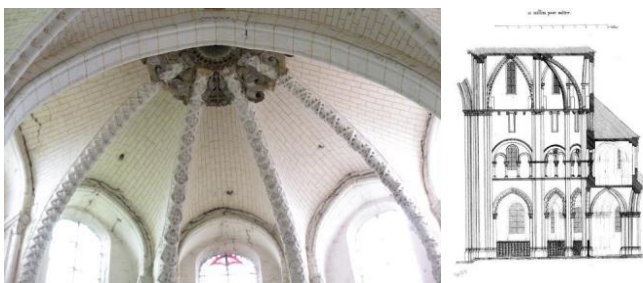
I.5.6.12.4C midden rechts: Caen, ancienne abbatiale de La Trinité, noordelijke transeptarm (foto: wikimedia.org, Chatsam).

I.5.6.12.4D rechts: Peterborough Cathedral Church of St Peter, St Paul and St Andrew, koor (foto: wikimedia.org, Diliff).

Ten behoeve van de overwelfing van de transeptapsiden had de bouwmeester van de kathedraal klaarblijkelijk de opdracht gekregen om een apsidiaal gewelf te realiseren in combinatie met een lichtbeuk en kwam zo tot deze ongebruikelijke oplossing.

Voor zover valt na te gaan, behoren de Doornikse apsisgewelven tot de oudste voorbeelden van de integratie van een lichtbeuk in een overwelfde apsis. Vensters in een apsisgewelf zijn bekend vanaf de 11de eeuw; het gaat dan om enkele zeer kleine exemplaren. Tegen het einde van de 11de en aan het begin van de 12de eeuw wordt bij enkele grotere kerken een koor met zowel een lichtbeuk als een halfronde apsisgewelf gerealiseerd (afb. I.5.6.12.4B). Het spectaculairste voorbeeld hiervan is de koorapsis van de abdijkerk van Saint-Benoit-sur-Loire (afb. I.5.6.12.4A). In Normandië kreeg de lichtbeuk een loopgang, zoals in de abdijkerk van La Trinité in Caen (afb. I.5.6.12.4C).

Het afzien van openingen in het apsisgewelf kan te maken hebben met het feit dat men over een voldoende groot aaneengesloten gewelfvlak wilde beschikken om een kalotschildering te kunnen aanbrengen, bijvoorbeeld een voorstelling van de *Maiestas Domini*. Een andere overweging die waarschijnlijk een rol heeft gespeeld, was de technische moeilijkheid om openingen in deze halfkoepels te realiseren zonder de stabiliteit van de constructie in gevaar te brengen. Een volwaardige lichtbeuk met een reeks van vensters wordt in deze tijd dan ook vooral gerealiseerd in niet overwelfde apsiden, zoals in de kathedraal van Norwich of de abdij van Peterborough (afb. I.5.6.12.4D).

I.5.6.12.5A links: Saint-Germer-de-Fly, ancienne abbatiale, koorgewelf (foto: Chatsam, wikimedia.org).

I.5.6.12.5B rechts: Saint-Germer-de-Fly, ancienne abbatiale, koor, doorsnede (uit: Woillez 1849a: planche VII).

In Engeland en Normandië werd vanaf de late 11de eeuw wel geëxperimenteerd met de overwelfing van een apsis met gebruikmaking van ribben. Begin 12de eeuw werd in de Saint-Georges in Boscherville een halfronde apsis met ribben opgetrokken.¹¹⁸ Ouder zijn twee Engelse voorbeelden van ribgewelven in nevenapsiden in Christchurch (circa 1090) en

¹¹⁸ Le Maho & Wasylszyn 1998a: p.29-30.

Tewkesbury (circa 1070), maar de schaal van deze gewelven is klein en de integratie betreft hier slechts de vensters van de nevenapsis en niet die van een lichtbeuk.

Ook de Doornikse apsisgewelven behoren tot de fase waarin met deze gewelfvorm werd geëxperimenteerd. De Doornikse oplossing met waaierende tongewelfjes werd al zeer snel verder uitgewerkt tot volwaardige apsidiale ribgewelven, zoals in de kathedraal van Sens en de abdijkerken van Saint-Denis en Saint-Germain-des-Prés (afb. I.5.6.12.5A & 5B).

Interessant is de apsisoverwelving van de abdijkerk van Saint-Germer-de-Fly uit het midden van de 12de eeuw. De rijkgedecoreerde ribben die uitwaaierende tongewelfjes dragen, rusten tegen de diafragmahoog die de opening van de apsis markeert.¹¹⁹

De gewelven en de dakstoelen

Een niet onbelangrijk punt voor de analyse van de transeptarmen is de wijze waarop de gewelven zich verhouden tot de dakstoelen. Zijn de dakstoelen eerst gebouwd, zoals soms gebeurt, waarbij vervolgens de gewelven geslagen werden? Of bouwde men eerst de gewelven? De gebruikelijke volgorde in de middeleeuwse kerkbouw was dat men eerst de dakstoel bouwde, zodat men vervolgens, beschermd door het dak, de gewelven kon slaan. Bovendien was er zo meer tijd, waarin de bouwmassa zich kon zetten.

Toch is voor het Doornikse transept de conclusie onontkoombaar dat de huidige dakstoelen pas na de bouw van de gewelven zijn vervaardigd, zo is hierboven al gebleken (zie § I.5.2.7).¹²⁰ Er zijn hiervoor meerdere belangrijke aanwijzingen.

De eerste is dat de vormen van de opeenvolgende dakstoelen rekening gemodelleerd zijn naar de eronder liggende gewelven. Zowel de dakstoel boven het vierdelige kruisribgewelf, als boven de apsis, houden rekening met de bolle vorm van deze gewelven. Dat kon alleen als de gewelven reeds gebouwd waren. Zeker bij het kruisribgewelf, dat aanvankelijk niet op deze wijze voorzien was, kon ook niet op de vorm van het gewelf geanticipeerd worden.

Het tweede argument is dat de dakstoelen deels op de ruïnen van de gewelven rusten.¹²¹ Bij beide dakstoelen werd, vanwege de grote overspanning gebruik gemaakt van een onderslagbalk, die op een poer rust, die op het gewelf staat. Dat is moeilijk denkbaar zonder dat de gewelven geslagen waren. De poer aan de zijde van muur van de vieringtoren is op het gewelf gebouwd, maar vervolgens ten dele opgenomen in de muur van de vieringtoren.

Aangezien de dendrochronologische datering van de kappen 1138d-1146d is, betekent dit dat de gewelven niet veel later dan omstreeks 1140-1145 gebouwd kunnen zijn, mogelijk iets eerder, aangezien de laatste ring van de onderslagbalk boven het gewelf tussen de torens aan de zuidzijde 1137d als datering heeft.¹²²

Nadat de gewelven gebouwd waren, werd er verder gebouwd aan de vieringtoren.

5.6.13 De vieringtoren

Opvallend aan de Doornikse viering is de rechthoekige plattegrond waarvan de transeptarmen de lange zijden vormen en het schip, evenals het koor, de korte. Deze afwijkende, rechthoekige vieringvorm is ontstaan, doordat de middenbeuk van het transept breder is dan die van het schip als gevolg van de planwijziging voor een nieuwe oostpartij.

De vier vieringpijlers zijn aan de zijde van de viering identiek van doorsnede, maar het niveau waarop zij de diafragmabogen van de aangrenzende bouwdelen ontvangen, verschilt. De

¹¹⁹ Over Saint-Germer-de-Fly: Henriët 1985a: p.93-142. Bideault & Lautier 1987a: p.293-310.

¹²⁰ Deze conclusies zijn gebaseerd op het onderzoek, zoals vervat in: Genicot 2006a.

¹²¹ Genicot 2006a: p.12.

¹²² Genicot 2006a: p.14.

kapitelen van de diafragmabogen bevinden zich aan de zijde van het schip op een lager niveau dan aan de zijde van de beide transeptarmen. Aan de koorzijde is de situatie veranderd door de bouw van het 13de-eeuwse koor, waarvoor de diafragmahoog in de oostwand van de viering op een veel hoger niveau kwam te liggen. De hoogte van de oorspronkelijke diafragmahoog is echter nog te herkennen, omdat de astragalen van de kapitelen daar nog aanwezig zijn. Deze bevinden zich op dezelfde hoogte als de aangrenzende kapitelen die de diafragmabogen van de transeptarmen dragen (afb. I.5.6.13.1A).

De kapiteelzone van de viering illustreert in een notendop de bouwgeschiedenis van de kathedraal: van het lagere schip en de hogere oostpartij, waarvan het koor in de 13de eeuw werd vervangen, zijn alle astragalen en de meeste kapitelen bewaard.

I.5.6.13.1A links: noordoostelijke vieringpijler met de astragaal van de oorspronkelijke diafragmahoog naar het koor (foto: JW).

De vieringtoren zelf vertoont een grote mate van constructieve samenhang. Wel valt op dat de profilering van het eerste en het tweede niveau van de toren zowel in het inwendige als aan het uitwendige verschilt. Het eerste niveau kent dankzij het gebruik van rondstaafprofielen en colonnetten een rijkere decoratie dan het tweede niveau. Toch lijkt er geen sprake te zijn van een cesuur tussen de twee niveaus, omdat de diepe afzaten van de vensters van het tweede niveau aan de binnenzijde veel lager komen dan de grens tussen de twee niveaus aan de buitenzijde, wat veronderstelt dat beide tot dezelfde campagne behoren. De toegang vanuit de zolder van het transept tot de vier loopgangen die op het eerste vensterniveau rond de hoeken van de vieringtoren lopen, is coherent en laat zien dat de vieringtoren en de kappen van het transept op elkaar afgestemd zijn.¹²³

Dankzij de dendrochronologische analyse van de spits van de vieringtoren weten we dat het hout hiervoor in de jaren 1148-1158 is gekapt en, volgens de gewoonte van die tijd, spoedig daarna is gebruikt.

¹²³ Idesbald Le Maistre d'Anstaing (1842-1843a: I, p.40) en Bruno Renard (1851a: p.5) meenden dat het transept oorspronkelijk lager was geweest en dat door een verhoging van de kap aan beide zijden van de vieringtoren de onderste arcade aan de buitenzijde van de toren ten dele aan het zicht onttrokken was. Zij werden in hun mening gevolgd door Paul Rolland (1934a: p.18-21), Raymond Lemaire (1943a: p.69) en Pierre Héliot (1956a: p.16; 1969a: p.43). Joseph Cornet (1970a: p.137-139) wees er echter op dat de wijze waarop en de plaats waar wenteltrappen en loopgangen toegang bieden tot de zolder van het transept voldoende aantoont dat er vóór de bouw van de huidige transeptgewelven en -kappen geen andere, lagere gewelven en kappen zijn geweest.

5.6.14 De vrijstaande delen van de flankerende transepttorens

Bij de beschrijving van de vier transepttorens (afb. I.5.6.14A-14D) zijn de formele en de bouwhistorische eigenaardigheden van deze bouwdelen al aan de orde gekomen. Afgezien van de Sint-Janstoren kan geconcludeerd worden dat de transepttorens in diverse fases in een tijdsbestek van meerdere decennia tot stand kwamen. Het lagere deel van de Mariatoren is waarschijnlijk het oudste (zie § I.5.1.1.2).

Terwijl de hoofdvorm bij iedere toren gelijk bleef, waren er aanpassingen in het aantal openingen, in de venstervormen, het lijstwerk en de bouwsculptuur. De verschillen daarin zijn de beste indicatie voor de verschillende horizontaal gerichte, door waterlijsten van elkaar gescheiden bouwcampagnes.

Op basis van de bouwsculptuur kan voor de torens de volgende chronologie worden aangehouden. De Sint-Janstoren werd als eerste voltooid, waarschijnlijk al vrij snel nadat de noordelijke transeptarm gereed was, waarbij de detaillering aansluit bij die van de vieringtoren. Waarschijnlijk dateert de Sint-Janstoren uit circa 1150. In de decennia daarop werden de andere drie torens voltooid: eerst de Mariatoren, daarna de Brunintoren en uiteindelijk de Parochietoren, waarvan de hoogste niveaus pas aan het begin van de 13de eeuw gereedkwamen.¹²⁴

I.5.6.14.1A links: Mariatoren (foto: JW).

I.5.6.14.1B midden links: Sint-Janstoren (foto: JW).

I.5.6.14.1C midden rechts Brunintoren (foto: JW).

I.5.6.14.1D rechts: Parochietoren (foto: JW).

5.6.15 Een dynamische bouwwerf

Uit de analyse van de verschillende bouwhistorische knooppunten in het transept blijkt dat zich tijdens de bouw vele aanpassingen hebben voorgedaan, maar dat slechts een deel daarvan betrekking heeft op een ingrijpende wijziging. Het is duidelijk dat op meerdere momenten de plannen voor reeds in gang gezette bouwactiviteiten zijn aangepast

Alles wijst erop dat de veranderingen van het concept en kleinere aanpassingen van de plannen elkaar in een hoog tempo zijn opgevolgd. Zo vertoont de bouwsculptuur in het

¹²⁴ Zie § I.5.6.17.

transept een vrij grote eenheid, die pleit voor een vlotte voortgang van de werkzaamheden. De kapitelen zijn bijna allemaal uitgevoerd in een type met eenvoudige voluten en vrij ondiep reliëf. In tegenstelling tot het schip, waar veel ojiefprofielen voorkomen, bestaat het lijstwerk van het transept vooral uit simpele kwartholle en afgeschuinde profielen, waarvan de productie goedkoper en vooral sneller was. De schematische en sobere decoratie van de bovenste bouwlagen van het schip en van het transept kan het gevolg zijn geweest van de grote tijdsdruk die op de werkzaamheden stond: er kon niet gewacht worden op de tijdrovende realisatie van verfijnde kapitelen en lijstwerk, zoals die voor het schip gemaakt waren.

De vele aanpassingen die het transept kent, wijzen er ook op dat bij de bouw ervan veel geëxperimenteerd is. Men kan zich zelfs afvragen of er wel constant een *magister operis* aanwezig was, die erover waakte dat de plannen werden uitgevoerd zoals ze waren gepland.

5.6.16 Samenvatting van de bouwgeschiedenis: de relatieve datering

In grote lijnen is het transept symmetrisch van opzet: de noordelijke en de zuidelijke transeptarm zijn elkaars spiegelbeeld. Bij nadere bestudering bleek echter dat er tal van kleinere en grotere verschillen zijn, zowel in de plattegrond als in de opstand.

In de traveeën van de westelijke transepttoren bevinden zich cruciale aanwijzingen voor de bouwgeschiedenis van de kathedraal. Hier sluiten twee systemen op elkaar aan. Aan de ene zijde volgen de traveeën grotendeels de opzet van het vroeg-12de-eeuwse schip, aan de andere zijde dicteert de opzet van de enkele decennia recentere 12de-eeuwse oostpartij de vormgeving. De overbrugging tussen deze twee systemen vindt plaats in en rond de westelijke torensoekels. Toch is er slechts op enkele plaatsen werkelijk sprake van onderbrekingen in het metselwerk, die wijzen op een planwisseling. Het zijn vooral de gewijzigde maten, volumes en vormen die opvallen. Dat maakt het aannemelijk dat de veranderingen waartoe besloten werd tijdens de bouw, werkende weg gerealiseerd werden, zonder dat het werk eerst was stil gelegd of dat geplande bouwdelen eerst volledig voltooid waren. Ook krijgt men sterk de indruk dat op tal van plaatsen nogal pragmatisch en soms zelfs improviserend te werk is gegaan. Dat zou erop kunnen duiden dat er geen nauwkeurige plannen en tekeningen waren waarop de gecompliceerde architectuur van de oostpartij helder was vastgelegd.

Het is de vraag wat deze verschillen kunnen zeggen over de bouwgeschiedenis van het transept. Bij de analyse ervan kunnen drie niveaus onderscheiden worden.

Het *eerste niveau* dat bepalend is voor de hoofdvorm van het gebouw, is dat van het concept: welke verschillen, onregelmatigheden en afwijkingen wijzen op een verandering van het concept?

Het *tweede niveau* betreft de chronologie (de relatieve datering) en de (absolute) datering. De primaire vraag in dit verband is op welke indicaties de bouwchronologie kan worden gebaseerd.

Het laatste en *derde niveau* betreft de praktische uitwerking van het bouwplan. Welke aanpassingen werden tijdens het werk gerealiseerd, bijvoorbeeld omdat er in het plan geen of onvoldoende rekening was gehouden met de praktische uitvoering?

Een voorbeeld van het laatste is het gewelf van de tweede travee van de vestibule van het zuidportaal. Dit is hoger geplaatst dan het aangrenzende gewelf en de reden hiervan ligt in het oplopende terrein aan die zijde van de kathedraal. Een voorbeeld van de invloed van de overstap van het ene op het andere concept wordt zichtbaar in het gebruik van kleine hoekconsoles om het gewelf in deze vestibule te steunen in plaats van het gebruik van pilasters met flankerende colonnetten die in de vestibule aan de noordzijde voor dit doel al

waren aangebracht. In de nieuwere plannen voor het transept zijn de pilasters met flankerende colonnetten namelijk niet meer gebruikt.

Drie concepten

Uit het onderzoek van het transept volgt dat er ten minste op twee momenten sprake moet zijn geweest van een wijziging van het concept. Aanvankelijk was een transept voorzien volgens de uitgangspunten van het schip (concept 1). Een eerste verandering betrof de keuze om het transept te overwelven (concept 2). Een tweede, radicale verandering leidde tot de bouw van de klaverbladaanleg met de vijftorengroep (concept 3). Weliswaar werd vervolgens ook nog besloten tot een ander type overwelving, maar deze relatief ondergeschikte aanpassing hield slechts in dat de reeds geplande overwelving op een andere manier werd uitgevoerd. Deze bouwphase wordt niet als een apart concept beschouwd. Hieronder worden de drie concepten samengevat, waarbij eerst het concept wordt geschetst en vervolgens, in *cursief*, de voortgang van de uitvoering.

Transept concept 1: een monumentale aanzet

De eerste bouwphase betreft een transept dat hoorde bij het vroeg-12de-eeuwse schip. Voorzien was een ver uitstekend transept met zijbeuken en galerijen, een vierdelige opstand en een houten plafond. In de oksels van de zijbeuken van schip en transept waren enkellaagse vestibules met een monumentaal (zij)portaal gepland. Het transept moest bekroond worden door een vieringtoren. Hoe de kopgevels van het transept er in dit plan uitzagen, is niet met zekerheid te zeggen. Het is waarschijnlijk dat tegen de inwendige gevel een galerij was voorzien, mogelijk in de vorm van een open platform, zoals bij de westpartij van de kathedraal.

Case 1. *Van dit concept is een deel gerealiseerd aan de westzijde van het transept, waarbij de uitvoering aan de noordzijde verder is gevorderd dan aan de zuidzijde. Aan de noordzijde werd een vestibule van twee traveeën gerealiseerd met in de noordgevel een rondboogportaal met drie archivoltten. Aan de zuidzijde werd alleen de aanzet van de eerste travee van de vestibule gebouwd.*

Van de westelijke zijbeuk van het transept werden zowel aan de noord- als aan zuidzijde de pijlers gebouwd, waaronder het deel van de vieringpijlers op zijbeukniveau. De galerij van het schip was op dat moment nog niet tot aan de viering voltooid.

Transept concept 2: plannen voor overwelving

Tijdens het werk aan de westzijde van het transept werd besloten tot een aanpassing van de plannen. Deze bestond erin de galerijen en de middenbeuk van het transept te overwelven. Voor de middenbeuk werden een dubbele travee met een zesdelig ribgewelf (naast de viering) en een enkele travee met vierdelig kruisribgewelf (tegen de kopgevel) voorzien. Hiertoe werd de opstand van het transept versterkt. Omwille van het nieuwe galerijgewelf en de integratie van de galerijpijlers in het wandsysteem dat het gewelf moest voorbereiden, kregen de pijlers op de westgalerij een kruisvormige grondslag, zodat colonnetten geplaatst konden worden ten behoeve van de gordelbogen en gewelfribben.

Case 2. *Terwijl de werkzaamheden aan de westzijde van het transept voortgingen, werden ze aangepast aan de nieuwe plannen. De pijlers en het gewelf van de westelijke transeptzijbeuk werden opgetrokken met een doorlopende halfzuil en twee in plaats van drie archivoltten. De hoek van de galerij van het schip en het transept werd gebouwd en overwelfd, evenals de ernaast gelegen travee van de westelijke transeptgalerij. Aan de zuidzijde werd nog niet verder gebouwd aan de voltooiing van de vestibule en was men nog niet begonnen met het oprichten van het zuidportaal.*

Transept concept 3, fase 3a: de triconchale aanleg en de vijftorengroep

Korte tijd na het besluit om het transept te overwelven, werd opnieuw besloten tot een planwijziging, die ditmaal veel ingrijpender was. Dit leidde tot het derde concept voor dit deel van de kerk: een nieuwe oostpartij met een triconchale plattegrond waarop een vijftorengroep werd gepland. Deze planwijziging voor de oostpartij behoorde tot een meer omvattend plan waarin ook het concept van de westpartij veranderde: daar werd de bouw aan de geplande tweetorenfaçade gestopt. Alvorens de werkzaamheden aan het transept te hervatten, voltooide men eerst het gehele schip en, met een aangepast plan, de westpartij. In plaats van de monumentale tweetorenfaçade kreeg de geveltop van de westfaçade aan weerszijden twee kleine traptorens. Tijdens deze campagne verrezen ook het resterende deel van de westelijke vieringpijlers en de diafragmaboog tussen schip en viering.

De twee westelijke torens van de nieuwe vijftorengroep kregen een plaats boven de derde zijbeuktravee, waarvan de pijlers reeds gedeeltelijk gebouwd waren. Omdat deze traveeën niet voorbereid waren om de last van de torens te dragen, werd de omliggende bouwmassa aanzienlijk versterkt. Op de entreehallen kwam een verdieping met een gewelf dat de westzijde van het transept met de nieuwe torens kon schoren. In samenhang hiermee kregen de zijportalen een monumentalere uitstraling door middel van een bekronende driepasboog. De nieuwe opstand van de oostpartij werd gebaseerd op de opstand van de nieuwe apsiden met een veel hogere scheiboogarcade dan in het schip. Dit vroeg om aanpassing van de al gerealiseerde lagere westelijke opstand van de middenbeuk. Om de niveaus van het schip aan te laten sluiten op die van de oostpartij werd in de westwand zowel een nissenzone als een echt triforium gepland. Voor de overwelving van het rechte deel van het transept werd nog steeds voor iedere arm uitgegaan van een zesdelig en een vierdelig kruisribgewelf.

Fase 3a. *In de derde fase werd het grootste deel van de nieuwe oostpartij gebouwd met uitzondering van de gewelven. Aan de westzijde kregen de vestibules een zaal op de verdieping die overwelfd werd: aan de noordzijde een tongewelf en aan de zuidzijde een half tongewelf. Tot dezelfde campagne behoorde de voltooiing van het aangepaste noordportaal en de bouw van het zuidportaal. Al deze werkzaamheden vonden plaats in samenhang met de aanpassing van de onderbouw van de westelijke torens en de aansluiting op de apsiden. In deze fase werd eerst aan de zuidzijde gewerkt, waar de werkzaamheden soms een wat experimenteel karakter hebben. Aan de noordzijde is de opbouw en de onderlinge aansluiting van de verschillende elementen soepeler. Na een minder geslaagde poging aan de zuidzijde om de trap een aparte traptoren te geven, werd besloten om deze aan de noordzijde in het torenlichaam zelf onder te brengen.*

Op de galerijarcade van de westelijke transeptopstand werden achtereenvolgens een nissenzone en een triforium gebouwd om het hoogteverschil tussen en de gewijzigde indeling van de oude en de nieuwe opstand te overbruggen.

De gewelven en de lichtbeuk van de dubbeltravee en het gewelf van de travee tussen de torens moesten nog gebouwd worden, evenals de vrijstaande delen van de vijf torens.

Transept concept 3, fase 3b: aangepaste overwelving en lichtbeuk

Terwijl de realisatie van het concept van een triconchale aanleg met vijftorengroep volgens plan vorderde, werd besloten om een andere overwelving te bouwen over het rechte deel van de brede middenbeuk. Tussen de torens kwam een spits tongewelf in plaats van een vierdelig kruisribgewelf en over de dubbeltravee werd een vierdelig kruisribgewelf geslagen. In samenhang met de nieuwe overwelving kreeg de dubbeltravee een aangepaste lichtbeuk met een dubbelvenster in het midden. De halfzuil van de centrale deelpijler van deze travee werd boven het triforium niet voortgezet. Deze derde planwijziging, die de vierde bouwphase van het transept inluit, is vergeleken met de eerdere planwijzigingen van ondergeschikt belang. Er is hier geen sprake van een wijziging van het concept.

Fase 3b. *In de vierde fase werd de overwelving van het rechte deel van het transept gerealiseerd samen met de lichtbeuk van de dubbeltravee en vervolgens in een aantal opeenvolgende bouwcampagnes de vieringtoren, de Sint-Janstoren, de Mariatoren, de Brunintoren en de Parochietoren. Weliswaar strekte de voltooiing van deze fase zich over meer dan een halve eeuw uit, maar de aanpassingen in de plannen betroffen vooral decoratieve aspecten en betekenden geen verandering van het concept.*

Binnen de drie concepten (1, 2, 3) of binnen de vier fases (1, 2, 3a, 3b) zijn er talrijke momenten geweest waarop besloten werd tot kleine wijzigingen in de bouw. Vooral bij de analyse van de westzijde van het transept zijn deze uitgebreid gesignaleerd. Zij zijn betekenisvol vanuit het oogpunt van de bouwchronologie, maar niet voor het concept van de kathedraal als zodanig. Wat dat laatste betreft is boven alles de overgang naar het derde concept van belang. Die markeert het moment waarop besloten werd de tweetorenfaçade aan de westzijde op te geven en te kiezen voor de drieapsidenaanleg en de vijftorengroep aan de oostzijde.

5.6.17 De bouwtijd van de kathedraal: de absolute datering

Schriftelijke bronnen voor de datering van de kathedraal zijn er nauwelijks, zo bleek eerder. De twee vermeldingen uit het midden van de 12de eeuw, die van de *nova fabrica* in 1141 en de wijding van de kathedraal in 1171, geven geen uitsluitsel over de toestand van het gebouw op dat moment (zie Inleiding § 5).

Vergelijking van de architectuur met die van andere kerken ten behoeve van een datering is lastig, omdat de meeste contemporaine kerkgebouwen in deze regio ofwel verdwenen zijn, ofwel onvergelijkbaar zijn vanwege hun (veel) lagere status en architectonische kwaliteit. Vergelijking met voor dit doel relevante sacrale architectuur elders wordt bovenal bemoeilijkt door de uitzonderlijkheid van het bouwconcept en de schaal van de westpartij.

Op het gebied van de bouwdecoratie is wel vergelijking mogelijk met het oog op concrete bouwdata. Zo is een aantal kapitelen in de vestibules van de westpartij en tegen de buitenmuur van de zijschepen nauw verwant met kapitelen in Normandië uit de laatste decennia van de 11de eeuw. Voor de kapitelen van het schip zijn er vergelijkbare voorbeelden in Fécamp en Atrecht uit het begin van de 12de eeuw. Een begin van de werkzaamheden aan de westpartij en de buitenmuren van het schip kan mede daarom rond 1100 gesitueerd worden (zie § I.3.8).

Uit het archeologisch onderzoek kan met grote waarschijnlijkheid geconcludeerd worden dat bisschop Radboud in 1098 in de 11de-eeuwse voorganger van de huidige kerk werd begraven (zie § II.6.9). Als de bouw van de nieuwe westpartij en het schip toen al gestart waren ten westen van de toenmalige Onze-Lieve-Vrouwekerk, dan was deze bouw nog in een zeer pril stadium.

Dankzij het bouwhistorische en dendrochronologisch onderzoek van de dakstoelen van het transept is bekend dat de dakstoelen van het rechte deel van de transeptarmen na de overwelving gerealiseerd zijn. Het hout hiervoor werd in de jaren 1138-1146d gekapt. Het hout voor de monumentale spits van de vieringtoren werd tussen 1148 en 1158d geveld. Aangezien deze dakstoelen behoren tot de laatste fase van het transept, kan geconcludeerd worden dat de middenbeukgewelven van het transept omstreeks 1140 geslagen werden en de vieringtoren rond het midden van de eeuw werd opgetrokken. In de decennia daarvoor werd het grootste deel van het nieuwe concept voor het monumentale transept en het koor ten uitvoer gelegd. Daarvan is gebleken dat het in een hoog tempo moet zijn gedaan. In samenhang met een begin van de bouw van het schip rond 1100 is het aannemelijk dat tegen

1120 besloten moet zijn tot de radicale wijziging van de oostpartij. Het besluit om aangepast te overwelfen kan omstreeks 1130-1135 zijn genomen.

De voltooiing van de vier transepttorens zou in een veel rustiger tempo plaatsvinden. Nadat de Sint-Janstoren al omstreeks 1150-1160 was voltooid, werden in de decennia daarna de laatste geledingen van de andere torens gebouwd. Als eerste die van de Mariatoren en vervolgens die van de Brunintoren. De bovenste geledingen van de Parochietoren kwamen begin 13de eeuw gereed.

1.5 Het transept

6 Het 12de-eeuwse koor

6.1 Inleiding

In de huidige situatie heeft de Doornikse kathedraal een 12de-eeuws transept en een 13de-eeuws koor. Het huidige koor verving in de jaren 1242-1256 zijn voorganger.¹ In het voorafgaande hoofdstuk is beschreven dat er aan de oostzijde van het transept tal van bouwsporen zijn. Hieronder zal blijken dat een belangrijk deel daarvan behoort tot een koorpartij die onderdeel was van één grote 12de-eeuwse oostpartij.

6.2 Historiografie

Lange tijd heeft de vraag of er in de 12de eeuw daadwerkelijk een bij het transept behorend koor was gebouwd de architectuurhistorici beziggehouden. Zo waren Élie Lambert en Georges Gaillard van mening dat het koor dat in 1242 plaatsmaakte voor nieuwbouw, een 11de-eeuwse constructie betrof, die in 1070 was gewijd. Andere auteurs veronderstelden dat er in de tweede helft van de 12de eeuw wel met de bouw van een nieuw koor was begonnen, maar twijfelden of dit wel compleet gebouwd was.² De meest gangbare opvatting was dat het koor van de 12de-eeuwse kathedraal onder bisschop (1192-1203) Stephanus voltooid werd.³

Mogelijke overblijfselen van de voorganger van het huidige 13de-eeuwse koor komen in de historiografie al vroeg ter sprake. Jean Cousin schreef in de 17de eeuw dat het oude koor kwam tot de plaats waar de koperen lezenaar met een beeld van Mozes stond.⁴ Waar deze lezenaar zich in de 17de eeuw exact bevond, is niet bekend, maar waarschijnlijk was dit op de plaats van de middeleeuwse koorlezenaar, op de grens van de vijfde en zesde travee van het koor (bijna 30 meter ten oosten van de triomfboog).⁵

In de 19de eeuw kwam in het koor een deel van een fundering tevoorschijn bij het wegnemen van de vloer. Le Maistre d'Anstaing meldde daarop dat de voorgangerbouw ongeveer een derde van de lengte van het huidige koor had, maar spreekt ook over circa de helft van de huidige lengte.⁶ Volgens Renard kwam het koor tot en met de vierde travee.⁷ Cloquet meende dat het koor 30 of 38 meter diep was.⁸

Toen tijdens het Archeologisch Congres van 1921 in Doornik stemmen opgingen om te zoeken naar de resten van een mogelijke crypte, wees Eugène Lefèvre-Pontalis erop dat men dan direct naar het Romaanse koor kon zoeken.⁹ Het onderzoek naar de crypte – uitgevoerd door een wichelroedeloper – leidde niet tot enig serieus resultaat. Naar het koor werd niet gezocht. Dehio en Von Bezold tekenden, waarschijnlijk op basis van hun interpretatie van de studies van

¹ Deléhouzée & Westerman 2013a: p.195-199.

² Lambert 1953a: p.85; Gaillard 1958a: p.52; Rolland 1934a; Warichez 1934-1935a: p.14.

³ Cornet 1970a: p.179-182. Héliot 1969a: p.15.

⁴ « Où est de présent le Moysse de cuivre, auquel on chante l'épître és jours fériaux. d'autant que de nostre temps quand on a cuidé enterrer quelqu'un, l'on a trouvé un peu plus outre à costé, une sorte de puits profond avec de l'eau. » Cousin.1868a: III: p.163, 170. "Waar zich tegenwoordig de koperen [lezenaar met een beeld van] Mozes bevindt, alwaar men op weekdagen het epistel zingt. Te meer daar wanneer men daar recent iemand wilde begraven, men iets naar buiten aan de zijkant een soort diepe put met water heeft gevonden." Voorbeelden voor Mozes-afbeeldingen op lezenaars: in Brugge Carmelietenkerk (14de eeuw) en Mechelen (Sint-Rombaut) in: Van Doorslaer 1922a: p.123, 161.

⁵ Pycke 2003a: p.139.

⁶ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.46-47

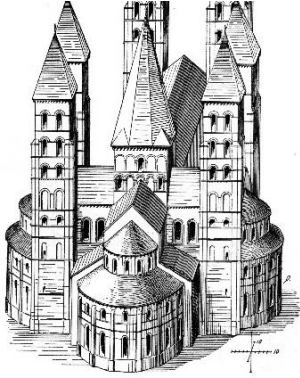
⁷ Renard 1852a: p.14.

⁸ Cloquet 1912a: p.285; Cloquet 1906a: p.174.

⁹ Saintenoy 1921a: p.9.

I.6 Het 12de-eeuwse koor

Renard en Le Maistre d'Anstaing, een reconstructie van het 12de-eeuwse koor (afb. I.6.1A).¹⁰ Deze gaat uit van een recht en enigszins verhoogd koorgedeelte, waarop een apsis met omgang aansluit. Koortorens of koortraptorens ontbreken.

I.6.1A links: Georg Dehio & Gustav Von Bezold, reconstructietekening van de kathedraal, detail (Dehio & Von Bezold 1891-1901a: pl. 212).

Paul Rolland stelde in het midden van de jaren '30 een reconstructie van het 12de-eeuwse koor voor op basis van de architectuur het transept: een apsis met omgang geflankeerd door twee torens. In het verlengde van de as van het koor reconstrueerde hij een omgangskapel (afb. III.5.1.9C & 9D). Het koor zou op dezelfde wijze als het transept overwelfd zijn met een apsis met ribgewelf, een spits tongewelf tussen de torens en een groot kruisribgewelf boven een dubbeltravee tegen de vieringtoren.¹¹ Over de koortorens merkte hij op: "[...] hun aanwezigheid is vooral een kwestie van logica, want de plattegrond van het koor moet exact gelijk zijn geweest aan die van de transeptarmen." Rolland hield er wel rekening mee dat de twee koortorens nooit voltooid waren.¹² Raymond Lemaire achtte het onwaarschijnlijk dat een met beide transeptarmen vergelijkbare koorpartij (met torens) afgebroken zou zijn ten behoeve van het 13de-eeuwse koor.¹³ Pierre Héliot volgde de opinie van kanunnik Lemaire en meende dat het feit dat de westtorens niet voltooid waren ook een indicatie was dat er geen koortorens waren gebouwd.¹⁴ Na een zorgvuldige analyse van de bouwhistorische sporen kwam Joseph Cornet tot de conclusie dat het 12de-eeuwse koor inderdaad gebouwd was en in opstand sterk geleken moet hebben op de transeptarmen. Cornet liet zich niet uit over de aanwezigheid van flankerende torens of de vorm van de koorsluiting. Wel maakte hij nog melding van enkele "recente proefboringen" die geen informatie opleverd hadden over het oude koor.¹⁵

6.3 De oostzijde van de vieringtoren

Van buiten oogt de vieringtoren laag en massief ten opzichte van de andere torens (afb. I.6.2A). In het interieur heeft de vieringtoren echter een bijzonder ijle werking en is goed zichtbaar hoe hoog dit bouwdeel is (afb. I.6.2B). De aanwezigheid van de 12de-eeuwse vieringtoren is een

¹⁰ Dehio & Von Bezold 1891-1901a: II, Cap 15, Tafel 212.

¹¹ Rolland 1934a: p.12-16.

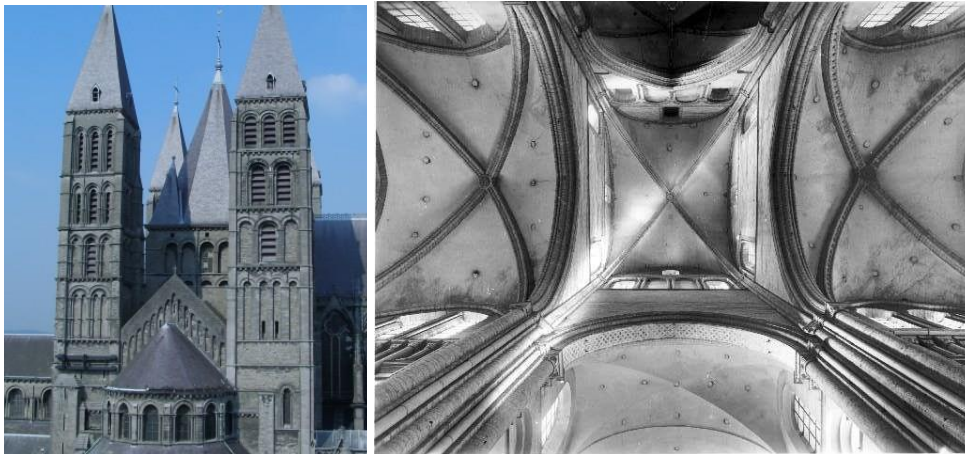
¹² Rolland 1937a: p.239-240.

¹³ Lemaire 1952a: p.146.

¹⁴ Héliot 1969a: p.33, 44.

¹⁵ Cornet 1970a: p.151-157.

belangrijk argument voor de aanwezigheid van het koor: vanuit constructief oogpunt is het moeilijk denkbaar dat de bouwers van de kathedraal het risico zouden hebben genomen deze vieringtoren op te trekken zonder reeds gerealiseerde, substantiële steun aan de oostzijde. Tevens is het vrijwel uitgesloten dat – voordat met de 12de-eeuwse klaverbladaanleg werd gestart – zich op de plaats van het koor al een ouder bouwwerk van een dergelijke hoogte bevond dat de vieringtoren had kunnen schragen.

I.6.2A links: transept, zuidzijde, gezien vanaf het belfort (foto: JW).

I.6.2B rechts: zicht in de vieringtoren (foto: KIK-IRPA, B15057).

Het was constructief ook wezenlijk dat de vieringtoren een zo stabiel mogelijk basis kreeg. Omwille van de langzame zetting van de forse bouwmassa in Doornikse steen werd de oostpartij, evenals het schip, over de gehele omtrek in horizontale lagen opgetrokken.¹⁶ Al eerder bleek dat de verschillende delen van het triforium van de oostpartij dezelfde stilistische kenmerken vertonen, wat laat zien dat deze zone in één en dezelfde campagne tot stand is gekomen. Omdat dit alles wijst op een gelijktijdige bouw van de gehele oostpartij, kan geconcludeerd worden dat het 12de-eeuwse koor grotendeels gereed was bij de bouw van de vieringtoren.

, is te zien

Aan de oostzijde van de vieringtoren is boven de gewelven, onder de 13de-eeuwse dakstoel, te zien waar het 12de-eeuwse koor aan de vieringtoren grensde: hier loopt de nok van de 12de-eeuwse dakstoel van het koor (afb. I.5.4.3A). De nok hiervan bevond zich lager dan die van de dakstoel aan de zijde van de transeptarmen. Dit laat zich verklaren uit het feit dat het 12de-eeuwse koor minder breed was dan de beide transeptarmen, zodat – bij een gelijke dakhelling – de nok van het koordak lager uitkwam. De breedte van het koor werd namelijk bepaald door de breedte van het schip, waardoor de vieringtoren een rechthoekige plattegrond kreeg. Omdat de nok van het 12de-eeuwse koor lager lag dan die van de transeptarmen, was er geen doorgang mogelijk van de lagere loopgang in de vieringtoren naar de dakstoel van het koor. Aan de transeptzijden is dit wel mogelijk, omdat de nok van de dakstoel daar hoger ligt. Het ontbreken van een doorgang vanuit de vieringtoren betekent dat er in het 12de-eeuwse koor ten minste één trap moet zijn geweest. Deze trap startte in ieder geval vanaf het niveau van de lichtbeuk, waarvan de loopgang aan de buitenzijde wel via het transept bereikbaar was. Dit zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een of meer koortorens of koortraporens (zie § I.6.7).

¹⁶ Met dank voor deze vriendelijke mededeling aan Laurent Deléhouzée die onderzoek heeft verricht naar de bouw van het 12de-eeuwse koor. Voor details wordt verwezen naar zijn toekomstige publicatie.

6.4 De opstand van het 12de-eeuwse koor

Naast de dakmoet tegen de vieringtoren bevat ook de oostzijde van het transept op een aantal andere plaatsen aanwijzingen voor een reconstructie van de opstand van het 12de-eeuwse koor. De bouwsporen bevinden zich in de regel spiegelbeeldig aan de noord- en aan de zuidzijde van de viering. Het gaat om de volgende plekken: (1) ter plaatse van de ingang tot de koorzijbeuken vanuit het transept, (2) aan de vieringpijlers en tegen de oostzijde van de vieringtoren en (3) in de oostelijke transepttorens.

De oostwand van het transept ter hoogte van de koorzijbeuken

(1) De oostwand van de dubbeltravee in de beide transeptarmen telt thans drie niveaus (afb. I.6.3A): de toegang tot de zijbeuk van het koor in de vorm van een grote spitsboog, het triforium en de lichtbeuk. Het muurwerk aan weerszijden van en boven de grote spitsboog bevat meerdere bouwsporen. Nabij de samengestelde pijlers, die de grote transepttravee loopt, bevindt zich een scherpe verticale bouwnaad (afb. I.6.3C). Aan de bovenzijde daarvan bevindt zich een ingemetseld kapiteel. Vooral aan de zuidzijde is dit nog goed zichtbaar (afb. I.6.3B), maar ook aan de noordzijde zijn er overblijfselen. Dit kapiteel bevindt zich op dezelfde hoogte als de kapitelen in de aangrenzende travee, daar waar zich de muurschilderingen bevinden. Enkele meters boven het kapiteel is opnieuw een strakke, verticale bouwnaad zichtbaar, zowel tegen de pijler van de oostelijke transepttoren als tegen de vieringpijler. Deze naad sluit aan op de geboorte van een incomplete rondboog, die zich in het metselwerk aftekent. Boven de huidige spitsboogopening naar de koorzijbeuk zijn deze rondboogfragmenten, die elk nog twee-derde van een rondboog beslaan, naast elkaar zichtbaar: de aanzet is bewaard bij de hoekpijlers van de dubbeltravee. Ook hier zijn de resten van een ingemetseld kapiteel te zien. Deze bevinden zich ongeveer op dezelfde hoogte als de kapitelen van de galerijen van de transeptapsiden.

I.6.3A links: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde (foto: JW).

I.6.3B midden: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, aanzet van boogprofiel in het metselwerk naast de vieringpijler (foto: JW).

I.6.3C rechts: zuidelijke transeptarm, dubbeltravee, oostzijde, bouwnaad naast de vieringpijler onder het kapiteelfries van de 13de-eeuwse pijler (foto: JW).

De bouwsporen laten zien hoe de spitsboogingang van de 13de-eeuwse kooromgang is uitgebroken in de oostwand van het transept: in deze wand bevonden zich oorspronkelijk tweemaal twee scheibogen boven elkaar die paarsgewijs openingen vormden op de zijbeuk en de galerij van het transept. Beide traveeën werden waarschijnlijk van elkaar gescheiden door een

pijler op kruisvormige grondslag met doorlopende halfzuil, zoals tegen de westwand van het transept (afb. I.5.3.5A). Een aanwijzing hiervoor biedt de centrale pijler van het triforium, waar het middendeel aan de zijde van de middenbeuk een ruw oppervlak heeft dat wijst op een weggekapt element (afb. I.6.3A). De dubbeltravee had dus oorspronkelijk aan de oostzijde twee zijbeuktraveeën, zoals nu nog aan de westzijde.

Boven de voormalige galerij bevinden zich nog steeds het triforium en de lichtbeuk, die beide behoren tot het 12de-eeuwse werk en die niet gewijzigd zijn bij de bouw van het 13de-eeuwse koor. De 12de-eeuwse opstand van deze travee was dus vierdelig en volgde in grote lijnen de niveaus van de apsiden van het transept.

Deze vierdelige opstand van de oostwand van het transept was in ieder geval, wat de niveaus betreft, bepalend voor de opstand van de eerste travee van het koor. Het transept en het verdwenen koor hadden immers de hoektraveeën nabij de viering gemeen. Omdat deze opstand ook overeenkomt met die van de transeptapsiden, is het aannemelijk dat de koorapsis evenals de rest van de oostpartij een vierdelige opstand had met identieke niveaus vanaf de schaalsprong ter hoogte de torens, op de overgang van schip en transept. De triconchale aanleg van de oostpartij kenmerkte zich dus door een grote eenheid.

De niveaus van het triforium en de lichtbeuk van het 12de-eeuwse koor worden ook aangeduid door de loopgangen aan respectievelijk de binnen- en de buitenzijde van de oostelijke transeptwand. De loopgang van het triforium van het transept loopt namelijk achter de vieringpijler op hetzelfde niveau door en gaat over in het triforium van het koor. Het huidige 13de-eeuwse koortriforium bevindt zich op nagenoeg hetzelfde niveau als dat van het 12de-eeuwse koor. De loopgang aan de buitenzijde van de lichtbeuk van het transept gaat thans langs de vieringpijler over in de uitwendige loopgang van de koorlichtbeuk. Doordat het 13de-eeuwse triforium hoger is dan het 12de-eeuwse, ligt de loopgang voor de 13de-eeuwse koorlichtbeuk hoger: enkele treden overbruggen het hoogteverschil met het transept in de gang ter plaatse van de hoekpijler van de vieringtoren.

Sporen van het 12de-eeuwse koor tegen de vieringtoren

(2) Nadere aanwijzingen over de opstand van het 12de-eeuwse koor bevatten de oostelijke vieringpijlers en de oostwand van de vieringtoren. Dat de totale hoogte van het 12de-eeuwse koor gelijk was aan het transept is af te leiden uit de sporen van de voormalige koordakstoel tegen de vieringtoren (afb. I.6.4A). Aangezien ook de zijbeuken en galerijen dezelfde hoogte hadden als in het transept, rest er voor het triforium en de lichtbeuk gezamenlijk dezelfde hoogte als bij het transept. Aangenomen mag worden dat de bouwlagen van koor en transept gelijke hoogtes kenden.

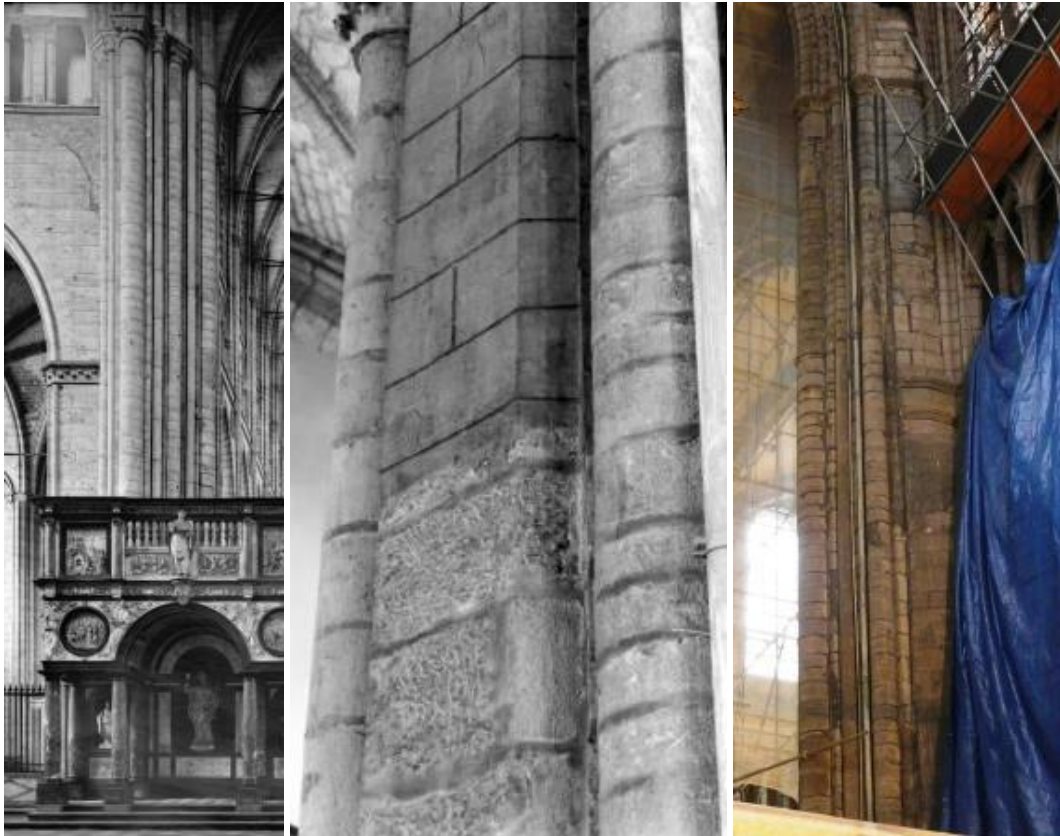
I.6.4A: detail van de dakmoet (A) van het 12de-eeuwse koor tegen de oostzijde van de vieringtoren (C) boven de gewelven van het 13de-eeuwse koor (B) (foto: JW).

I.6.4B rechts: zicht vanuit het schip op de oostwand van de vieringtoren (foto: JW).

I.6 Het 12de-eeuwse koor

In het interieur is goed te zien hoe het hogere 13de-eeuwse koor ingrijpt in de 12de-eeuwse vieringtoren. De 13de-eeuwse triomfboog zet hoger aan en komt ook aanzienlijk hoger uit dan de gordelbogen tussen viering en transept (afb. I.6.4B). In de zwikken van de huidige triomfboog zijn de resten te zien van de horizontale lijst die de zone van de 12de-eeuwse gordelboog aan de bovenzijde afslot. Daarboven bevindt zich een vierdelige boogstelling, waarvan de middelste dubbele halfzuiltjes zijn afgesneden door de spitsboog. Vóór de bouw van het 13de-eeuwse koor had de oostzijde van de vieringlantaarn dus een geleding die vergelijkbaar was met die aan de westzijde.

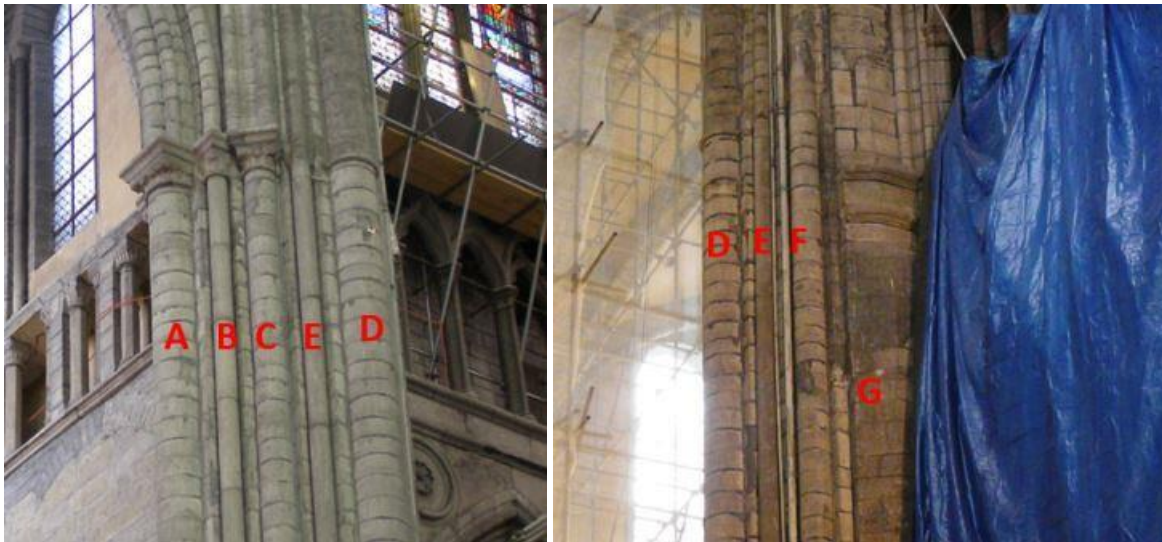
Het 13de-eeuwse koor werd gebouwd tegen de oostzijde van de 12de-eeuwse viering. Men maakte daarbij gebruik van de 12de-eeuwse vieringpijlers. Deze werden aangepast om een zo goed mogelijke aansluiting te realiseren. Omdat het huidige, 13de-eeuwse koor breder is dan het 12de-eeuwse koor bleven bouwsporen achter op de gewijzigde vieringpijlers. Die maken het mogelijk om de opstand van het 12de-eeuwse koor nader te preciseren.

I.6.5A links: noordoostelijke vieringpijler gezien vanuit het westen (foto: KIK-IRPA F00503).

I.6.5B midden: zuidoostelijke vieringpijler, oostzijde, gezien vanaf het doksaal (foto: JW).

I.6.5C rechts: noordoostelijke vieringpijler, oostzijde, gezien vanuit het middenkoor (foto: JW).

I.6.6A links: noordoostelijke vieringpijler gezien vanuit het zuidwesten (foto: JW).

I.6.6B rechts: noordoostelijke vieringpijler, oostzijde, gezien vanuit het middenkoor (foto: JW).

Het onderste deel van de vieringpijlers is ingebouwd in het doksaal, maar daarboven zijn de pijlers voor een belangrijk deel zichtbaar. Aan de transeptzijde hebben ze een brede halfzuil (A), geflankeerd door twee slanke colonnetten (B). Deze drie elementen worden bekroond door kapitelen, waarop de gordelbogen tussen de viering en de transeptarmen rusten. Naast de halfzuil met colonnetten bevindt zich een diagonaal geplaatste, driekwart zuil (C) die via de staande hoekribben van de vieringtoren naar de kruisribben van het vieringgewelf leidt. Naast de driekwartzuil – op de grens van viering en koor – bevindt zich opnieuw een halfzuil (D) geflankeerd door colonnetten (E). Dit samenstel draagt thans de 13de-eeuwse triomfboog. Dat op de halfzuil (D) en colonnetten (E) ooit een boog op dezelfde hoogte aanzette als bij de transeptarmen, is nog te zien aan de aanwezige astragalen (of ringprofielen), die de plaats van de 12de-eeuwse kapitelen aangeven. De halfzuilen boven deze astragalen zijn 13de-eeuws en ogen donkerder. Dat laatste komt doordat deze stenen ter plekke zijn uitgehakt uit de aanzet van de middenbeukwand van het 12de-eeuwse koor en niet op de gebruikelijke manier in de steenhouderswerkplaats, alvorens in het werk geplaatst te worden.

Naast deze elementen (D en E), die corresponderen met de 12de-eeuwse triomfboog, bevindt zich aan de koorzijde een driekwart zuil (F). Hierop rustte in de 12de-eeuwse situatie de kruisrib van de eerste travee van het middenkoor. In de 13de eeuw kon deze driekwart zuil door zijn ten opzichte van het nieuwe koor naar binnen gelegen positie geen dienst meer doen voor het nieuwe, bredere kruisribgewelf. Aan de zijde van het koor werd daarom aan de triomfboog een extra rib toegevoegd, die op deze zuil rust.

De oostkant van de vieringpijlers heeft een minder regelmatige detaillering en vertoont sporen van wijzigingen. Er is echter nog onmiskenbaar een aanzet over, die kan corresponderen met een brede halfzuil (G). In formaat moet deze ongeveer even dik zijn geweest als de pijlers van de transeptapsiden. Het grootste deel van de halfzuil is weggekapt, maar de aanzet is duidelijk in twee zones zichtbaar. De eerste loopt vanaf de vloer van het doxaal tot aan een niveau dat overeenkomt met de lagere, ingemetselde kapitelen in de oostwand van het transept. De boogaanzet van de scheiboogarcade van de koorzijbeuk bevond zich dus op gelijke hoogte als in de oostwand van het transept. In het verlengde hiervan is de vieringpijler aangesmeerd, maar iets hoger is de aanzet van een halfzuil opnieuw over enige meters zichtbaar. De hoogte van deze zone correspondeert met de galerij van het transept. Daarboven is de pijler opnieuw afgesmeerd.

De afgesmeerde gedeelten corresponderen met de plaats waar zich aansluitend metselwerk in de zwikken van de scheibogen bevond.

De conclusie is dat de vieringpijlers aan de oostzijde zowel op het niveau van de koorzijbeuk als van de galerij een halfzuil kenden. Deze halfzuil kan gecorrespondeerd hebben met een er tegenover gelegen zuil of halfzuil, waarop de scheiboogarcade van de eerste travee van het 12de-eeuwse koor rustte.¹⁷

Sporen van het 12de-eeuwse koor in de oostelijke transeptorens

(3) De zuidzijde van de Sint-Janstoren en de noordzijde van de Mariatoren sloten ook aan op het 12de-eeuwse koor. Vooral op de begane grond en op het niveau van de galerij zijn hiervan nog sporen aanwezig. Zo bevindt zich in de noordwand van de Mariatoren een doorgang naar de zuidelijke koorzijbeuk (afb. I.5.33A). Deze rondboogdoorgang met archivolt zonder bijzondere profilering is lager dan de scheibogen van het transept. De boog loopt bovendien enigszins schuin ten opzichte van de kooromgang en wel zodanig dat de kooromgang erdoor versmald werd. In de zuidzijde van de Sint-Janstoren is een vergelijkbare situatie te zien. Hier is de boog alleen nog in de binnenruimte van de toren zichtbaar, omdat de opening op de koorzijbeuk is dichtgemetseld (afb. I.5.26B). Aanvankelijk kon men via deze boogopeningen van de ruimte onder de torens in de koorzijbeuk komen.¹⁸ De versmalling kan een aanwijzing zijn dat de 12de-eeuwse koorzijbeuk zich versmalde tot een breedte van één travee. Hoe de overgang van de twee traveeën aan de transeptzijde naar de enkele kooromgang plaatsvond blijft ongewis.¹⁹

Ook via een zaal op de verdieping van de torens was er een verbinding tussen de galerij van de transeptapsiden en de galerij van het koor. Een rondboogopening met eenvoudige impostlijsten opende zich vanuit de torenruimte op de galerij in de hoek van koor en transept. Bij de bouw van het 13de-eeuwse koor werden deze doorgangen versperd door de gewelven van de koorzijbeuk. De doorgangen werden dichtgemetseld met brokstukken van het 12de-eeuwse koorgewelf (afb. I.5.43B-43D; I.5.3.57B). De boogopening laat zien dat de galerijen van transept en koor zich op dezelfde of nagenoeg dezelfde hoogte bevonden.

Hoe de twee galerijtraveeën aan de oostzijde van het transept overdekt waren, is niet meer zichtbaar. Aangenomen mag worden dat ze overwelfd waren met een graatgewelf, zoals de overige galerijen van het transept. Het dak over de zolder van de galerij bevond zich ter hoogte van het triforium. Sporen tegen de buitenmuur van het triforium (afb. I.5.33A-33C, I.5.3.41B) geven aan dat de hoektravee met het koor een lessenaarsdak had, dat waarschijnlijk doorliep over de koorgalerij richting de kooromgang. De andere travee had een asymmetrisch zadeldak (afb. I.6.2B). De sporen tegen de buitenmuur van het triforium aan de oostzijde van het transept zijn echter niet helemaal eenduidig te interpreteren.²⁰

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat de opstand van het 12de-eeuwse koor, in ieder geval daar waar het op het transept aansluit, dezelfde niveaus kende als het transept. De vormgeving moet ook in aanzienlijke mate overeengekomen zijn. Wel wijst de aanzet van een halfzuil tegen de vieringtoren op andere pijlervormen.

¹⁷ In Engeland komen pijlers met zeer brede halfzuilen voor in een aantal grote kerken, waaronder de abdijkerken van Waltham, Peterborough, Gloucester en Tewkesbury en de kathedralen van Norwich, Ely en Hereford.

¹⁸ Jacques Lacoste (1963a: p.4-18) en Jacques Gardelles (1969a: p.45 noot 7) veronderstelden een dubbele kooromgang.

¹⁹ Paul Saintenoy (1921a: p.79-80) opteerde voor een apsidiool tussen de toren en de kooromgang.

²⁰ Met dank aan Laurent Deléhouzée.

6.5 De plattegrond van het 12de-eeuwse koor

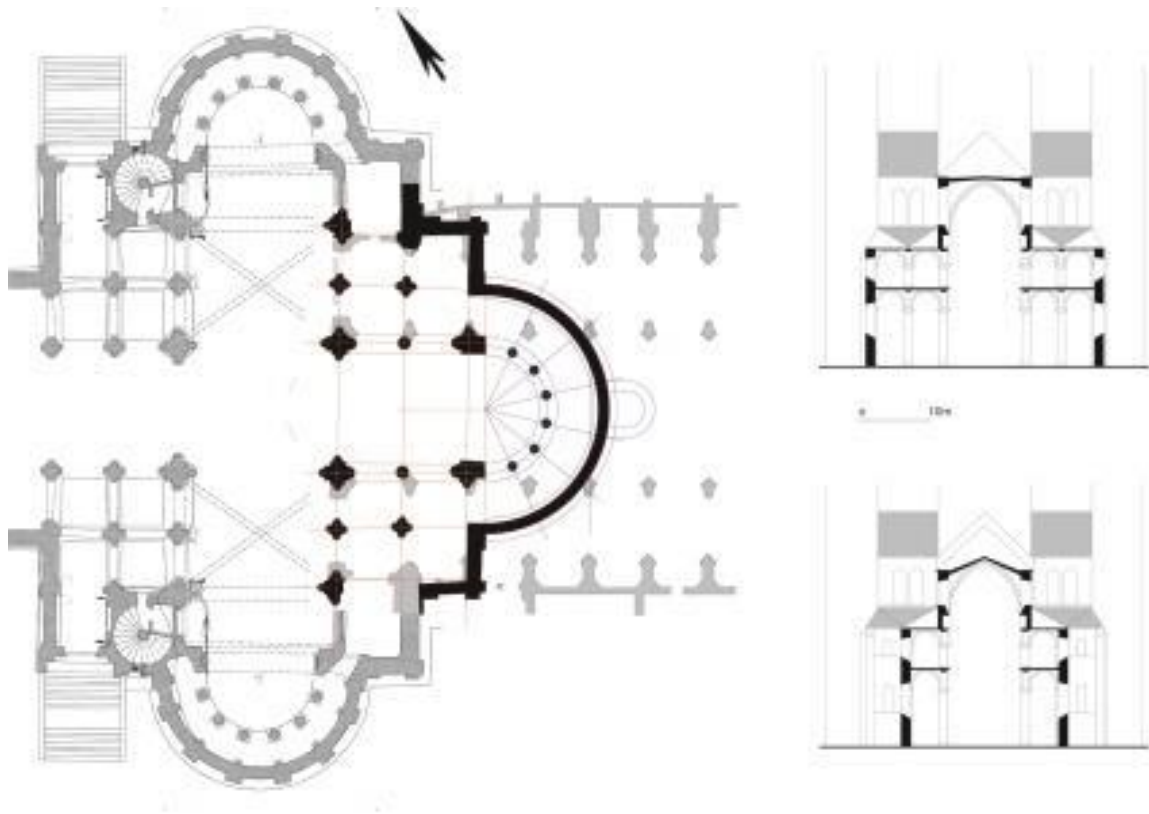
Bij een archeologische verkenning in het kader van het stabiliteitsonderzoek van het 13de-eeuwse koor, dat in 2000-2001 plaatsvond, is er op enkele plaatsen in het huidige koor beperkt gesondeerd. Dit gebeurde onder andere in de vijfde travee van het middenkoor.²¹ Hier stootten de archeologen op een stuk gebogen funderingsmuur dat gehoord moet hebben bij een grote 12de-eeuwse apsis. De plaats van deze vondst komt redelijk overeen met de opmerkingen van Cousin en de 19de-eeuwse auteurs (zie § I.6.2). Op basis hiervan kan geconcludeerd worden dat het totale koor inderdaad ongeveer even diep was als de transeptarmen. De straal van de apsis met omgang was daarentegen iets groter dan die van de beide omgangsapsiden van het transept.

De opgraving bracht alleen een stuk fundering van de apsis van de 12de-eeuwse koorluiting aan het licht. De plaats van de funderingsresten kan geen uitsluitsel geven over de aanwezigheid van een eventuele askapel. Tijdens de sonderingen zijn ook geen sporen gevonden van een straalkapel. De gevonden resten bieden ook geen aanknopingspunten voor een reconstructie van de overgang van de kooromgang naar het rechte gedeelte van het koor. Ook bestaat er nog onduidelijkheid over de aansluiting op de oostelijke transepttorens: hier flankeerden, tussen de viering en de oostelijke transepttorens, twee zijbeuktraveeën de dubbeltravee van de middenbeuk. Het blijft voorsnog onbekend of zich naast deze twee traveeën aan de oostzijde nog twee vergelijkbare traveeën bevonden (afb. I.6.2B) of slechts één (afb. I.6.2C); als dat zo was, dan zou het transept zowel aan de oost- als westzijde een dubbele zijbeuk hebben gehad, of, zo men wil, met de vestibules van de zijportalen vergelijkbare, halachtige ruimtes. Wellicht was de situatie vergelijkbaar met het laat-12de-eeuwse koor van de kathedraal van Soissons, dat waarschijnlijk een dubbele koorzijbeuk had met een galerij boven de binnenste zijbeuk.²²

²¹ Tijdens het archeologisch onderzoek door het team van Raymond Brulet zijn er geen aanwijzingen gevonden voor een crypte in de 12de-eeuwse kathedraal. Brulet 2012a.

²² Sandron 1998a: p.78-79. Zoals ook de abdijkerk Saint-Remi in Reims en de kathedralen in Meaux en Notre-Dame in Parijs (Kurmann 1971a: p.36).

I.6 Het 12de-eeuwse koor

I.6.2A links: schematische reconstructie van de plattegrond en de opstand van het koor door Laurent Deléhouzée (tekening: Laurent Deléhouzée)

I.6.2B rechtsboven: reconstructie van de doorsnede van het koor over de tweede koortravee door Laurent Deléhouzée (tekening: Laurent Deléhouzée).

I.6.2C rechtsonder: idem, variant met enkele koorzijbeuk (tekening: Laurent Deléhouzée).

6.6 De gewelfdragers en het gewelf van het 12de-eeuwse koor

Het 12de-eeuwse koor was even breed als de viering en het middenschip en even diep als een transeptarm. De opstand moet een grote mate van overeenkomst hebben vertoond met de transeptapsiden. Op de gereconstrueerde halfzuilen tegen de vieringpijlers rustte een scheiboog, die neerkwam op een zuil, of eventueel een pijler met brede halfzuil. De op de diagonaal van de vieringpijler geplaatste driekwart schalk correspondeerde met de kruisgewelfrib van de middenbeuktravee. Als er, net zoals in het transept, sprake was van een dubbele travee met afwisselend een zware en een lichte pijler, dan was de zware pijler van het type vieringpijler, maar met een halfzuil voor de scheiboogarcade, en de lichte pijler een zuil (of bescheiden pijler met halfzuilen). De eerste middenkoortravee bestond in dat geval uit een grote vierkante travee die aan de noord- en zuidzijde door een dubbele arcade werd begrensd. Daarbij correspondeerden de zware pijlers met de kruisribben van het vierdelige kruisribgewelf van het middenkoor, terwijl de zuilen alleen de scheibogen en gewelven van de zijbeuk en de galerij droegen.

Het 12de-eeuwse middenkoor was overwelfd met in ieder geval één groot kruisribgewelf, vergelijkbaar met de twee grote traveeën van het transept. Van de kruisribben van dit gewelf heeft Laurent Deléhouzée namelijk fragmenten teruggevonden in het werk van het 13de-eeuwse koor, onder meer in de vulmuren, waarmee op galerijniveau de openingen van de torens naar het koor in de 13de eeuw waren dichtgezet (afb. I.5.43B-43D). De maten van deze ribben zijn

identiek aan die van de gewelven van het transept, maar de profielen zijn iets rijker gedecoreerd, wat voor de koorpartij als eerbiedwaardigste deel van het gebouw goed verklaarbaar is. De bewerkingssporen wijzen erop dat ze ten dele door eenzelfde, niet uit Doornik afkomstige ploeg stenhouders, zijn gemaakt als de gewelfribben van het transept.²³

Van de zijbeuken, de galerijen en de omgang mag aangenomen worden dat deze met graatgewelven waren overkluisd, zoals in het transept.

De teruggevonden bouwfragmenten wijzen er dus op dat het interieur van het koor niet alleen in grote lijnen, maar ook in details overeenkwam met het transept. Voor het exterieur is het aannemelijk dat de manier waarop het transept geleed en gedecoreerd was, ook bij het koor was toegepast, met bogen met flankerende zuiltjes rond vensters en doorlopende cordonlijsten. Mogelijk heeft de koorapsis, die in liturgische en theologische zin veel belangrijker was dan de andere twee apsiden, beide in exclusiviteit en rijkdom van uitvoering overtroffen. Vanuit de onderlinge hiërarchie tussen transeptapsiden en koorapsis kan ook verklaard worden dat deze laatste een bredere kooromgang had.

6.7 Koortorens of koortraptorens

De vraag of het 12de-eeuwse koor torens heeft gehad, is niet met zekerheid te beantwoorden. Daarbij kan ook overigens onderscheid gemaakt tussen koortorens en koortraptorens. Onder koortorens verstaan we torens die de koorpartij flankeren en een zekere omvang hebben, zoals de Doornikse transepttorens. Een traptoren is een bescheidener element dat geplaatst is tegen of in de bouwmassa en dat slechts ruimte biedt aan een wenteltrap. Een goed voorbeeld vormen de traptorens die het centrale deel van de westgevel van de kathedraal flankeren (afb. I.2.1.4).

Verschillende auteurs, in de eerste plaats Paul Rolland, hebben betoogd dat het 12de-eeuwse koor, net zoals het transept, geflankeerd werd door twee torens.²⁴ Raymond Lemaire daarentegen achtte het onwaarschijnlijk dat een met beide transeptarmen vergelijkbare koorpartij met torens, afgebroken zou zijn ten behoeve van het 13de-eeuwse koor.²⁵ Op grond van meerdere argumenten lijkt het inderdaad onwaarschijnlijk dat het koor flankerende torens van het formaat van de Doornikse transepttorens heeft gekend. Ten eerste was het koor iets korter dan de transeptarmen, zodat er weinig plaats voor dergelijke torens was. Deze zouden bovendien erg dicht bij de vieringtoren en de transepttorens hebben gestaan. Het 12de-eeuwse koor van de kathedraal van Laon, gesloopt in de vroege 13de eeuw, dat sterk op Doornik was geïnspireerd, werd evenmin door grote koortorens geflankeerd (§ III.5.1.2.1). Ook kan opgemerkt worden dat, toen halverwege de 13de eeuw in Doornik begonnen werd met de bouw van een nieuw koor, de aansluiting op het transept zo gekozen werd dat de transepttorens bewaard bleven, terwijl wel een gedeeltelijke vernieuwing van het transept was voorzien (zie § III.5.1.2.2). De vraag is dan of eventuele koortorens ook niet gehandhaafd zouden zijn.

²³ Deléhouzée & Westerman 2013a: p.192. De bewerkingssporen van de boogstenen van de kruisribben van transept en koor laten zien dat er twee groepen stenhouders aan werkten: één groep die vertrouwd was met de Doornikse steen en die op dezelfde wijze werkte als elders in de oostpartij en één groep die dat nieuw was en waarschijnlijk afkomstig was uit een traditie waarin zachtere kalksteen werd bewerkt, mogelijk Picardië. Met dank voor deze vriendelijke mededelingen aan Laurent Deléhouzée over dit onderwerp.

²⁴ Rolland 1937a: p.239-240.

²⁵ Lemaire 1952a: p.146.

I.6 Het 12de-eeuwse koor

Het koor van de kathedraal heeft dus hoogstwaarschijnlijk ergens een trap gehad. Terwijl de galerij, het triforium en de loopgang voor de lichtbeuk vanuit het transept bereikbaar waren, ontbrak namelijk een doorgang van de vieringtoren naar de kap van het 12de-eeuwse koor. Om daar te komen was een trap noodzakelijk die het triforium of de uitwendige loopgang voor de koorlichtbeuk met de dakstoel verbond. Ook het ontbreken van trappen in de oostelijke transepttoren pleit ervoor dat er in het koor een mogelijkheid was om de galerijen te bereiken.²⁶

Bij het transept vervullen de torens een belangrijke constructieve functie als steunbeer voor de zware transeptgewelven. Aangezien het koor vergelijkbare gewelven had, mogen we veronderstellen dat er in ieder geval aan de oostzijde flinke steunberen zijn geweest. Bevonden zich in deze steunberen wellicht traptorens? Indien het koor dergelijke steunberen ontbeert heeft, zou de zwakke constructie een reden kunnen zijn geweest voor de nieuwbouw van het koor in de 13de eeuw.

Een goede mogelijkheid is dat er wel traptorens waren, bijvoorbeeld van het type van de westfaçade (afb. I.2.1.4). Traptorens tegen de koorsluiting van grote kerken werden vaker toegepast in de late 11de eeuw. Vooral in Normandië zijn invloedrijke voorbeelden bewaard gebleven, zoals de abdijkerken van La Trinité in Caen (afb. III.5.1.22A) en Saint-Vigor in Cérisy-la-Forêt.²⁷ In het bisdom Doornik zijn koortorens overgeleverd bij enkele parochiekerken. In Doornik zelf geldt dat voor de Sint-Jakobskerk (afb. III.5.1.23A & 23B) en in Oudenaarde voor de Sint-Walburga.²⁸ Het motief van de koortraptorens bij deze kerken, die dateren uit de tijd dat het 12de-eeuwse kathedraalkoor nog overeind stond, kan zijn oorsprong vinden in het 12de-eeuwse koor van de Doornikse kathedraal.

6.8 De datering van het 12de-eeuwse koor

Alle bouwhistorische en archeologische observaties wijzen erop dat de gehele 12de-eeuwse oostpartij als één ensemble is gebouwd: het koor dateert uit dezelfde tijd als het transept en is – in samenhang daarmee – voorafgaand aan de constructie van de vieringtoren gebouwd. De dakstoelen van het transept zijn dendrochronologisch gedateerd in de jaren 1138d-1148d, de vieringtoren een decennium later (1148d-1158d). De bouw van de vieringtoren kon pas van start gaan toen deze aan alle zijden de steun had van een stevig bouwlichaam, dat zich gelijkmatig had kunnen zetten. Een datering van de oostpartij in het tweede kwart van de 12de eeuw ligt daarmee voor de hand.²⁹

Meerdere teksten zijn in verband gebracht met de 12de-eeuwse koorpartij. Werpt de nieuwe datering in het tweede kwart van de 12de eeuw daarop nieuw licht? Jean Cousin schreef in 1610 over het begin van de bouw van het nieuwe koor: “In het jaar [...] 1110 werden de funderingen van het nieuwe koor van de kathedrale kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Doornik gelegd [...]” Deze vermelding, waarvoor Cousin geen bron geeft, lijkt nog steeds te vroeg om betrekking te

²⁶ In de kathedralen van Kamerijk en Atrecht waren er traptorens in zowel het westen, het centrum als het oosten van de kathedraal.

²⁷ Stöver 1990a: p.207-220. Waarschijnlijk hadden ook de abdijkerk van Saint-Étienne in Caen en de kathedralen van Bayeux en Coutances koortraptorens. In de 13de eeuw werd dit motief ook gehandhaafd bij de (gedeeltelijke) nieuwbouw van deze kerken. Het is ook aanwezig bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Norrey-en-Bessin. Voor de verschillende Normandische gebouwen, zie: Baylé 1997b: passim. Over de oorsprong van deze torens: Heitz 1997a: p.37-48.

²⁸ Zie: Rolland 1936b (Doornik). Devos 1976a (Oudenaarde).

²⁹ Over de spits van de vieringtoren, zie § I.5.4.1.

kunnen hebben op de 12de-eeuwse oostpartij, terwijl zij voor het schip te laat is.³⁰ Dat zou al eerder begonnen moeten zijn.

Er zijn andere teksten over de kathedraal, die met de bouw van het 12de-eeuwse koor in verband zijn gebracht. De belangrijkste daarvan dateren uit de late 12de eeuw. Toen hij in 1192 zijn bisschopszetel innam, constateerde bisschop Stephanus dat het werk aan de kathedraal stil lag: “*pendebant opera interrupta.*” Zo vermeldt Joseph Warichez zonder bronvermelding in zijn biografie van Stefanus.³¹ Enkele jaren later, in 1198, kocht de bisschop van Boudewijn, burggraaf van Doornik, de rechten af op de inkomsten van de tol³² op de Schelde voor 10 jaar vanaf 2 februari 1199 en bestemde een kwart ervan voor de “gewelven” oftewel het “plafond” van de kathedraal.³³ Jean Cousin schreef deze akte over: “*Environ l'an 1198 l'évesque Estienne donna une bonne somme de deniers in opus majoris ecclesiae, ad formandam decenter testudinem, sive celaturam ipsius ecclesiae, pour l'œuvre de la grande église, pour fermer proprement la voute ou estofferie de la mesme église.*”³⁴

Deze teksten zorgen voor een dilemma, want zij kunnen geen betrekking hebben op de bouw van het 12de-eeuwse koor. Daarvan is hierboven duidelijk geworden dat het reeds voltooid was. De enige bouwdelen van de kathedraal uit de tijd van Stephanus zijn de bovenste geledingen van de westelijke transepttorens, maar het ligt niet voor de hand dat deze bedoeld zijn. *Testudo* en *celatura* (of *caelatura*) wijzen in de regel op gewelven of een plafond.³⁵ Een mogelijkheid is dat de donatie betrekking heeft op de decoratie (*estofferie*) van de kathedraal, bijvoorbeeld in de vorm van gewelfschilderingen. Daar zou de term *celatura* dan op wijzen. In het *Martyrologium van het refectorium* is inderdaad bij de notitie over Stephanus slechts sprake van *ad celaturam ecclesie*, wat er op wijst dat de gift bestemd was voor de aankleding van de kathedraal.³⁶ Toch blijft het ongemakkelijk dat deze vrij expliciete bron niet in overeenstemming gebracht kan worden met de gegevens die de kathedraal zelf levert: de omvang van de donatie is namelijk zo fors, dat deze geen betrekking kan hebben gehad op kleine werkzaamheden.

Het is ook goed mogelijk dat het geld dat Stephanus beschikbaar stelde een uiteindelijk niet uitgevoerd project betrof. In dat geval zou het kunnen gaan om een plan om na de oostpartij ook het schip te overwelven. Dat had immers als enige bouwdeel nog een houten plafond.³⁷

Een andere hypothese is dat er – enige decennia na de bouw van de kathedraal – zodanige problemen met de gewelven van het koor waren dat grote werkzaamheden nodig waren.

³⁰ "L'année [...] 1110 furent mis les fondemens du choeur noef de l'église cathédrale de Nostre-Dame de Tournay, lequel n'a esté achevé et vouté que quatre-vingts ans après ou davantage soit à cause de la grandeur et profondeur que requéroit un corps de bastiment si grand, et si haut, que celui qu'on encommençoit, ou à faute de diligence, ou de moyens. [...]." Cousin meende dat het ging om het 13de-eeuwse koor dat dan onder bisschop (1192-1203) Stephanus voltooid zou zijn. Cousin 1868a, III: p.169.

³¹ Warichez 1936a: p.405.

³² De tekst gebruikt het woord *winage*, waarmee de verschuldigde som werd aangeduid, waarmee men recht van passage kreeg. In dit geval om de rivier over te steken of om van de doorvaart gebruik te maken. Rolland 1931a: p.107.

³³ Rolland 1925d: p.61, n.3. Warichez 1934a: p.213.

³⁴ Cousin 1868a: III: p.170. De nauwgezette transcriptie van deze akte "nous prouve que ce dernier savait, au moins parfois, puiser ses informations aux meilleures sources." (Héliot 1956a: p.6). Cousin trof de tekst van de akte aan in de archieven van het kapittel ("*tiré des registres de ceste église de Tournay.*" Cousin 1868a: III: p.170). Een transcriptie van de akte is te vinden in ACT cartularium C, f° 44r° en ACT, *Martyrologium refectorii*, f° 93.

³⁵ Rolland 1934a: p.109-110. Niermeyer 1997a: *testitudo* (p.1027), *caelatura* (p.162). Met vriendelijke dank aan prof.dr. R.B.C. Huygens (Leiden) voor zijn advies.

³⁶ ACT, *Martyrologium refectorii*, f93r, geciteerd door Rolland 1934a: p.111n41.

³⁷ In Caen waren de 11de-eeuwse schepen van de twee abdijkerken van Saint-Étienne en La Trinité ook in vroege 12de eeuw overwelfd.

I.6 Het 12de-eeuwse koor

Aanwijzingen voor deze hypothese ontbreken.

Onderzoekers die, zoals Paul Rolland, uitgingen van het voltooiën van het koor aan het begin van de 13de eeuw, baseerden dit op de notitie over bisschop Stephanus en op een mogelijke wijding in 1213 (zie § II.10.8). Hij bracht de gift voor het gebouw ook in verband met donaties van Stephanus ten behoeve van de aankleding van het koor en de voltooiing van de reliekschrijn van Onze Lieve Vrouw in 1205.³⁸ Rolland betrok bovendien nog een andere tekst op het koor. In het cartularium C van het kapittel is in een oorkonde uit 1174 sprake van een altaar dat gewijd is aan de *gloriosae Virginis Genitricis Dei beate Marie extra chorum* (het altaar *buiten het koor van de zalige moeder van God en glorierijke Maagd Maria*). Hij situeerde dit altaar in een askapel, de vermeende voorganger van de Mariakapel in het 13de-eeuwse koor.³⁹ De precieze situering van dit altaar “buiten het koor”, dat wil zeggen buiten het priesterkoor en het kanunnikenkoor, staat geenszins vast. Het kan net zo goed in de kooromgang hebben gestaan, of in de zuidelijke transeptarm, waarvan bekend is dat er (ook) een Maria-altaar stond.⁴⁰

Gezien de voltooiing van de koorgewelven omstreeks 1140/1145, is de voornaamste tekst die in verband kan worden gebracht met de oostpartij de vermelding van de *nova fabrica* (het nieuwe werk) als plaats waar de jonge kanunnik Hendrik in 1141 een visioen had (zie § II.8.3). Volgens de *Historiae Tornacenses*, die uit de tweede helft van de 12de eeuw dateren, vond dit visioen plaats, terwijl Hendrik ‘s avonds door het nieuwe werk van de Onze-Lieve-Vrouwekerk liep, "*per novam fabricam ecclesie Sancte Marie*."⁴¹ Hij ging *vespertina hora* (op het uur van de vespers) *jam incumbente nocte*, (terwijl de nacht al viel) *sine aliquo timore* (zonder enige vrees) door het gebouw. Hoewel de tekst het niet expliciet vermeldt, lijkt de *nova fabrica* te doelen op een deel van de kerk, dat nog niet in gebruik was voor de liturgie. De sfeer die de tekst oproept, is niet die van een functionerend kerkgebouw. Voor de vespers zouden, zoals gebruikelijk, kaarsen zijn ontstoken en ook zouden er (nog) andere kanunniken in de kerk zijn geweest. Als deze gedachte klopt, liep Hendrik door de oostpartij⁴², die toen bijna voltooid was.

Enkele jaren later, in 1148, overleed Anselmus (1146-1148), de eerste eigen bisschop van de Kerk van Doornik na meer dan vijf eeuwen. Hij werd begraven voor het hoogaltaar.⁴³

Aangenomen mag worden dat de oostpartij op dat moment voltooid was met uitzondering van de vieringtoren. Uit de jaren daarna dateren meerdere berichten die wijzen op de ingebruikname van de nieuwe oostpartij. Tussen 1153 en 1156 schonk de monetarius Everard de Vigne een gouden

³⁸ Rolland 1934a: p.109-111.

³⁹ ACT, cartularium C f 32r; ACT, cartularium D f.58v; Rolland 1934a: p.116.

⁴⁰ Pycke 2003a: p.188.

⁴¹ Cum domnus Simon jam fere XXIV annis pontificatum tenuisset, nullamque omnino diminutionis suspicionem haberet, contigit ut quidam adolescens canonicus Beatae Mariae, nomine Henricus, paschali tempore feria secunda XI Kalend. Maii, vespertina hora, jam incumbente nocte, solus forte per novam fabricam ecclesiae Sanctae Mariae sine aliquo timore transiret, et ecce subito voces quasdam velut cum impetu terribili advenientes magnae multitudinis audivit; torrem etiam flammeum super se venientem vidit, ita ut particulam tunicae suae ac carnis sub ea de brachio juxta pugnum combusserit. Statimque perterritus in terram cecidit [...]. *HISTORIAE TORNACENSES* 1883a: p.328. Rolland 1934a: p.133. Over kanunnik Hendrik: Pycke 1988a: p.148-149. Over de datering en de authenticiteit van de *Historiae*: Rolland 1925c: p.279. Het visioen omvatte de onthulling van het tweede deel van de *Vita Eleutherii*, de *ELEUTHERII VITA SECUNDA* (1658a: p.189-195). Zie § II.6.6.

⁴² Opvallend is dat Jean Cousin (1868a: III: p.169) in de 17de eeuw al sprak over: la nouvelle fabrique du chœur: "[...] l'an 1145 quand Henry chanoine de Tournay receut la révélation de la vie de saint Eleuthère [...] l'édifice n'estoit pas encore fermé, car cela luy advint passant au soir par la fabrique noeuve du chœur." Had Cousin nog andere bronnen of interpreteerde hij *nova fabrica* als het « nieuwe » koor uit de 13de eeuw ?

⁴³ HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.326: Domo Anselmo defuncto atque in ecclesia Sancte Marie ante majus altare sepulto Gerardus abbas Vilariensis successit anno dominice incarnationis 1149. Rolland, 1934a: p.126.

kelk voor de hoogmis aan het hoofdaltaar.⁴⁴ In 1160 werd Walter, abt van de Sint-Maartensabdij, begraven voor het altaar van Johannes de Doper, waarvan bekend is dat het in het zuidelijke transeptarm stond.⁴⁵ Toen in 1171 een grootse wijding plaatsvond, was de oostpartij mogelijk al enige tijd in gebruik.

6.9 Ouderwets en gebrekkig?

Vanaf 1242 werd het 12de-eeuwse koor afgebroken. Omdat het nieuwe 13de-eeuwse koor aanzienlijk verder naar het oosten zou reiken en voor een deel ook breder was gepland, was het mogelijk om al met het werk te beginnen, terwijl het oude koor nog overeind stond. Maar gezien de enorme fundering die voor het nieuwe koor noodzakelijk was en de hoge snelheid waarmee gebouwd werd, zal het oude koor toch vrij snel hebben moeten wijken. Het materiaal van het oude koor werd hergebruikt op de nieuwe bouwwerf.

Menigeen heeft zich verbaasd over het feit dat het 12de-eeuwse koor al vanaf 1242 gesloopt werd. Daarbij moet aangetekend worden dat deze auteurs er veelal vanuit gingen dat het oude koor pas eind 12de of zelfs begin 13de eeuw voltooid was.⁴⁶ In werkelijkheid was het koor in 1242 ongeveer een eeuw oud. Er waren ook voldoende redenen voor kapittel en bisschop om halverwege de 13de eeuw een nieuw nieuwbouw te plannen.⁴⁷

De architectuur van de kathedralen, die een nauwe band hadden met het Franse koningschap, had vanaf de late 12de eeuw een metamorfose ondergaan die nieuwe ideeën en pretenties tot uitdrukking moest brengen. In alle bisschopssteden van de Reimser kerkprovincie waren daarom nieuwe kathedralen gebouwd met als zetel van de kerkheren prachtige en ruime koorpartijen. Koorpartijen uit het midden van de 12de eeuw hadden daar hetzelfde lot ondergaan. Zo maakte het omstreeks 1150 gebouwde omgangskoor van de kathedraal van Laon begin 13de eeuw plaats voor het huidige, grotere, rechtgesloten koor.⁴⁸ Mogelijk werd ook in Soissons vanaf 1195 een 12de-eeuws koor vervangen door het huidige koor.⁴⁹ Het nieuwe koor dat Suger in 1140 aan de abdijkerk van Saint-Denis bouwde, werd halverwege de 13de eeuw sterk veranderd.⁵⁰ In Reims week het nieuwe koor dat aartsbisschop Samson halverwege de 12de eeuw bouwde aan het begin van de 13de eeuw voor nieuwbouw.⁵¹ In het nabijgelegen Kamerijk werd een groot koor gebouwd volgens het nieuwste, in Reims in aanbouw zijnde concept. Het koor van Doornik stak bij deze nieuwbouw in schaal, vorm en techniek bleekjes af.

⁴⁴ A.C.T., cartulaire C, f° 19, r^o. Dumoulin & Pycke 1980a: p.71. Rolland, 1934a: p.126. Voor de data: Pycke 1988a: p.233.

⁴⁵ HERMAN VAN DOORNIK 1883b: p.326. Tijdens de begrafenis werd voorgegaan door bisschop (1148-1166) Geraldus van Doornik en zijn collega Walter van Mortagne, bisschop van Laon (1155-1174). Waarschijnlijk ging het om Walter, voormalige scholaster van het kathedraal kapittel en tot abt van Sint-Maartens gewijd in 1136 door Simon van Vermandois, bisschop van Doornik (1123-1146) en Noyon (1123-1148). Zie: Pycke 1988a: p.134-135 en Rolland 1934a: p.126. Voor het altaar van Johannes de Doper, zie Pycke 2003a: p.187.

⁴⁶ Rolland 1934a: p.137; Warichez 1934a; Héliot 1969a: p.44.

⁴⁷ Deléhouzée & Westerman 2013a: p.199-201.

⁴⁸ Kimpel & Suckale 1990a: p.209. Plouvier, Saint-Denis & Souchon 2002a: p.100.

⁴⁹ Voor de kathedraal van Soissons kwam Dany Sandron (1998a: p.86-88) tot de conclusie dat het op grond van de bovengronds aanwezige resten niet met zekerheid uit te maken is of bij het bewaarde 12de-eeuwse zuidelijke transeptarm ook een (gepland of uitgevoerd) koor hoorde, zoals algemeen, in laatste instantie door Carl Barnes (1967: p.61), is aangenomen.

⁵⁰ Kimpel & Suckale 1990a: p.383-393.

⁵¹ Kimpel & Suckale 1990a: p.184. Villes 2010a: p.42-48.

In Laon zou het oude koor al snel bouwvallig zijn geworden. Het is mogelijk dat dit ook in Doornik gespeeld heeft. Aangezien het 12de-eeuwse koor eenzelfde vierdelig kruisribgewelf moet hebben gehad als de beide transeptarmen, maar waarschijnlijk niet geflankeerd werd door torens, zoals bij de transeptarmen, kan de stabiliteit van het koor inderdaad een probleem zijn geweest. Maar of het 12de-eeuwse koor ook hoort tot de geschiedenis van constructieve problemen aan de Doornikse kathedraal, is een lastig uit te maken zaak.

6.10 Reconstructie van de oostpartij omstreeks 1160

De 12de-eeuwse oostpartij bestond uit een transept en een koor, die tegelijkertijd werden opgetrokken op een triconchale plattegrond en bekroond werden door vijf torens. Van deze oostpartij maakte het koor halverwege de 13de eeuw plaats voor het huidige koor. Het transept daarentegen is zonder grote wijzigingen bewaard gebleven, nadat begin 13de eeuw de laatste transepttoren voltooid was.

Over het uiterlijk van het 12de-eeuwse koor is in het huidige gebouw nog veel informatie te vinden, vooral in de opbouw van de oostzijde van het transept en in de viering. Verder zijn er informatieve bouwsporen met betrekking tot het oude koor bewaard gebleven op de plaats waar het koor op het transept aansloot. Bij recent archeologisch onderzoek is bovendien een deel van de fundering teruggevonden.⁵² Op basis hiervan kunnen zowel de plattegrond als de opstand van het 12de-eeuwse koor globaal gereconstrueerd worden. De koorpartij was nagenoeg even diep als de transeptarmen, kende een apsis en een kooromgang en had een vierdelige opstand met eenzelfde onderverdeling in niveaus als bij het transept. De opstand was sterk vergelijkbaar met de transeptarmen, maar niet identiek. De dubbeltravee van het koor kende een afwisseling van pijlers en zuilen. Er zijn geen aanwijzingen dat het koor geflankeerd werd door torens. Mogelijk kende het wel kleinere, flankerende traptorens. Of bij het koor de eerste twee zijbeuktraveeën vanaf de viering ook dubbel waren, zoals aan de westkant van het transept, is niet met zekerheid te zeggen, maar lijkt wel waarschijnlijk.

De opstand van de nieuwe oostpartij en in het bijzonder die van de apsiden bepaalde de aanpassingen die aan de westzijde van het transept nodig waren om aan te sluiten bij het reeds in aanbouw zijnde schip. De overgang aan de westzijde van het transept springt erg in het oog, vanwege de deels vijfdelige opstand. De aansluiting op de opstand van het koor verliep op een ander punt echter veel subtieler: naarmate men dichterbij het koor komt, ligt het triforium van het transept steeds iets hoger. Het lijkt erop dat het triforium van het koor het hoogste was van de oostpartij.

Het vloerniveau van het transept was tenminste één trede hoger dan het niveau van het schip, zoals aan de sokkels en basementen rond de westelijke vieringtoren te zien is. Of het 12de-eeuwse koor weer hoger lag dan het transept, is onbekend: boven funderingsniveau zijn er geen resten bewaard gebleven.

Bij de bouwgeschiedenis van het transept (§ I.5.6) kwam al aan de orde dat de gerealiseerde vierdelige kruisribgewelven de laatste campagne vormen van de transeptarmen en een wijziging betekenden ten opzichte van de aanvankelijke plannen voor een zesdelig gewelf. In het koor ontbreken duidelijke sporen van een dergelijke planwijziging. De reconstructie van een zuil in plaats van een pijler in de opstand van de dubbeltravee kan er namelijk op wijzen

⁵² Voor het overige is er weinig bekend over de fundering van de oostzijde van het transept en het voormalige koor. Aan de westzijde rusten de funderingen van de 12de-eeuwse kerk ten dele op die van de voorgangers uit eerdere eeuwen, zoals te zien is op de opgravingstekening in Brulet 2012: p.133.

dat, zoals in de kathedraal van Durham, de zware pijlers afgewisseld werd met een zuil. Koos het kapittel bij het koor direct voor een vierdelig kruisribgewelf, omdat men inmiddels aan zag komen dat het voor het transept geplande zesdelige kruisribgewelf geen goede oplossing was? Als dat het geval is, dan zal de oostelijke arm van de klaverbladaanleg de laatste van de drie armen zijn geweest waarmee begonnen werd. Vanwege de noodzaak om voor de vieringtoren een gelijkmatig gezette oostpartij op te trekken, zal er echter niet zoveel tijd hebben gezeten tussen het bouwbegin van de transeptarmen en dat van de oostelijke koorarm. Zoals de stilistische kenmerken van het triforium van het transept laten zien, werd in ieder geval dat deel van de oostpartij in horizontale tranches opgetrokken.

6.11 Datering van de 12de-eeuwse kathedraal

Dankzij de dendrochronologische datering van de transeptdakstoelen (1138-1146d) en de conclusie dat deze pas na de overwelving zijn gebouwd, weten we dat de oostpartij uiterlijk omstreeks 1145 overwelfd was. Omdat bisschop Radboud nog in 1098 begraven werd in de 11de-eeuwse Mariakerk, zal met de bouw van de nieuwe kathedraal niet veel eerder dan 1100 zijn begonnen. Met de voorbereiding van de enorme grondwerkzaamheden die voor de nieuwe kerk nodig waren, zou men eventueel al begonnen kunnen zijn.

Met de terminus post quem van 1100 en een terminus ante quem van 1145 waren er voor de bouw van de kathedraal zonder de vrijstaande verdiepingen van de torens ruim vier decennia beschikbaar zijn. Vergeleken met andere grote bouwprojecten van het begin van de 12de eeuw, zoals in Canterbury of Speyer, is dat een redelijke tijd.

Op enig moment in die circa vier decennia heeft de radicale planwisseling van tweetorenfaçade naar triconchale aanleg met vijftorengroep plaatsgevonden. De vraag wanneer dat kan zijn geweest, is afhankelijk hoeveel tijd er nodig moet zijn geweest voor het eerste bouwproject en hoeveel voor het tweede.

Het bouwvolume van de vijftorengroep (nog zonder de vrijstaande delen van de torens) is groter dan van het schip en de westpartij. Van de andere kant was het voor het eerste concept nodig een complete bouwwerf te installeren en forse grondwerken te verrichten, omdat de nieuwe kathedraal aanmerkelijk hoger kwam dan de voorganger. Ook moest deze voorgangerkerk gesloopt worden, aangezien deze zich op de plaats van het schip bevond.

Als men de bouwsculptuur beschouwt, valt de enorme rijkdom in het schip op. Hier moet ruim tijd aan besteed zijn. De veel schematische decoratie en standaardisering van profielen in het transept verraadt een snellere werkwijze.

Met een begin van de bouwwerkzaamheden aan de westzijde omstreeks 1100 en het voltooiën van de gewelven aan de oostzijde tussen 1140 en 1145 ligt het voor de hand dat de grote planwijziging uiterlijk rond 1120 heeft plaatsgevonden en dat er vanaf dat moment gewerkt werd aan de oostpartij op triconchale plattegrond en met een vijftorengroep.

I.6 Het 12de-eeuwse koor

7 Inrichting en gebruik van de kathedraal

7.1 Inleiding

Zoals in de overgrote meerderheid van de kerkgebouwen en met name in kapittel- en kloosterkerken, vormde ook in Doornik de oostpartij het belangrijkste gedeelte van de kathedraal. Hier kwam immers het kapittel dagelijks bijeen voor het *opus Dei*, het gebed tot God, dat vorm kreeg in de getijden en de misviering.¹ Een belangrijk deel van de oostpartij was hiervoor ingericht. Hoe die inrichting er bij de Doornikse kathedraal in de 12de eeuw uitzag, is bij gebrek aan specifieke bronnen slechts beperkt te reconstrueren. Al halverwege de 13de eeuw werd de inrichting van de kathedraal immers volledig vernieuwd na de bouw van het nieuwe koor. En ook de op dat moment gerealiseerde inrichting onderging in de loop der eeuwen aanzienlijke veranderingen.² Toch is het wel mogelijk iets te zeggen over het gebruik en de inrichting van dit deel van de kerk, mede op basis van de sterke traditie die de inrichting van het kerkgebouw bepaalde, zowel lokaal als in de gehele Romeinse Kerk.

7.2 Het domein van de clerus: het liturgisch centrum

Presbyterium

De Doornikse kathedraal is liturgisch georiënteerd: het koor van de kerk is gericht op het oosten.³ Van dáár, alwaar de zon opkomt, zal Christus wederkeren als Licht van de Wereld (Johannes 8, 12) en de Zon die gerechtigheid brengt (Maleachi 3, 20). Het *sanctuarium* of *presbyterium* (priesterkoor), de ruimte waar de celebrant(en) rond het altaar de mis viert (vieren), lag in de oostelijke arm van de kathedraal. Hier werd, al naargelang de rang van het liturgische feest, onder leiding van de bisschop, de deken of één van de kanunniken, iedere dag en soms vaker, de mis gevierd. Aangenomen mag worden dat het koor ten minste twee altaren had.⁴ Niet alleen voor het 13de-eeuwse koor is namelijk overgeleverd dat er twee altaren waren, maar ook voor het koor van de 10de-eeuwse kathedraal was dat al het geval. In de 12de-eeuwse *Historiae Tornacensis* is, in een passage die speelt tijdens het pontificaat (954-955) van bisschop Fulcher, sprake van *duo altaria que erant in presbiterio ecclesie sancte Marie Tornacensis sedis episcopalis*, twee altaren die zich bevonden in het koor van de kerk van de heilige Maria, bisschopszetel van Doornik. Een daarvan wordt in dezelfde tekst aangeduid als *maius altare*, hoofdaltaar.⁵

Zoals nog altijd het geval is en al vanaf de 13de eeuw is overgeleverd, zal het 12de-eeuwse hoofdaltaar aan de heilige Stephanus gewijd zijn geweest. Het Stephanus-patrocinium was overgenomen uit de voormalige Stephanuskerk, die deel had uitgemaakt van de bisschoppelijke kerkengroep (zie § II.4.5).

De aanwezigheid van twee altaren voorkwam dat op één dag aan hetzelfde altaar tweemaal de mis moest worden opgedragen, wat vooral – maar niet alleen – na pontificaal gebruik als niet passend werd beschouwd.⁶ Zo kon het tweede altaar in het koor dienst doen op de dagen

¹ Pycke 1986a: p.247-250.

² De inrichting van de kathedraal vanaf de 13de eeuw en later is met name onderzocht door Jean Dumoulin, Jacques Pycke en Florian Mariage. Dumoulin 1983-1984a: passim; Dumoulin & Pycke 19080a: passim; Pycke 1986a: p.234-240; Pycke 2003a: p.134-228; Mariage & Pycke 2004a: passim.

³ Feitelijk wijst de as van de kathedraal richting het zuidoosten. Omwille van de eenvoud en om aan te sluiten bij de liturgische oriëntatie wordt er hier vanuit gegaan dat de kerk op het oosten gericht is.

⁴ Pycke 1986a: p.237-238.

⁵ *HISTORIAE TORNACENSIS* 1883a (*Chronica Tornacensis*): p.336.

⁶ Jungmann 1962a, I: p.292. Reinle 1988a: p.2-6. Braun 1924a: I, p.373-377.

waarop er een tweede kapittelmis was, bijvoorbeeld vanwege een speciale gedachtenis.⁷ Dit altaar kreeg in Doornik de naam *altare de requiem*.⁸ Beide altaren moeten gestaan hebben in de lengteas van de kathedraal in de apsis en de rechte travee van het koor.⁹ Nabij het hoogaltaar stonden de bisschopstroon (*cathedra*) en de zetels voor de celebranten (*sedilia*). De oostpartij vormde het heilig hart van de kathedraal. Bij het hoofdaltaar stonden of hingen reliekhouders, permanent of alleen bij bijzondere gelegenheden. De relieken konden ook een plaats krijgen op het tweede kooraltaar.¹⁰ Herman van Doornik meldt van de relieken van de heilige Eleutherius dat zij, waarschijnlijk met andere relieken, in de sacristie bewaard werden.¹¹

Het *chorus stallatus*

Het is van belang om onderscheid te maken tussen het priesterkoor (*presbyterium* of *sanctuarium*), dat in het oostelijke uiteinde van de kruisvormige plattegrond lag en het liturgische koor (*chorus stallatus*) ten westen daarvan.¹² Waar precies de grens tussen het priesterkoor en het liturgisch koor lag, is niet bekend, maar waarschijnlijk zal de overgang nabij of onder de triomfboog hebben gelegen.

In het liturgische koor stond het koorgestoelte met de zetels voor de geestelijkheid. De belangrijkste leden van het kapittel hadden hun zetel in het deel van het koorgestoelte direct grenzend aan het sanctuarium. Vooraan, nabij het altaar, en liturgisch rechts – dat wil zeggen gezien vanuit het altaar, dus aan de noordzijde – de deken, in het koor stonden en hingen verder talrijke andere objecten, zoals een of meer lezenaars, kaarsenstandaards en lampen. Hoe groot het koorgestoelte precies was, is niet bekend, maar waarschijnlijk zal het in ieder geval ten dele onder de vieringtoren hebben gestaan. Dat was ook in veel andere kathedralen en abdijkerken het geval.¹³ Het zou wel eens kunnen dat de gehele viering tot het liturgische koor behoorde. De naar het oosten toe steeds hogere sokkels van de basementen van de westelijke vieringpijlers wijzen erop dat zich hier een niveauverschil van twee treden bevond, dat de opmaat naar het liturgische koor kon vormen. Het is minder aannemelijk dat het kanunnikenkoor in Doornik zich uitstrekte tot in het schip, zoals aanvankelijk in de 12de-eeuwse kathedraal van Laon, waarvan de oorspronkelijke oostpartij met apsidiaal gesloten koorpartij en transept met vijf torens op die van Doornik geïnspireerd was.¹⁴ De opgravingen in de oostelijke traveeën van het schip hebben geen aanwijzingen opgeleverd dat daar een deel van het koorgestoelte stond.

Sinds de 13de eeuw bevinden priesterkoor en kanunnikenkoor zich in de middenbeuk van het koor. Het huidige doxaal uit 1599 bevindt zich op dezelfde plaats als het middeleeuwse doxaal dat tijdens de Beeldenstorm verloren was gegaan.¹⁵

⁷ Dumoulin 1983-1984a: p.108.

⁸ Pycke 2003a: p.155-156. Hoewel het niet is uitgesloten, is het onwaarschijnlijk dat de koorbanken in het 12de-eeuwse koor in de apsisroning stonden, zoals Jacques Pycke (2003a: p.146 n.54) opperde. Een dergelijke opzet zou voor Noordwest-Europa uitzonderlijk zijn. Erlande-Brandenburg 1989a: p.291-302.

⁹ Over het gebruik van de beide altaren: Pycke 2003a: p.151-156.

¹⁰ Braun 1924a: p.400.

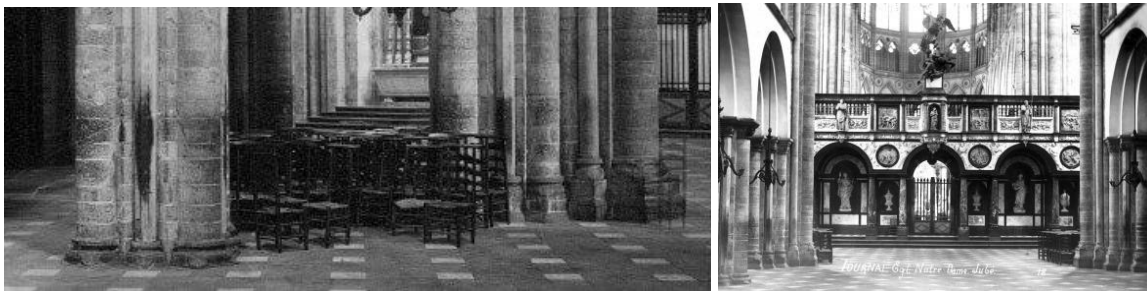
¹¹ Herman van Doornik 2010a: p.179 (cap.110).

¹² Aldus zo genoemd in de kroniek van Sint-Truiden: *GESTORUM ABATUM TRUDONENSIIUM, CONTINUATIO TERTIA*, 1852a: p.368.

¹³ Bijvoorbeeld in de kathedralen van Noyon en Laon, alsmede in Reims, maar daar was de inrichting uitzonderlijk, omdat de inrichting aldaar rekening hield met de ceremonie van de koningskroning.

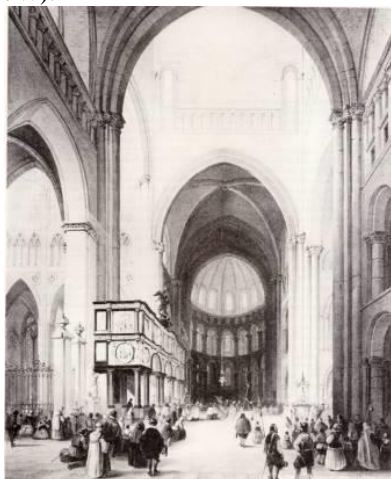
¹⁴ Fernie 1987a: p.257-266. Vanaf circa 1200 werd het gebruikelijk om de westelijke beëindiging van het *chorus stallatus* te situeren tussen de oostelijke vieringpijlers, zoals enkele decennia eerder al was gebeurd in Parijs. Voorbeelden zijn te vinden in de kathedralen van Chartres, Laon (het nieuwe, rechtgesloten koor) en Beauvais.

¹⁵ Dupont & Mariage 2006a.

I.7.1A links: oostelijke pijlers van de noordelijke schiparcade met rechts de vieringpijler, waar de basementen in oostelijke richting hoger geplaatst zijn (foto: JW).

I.7.1B rechts: zicht richting het koor met doxaal tussen de oostelijke vieringpijlers (oude Ansichtkaart, collectie JW).

I.7.2A links: François Stroobant, transept van de kathedraal, lithographie, circa 1850

Graftombes

In het koor lagen waarschijnlijk ook de tombes van de Doornikse bisschoppen. In ieder geval werd bisschop Anselmus, de eerste eigen bisschop van Doornik na de onafhankelijkheid van Noyon, voor het hoofdaltaar begraven: *Domno Anselmo defuncto atque in ecclesia Sancte Marie ante maius altare sepulto*, na zijn overlijden werd heer Anselmus in de kerk van Sinte-Marie voor het hoofdaltaar begraven.¹⁶ Van zijn opvolgers is niet bekend waar zij begraven werden¹⁷, maar aangenomen mag worden dat de meesten van hen een graf in het koor van de kathedraal kregen, zoals vanaf 1250 met de toenmalige bisschoppen het geval was in het 13de-eeuwse koor.¹⁸

Kooromgang

Het 12de-eeuwse koor had een kooromgang, die vergelijkbaar zal zijn geweest met die van het transept, maar wel breder (zie § I.6). In tegenstelling tot het transept nemen wij aan dat deze kooromgang vanuit de koorzijbeuken goed toegankelijk is geweest, in het bijzonder omdat bij het koor waarschijnlijk met het transept vergelijkbare torens ontbraken. De kooromgang – in de eerste plaats een motief van groot prestige (§ III.5.4.1) maakt het mogelijk voor gelovigen om rond het presbyterium, waar zich de heilige relieken bevonden, te pelgrimeren.

¹⁶ HERMAN VAN DOORNIK 2010a: cap.118, p.190.

¹⁷ Anselmus' opvolger Gerard (1048-1166) trok zich aan het eind van zijn leven terug in de Sint-Eligiusabdij van Noyon, waar hij op 14 juli 1166 overleed. Het is waarschijnlijk dat hij aldaar begraven werd. Van de bisschoppen Walter (+1172), Everard (+1190) en Stephanus (+1203) is niet bekend waar zij begraven zijn. Pycke 2003a: p.157-158. De tombe van bisschop (1203-1218) Gozewijn zou zich nabij die van de deken Letbertus en de zetel van de deken in het kapittelkoor bevonden hebben. Zie Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, 2: p.58.

¹⁸ Voor een overzicht zie: Pycke 2003a: p.157-166. Zie ook de bisschopslijst in de bijlage.

Of er in de kooromgang één of meer altaren hebben gestaan, is niet bekend. Het zou kunnen zijn dat er, bijvoorbeeld in de as van de kerk, een Maria-altaar stond. Dit zou dan voorganger zijn geweest van het altaar van Notre-Dame-la-Flamande dat halverwege de 13de eeuw in het nieuwe koor een ereplaats in de askapel kreeg.

7.3 De transeptarmen

Valt er ondanks de zeer schaarse bronnen over de inrichting en het gebruik van het koor toch nog het nodige te zeggen, over het gebruik van de armen van het transept is dat veel minder het geval. Dat geldt overigens niet alleen voor de Doornikse kathedraal. De functie van het transept in middeleeuwse kerken is in veel gevallen onduidelijk. Afgezien van de vermelding van aanwezige altaren zijn er weinig bronnen die inzicht bieden in het gebruik van deze ruimte.¹⁹

Helaas is er in Doornik ook vrij weinig bekend over de altaardispositie in de 12de-eeuwse kathedraal, zodat niet duidelijk is of hier van meet af aan nevenaltaren hebben gestaan. De belangrijkste bron voor de kennis over de altaardispositie zijn de vermeldingen van kapelanijen in het obituarium, schenkingsoorkonden en testamenten. De stichting ervan komt in de loop van de 12de eeuw op gang.²⁰ Aangezien in Doornik de oudste gedocumenteerde stichting van een kapelanijs uit 1174 dateert, lijkt het erop dat deze ontwikkeling pas na de voltooiing van de kathedraal is begonnen. Het ontbreken van kapelanijen of informatie daarover, betekent echter niet dat er vóór 1174 geen nevenaltaren in de kathedraal waren.

Kort na de bouw van de oostpartij werden in ieder geval in het transept twee plaatsen voor een geprivilegieerd zijaltaar gecreëerd, door de scheibogen tegen de westwand van de onderbouw van de oosttorens dicht te zetten. In de noordarm betrof dit het altaar van de heilige Margaretha. De aan haar gewijde wandschilderingen getuigen hier nog van (zie § I.5.5.3). In de zuidelijke transeptarm kwam het altaar van Johannes de Doper, dat tevens een Maria-altaar werd (zie § I.5.5.1). Ook hier werd een iconografisch programma gerealiseerd, maar met een Hemels Jeruzalem en Petrus en Paulus lijkt dit van meer algemene aard en minder specifiek betrokken op het altaar.

Over andere altaren in het transept (plaats, ouderdom, patrocinium) is niets bekend van vóór de bouw van het 13de-eeuwse koor, die zorgde voor een hernieuwde inrichting van de gehele oostpartij, waarbij ongetwijfeld ook altaren van plaats veranderden

De apsiden van het transept zijn in hun inrichting niet behandeld als liturgische nevenkoren met een altaar in de as van de apsis, zoals bij een oost- of westkoor.²¹ Aangenomen mag worden dat de reden hiervoor is dat altaren in de as van de transeptarmen onmogelijk op het liturgisch oosten gericht konden worden. Dat wordt onderstreept door de spoedige plaatsing van de twee genoemde nevenaltaren tegen de oostzijde. De oostelijke transeptwand was in veel kerken de gebruikelijke plaats voor nevenaltaren, al dan niet in een nevenapsis.²² De situatie in andere triconchale kerken bevestigt dit beeld. Voor zover de altaardispositie daar bekend is, zijn ook daar geen altaren in de as van de transeptarmen.²³

¹⁹ De recente overzichtspublicatie van Michel Lheure (2007a) biedt helaas geen nieuwe inzichten.

²⁰ Pycke 1986a: p.184-190.

²¹ Dit principe zou met name vanaf de 16de eeuw veelvuldig worden toegepast.

²² Braun 1924a: p.393-395.

²³ Bij de andere kathedralen met een triconchale aanleg (Cambrai, Noyon, Soissons) is niet bekend dat op de noordzuidas van het transept altaren waren geplaatst. Ook bij Sankt Maria im Kapitol zijn er geen aanwijzingen dat er altaren waren die niet op het oosten georiënteerd waren. Ruf 2009a: p.203-218. Bij beide transeptarmen van de kathedraal van Pisa is wel een altaar in de apsis in de as van de dwarsbeuk geplaatst. De situatie in Pisa is

Van de Doornikse kathedraal is bekend dat er vanaf de 15de eeuw in de traveeën van de apsisomgangen talrijke altaren stonden: ten minste vijf aan de noordzijde en drie aan de zuidzijde. Aangenomen mag worden dat deze zo goed mogelijk georiënteerd waren. In de zuidelijke omgang bevond zich ook de doopkapel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie.²⁴

7.4 Het schip

Het is bekend dat er in het schip een lekenaltaar stond voor de *familia* van de kathedraal. De oudste vermelding ervan is te vinden in de bevestiging van de kapittelbezittingen door paus Clemens III op 22 juni 1190: *parochiam altaris sancti Nicholai, in majori ecclesia Tornacensi constructi*.²⁵ Dit was het altaar van de Onze-Lieve-Vrouweparochie dat aan Sint-Nicolaas gewijd was.²⁶ Het stond tegen de derde middenschipspijler van de zuidelijke schiparcade.²⁷ In 1517 werd deze functie verplaatst naar de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwe of parochiekapel die gebouwd was op de zuidelijke vleugel van de pandhof, tegen de noordelijke zijbeuk van het schip. De plaatsing van het altaar tegen een van de eerste schippijlers laat wel zien dat de parochiële functie niet de voornaamste functie van het schip was.

Er zijn geen aanwijzingen dat in de Doornikse kathedraal ten westen van het kanunnikenkoor een kruisaltaar stond, een volks- of parochiealtaar zoals dat van tal van plaatsen bekend is.²⁸ Ook zijn er, noch uit de 12de eeuw, noch uit latere eeuwen, naast het parochiealtaar andere altaren bekend die zich in het middenschip of de zijbeuken van het schip zouden hebben bevonden.²⁹

Het schip van de kathedraal lijkt daarom vooral als een monumentale, door bogen begeleide processieweg in het kader van de kapittelliturgie te hebben gefunctioneerd, waarbij men bijvoorbeeld vanuit de pandgang of de kapittelzaal kwam, die zich nabij de westpartij bevond. Drie portalen gaven toegang tot het schip. Het axiale westportaal, het zuidportaal en het Mantiliusportaal. Hiërarchisch zal het westportaal het voornaamste zijn, vanwege de ligging in de as van het gebouw. De rijke decoratie van de zijportalen laat echter zien dat dit bepaald geen ondergeschikte ingangen waren. Het zuidportaal lag aan de kant van het stedelijk bestuurscentrum en de Sint-Maartensabdij, terwijl het Mantiliusportaal uitgaaf richting de Schelde.

7.5 Het gebruik van de hogere gedeelten van de kathedraal

De kapellen op de verdieping

In dit verband nog niet genoemd zijn de altaren in de zalen op de verdieping boven de ingangshallen van de zijportalen, die omstreeks 1130 gebouwd werden. Of deze van meet af aan bedoeld waren als kapellen, valt niet met zekerheid te zeggen. De zuidelijke zaal werd

echter wezenlijk anders, omdat de transeptarmen hier ruimtelijk afgescheiden zijn van de viering, doordat de zijbeuken en galerijen van het schip als een brug doorlopen naar het koor.

²⁴ Mariage & Pycke 2004a: p.19-20.

²⁵ ACT, cartularium C, f.31r-32r, cartularium D, f.4r-4v. Pycke 2003a: p.206-207.

²⁶ Dumoulin 1971a: p.28-31. Het parochiealtaar werd in 1517 verplaatst naar de nieuwe parochiekapel langs de noordflank van het schip. Rolland 1944d: p.46-48, met correctie door Pycke 2003a: p.207.

²⁷ Jean Cousin (1619-1620a: IV, p.276) vermeldt: “[...] contre le pilier de l’apostre S. Jacques le mineur à la nef.”

²⁸ Jacques Pycke en Florian Mariage (Pycke 2003a en Mariage & Pycke 2004a) maken er geen melding van. Over het kruisaltaar: Braun 1924a: p.401-403; Jungmann 1962a: p.332.

²⁹ Voor de – ook schaarse – informatie over latere eeuwen: Pycke 2003a: p.208-212. Het lijkt erop dat de Doornikse burgerij in de late Middeleeuwen veel meer de stedelijke parochiekerken dan de kathedraal heeft begunstigd met stichtingen en giften.

waarschijnlijk vanaf 1174 ingericht als Sint-Catharinakapel (zie § I.4.3). Mogelijk dat de noordelijke zaal als Maria-Magdalenakapel dienst deed, maar vastgesteld is dat niet (zie § I.4.4). Deze zalen waren toegankelijk vanuit de trappenhuizen nabij de zijportalen, die gelijktijdig werden gebouwd.³⁰

In de zaal op de verdieping van de Mariatoren zijn ook resten van een schildering bewaard die wijzen op de aanwezigheid van een altaar dat daar na de bouw van het 13de-eeuwse koor werd geplaatst. Daarmee samenhangend is mogelijk de reparatie van de trap die leidt van de zaal in de Parochie-toren naar de zuidelijke omgang. Dit was sinds de bouw van het 13de-eeuwse koor de enige route naar de zaal op de verdieping van de Mariatoren.

De westpartij met de Michaëlskapel

De westpartij van de kathedraal herbergt de axiale ingang tot het gebouw. De drie naast elkaar gelegen vestibules op de begane grond vormen de overgang tussen de buitenwereld en de gewijde ruimte van het kerkgebouw. Naast de zijruimtes in de westpartij lagen de trappen naar de verdieping van de westpartij. Deze rechte trappen waren met een breedte van 1m15 breder dan de wenteltrappen, die als diensttrap toegang gaven tot de hogere delen van de westpartij en het schip, zodat de op de verdieping gelegen kapel in processie bereikt kon worden.

Vanaf het einde van de 12de eeuw vormde de westpartij ook de verbinding tussen de kathedraal en de bisschoppelijke Vincentiuskapel. De opgang aan de zijde van de kapel, de zuidzijde, kreeg dan ook de naam *gradus capelle sancti Vincentii*, de trap naar de bisschoppelijke kapel uit 1198 met het Sint-Vincentiusaltaar.³¹

De trap aan de noordelijke zijde was de *gradus capelle beati Michaelis*. Deze diende als toegang tot de centrale westgalerij, alwaar zich het Michaëlsaltaar bevond. De oudst bekende vermelding van het patrocinium *in altari sancti Michaelis archangeli* dateert uit 1174.³² Tussen 1174 en 1311 werden aan het altaar vier stichtingen verbonden. Uit een vermelding van een schenking van vijf lampen aan de kathedraal uit 1375 blijkt expliciet dat de Michaëlskapel boven de ingang van de kathedraal lag.³³ Gezien het feit dat het in de 12de eeuw al eeuwenlang een traditie was om een altaar op de verdieping en in het bijzonder in de westpartij of boven de hoofdingang van een kerkgebouw aan de aartsengel Michaël te wijden,³⁴ mag er vanuit worden gegaan dat de stichting van deze kapel op deze plek teruggaat tot de bouw. Het is goed mogelijk dat de 11de-eeuwse voorganger van de kathedraal ook al een Michaëlskapel op de verdieping van de westpartij had. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat deze kerk een centrale toren had die geflankeerd werd door twee traptorens.³⁵

³⁰ De langsgalerijen van het schip waren dus niet noodzakelijk om deze kapellen te bereiken. In later tijd werden er wel doorgangen gemaakt tussen deze kapellen en de langsgalerij van het schip en werd de rechtstreeks toegang tot de trap dichtgezet.

³¹ Pycke 2003a: p.211-212.

³² ACT, *Cartularium D*, f.58v; ACT, registre 83, *Obituarium*, f.127r (12 december); ACT, *Cartularium C*, f.23r. Pycke 2003a: p.211-212, 213-214.

³³ Pycke 2003a: p.214. De vermelding betreft de schenking van vijf lampen. "Prima pendet subtus capellam beati Michaelis ante benedictorium retro hostia templi versus domum domini episcopi [...] tertia ante gradus capella beati Michaelis." (De eerste [lamp] hangt onder de kapel van de heilige Michael voor het wijwaterbekken achter de kerkdeuren aan de kant van het bisschoppelijk paleis. [...], de derde voor de trap van de Michaëlskapel). ACT, *Martyrologium refectorii*, f.77v. Tot aan het eind van de 18de eeuw zijn er talloze vermeldingen van de Michaëlskapel. Zie: Mariage & Pycke 2004a: p.37.

³⁴ Vallery-Radot 1929a: p. 453-478.

³⁵ Brulet 2012a: p.418.

De transepttorens

De vier transepttorens hebben sinds mensenheugenis een klokkenstoel in het vrijstaande deel van de toren, waarvan de openingen alle van galmborden voorzien zijn. In ieder geval had iedere toren in het begin 15de eeuw klokken.³⁶ Het zijn dus ook klokkentorens, die gebruikt worden voor de communicatie met de omgeving van de kathedraal. De hoge torens brengen het leven en de tijd van de Kerk naar de bewoners van de stad en omgeving. Hoe hoger de torens, hoe verder de klank van de klokken reikte.

In de 15de-eeuwse ordinarius van de kathedraal wordt zorgvuldig beschreven bij welke gelegenheden en hoe lang welke klokken geluid moesten worden. Er was een strikte hiërarchie en alleen voor de hoogste dignitarissen en uitzonderlijke gelegenheden werden de tien grootste klokken geluid, bijvoorbeeld bij de begrafenis van een bisschop of kapitteldeken.³⁷

Dat alle vier de transepttorens klokken kregen, wil niet zeggen dat zij ook met dat doel gebouwd werden. De meeste kerken volstonden en volstaan met één klokkenstoel. Sommige belangrijke kerken hebben er twee, maar er is geen reden om aan te nemen dat de Doornikse kathedraal vier torens kreeg, omdat er vier klokkenstoelen nodig waren.

7.6 Niet-liturgisch gebruik

Uit de aard van het gebouw was het gebruik van de Doornikse kathedraal voornamelijk liturgisch, of dit nu de dagelijkse liturgie betrof of de viering van bijzondere gelegenheden, zowel op kerkelijk als ander maatschappelijk vlak. De kathedraal was verreweg het grootste gebouw van de stad en de wijde omgeving. Zij werd daarom ook voor tal van andere doelen gebruikt. Zo vond rond Pinksteren de jaarlijkse diocesane synode in de moederkerk plaats. Het bezoek van vorsten en andere hoogwaardigheidsbekleders aan de stad Doornik ging altijd gepaard met een ontvangst in de kathedraal, waarbij in de regel ook een liturgische plechtigheid zal hebben behoord. Van Philips II Augustus, Hendrik VIII van Engeland, Karel V en Lodewijk XIV en de koningen der Belgen is in ieder geval bekend dat zij tijdens een bezoek aan Doornik in de kathedraal ontvangen zijn, maar aangenomen mag worden dat alle vorsten die Doornik in het verleden bezochten ook de kathedraal aandeden.³⁸

De gevangenis in de Brunin-toren

De ruimte naast het trappenhuis in de Brunin-toren en boven het gewelf van de Maria-Magdalenakapel, die afgesloten wordt door een zware houten deur, was een gevangenis.³⁹ In een acte van 2 april 1336 is sprake van deze kerkers: *prisonii ecclesie Tornacensis* (de kerkers van de Doornikse Kerk).⁴⁰ Hun plaats wordt nader aangeduid in een acte van drie jaar later (1339): *carceres ecclesie [..] in thure de Brunain* (de gevangencellen van de kerk in de Brunin-toren).⁴¹ Aangezien er geen bouwkundige sporen die erop wijzen dat deze kerker later is aangelegd, was

³⁶ Pycke 2003a: p.216-217 en Mariage & Pycke 2004a: p.59-60, met correcties op Dumoulin & Pycke 1976a.

³⁷ Pycke 2003a: p.218-224.

³⁸ Zie voorbeelden bij Rolland 1956a: p.70-71, 176, 189-193, 227-228. Jan II in 1356 (p.122-123) en Lodewijk XI in 1464 (p.157) deden hun intrede in Doornik en hoewel het niet overgeleverd is, is het ondenkbaar dat hij de kathedraal niet bezocht. Lodewijk X zou in 1315 bij zijn ontvangst in Doornik door het stadsbestuur zijn uitgenodigd om zoals zijn vader naar Onze-Lieve-Vrouw-de-Vlaamse te gaan. De koning, in bittere strijd met het graafschap Vlaanderen, zou hebben geantwoord “qu’il n’iroit nie car elle estoit flamande” (dat hij niet ging, omdat zij Vlaams was). Rolland 1956a: p.101.

³⁹ Zie § I.5.2.6. Pycke, 1986: p.155. Mariage & Pycke 2004: p.53.

⁴⁰ De acte (Lille, ADN, 14 G 1, f.7r) maakt deel uit van de inventaris van het bisschoppelijk archief uit 1477, gepubliceerd door Vleeschouwers-Van Melkebeek (1983: p.202).

⁴¹ ACT, Grand repertoire, f.3v-4r. Pycke 2003a: p.216. Pycke 2005a: p.155.

deze gevangenis vanaf de bouw van de Brunintoren onderdeel van de kathedraal. De thesaurarius oefende namens het kathedraalkapittel de rechtsmacht uit over de kapittelimmunititeit en kon daartoe ook gevangenen houden. Begin 14de eeuw werd een geestelijke van het bisdom Terwaan veroordeeld tot *panis doloris et aqua tristitie ad perpetuos* (brood van verdriet en water van droefheid) wegens het stelen van een zilveren eucharistische houder met het Lichaam van Christus, die boven het hoofdaltaar hing.⁴²

7.7 Conclusie functiegebruik

De bronnen voor het 12de-eeuwse gebruik van de kathedraal zijn schaars. Maar wat er uit de opzet en inrichting van het gebouw en de beperkte schriftelijke bronnen geconcludeerd kan worden, geeft aan dat het gebruik van de Doornikse kathedraal maar weinig verschilde van dat van andere kathedralen. Daarbij valt op dat de functionele inrichting van de kathedraal maar in beperkte mate een relatie heeft met de opbouw en plattegrond van het gebouw, zoals meestal overigens. Er zijn geen aanwijzingen dat de voor de kathedraal gebruikte vormen, zoals de triconchale aanleg en de vijftorengroep, verklaard kunnen worden vanuit het liturgische gebruik van dit gedeelte van het gebouw.

⁴² Pycke 2005a: p.154-155.